

Dankwoord

Bij het begin van deze scriptie past het mijn dank te betuigen aan allen die mij hebben geholpen, aangemoedigd en gesteund, niet alleen bij het schrijven van dit werk, maar tijdens de hele periode dat ik deze studie mocht ondernemen.

In het bijzonder gaat mijn dank uit naar mijn promotor, dr. K. Verboven, voor de aandacht die hij heeft willen besteden aan mijn scriptie, voor de vele suggesties en correcties die mij verschillende keren voor fouten behoed hebben, en voor de wel-willendheid waarmee hij mij steeds begeleid heeft.

Ook wens ik mijn moeder te bedanken, voor haar niet aflatende aanmoediging en steun, zonder wie dit werk niet tot stand was kunnen komen. Ik wil mijn dank eveneens betuigen aan mijn vriendin, voor het begrip en geduld dat zij wist op te brengen en voor haar kritische lezing van mijn scriptie.

Wanneer deze verhandeling de lezer thans voor ogen ligt, is dat niet alleen dankzij eigen navorsing, maar evenzeer dankzij de hulp en inzet van vele andere personen. Ik ben dan ook blij dat ik U dit werk kan presenteren. Het is de vrucht van twee aangename jaren vol ontdekkingen en verrassingen, en ik hoop dat de lezer in de volgende pagina's de uitdaging mag terugvinden die dit werk voor mij vormde.

Opgedragen aan mijn veel te vroeg gestorven
vader.

Inleiding

a) Doelstelling

Het opzet van deze verhandeling is in hoofdzaak te onderzoeken op welke manier de Romeinse *navicularii* hun beroep uitoefenden in de economische wereld van het Imperium. De term *navicularius* kunnen we doorgaans vertalen met en begrijpen als een 'reder', al is – zoals we zullen zien - de inhoud van het begrip rijker, of zo men wil moeilijker te vatten. De *navicularii* waren actief in het handels- en transportwezen van de Middellandse Zee. Achter deze algemene en nietszeggende bewering schuilt echter een veel complexere realiteit, waarnaar tot nog toe slechts sporadisch onderzoek is verricht. Veel publicaties zijn verschenen over de context waarin de reders in de Romeinse wereld werkten, maar hoe zij hun beroep precies invulden blijft een vraag die nog wacht op een zelfstandige studie. Het is de bedoeling van deze scriptie aan dit hiaat in het onderzoek van de Romeinse economie enigszins te verhelpen, of op zijn minst de aanzet te geven voor verdere studie.

b) Afbakening van het studiegebied

Alvorens aan dit onderzoek te beginnen, is het nodig het studiegebied nauwkeurig af te grenzen.

Ik zal me in ruimtelijk opzicht beperken tot een studie van de reders in het westelijk bekken van de Middellandse Zee, m.a.w. de latijnstalige helft van het Imperium, en dit om twee redenen. Ten eerste is het zo dat de rederij in de Griekse wereld op belangrijke punten verschilt van die in de Latijnse helft. Ik vermeld slechts het voedseltransport in het kader van de *annona*, een typisch Romeinse instelling die we in deze hoedanigheid niet in het oosten terugvinden¹, als een cruciaal onderscheid. Ten tweede zou een studie van de rederij in de hele Oudheid het kader van een scriptie ver overschrijden. Alleen al de reders in Egypte vereisen een zelfstandige

¹ In elk geval niet voor de invoering van de *annona* in Constantinopel in de 4de eeuw naar het voorbeeld van Rome.

studie. Deze beperking betekent natuurlijk geenszins dat waar nodig de Griekse wereld niet als referentie- en vergelijkingspunt zal worden gebruikt.

In chronologisch opzicht beperk ik mij hoofdzakelijk tot de Keizertijd. Voor de periode van de Republiek zijn de bronnen voor de Romeinse reders zo schaars, dat zij een verantwoorde reconstructie niet kunnen ondersteunen. Deze situatie verandert vanaf de eerste eeuw van onze tijdrekening, wanneer zowel epigrafische als literaire getuigenissen ons inlichten over de *navicularii*. Opnieuw impliceert deze begrenzing niet dat ik geen gebruik zal maken van de sporadische informatie die uit de tijd van de Republiek bewaard is. Het *naviculariaat* zal in de 3de en de 4de eeuw ingrijpende veranderingen ondergaan, maar blijft zeker tot de 6de eeuw bestaan, die ik dan ook als uiterste grens heb genomen.

c) Overzicht van de belangrijkste typen bronnen

Voor de studie van de *navicularii*, en bij uitbreiding het geheel van scheepvaart, handel en transport in de Oudheid staan ons diverse bronnen ter beschikking².

In de eerste plaats kunnen we een beroep doen op de antieke literatuur, al is de kwaliteit en het karakter van de informatie van sterk uiteenlopende aard. Gezien de weigerachtige houding, de onverschilligheid of zelfs vijandigheid van de klassieke auteurs ten aanzien van socio-economische gegevens, mag de onderzoeker echter ook de kleinste aanwijzing niet zonder meer naast zich neerleggen. In de strikt literaire genres is de informatie over het handelsverkeer op de Middellandse Zee dan ook met een vergrootglas te zoeken. Zij vertellen ons niet zozeer iets over de organisatie van het economische leven, maar wel over de gebruikte terminologie. Een bijzondere plaats nemen de juridische bronnen in, en dan in het bijzonder de *Digesten*. Hoewel deze verzameling pas in de 6de eeuw werd samengesteld, bewaart zij veel excerpten van juridische teksten uit de eerste drie eeuwen van de Keizertijd. Gezien de nauwe relatie tussen de overheid en bepaalde beroepsverenigingen van transporteurs, en het belang dat dergelijke verbanden hadden voor de Staat, zijn in de rechtsliteratuur heel wat regelingen terechtgekomen die handelen over het transport van producten die voor de overheid waren bestemd. De wetgeving die we in de *Digesten* ontmoeten, geven m.a.w. een beeld van de verschillende partners in de handels- en transportondernemingen, hun onderlinge relaties, belangenvermenging en hun pogingen de mazen te vinden in het net dat rechtspraak heet.

De epigrafische en papyrologische testimonia vormen een tweede grote groep van bronnen voor ons onderzoek. Omdat in deze studie de aandacht voornamelijk zal komen te liggen op het westerse, Latijnssprekende deel van het Romeinse Rijk, zal slechts in beperkte mate gebruik worden gemaakt van de gegevens vermeld in papyri. Niettemin bieden zij soms interessante aanvullingen of vergelijkingsmateriaal. De inscripties daarentegen vormen voor dit onderwerp, net als voor zovele socio-economische studies van de Oudheid, eersterangsbronnen. Zij vullen het beeld, dat zo vervormd is door de terughoudendheid of morele afwijzing van de antieke literatuur, aan met informatie die enkel in dit bijzonder bronnentype is geattesteerd. Uiteraard keren de typische methodologische problemen terug die zich stellen bij het

² Zie Kreissig, 1967, 445-446 voor een licht afwijkende indeling van het bronnenmateriaal.

werken met inscripties. Het probleem van de representativiteit van de overgeleverde teksten, de fragmentarische toestand van vele inscripties en de spreiding van de getuigenissen zijn elke onderzoeker van de Klassieke Oudheid welbekend. Waar dit vereist is, zal ik deze problematiek nog verder behandelen, om de resultaten en bevindingen van de nodige relativisering te voorzien.

De gegevens uit de eerste twee bronnentypes en de veronderstellingen die op deze steunen kunnen getoetst worden aan wat een derde discipline, de archeologie, ons vertelt. Zo kan het voorkomen van bepaalde producten, amforen e.d. uit een zekere streek in een ander gebied beweringen of hypothesen over handelsbetrekkingen staven of weerleggen³. Van niet te onderschatten belang zijn ook de voorstellingen van handelswaar, transportmiddelen en personeel in de iconografie van de beeldende kunsten zoals reliëfs en muurschilderingen. Ook de afbeeldingen op munten kunnen waardevolle informatie bevatten.

d) Opbouw van het onderzoek

De studie van de *navicularii* wordt opgesplitst in vier hoofdstukken.

Het eerste deel heeft vooral een oriënterende bedoeling. Omdat in de overige hoofdstukken geregeld dezelfde aanduidingen voor beroepen in de Romeinse handels- en transportsector terugkeren, is het niet onbelangrijk van meet af aan duidelijk te maken wat onder een bepaalde term moet begrepen worden of kan begrepen zijn. De voornaamste rechtvaardiging van een dergelijke uitgebreide semantische studie is het feit dat het betekenisveld van een begrip (bv. *navicularius*) in één taal enger dan wel ruimer kan zijn dan in een andere. Er bestaat m.a.w. geen ideale vertaling die elk aspect dat een bepaald woord in de brontaal draagt, behoudt. Bovendien zullen we zien dat in de brontaal zelf, het Latijn, en de getuigenissen die wij hebben het gebruik van de bestudeerde termen ook niet altijd consequent is, wel integendeel. Het is dus van belang dat, wanneer één van deze begrippen verder wordt gebruikt, het duidelijk is welke betekenissen dit woord in zich kan verenigen.

In het tweede hoofdstuk zal de evolutie onderzocht worden die het beroep van de *navicularius*, kortweg het naviculariaat, in de loop van de Keizertijd heeft doorgemaakt. Aan de hand van een diachroon overzicht, dat even de situatie in de Republiek zal bekijken en vervolgens doorloopt tot de 6de eeuw, zullen we de *navicularii* volgen in hun relatie tot de overheid. Van dit aspect van hun beroep, nl. de opdrachten die zij uitvoerden voor de Romeinse Staat, zijn immers een behoorlijk aantal bronnen bewaard. Deze zullen zich voornamelijk tot de *navicularii* richten als beroepsgroep, als bovenindividuele identiteit, maar vertellen ons bijgevolg weinig over de enkeling die als *navicularius* actief was of over de precieze invulling en organisatie van zijn activiteiten. Naar deze relatie tussen de reders en de overheid is al heel wat onderzoek verricht. De bevindingen op dit gebied zullen het vertekpunt vormen van het tweede hoofdstuk. De bedoeling is evenwel ruimer dan het presenteren van een synthese en een *status quaestionis*: herhaaldelijk zal nl. blijken dat door een kritische herbestudering van het bronnenmateriaal verschillende conclusies en hypothesen genuanceerd en zelfs verworpen moeten worden.

Nadat we de economische context en de overkoepelende structuren waarbinnen de reders actief zijn hebben bestudeerd, is het nodig op zoek te gaan naar de individuele *navicularius*. Als inleiding op dit probleem stellen we ons eerst de vraag in welke

³ Carreras Monfort, 1999, 87-99.

maatschappelijke geleding we de *navicularii* mogen verwachten. Daarom is het nodig na te gaan op welke manier de Romeinse samenleving tegen het geheel van handel en transport aankeek. Dit wordt het onderwerp van het derde deel.

Het vierde hoofdstuk zal vooral aandacht besteden aan een specifiek type bronnen dat in het onderzoek naar het naviculariaat tot nog toe slechts zijdelings is gebruikt, nl. de epigrafische getuigenissen. Vanuit een studie van de relevante inscripties zal het mogelijk zijn het bestaande beeld van de *navicularii* aan te vullen.

Een algemene conclusie zal het onderzoek afsluiten.

De belangrijkste bronnenverzamelingen vindt de lezer in de appendices. Appendix 1 brengt alle relevante inscripties samen die voor het onderzoek van het naviculariaat gebruikt zijn. Op de tekstkritische bijzonderheden werd enkel ingegaan voor zover dit voor deze studie van belang was. Om het snel raadplegen van de inscripties te vergemakkelijken, heb ik ervoor gekozen ze niet geografisch of chronologisch, maar wel alfabetisch te ordenen volgens de reeks waarin ze zijn gepubliceerd⁴.

In de tweede appendix zijn de cruciale passages uit de Codex Theodosianus die de *navicularii* betreffen, opgenomen met een vertaling. In de bespreking van het naviculariaat van de Late Oudheid zal herhaaldelijk naar deze wetteksten worden verwezen en het leek me daarom handig deze samen te brengen.

De twee papyri die in deze studie worden gebruikt vindt men in appendix 3.

De vierde appendix bestaat uit de prosopografieën van de individuele *navicularii*. De conclusies die we voor de sociale en economische achtergrond van de reders zullen kunnen trekken zijn grotendeels op deze korte biografieën gebaseerd.

⁴ In concreto betekent dit dat eerst de inscripties worden geciteerd die in de *Année Epigraphique* zijn verschenen. Deze zijn chronologisch geordend. Vervolgens komen de epigrafische teksten van het CIL aan bod en tenslotte de andere publicaties.

1. Semantische studie van het begrip *navicularius* en enige aanverwante termen

In dit eerste hoofdstuk zullen, naast het centrale begrip *navicularius* natuurlijk, een aantal termen worden onderzocht die in de epigrafische en/of literaire bronnen geregeld met de *navicularii* worden geassocieerd. Dat zij verschillende betekenissen in zich kunnen dragen en zelden een eenduidige lading dekken, zal een belangrijk gegeven zijn voor het verdere onderzoek.

1.1. *Navicularius*

De etymologie, dikwijls het vertrekpunt in een onderzoek naar de inhoud van een specifiek begrip, is voor het woord *navicularius*, dat in het Nederlands het best te vertalen is als ‘reder’, omstreden, vooral wat betreft de relatie tot het ogenschijnlijk onmiddellijk verwante woord *navicula* (“scheepje”).

Volgens de Oxford Latin Dictionary is *navicularius* te herleiden tot *navicula* + het productieve suffix *-arius*, wat dus zoveel betekent als ‘de bestuurder van een scheepje’⁵.

Het etymologische woordenboek van Ernout en Meillet ontkent evenwel expliciet dat beide woorden met elkaar verbonden moeten worden⁶. *Navicularius* zou volgens hen niet meer dan een gelatiniseerde vorm zijn van het Griekse *ναυ/κληροφ*, uitgebreid met het bekende suffix *-arius* en een epenthetische *-u-*.

Ik geef de voorkeur aan de tweede verklaring, en wel om verschillende redenen. Vooreerst is het moeilijk te begrijpen waarom een *navicularius* met een klein scheepje, een *navicula*, zou moeten worden geassocieerd, wanneer bekend is dat de (graan)schepen die vele reders gebruikten, een capaciteit bereikten van wel 1000 ton⁷.

⁵ OLD, s.v. *navicularius*.

⁶ Ernout & Meillet, 1960, 431: “Sans rapport avec *navicula*”.

⁷ Zie noot 275 en 276. Het argument dat de *navicularii* in oorsprong misschien met kleine scheepjes hebben gevaren en dat deze link na verloop van tijd niet meer werd beseft is veelbelovend maar stuit dan wel op het probleem dat in de periode dat het volume van de transportschepen toeneemt, i.e. vanaf het begin van de graanimport uit Sicilië, eerder het woord *nauculus* werd gebruikt. Zo komt het in elk geval voor bij Plautus, al moet hier de opmerking gemaakt worden dat zijn komedies sterk Grieks geïnspireerd zijn. De term *navicularius* vinden we in onze bronnen ten vroegste in de 1ste e.v.Chr. terug, wanneer de schepen al een te grote capaciteit moeten hebben gehad om nog van *naviculae* te kunnen spreken.

Ten tweede zou het niet verwonderlijk zijn, mocht *navicularius* aan het Griekse *ναυ/κληροφ* ontleend zijn, daar beide termen een sterk gelijklopende betekenis (kunnen) hebben⁸. Epigrafisch zijn trouwens, zo men wil⁹, verscheidene overgangsvormen tussen de Griekse en Latijnse vorm bekend: *nauclerius* (ILTun 1136), *nauclarius* (AE 1987, 180; CIL 12, 4493; 4494; 4495; 4701 (?)), *naucularius* (CIL 12, 5972) en *naviclarius* (CIL 13, 1942; ILGN 116).

Aan de (pseudo-)etymologiserende bewering die Isidorus in de 6de eeuw voorstelde, nl. dat *navicularii* scheepsbouwers waren, moet niet teveel geloof worden gehecht¹⁰:

“(...) *navicularius quia tantum navium est fabricator et artifex.*”

”(...) <men noemt hem> *navicularius* omdat hij alleen schepen bouwt en vervaardigt.”

Deze interpretatie van Isidorus kan verbonden worden met het feit dat in de Late Oudheid, toen –zoals we nog zullen zien – het begrip *navicularius* enkele betekeniswijzigingen had ondergaan, mensen die voor de eerste maal als *navicularius* voor de Staat gingen optreden, indien nodig zelf de schepen moesten leveren. Dit volgt uit een bepaling van de Codex Theodosianus, waarin wordt beslist dat de inwoners van de provincie waar de reder woonde, het hout voor de bouw van de boten moesten leveren¹¹. Het spreekt voor zich dat de *navicularii* de constructie van de schepen aan anderen zullen hebben uitbesteed. Het is goed mogelijk dat Isidorus, die toch reeds meer dan twee eeuwen na de hoogbloei van het naviculariaat in de Late Oudheid schreef, de tekst van de Codex als bron heeft gebruikt, maar de inhoud foutief interpreteerde.

In de strikt literaire bronnen vinden we slechts weinig passages die iets meer vertellen over de *navicularii*. In deze teksten heeft het woord *navicularius*, dat het eerst voorkomt bij Varro en Cicero, nagenoeg dezelfde inhoud als het Griekse *ναυ/κληροφ*¹²: zeer algemeen is de *navicularius* dus de exploitateur van een schip; het is daarbij in principe niet van belang of hij de eigenaar is van dit schip of niet¹³. Als hij het schip bezit, is hij tevens de *dominus navis*. Hoe de *navicularius* het schip exploiteert, is al evenmin belangrijk: hij kan persoonlijk toezicht houden en actief deelnemen aan de ondernemingen of dit aan anderen overlaten en zo achter de schermen de gemaakte winst opstrijken. Bij de exploitatie van zijn schip zelf staan eveneens verschillende wegen open: hij kan de laadruimte zelf benutten om handel

⁸ Zie blz. 20.

⁹ De varianten die slechts éénmalig zijn geattesteerd zouden eventueel als een fout van de steenkapper kunnen worden verklaard. Bij *nauclarius* is het mogelijk, gezien de relatief talrijke voorbeelden en de bijzondere concentratie, aan een plaatselijke variant te denken.

¹⁰ Etymologiae, 19, 19, 1.

¹¹ CTh 13, 5, 14. Zie ook infra, blz. 112.

¹² Cf. De Salvo, 1992, 231, noot 32. Naast de hier vermelde teksten komt *navicularius* ook voor in de volgende, minder informatieve passages: Hyginus, Astronomica, 2, 17, 2; Servius, In Vergilii Aeneidos Libros, 3, 279; Varro, Menippeae, fr. 411. De cruciale tekst van de Historia Augusta over de *navicularii Niliaci* (Vita Aureliani, 47, 3) wordt geanalyseerd op blz. 100.

¹³ Sirks, 1984, 52: “Een *navicularius* is iemand die een schip exploiteert, of hij de eigenaar ervan is of niet: beslissend is alleen dat aan hem winst en verlies toekomen. Hij wordt ook *exercitor* of *nauta exercens* genoemd, dat wil zeggen de *nauta qui navem exercet*. Het is mogelijk dat hij niet alleen andermans goederen of personen vervoerde, maar ook zelf handel dreef.”

te drijven en/of passagiers te vervoeren, deze aan anderen ter beschikking stellen of beide mogelijkheden combineren.

Voor een nauwkeurigere bepaling van het begrip *navicularius* is het volgende scholion uit de verzameling Scholia Gronoviana bij Cicero, Pro Lege Manilia interessant, dat luidt:

“Navicularii dicuntur, qui transferunt frumenta in urbem aut ubicumque est imperator.”

“Wie graan vervoert naar Rome of waar de keizer zich ook bevindt, wordt *navicularius* genoemd.”

Het scholion benadrukt dat de *navicularii* in de eerste plaats graantransporteurs zijn. Ik vermoed dat *ubicumque est imperator* doelt op de verschillende hoofdsteden die het rijk had in de Late Oudheid, wanneer dergelijke scholia werden opgesteld. De keizer(s) reisden van de ene stad naar de andere en elk moest natuurlijk over een voldoende graanvoorraad beschikken¹⁴.

Precies omdat de *navicularii* meestal de beide vermelde exploitatiemogelijkheden combineerden, is de grens tussen een *navicularius* en een handelaar soms moeilijk te trekken. Daarom ook associeert Cicero hen herhaaldelijk met handelaars, of noemt ze alleszins toch in een gelijkaardige context¹⁵. Dat zij zo vaak met handelaars verbonden zijn, is dus niet meer dan logisch: in veel gevallen waren de *navicularii* zelf inderdaad ook *negotiatores*¹⁶. De gelijkstelling lijkt zelfs zo ver te gaan, dat in een passage bij Firmicius een *navicularius* de ‘overtreffende trap’ van een *negotiator* lijkt te zijn¹⁷:

“Qui ibi habuerint horoscopum, erunt negotiatores hilares et laeti. Quodsi benevola stella <fu>erit, erunt potentes navicularii.”

“Personen die dat sterrenbeeld hebben, zullen opgewekte en verheugde handelaars zijn. Als de ster gunstig staat, zullen ze machtige *navicularii* zijn.”

Toch maken de passages bij Cicero duidelijk dat, hoewel *navicularii* en *negotiatores* - *mercatores* tot eenzelfde beroepscategorie horen, zij niettemin van elkaar onderscheiden kunnen worden. Dikwijls zal dit onderscheid in de praktijk evenwel moeilijk, zonet onmogelijk zijn geweest.

Of een *navicularius* zijn schip nu bezit of huurt, de exploitatie bracht geen geringe kosten met zich mee. Vooreerst moesten ervaren scheepslieden en matrozen worden gehuurd om het schip op een bekwame manier te besturen. Deze uitgaven

¹⁴ Een dergelijk systeem is ook bekend uit de Middeleeuwen.

¹⁵ In Verrem, 2, 2, 137; 2, 5, 149; 2, 5, 153; Pro Lege Manilia, 11, 5. Zo ook Tacitus, Annales, 12, 55.

¹⁶ Blázquez, 1980, 45; Rickman, 1980, 72 (herhaald in Rickman, 1980a, 269): “But it seems to me also to be true that many of these men involved in the corn trade at least in the first century of the Empire were not merely shippers but also corn merchants, that is, not merely *navicularii* but *negotiatores* and *mercatores* too.”; Remesal Rodríguez, 1990, 364: “(...) no estamos en condiciones de determinar las diferencias últimas entre *navicularii*, *mercatores*, *negotiatores* y *diffusores olearii* (...)”.

¹⁷ Mathesis, 8, 20, 10.

konden nog worden gedrukt door het inzetten van leden van de *familia*, in de eerste plaats slaven en vrijgelatenen.

Daarnaast vroeg het startkapitaal van een handelsonderneming en het onderhoud van het schip enige financiële reserves. Dit alles suggereert dat de reders doorgaans tot de rijkere bevolkingslagen behoorden¹⁸.

Een *navicularius* hoefde niet aan boord te zijn van de schepen die hij exploiteerde¹⁹ : bleef hij aan wal, dan stelde hij een ander aan als zijn vertegenwoordiger; meestal is dit de *magister navis*²⁰. Dit blijkt indirect uit de 49ste brief van Paulinus van Nola²¹, waarin sprake is van een *navicularius* Secundinianus, wiens schip samen met de bemanning verging. Hijzelf bevond zich evenwel niet aan boord²².

Palma beweert in zijn artikel over het *naviculariaat* daarentegen dat een *navicularius* wel aan boord van zijn schip moest zijn²³. Als argument citeert hij Dig. 19, 2, 13, 1 (Ulpianus):

“Si navicularius onus Minturnas vehendum conduxerit et, cum flumen Minturnense navis ea subire non posset, in aliam navem merces transtulerit eaque navis in ostio fluminis perierit, tenetur primus navicularius? Labeo, si culpa caret, non teneri ait: ceterum si vel invito domino fecit vel quo non debuit tempore aut si minus idoneae navi, tunc ex locato agendum.”

“Als een reder een vracht aanneemt met de bedoeling die naar Minturnae te brengen en, daar zijn schip de rivier bij die stad niet kan opvaren, hij de waren op een ander schip overlaadt, en als dat schip vergaat in de monding van de rivier, moet de eerste reder dan verantwoordelijk worden gesteld? Labeo ontkent dit, als de reder geen schuld treft. Als hij dit echter deed tegen de wil van zijn meester of op een ongeschikt moment, of als hij de vracht heeft geladen in een schip dat minder zeewaardig was, dan kan hij voor dit contract voor de rechtbank worden gedaagd.”

Ik geloof niet dat deze passage onomstotelijk bewijst dat een reder telkens met zijn schip meevoer. De beslissing die de reder in de casus neemt om de goederen over te laden, lijkt mij eerder te behoren tot de (meer technische) verantwoordelijkheden van een *magister navis*. Dat Ulpianus over een *navicularius* spreekt, bewijst in se nog niets: vaak waren de reder en de *magister navis* één en dezelfde persoon. In zo'n geval zal de *navicularius* inderdaad aan boord geweest zijn. Ook als de twee verschillende personen zijn, en de reder dus niet noodzakelijk aan boord was, kan Ulpianus de vraag stellen naar de schuld van de *navicularius*, omdat bij een proces de aanklacht tegen een *magister navis* door de *actio exercitoria* op de *navicularius* kan worden verhaald²⁴.

¹⁸ Cf. Herz, 1988, 62.

¹⁹ Kneissl, 1977, 113; Herz, 1988, 124.

²⁰ Sirks, 1984, 52. Voor de *magister navis*, cf. infra, blz. 15.

²¹ Zie blz. 113.

²² Cf. Rougé, 1988a, 127 voor de context van de brief.

²³ Palma, 1975, 11. Zo ook D'Arms, 1977, 160: “(...) shippers of wares who went on board themselves (...)” en Chastagnol, 1960, 303: “Les naviculaires, patrons des navires, commandaient en personne leurs bateaux et veillaient constamment sur leur cargaison.”

²⁴ Zie daarvoor blz. 17.

In een aantal fragmenten is onmiskenbaar te lezen dat Cicero geen hoge dunk van de *navicularii* heeft. Dit oordeel kadert in de afwijzende houding van de Romeinse elite tegenover al wie zijn beroep op zee uitoefende. De impact en de nuancerings van dit sociale normensysteem zullen later uitgebreid aan bod komen²⁵.

Wanneer Tiro bv. op het punt staat een zeereis te ondernemen, uit Cicero onmiskenbaar zijn wantrouwen jegens de *navicularius* met wie zijn secretaris zal meevaren²⁶:

“si poteris, cum Mescinio caute is solet navigare, si minus, cum honesto aliquo homine, cuius auctoritate navicularius moveatur.”

“Als je kan, vertrek met Mescinius. Gewoonlijk vaart hij op een veilige manier. Zoniet, vaar dan in het gezelschap van een man van aanzien, wiens gezag invloed kan hebben op de reder.”

Ook is het duidelijk dat het beroep van een *navicularius* een vooraanstaand Romein onwaardig is²⁷:

“Tu tibi hoc numquam turpe, numquam crimosum, numquam invidiosum fore putasti, celeberrimo loco palam tibi aedificari onerariam navem in provincia quam tu cum imperio obtinebas? Quid eos loqui qui videbant, quid existimare eos qui audiebant arbitrabare? inanem te navem esse illam in Italiam adducturum? naviculariam, cum Romam venisses, esse facturum?”

“Dacht je [=Verres] dan nooit dat dit voor jou een schande zou zijn, een reden voor verwijten en ergernis, dat je openlijk, op een zeer drukke plaats een transportschip liet bouwen in de provincie waarover jij het gezag voerde? Wat dacht je dat de mensen die het zagen, zouden zeggen? Wat dacht je dat zij die het hoorden, zouden denken? Soms dat je dat schip leeg naar Italië zou voeren? Of dat je een reder zou worden, toen je terug naar Rome was gekomen?”.

Het is duidelijk dat het begrip *navicularius* in het kleine aantal attestaties in de literaire bronnen relatief vaag blijft.

Pas in de juridische teksten krijgt *navicularius* een bijzondere inhoud, een betekenis die de Griekse wereld onbekend was en typerend was voor het systeem van de bevoorrading van Rome. De relevante passages zullen in de volgende paragrafen gedetailleerd behandeld worden. Van belang is dat *navicularius* naast een zelfstandige reder vanaf het einde van de 1ste e.n.Chr. ook een reder kan aanduiden, die (vooral) binnen het kader van een *corpus* werkt en o.m als handelspartner van de overheid kan optreden in het systeem van de *annona*²⁸. Hij kan dan een contract afsluiten waarin wordt bepaald dat hij, eventueel samen met eigen handelswaar, de producten van een ander naar deze of gene plaats zal vervoeren, waarbij het zowel kan gaan om een overeenkomst met een individuele ondernemer als met de

²⁵ Zie hoofdstuk 3.

²⁶ Ad Familiares, 16, 9, 4. Dat *navicularii* ook passagiers meenamen op hun reizen, blijkt tevens uit Ad Atticum, 9, 3.

²⁷ In Verrem, 2, 5, 46.

²⁸ Zie blz. 39.

overheid. Uiteraard zal in veel gevallen een combinatie van beide zijn voorgekomen. De vraag, op welke manieren dit mogelijk was en welke gevolgen dit had voor de inhoud van het begrip *navicularius*, zal bij de bespreking van de evolutie van de relatie Staat-*navicularii* aan bod komen.

In de Late Oudheid zal *navicularius* een tweede ingrijpende betekenisverschuiving ondergaan: de term zal niet alleen meer iemand aanduiden die verantwoordelijk (of beter belast) is voor transport voor de overheid, maar ook wie met zijn vermogen dit transport helpt bekostigen. Voor de details van die ontwikkeling en de context waarin dit mogelijk was verwijs ik opnieuw naar de volgende paragrafen.

De Salvo vat al de betekenissen die de term *navicularius* in de Romeinse literatuur kan krijgen, met de volgende woorden kernachtig samen²⁹: “Così, con *navicularius* sarà indicato di volta in volta il piccolo armatore proprietario di una sola o di poche navi, che magari accompagnava personalmente le merci trasportate per conto proprio o dello stato o di terzi; il grosso imprenditore, che possedeva un gran numero di navi e difficilmente prendeva il mare per seguire le imprese commerciali, ma si faceva rappresentare da suoi uomini di fiducia; così saranno indicati anche quelli che (...) non possedevano navi, ma impegnavano ingenti capitali in imprese commerciali marittime.”

Als synoniem voor *navicularius* wordt vanaf de 2de e.v.Chr. ook wel *exercitor* gebruikt³⁰: het is immers in deze periode dat een edict over de *actio exercitoria*, die een belangrijke rol speelt in het naviculariaat, uitgevaardigd wordt³¹.

Dat beide termen een gelijke betekenis hebben, blijkt wel het duidelijkst uit de volgende passage³²:

“Exercitorem autem eum dicimus, ad quem obventiones et reditus omnes perueniunt, siue is dominus nauis sit siue a domino nauem per auersionem conduxit uel ad tempus uel in perpetuum.”

“*Exercitor* (‘reder’) noemen wij nu de persoon aan wie alle inkomsten en winsten toekomen, of hij nu de eigenaar van het schip is of het schip van de eigenaar in zijn totaliteit huurt, hetzij voor een vastgelegde tijd, hetzij voor altijd.”

Eenzelfde definitie is reeds bij Gaius te lezen³³:

“(...)exercitor uocatur is, ad quem cotidianus nauis quaestus peruenit.”

²⁹ De Salvo, 1992, 237. Zie ook ead., 1987a, 347.

³⁰ Sirks, 1984, 52; De Salvo, 1992, 233; Földi, 1995, 3 en noot 13. Het onderscheid dat Herz, 1988, 124 aanbrengt tussen *navicularius* (de investeerder en genietter van de voordelen van de handelsonderneming) en *exercitor* (de verantwoordelijke voor de praktische uitvoering van de handelsonderneming) lijkt m.i. moeilijk te rijmen met de hierna geciteerde passage van Ulpianus. Földi 1995, 4 postuleert de interessante maar niet te bewijzen hypothese dat *exercitor navis* in oorsprong de term was waarmee de kapitein (de latere *magister navis*) werd aangeduid. Omdat ze onafhankelijker werden van de reders (toen nog *nautae* geheten) voor wie ze werkten, zouden ze zelf de positie van reder hebben ingenomen. Zo zou de betekenisverschuiving ingezet zijn.

³¹ Cf. infra, blz. 17.

³² Dig. 14, 1, 1, 15 (Ulpianus).

³³ Institutiones, 4, 71.

“(...) de persoon naar wie de dagelijkse opbrengsten van het schip gaan, wordt *exercitor* genoemd.”

In de literaire en epigrafische bronnen neemt *navicularius* echter duidelijk de overhand.

Ook de begrippen *nauta*, *nauticus*, *nauclerus* en *navarchus* vindt men trouwens in de betekenis van *navicularius* terug³⁴.

In bovenstaande gevallen was telkens sprake van *navicularii* die transporten over zee ondernemen. Bij uitzondering kunnen onder deze term ook binnenschippers begrepen zijn. Meestal maakt een toevoeging zoals *amnicus*³⁵, *lyntrarius*³⁶ of *codicarius*³⁷ duidelijk dat we te maken hebben met een schipper die alleen op een rivier vaart. Deze *navicularii* zullen in de verdere studie buiten beschouwing worden gelaten, omdat zij afgezien van hun naam, weinig gemeenschappelijk hebben met de reders die op de Middellandse Zee actief waren.

1.2. *Dominus navis*

Een *dominus navis* is, zoals de naam het zelf zegt, in essentie de scheepseigenaar, de persoon die het schip heeft laten bouwen of van een ander gekocht. Hij kan in deze hoedanigheid zijn schip zelf exploiteren, en is dan tevens *navicularius*, *magister navis*, *gubernator* en/of *negotiator*³⁸, in opdracht laten exploiteren of aan anderen verhuren. Meestal is het niet mogelijk, maar ook onnodig, een onderscheid te maken tussen de eigenaar van een schip en de persoon die ermee handel dreef, omdat velen beide functies combineerden³⁹. Ik geloof echter niet dat een *dominus navis* zonder meer gelijk kan worden gesteld met een *navicularius*, zoals De Salvo doet⁴⁰. Omgekeerd geloof ik wel dat het merendeel van de *navicularii* eigenaar waren van de schepen die ze exploiteerden: het zou immers vanuit commercieel oogpunt weinig interessant zijn geweest, wanneer een reder niet permanent over de middelen beschikte waarmee hij zijn beroep uitoefende en daarvoor op een ander een beroep zou moeten doen.

De *domini navium* hebben in de Keizertijd van verschillende voordelen kunnen genieten die hen door de Staat werden verleend, zo zij hun schepen ten dienste wilden stellen van het transport van goederen bestemd voor Rome en daarom een

³⁴ Voor *nauta* en *nauclerus*, zie infra, blz. 20 en 22. *Nauticus* is geattesteerd in CTh 14, 15, 2, *navarchus*, waarin de Griekse invloed zonder meer duidelijk is, in CTh 13, 5, 20 en 32, en in de scholia bij CTh 13, 5, 34 en 13, 6, 1.

³⁵ SHA, Aurelianus, 47, 3.

³⁶ AE 1974, 123a.

³⁷ CIL 14, 106; 170; 185.

³⁸ Cf. Cicero, De inventione 2, 154: “(...) *dominus navis*, cum idem *gubernator esset* (...)” (“wanneer de scheepseigenaar tegelijk ook de bestuurder is”). Dit zal vooral bij kleinere schepen het geval geweest zijn.

³⁹ Whittaker, 1985, 55: “Was the *navicularius* just a contract shipper, a wholesale merchant or a retailer – or all three? Was he the same as a *negotiator*? Was he the same as a *diffusor* (...)?”; Herz, 1988, 58: “Wir können daher nicht abschliessend sagen, ob es sich um getrennte Gruppen handelte, ob nicht etwa der Schiffsbesitzer zugleich auch der Händler war.”

⁴⁰ De Salvo, 1992, 233. Ook Herz, 1988, 114-115 (*navicularius* is “Schiffsbesitzer” = *dominus navis*) en Földi, 1995, 1 redeneren in dezelfde zin.

contract aanging met de overheid. Van een aantal keizers zijn de compensaties die zij de *domini navium* voorhielden, bekend.

Reeds onder Claudius kregen zij bepaalde voordelen in het vooruitzicht gesteld die o.m. een sociale promotie konden inhouden⁴¹.

Het is mogelijk dat Nero hen bij wijze van gunst een belastingverlaging toekende⁴². De *domini navium* komen opnieuw ter sprake in een rescript van Trajanus, waarbij de privileges waarop ze aanspraak kunnen maken, precies worden afgelijnd en hen een vrijstelling van de *tutela* wordt ontzegd⁴³:

“Domini nauium non uidentur habere inter priuilegia, ut a tutelis uacent, idque diuus Traianus rescripsit.”

“De vrijstelling van voogdij wordt niet geacht te behoren tot de privileges van de scheepseigenaren. Dat heeft wijlen Trajanus bij rescript bepaald.”

Interessant is de weerklank van deze bepaling in de 9de eeuwse Basilica⁴⁴:

“Οι(ναυ/κληροι (Σ οι(πλοι/ων δεσπο/ται) επιτροπη=φ ου)κ α)πολυ/ονται”

“De reders (scholion: de eigenaars van de schepen) worden niet vrijgesteld van de voogdij.”

Het scholion merkt terecht op dat hier eigenlijk de eigenaars van de schepen bedoeld zijn. De *ναυ/κληροι* varen ook meestal op eigen schepen, maar dit is niet noodzakelijk zo (cf. infra). Blijkbaar werd in de 9de eeuw dit onderscheid niet meer consequent gemaakt.

Omstreeks het midden van de 2de eeuw⁴⁵ genoten de *domini navium* een vrijstelling van de *munera publica*⁴⁶:

“His, qui naues marinas fabricauerunt et ad annonam populi Romani praebuerunt non minores quinquaginta milium modiorum aut <quinque> plures<ve> singulas non minores decem milium modiorum, donec hae naues nauigant aut aliae in earum locum, muneris publici uacatio praestatur ob nauem. senatores autem hanc uacationem habere non possunt, quod nec habere illis nauem ex lege Iulia repetundarum licet.”

“Aan degenen die zeeschepen hebben gebouwd met een laadvermogen van niet minder dan 50000 *modii*, of vijf of meer schepen met een laadvermogen van niet minder dan 10000 *modii* elk, en voor de bevoorrading van het Romeinse volk hebben ingezet wordt op grond van hun schip een vrijstelling van de publieke verplichtingen toegekend, zolang deze schepen varen of

⁴¹ Cf. infra, blz. 46.

⁴² Voor een uitvoerige studie van dit probleem, dat buiten het opzet van dit onderzoek valt, zie Sirks, 1984, 133-137 en 141-144; Herz, 1988, 102-103.

⁴³ Dig. 27, 1, 17, 6 (Callistratus). *Habere* is een emendatie voor het overgeleverde *haberi*.

⁴⁴ Basilica 38, 1, 17, 6. De Basilica was een verzameling excerpten en commentaren op de wetgeving van Justinianus.

⁴⁵ Voor de datering, zie Sirks, 1984, 139.

⁴⁶ Dig. 50, 5, 3 (Scaevola). Voor de *munera publica*, zie blz. 51. *Praebuerunt* is een emendatie voor het overgeleverde *praefuerint*.

andere in hun plaats. Senatoren kunnen evenwel niet genieten van deze vrijstelling, omdat het hen op grond van de *lex Iulia repetundarum* niet toegestaan is een schip te hebben⁴⁷.”

Met deze vrijstelling beschikken zij over voorrechten die overeenstemmen met deze van de *navicularii* en *negotiatores* die voor de *annona* werken⁴⁸. Het ligt dus voor de hand dat ook *domini navium*, net als reders en handelaars, een contract met de Staat moesten afsluiten om van de voordelen te genieten.

De *domini navium* zijn ons niet alleen uit de juridische literatuur bekend; zij worden ook vermeld in twee inscripties, CIL 14, 99 en CIL 14, 4142⁴⁹.

Na de 2de eeuw vernemen we niets meer van de *domini navium*. Het is mogelijk, maar moeilijk aantoonbaar, dat zij opgegaan zijn in de *corpora naviculariorum*, daar zij hun schepen vermoedelijk meestal zelf exploiteerden, waardoor het onderscheid tussen een *navicularius* en een *dominus navis* dikwijls verviel⁵⁰. Een dergelijke werkwijze, waarbij een *navicularius* tevens eigenaar was van het schip dat voor het transport werd aangewend, vergemakkelijkte natuurlijk de communicatie in het handelsbedrijf en met de Staat aanzienlijk.

1.3. *Magister navis*

Over de functie van *magister navis* (“kapitein”) kan weinig onzekerheid bestaan: hij werd door de *navicularius* of *dominus navis* als plaatsvervanger en hoogste verantwoordelijke aan boord aangesteld⁵¹:

“*Magistrum nauis accipere debemus, cui totius nauis cura mandata est.*”

“Wij moeten onder *magister navis* de persoon verstaan aan wie de zorg voor het gehele schip is opgedragen.”

Met de term kan ook iemand aangeduid worden die door een *magister* als hulp of plaatsvervanger is aangeduid⁵²:

“*Magistrum autem accipimus non solum, quem exercitor praeposuit, sed et eum, quem magister*”

⁴⁷ Voor de deelname van senatoren in de zeehandel, zie blz. 134.

⁴⁸ Cf. infra, blz. 51. Dit onderstreept nog eens hoe artificieel het onderscheid is dat soms tussen deze personen wordt gemaakt: voor de Romeinse wetgever konden *navicularii*, *domini navium* en *negotiatores* die voor de overheid werkten aanspraak maken op gelijkaardige voorrechten.

⁴⁹ CIL 14, 99 is een ere-inscriptie voor Trajanus, opgericht door de Carthaagse scheepseigenaars. CIL 14, 4142 is opgedragen aan een *mercator frumentarius*. Vooral het feit dat hij *patronus* was van het *corpus curatorum navium marinarum* zal een rol gespeeld hebben bij het opstellen van de inscriptie (zie voor deze *curatores* CIL 14, 409 en de opmerking bij de prosopografie van Sentius Felix).

⁵⁰ Cf. Sirks, 1984, 154.

⁵¹ Dig. 14, 1, 1, 1 (Ulpianus). Ik beperk me tot de *magistri* in het handelsverkeer. *Magistri* zijn ook in de militaire wereld bekend, waar zij eveneens verantwoordelijk zijn voor de hen toegewezen schepen. Zie daarvoor Rougé, 1966, 236-237.

⁵² Dig. 14, 1, 1, 5 (Ulpianus). Cf. Kirschenbaum, 1987, 101-102.

“Als kapitein beschouwen wij evenwel niet alleen de persoon die de reder heeft aangesteld, maar ook wie door de kapitein is aangesteld.”

De *magister* kon naast zich nog iemand aanstellen om het schip te besturen (een *gubernator*⁵³) of het roer zelf ter hand nemen, zoals afgebeeld op de beroemde muurschildering van de Isis Giminiana (2de/3de eeuw).

Het schip werd geïdentificeerd als een *navis codicaria*, een rivierschip van relatief beperkte grootte, waarop één en dezelfde persoon meestal tegelijk de *magister* en *gubernator* was⁵⁴. In de poëzie komt de verwarring, of eerder het gebrek aan onderscheid tussen de *magister navis* en de *gubernator* herhaaldelijk voor⁵⁵.

Waarschijnlijk liet de *magister* op grote schepen wel degelijk de technische leiding en besturing over aan een ander, maar hij blijft hoe dan ook de verantwoordelijke aan boord⁵⁶. In deze functie staat hij aan het hoofd van de andere zeelieden, de *nautae*, die aan boord zijn om het schip te laten varen.

Hij heeft het recht contracten af te sluiten en vertegenwoordigt op die manier zijn opdrachtgever⁵⁷:

“*si quidem qui magistrum praeponit, contrahi cum eo permittit*”

“Als iemand nu een scheepskapitein aanstelt, staat hij toe dat met hem contracten worden gesloten.”

Het is natuurlijk ook mogelijk dat een *navicularius* of *dominus navis* zelf optreedt als *magister navis*.

⁵³ Voor een korte studie van deze term, zie Rougé, 1966, 222-227.

⁵⁴ Aubert, 1999, 157.

⁵⁵ Vergilius, Aeneïs, 1, 115; 5, 175; 6, 353. Ausonius, Mosella, 204.

⁵⁶ Guarino, 1965, 38-40; Sirks, 1984, 53.

⁵⁷ Dig. 14, 1, 1, 2 (Ulpianus).

Omdat vertegenwoordiging door tussenpersonen juridisch gezien dikwijls voor problemen kan zorgen, hebben de Romeinse juristen reeds in de Republiek uitvoerige commentaren geschreven bij de verschillende onderdelen van de wetgeving die de economische belangen van de contractanten in handelsactiviteiten probeerde te beschermen.

Van groot belang bij de vraag naar de verantwoordelijkheid van de opdrachtgever en vertegenwoordiger is het zogenaamde *receptum nautarum*, waarvan de tekst luidt⁵⁸:

“Ait praetor ‘ nautae caupones stabularii quod cuiusque saluum fore receperint nisi restituent, in eos iudicium dabo’.”

“De *praetor* zegt: ‘Als zeelieden, herbergiers en stalhouders niet teruggeven wat zij van ieder met de garantie dat het veilig zou zijn, ontvangen hebben, zal ik een rechtszaak tegen hen toestaan.’”

Met deze bepaling, die men naast het gewone contract waarbij schip en laadruimte werden verhuurd (*locatio-conductio*), kon afsluiten⁵⁹, kregen de personen die goederen lieten vervoeren de garantie dat bij eventueel verlies van de lading, zij een compensatie zouden krijgen⁶⁰. Voor die verzekering moesten zij ongetwijfeld een hoge premie betalen. In de verdere ontwikkeling van het Romeinse maritieme recht lijkt het dat het *receptum* uiteindelijk min of meer impliciet bij het afsluiten van een vervoerscontract zal gaan horen⁶¹.

Wanneer iemand die een contract met een *navicularius* of zijn *magister navis* had gesloten, hem een proces wilde aandoen, dan werd in het Romeins recht een onderscheid gemaakt tussen twee gevallen. Als de *navicularius* en de *magister navis* één en dezelfde persoon waren, stelde zich geen probleem: het proces werd tegen die persoon gevoerd. Wanneer een *navicularius* evenwel een *magister navis* had aangesteld, moest de aanklager in principe tegen de *magister navis* procederen. Het Romeins recht stond echter in een dergelijk geval de aanklager toe zijn vordering te verhalen op de *navicularius*. Omdat een *navicularius* ook wel *exercitor* wordt genoemd, staat deze procedure bekend als de *actio exercitoria*⁶². Als de *exercitor* zelf onder de *potestas* van een ander stond, kon de aanklager in bepaalde gevallen ook zijn proces richten tegen de persoon onder wiens *potestas* de *exercitor* viel⁶³.

Wanneer omgekeerd een *exercitor* tegen zijn contractant wilde procederen, moest hij eerst zijn *magister* aanklagen, die dan zelf verplicht was een proces tegen de contractant te voeren⁶⁴:

“Sed ex contrario exercenti navem adversus eos, qui cum magistro contraxerunt, actio non pollicetur (...)”

⁵⁸ Dig. 4, 9, 1 (Ulpianus).

⁵⁹ Van Oven, 1956, 139-140 ; Ménager, 1960, 200: “Le *receptum* n’a donc pu être autre chose qu’un pacte nettement distinct du contrat de transport, bien que juridiquement il se superpose et adhère à lui.” ; Rougé, 1966, 383-387 ; Giménez Candela, 1990, 39-40.

⁶⁰ De details van deze bepaling komen aan bod in Dig. 4, 9, 1 – 4, 9, 7.

⁶¹ Voor deze ontwikkeling, zie Ménager, 1960, 208-212.

⁶² Deze *actio* was één van de zes *actiones adiecticiae qualitatis*. Voor een bondig overzicht, zie De Ligt, 1999, 206-207. Cf. ook Aubert, 1994, 58-64.

⁶³ Rougé, 1966, 389-392 ; Kirschenbaum, 1987, 93 en 105-106.

⁶⁴ Dig. 14, 1, 1, 18 (Ulpianus). Zoals Ulpianus verder in Dig. 14, 1, 1, 18 vermeldt, bestaan hierop wel uitzonderingen.

“Omgekeerd wordt aan de reder echter geen proces beloofd tegen degenen die met zijn kapitein een contract hebben gesloten (...)”

Met deze regelingen poogde de wet aan elke belanghebbende de garantie te geven dat hij toch een zekere juridische bescherming kon genieten⁶⁵.

Na deze korte maar niet onbelangrijke excursie keren we terug naar de studie van een aantal cruciale termen uit het Romeinse handelsverkeer.

1.4. Mercator en negotiator

Omdat we gezien hebben dat de grens tussen een reder en een handelaar in de Romeinse wereld soms bijzonder vaag kan zijn, is het ook nodig de terminologie te onderzoeken die we in de bronnen ontmoeten voor kooplieden. De meest courante begrippen in de literaire en epigrafische teksten zijn *negotiator* en *mercator*.

Tijdens de Republiek werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen beide termen. Met *mercator* duidde men oorspronkelijk een koopman of handelaar aan, die in tegenstelling tot een *caupo* op relatief grote schaal goederen verhandelde. Een *caupo* daarentegen kon men het best vergelijken met de uitbater van een klein winkeltje. Doorgaans maar niet altijd ondernam een *mercator* reizen om zijn waren aan de man te brengen. Personen die als *negotiatores* werden aangeduid, waren zakenlieden gespecialiseerd in bankverrichtingen en het verstrekken van leningen. Zij konden ook in handelsactiviteiten betrokken zijn, maar dan op de achtergrond, als geldschietters of stille vennoten van *mercatores*⁶⁶.

Bij het begin van de 1ste e.n.Chr. wordt het verschil in betekenis steeds minder aangevoeld en de twee begrippen worden min of meer synoniemen⁶⁷. Zoals vroeger reeds de *mercatores* deden, gaven nu ook de *negotiatores* in de naam van hun beroep aan, welke producten zij verhandelden (bv. *negotiator frumentarius*). Het ging zelfs zo ver dat de term *negotiator* in de inscripties de bovenhand nam op het woord *mercator*. Toch zijn er aanwijzingen dat beide niet helemaal dezelfde inhoud hadden en zelfs een steeds duidelijker onderscheid groeide. Een *mercator* was voor de Romein van de Keizertijd een kleinhandelaar met een beperkt vermogen, die eerder op lokale basis zijn producten kocht en weer verhandelde en dus geen verre handelsreizen ondernam. *Negotiatores* daarentegen waagden zich vaak aan grotere en meestal meer gerichte en gespecialiseerde handelsactiviteiten, die zich dikwijls op

⁶⁵ Omdat deze wetgeving niet zonder belang is in een studie van de *navicularii*, heb ik ze, zij het summier, toch vermeld. Ze komt uitvoerig aan bod in Dig. 14, 1, 1, 1-23 en kan inmiddels buigen op een zeer complexe en talrijke secundaire literatuur. Ik beperk me tot een verwijzing naar de geconsulteerde werken: Sargenti, 1953, 579; Vélissaropoulos, 1980, 312-335; Giménez Candela, 1990, 41-45; De Salvo, 1992, 303-310; Aubert, 1999, 150-155.

⁶⁶ Kneissl, 1983, 74-75.

⁶⁷ Baldacci, 1967, 276.

internationaal vlak afspeelden⁶⁸. In veel gevallen zijn zij intensief betrokken bij de graanhandel⁶⁹.

Dit onderscheid geeft natuurlijk enkel een (theoretisch) beeld van het algemene gebruik van beide termen. In de praktijk zullen al dan niet bewuste afwijkingen in de gehanteerde terminologie zeker zijn voorgekomen⁷⁰.

1.5. *Καπηλοφ εν ε)/μποροφ*

Vooraleer in grote lijnen het gebruik van de termen te schetsen, is het nodig op te merken dat er grote chaos heerst in de relevante bronnen. Het zou, zoals we reeds gezien hebben, ook voor deze twee termen fout zijn te veronderstellen dat men in de Oudheid zelf een consequent volgehouden terminologisch onderscheid hanteerde: “(...) customary ancient usage disregarded the distinctions so frequently that we may not safely make any deductions from the terminology per se.”⁷¹ Expliciet vertelt het antieke bronnenmateriaal ons bitter weinig over de inhoud van deze woorden, op een passage bij Plato na, die beide begrippen onderscheidt naar de plaats waar het handelsgebeuren plaatsgrijpt⁷²:

“ΞΕ. Τι/ δε/; τη=φ μεταβλητικη=φ ου)/ξ με.: ν κατα.: πο/λιν α)λλαγη/,
σξεδο.: ν αυ)τη=φ η(/μυσυ με/ροφ ο)/ν, καπηλικη.: προσαγορευν/εται;
ΘΕΑΙ. Ναι/.
ΞΕ. Το/ δε/ γε ε)χ α)/λληφ ει)φ α)/λλην πο/λιν διαλλα/ττον
ω)νΞ= και.: πρα/σει ε)μπορικη/;
ΘΕΑΙ. Τι/ δε ου);”

”-Vreemdeling:”Welnu, dat deel van ruilverkeer dat in een stad plaatsvindt en er bijna de helft van uitmaakt, wordt locale handel genoemd, niet?”

-Theaetetus: ‘Ja’

-Vreemdeling:”En het ruilverkeer van de éne stad naar de andere, door koop en verkoop, <heet men> interlocale handel?”

-Theaetetus: ‘Jazeker.’”

Het zou buiten het opzet van deze thesis vallen om alle relevante bronnen opnieuw te onderzoeken. Ik baseer mij daarom op de conclusies van vooral Finkelstein en Reed om een zekere differentiatie in de woorden aan te brengen⁷³.

⁶⁸ Aicher, 1948, 74 ; Rougé, 1966, 274-291 ; D’Arms, 1981, 25 ; Habermann, 1982, 50 ; Kneissl, 1983, 78 ; Jacobsen, 1995, 56-57 ; Etienne, 1998, 158-159 ; cf. Le Roux, 1986, 260, noot 83 : “(...) le *negotiator* est le marchand en gros tandis que le *mercator* est celui qui revend pour un juste prix” en “Le *negotiator* est au fond un intermédiaire tandis que le *mercator* livre directement sa marchandise à la consommation.”

⁶⁹ Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, 47; Caesar, *De Bello Gallico*, 7, 3; [Caesar], *Bellum Africanum*, 36. Dit betekent natuurlijk geenszins dat de *negotiatores* het monopolie bezaten op het verhandelen van graan; ook *mercatores frumentarii* zijn ons uit de inscripties bekend (CIL 6, 1620; 14, 161; 14, 303; 14, 4142; 14, 4234).

⁷⁰ Zo is het mogelijk dat een kleinhandelaar zichzelf in een inscriptie zal aanduiden als *negotiator* om zijn prestige op te krikken.

⁷¹ Finkelstein, 1935, 321.

⁷² Sophistes, 223d. De idee wordt herhaald in *Republica*, 371d.

⁷³ Finkelstein, 1935, 328-336 met een korte (weliswaar gedateerde) *status quaestionis* en verwijzingen naar de voor dit onderzoek belangrijkste passages van de Griekse literatuur; Reed, 2003, 7-14 voor een recente studie. Zie ook Rougé, 1966, 270-274; Pleket, 1984, 17.

Een *κα/πηλοφ* is doorgaans een plaatselijke kleinhandelaar die zijn goederen op de markt verkoopt. Hij onderneemt normaal gezien geen zeereizen om zijn waren te verhandelen. Toch is dat niet helemaal uit te sluiten, daar het woord in enkele gevallen gebruikt wordt als een synoniem van *ε)/μποροφ*.

Een *ε)/μποροφ*⁷⁴ is daarentegen een meer interlocale en internationale handelaar, een kenmerk dat hem onderscheidt van de *κα/πηλοφ*, en vooral een groothandelaar, die in de eerste plaats, maar niet uitsluitend⁷⁵, over zee handel drijft. In de meeste gevallen gebruikt hij andermans schip, maar het is mogelijk dat hij zelf eigenaar is. De goederen die hij verhandelt heeft hij niet zelf geproduceerd, maar gekocht. Hij is niet gespecialiseerd in een bepaald soort producten, maar speculeert op de markt door te kopen en verkopen afhankelijk van vraag en aanbod. Soms is de term een synoniem van *ναυ/κληροφ*.

Dit onderscheid beantwoordt in grote trekken aan dat, dat in de Romeinse wereld van de Keizertijd wordt gemaakt tussen *mercator* en *negotiator*.

1.6. *Nauclerus* en *ναυ/κληροφ*

De etymologie van het woord *ναυ/κληροφ* is op z'n minst gezegd omstreden⁷⁶. Het eerste deel, de wortel *naw die ook terug te vinden is in *ναυ=φ*, stelt op zich geen problemen en betekent 'schip'. –*κληροφ* gaat volgens sommigen terug op de wortel van *κραι/νω* ('heersen'), of volgens anderen op *κα/ρα* ('hoofd'), zodat in beide gevallen *ναυ/κληροφ* 'de verantwoordelijke of het hoofd van een schip' zou moeten betekenen. Ook in de Oudheid zelf was de precieze herkomst van het tweede deel niet helemaal duidelijk; Isidorus relateerde het verkeerdelijk aan *κλη=ροφ* ('lot')⁷⁷:

“Nauclerus dominus navis est appellatus ita quod navis in sorte eius sit; κλη=ροφ enim Graece sors dicitur.”

“Het hoofd van een schip⁷⁸ wordt *nauclerus* genoemd, omdat het schip in zijn handen [sorte] is. Het Griekse equivalent van *sors* is immers *κλη=ροφ*.”

Er is evenwel nog een derde verklaring voorgesteld, volgens dewelke *ναυ/κληροφ* te verbinden is met de term *ναυ/κραροφ*, die het hoofd aanduidt van een *ναυκραρι/α*, een 'administratieve' eenheid van Atheense burgers die voor de uitrusting van een schip moesten zorgen⁷⁹. Nadat dit woord zijn betekenis had verloren, zou het hergebruikt zijn en de betekenis hebben gekregen die *ναυ/κληροφ* later zou dragen.

⁷⁴ Ménager, 1960, 181, noot 12; Rougé, 1975, 169; Bravo, 1977, 30; Reed, 2003, 98-132 geeft een catalogoog van alle geattesteerde *ε)/μποροι*.

⁷⁵ Cf. Plato, *Politicus*, 289e8.

⁷⁶ Zie Vélissaropoulos, 1980, 12-13 voor verdere literatuur.

⁷⁷ *Etymologiae*, 19, 1, 3.

⁷⁸ Of bedoelt Isidorus hier de eigenaar van het schip? Had hij dan, daar *nauclerus* en *dominus navis* beide termen zijn met een specifieke inhoud, niet eerder moeten schrijven dat de *dominus navis* ook wel *nauclerus* wordt genoemd? Misschien geef ik Isidorus met deze veronderstelling wel te veel krediet.

⁷⁹ Over de precieze betekenis van deze term, zie Vélissaropoulos, 1980, 14-20.

Volgens sommigen echter verwees *ναυ/κραροφ* reeds in aanvang naar de “chef de navire” in zo’n Atheense eenheid⁸⁰. Om eufonische redenen zou *ναυ/κραροφ* over *ναυ/κληροφ* geëvolueerd zijn tot *ναυ/κληροφ*.

Over het algemeen wordt in het Klassieke Grieks onder een *ναυ/κληροφ*⁸¹ een scheepseigenaar verstaan, maar ook met de betekenis van een ‘agent van de eigenaar’, een ‘reder’, een ‘kapitein’ of een ‘groothandelaar’ kan men de term terugvinden⁸². Dikwijls is het moeilijk of onmogelijk tussen deze betekenissen te kiezen, omdat vaak een *ναυ/κληροφ* meerdere functies in één persoon verenigt. In de Latijnse wereld lijkt het woord *navicularius* dezelfde lading te dekken. Daarop werd in de literatuur reeds vroeg gewezen en beide woorden werden als synoniemen gezien⁸³.

In 1937 ontkende De Robertis echter met klem de veronderstelling dat de termen *naucerus/ ναυ/κληροφ* met *navicularius* mochten worden gelijkgesteld⁸⁴. Hij maakte op basis van juridische bronnen een onderscheid dat in de eerste plaats voor de Late Oudheid zou gelden. Daarbij vertrok De Robertis van de vaststelling dat het woord *navicularius* uit de wetten van de Codex Theodosianus in de latere Codex Iustinianus, die veel bepalingen van de eerdere Codex overneemt, dikwijls, en in de Novellae zelfs systematisch, vervangen wordt door de in oorsprong Griekse term *naucerus*. O.m. op basis van CTh 13, 5, 32 besloot hij dat een *navicularius* een transporteur zou zijn die in dienst van de *annona* staat en aan deze taak gebonden is, terwijl *naucerus* een zelfstandige ondernemer-transporteur zou aanduiden.

Deze theorie werd met reden betwijfeld door Rougé⁸⁵, Cracco Ruggini⁸⁶ en De Salvo⁸⁷. Dat in de juridische teksten van de Late Oudheid het woord *naucerus* prominenter aanwezig is, is helemaal niet zo eigenaardig of moeilijk te verklaren: de wetteksten waren in een Griekstalige wereld ontstaan en *naucerus* was in de Latijnse versie eenvoudigweg het op het Grieks geïnspireerde equivalent van *navicularius*. Bovendien kon *navicularius*, anders dan De Robertis beweerde, ook in het Latijn een zelfstandige ondernemer aanduiden; daarvoor was, om zagezegd een onderscheid te maken, het invoeren van de term *naucerus* niet nodig. Földi noemt het gebruik van *naucerus* m.i. met recht een “ins Auge fallender Byzantinismus”⁸⁸.

Volgens Rougé had *naucerus* in de Late Oudheid ongeveer dezelfde inhoud als het begrip *magister navis*⁸⁹. Dat zou echter betekenen dat er aan boord twee personen waren (of konden zijn) met verschillende namen maar gelijkaardige taken?! Samen met De Salvo⁹⁰ twijfel ik dan ook ernstig aan de correctheid van deze hypothese.

⁸⁰ Bravo, 1977, 26 met verdere verwijzingen.

⁸¹ Voor de bekende *ναυ/κληροφ*, zie de catalogoog bij Reed, 2003, 98-132.

⁸² Rougé, 1966, 230-231 ; id., 1975, 170 ; Vélissaropoulos, 1980, 49 ; Pleket, 1984, 10, noot 33 ; De Salvo, 1992, 225.

⁸³ Besnier, 1907, 20; Stoeckle, 1935, 1900; Kneissl, 1977, 114.

⁸⁴ De Robertis, 1937, 189 en 206-208.

⁸⁵ Rougé, 1966, 241 en 244.

⁸⁶ Cracco Ruggini, 1971, 153 en noot 187.

⁸⁷ De Salvo, 1992, 228; ead., 1995, 103.

⁸⁸ Földi, 1995, 8.

⁸⁹ Rougé, 1966, 244.

⁹⁰ De Salvo, 1992, 229-231.

Ik geloof dat het woord *nauclerus* in een Griekse context werd overgenomen in het Latijn met dezelfde betekenis die *ναυ/κληροφ* van oudsher in het Grieks had gedragen, maar dat daar een betekenis is bijgekomen die specifiek was voor de Latijnse wereld, nl. de schipper die voor de *annona* werkt, m.a.w. de *navicularius* zoals hij in de juridische en een aantal epigrafische bronnen opduikt.

Nauclerus is dus vanzelfsprekend de latinisering van *ναυ/κληροφ*⁹¹ en wordt gebruikt als volwaardig synoniem van *navicularius*⁹². De twee woorden worden door een aantal scholiasten aan elkaar gelijkgesteld⁹³. Ook *navarchus/ναυ/αρξοφ* kon dezelfde betekenis hebben: in CTh 13, 5, 20 wordt met de *navarchiae functio* de *navicularia functio* bedoeld, en in CTh 13, 5, 32 is met de *navarchorum coetus* het *corpus naviculariorum* bedoeld. Opmerkelijk is dat ook Vegetius de link legt tussen *navarchi* en *navicularii*⁹⁴:

“Singulae autem liburnae singulos nauarchos, id est quasi nauicularios, habebant, (...).”

“Elke *liburna* [een licht oorlogsschip] had nu een eigen *navarchus* [commandant]; dit betekent ongeveer hetzelfde als een *navicularius* (...).”

Hoewel de passage mij niet helemaal duidelijk is, veronderstel ik dat de in oorsprong Griekse term *navarchus* het meest gangbaar was om de commandant van een (militair) schip aan te duiden. Misschien wilde Vegetius zijn lezers met de verwijzing naar *navicularius*, duidelijk maken dat onder dit begrip dus een persoon moest worden begrepen die de verantwoordelijkheid over het schip droeg.

In de voorgaande paragrafen heb ik me vooral geconcentreerd op de relatie tussen de woorden *navicularius* en *ναυ/κληροφ*. Omdat het verdere onderzoek zich zal beperken tot de *navicularii* van het westen, zal ik hier niet dieper ingaan op de *ναυ/κληροφ* van de Helleense wereld. Temeer daar voor de Griekse *ναυ/κληροφ* het uitstekende werk van Vélissaropoulos voorhanden is⁹⁵, beperk ik mij tot een opmerking over de specifieke positie die de Egyptische *ναυ/κληροφ* in het oosten innamen. In Egypte kon met het woord *ναυ/κληροφ* immers zowel een reder worden aangeduid die voer op de routes Alexandrië-Rome en Alexandrië-Constantinopel als een binnenschipper die actief was op de Nijl. Het onderscheid is dikwijls moeilijk te maken. De grootste ondernemers waren ongetwijfeld de reders van Alexandrië, over wie we dankzij de talrijke papyri goed gedocumenteerd zijn⁹⁶.

⁹¹ Bv. reeds bij Plautus, *Miles Gloriosus*, 1109-1110 en 1175-1182. De komediedichter baseerde zich immers op Griekse modellen. Zie ook Dig. 50, 6, 6, 3 (blz. 52-53).

⁹² *Nauclerus* kon net als *navicularius* in een aantal gevallen ook een binnenschipper aanduiden, zoals in AE 1999, 1246. Deze inscriptie werd uitvoering geanalyseerd door Mráv, 1999, 73-86.

⁹³ De Salvo, 1984-1985, 1646, noot 9; ead., 1992, 232, noot 38 met voorbeelden.

⁹⁴ Vegetius, 4, 32.

⁹⁵ Vélissaropoulos, 1980, passim; Holtheide, 1982, 4; De Salvo, 1992, 450-465.

⁹⁶ De Egyptische *ναυ/κληροφ* verdienen een aparte studie. Aanzetten zijn o.m. gegeven door Rostowtzev, 1906, 211 en 222; Stoeckle, 1935, 1902 en 1906-1907; Schwartz, 1948, 182-190; Rougé, 1966, 232; Vélissaropoulos, 1980, 110-121 en 270-311; De Salvo, 1992, 465-482.

1.7. *Nauta*

De gangbare Latijnse term die het eerst bij ons opkomt om een lid van de bemanning van een schip of een schipper tout court aan te duiden, is *nauta*. Dit woord kan in de Latijnse wereld zowel een zeer algemene als een meer precieze betekenis hebben⁹⁷. In zijn zeer algemene zin is het woord toepasbaar op al wie zich aan boord van een zeeschip of binnenschip bevindt en op welke manier dan ook betrokken is bij het varen op zee. Dit kan in rangorde gaan van de roeier en de matroos tot de kapitein. Uit de 3de e.n.Chr. is de 'Altercatio Hadriani Augusti et Epicteti philosophi' bewaard, een bescheiden werkje waarin de filosoof Epictetus op vraag van de keizer een aantal begrippen definieert. Zijn omschrijving van *nauta* illustreert goed de vaagheid van het begrip:

"H. Quid est *nauta*?

E. *Amator pelagi, firmi desertor, contemptor vitae mortisque (...).*"

"H. Wat verstaat gij onder *nauta*?

E. Een liefhebber van de zee, verlater van het vasteland, verachter van het leven en de dood (...)."

Deze algemene betekenis van 'zeeman' draagt het woord *nauta* zo goed als altijd in de literaire bronnen⁹⁸. Caesar is de enige auteur die geregeld rekening houdt met de precieze terminologie om de zeelieden aan te duiden⁹⁹:

"(...) *remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet.*"

"(...) hij beval roeiers uit de provincie te halen en matrozen en stuurlieders aan te stellen."

Het enige onderscheid dat af en toe wordt gemaakt is dat tussen de roeiers en de rest van de bemanning aan boord¹⁰⁰.

Een aparte bespreking vraagt het begrip *nauta* in de juridische literatuur: daar wordt met *nauta* ten eerste de reder van het schip bedoeld. Het is zelfs de oudste term die we voor reder aantreffen¹⁰¹:

"*nautam accipere debemus eum qui nauem exercet: quamvis nautae appellantur omnes, qui navis nauigandae causa in naue sint: sed de exercitore solummodo praetor sentit.*"

⁹⁷ Rougé, 1966, 214.

⁹⁸ Heel uitzonderlijk wijst *nauta* in de literaire teksten op een binnenschipper (zo bv. Porphyrio, Comm. Serm. 1, 5, 4, waarin hij *nautae* vermeldt die op moerassen varen).

⁹⁹ De Bello Gallico, 3, 9. Zie ook De Bello Gallico, 5, 10 (*nautae gubernatoresque*) en Bellum Civile, 3, 8 (*nautas dominosque navium*).

¹⁰⁰ Cicero, In Verrem, 2, 4, 76 (*nautis remigibusque*); 2, 5, 87 (*nautarum et remigum*); 2, 5, 131 (*remiges nautasque*); Curtius Rufus, 9, 8 (*remorum pulsus variaeque nautarum voces hortantium*). Te vermelden is ook dat Cicero bij de bespreking van maritieme wetten de *dominus navis* onderscheidt van de *nautae* (De Inventione, 2, 98).

¹⁰¹ Dig. 4, 9, 1, 2 (Ulpianus). Cf. Giménez Candela, 1990, 38.

“Wij moeten onder *nauta* de persoon verstaan die een schip exploiteert, hoewel allen *nautae* (‘scheepslieden’) genoemd worden, die aan boord zijn om het schip te laten varen. De *praetor* dacht echter alleen aan de reder.”

Het edict, het *receptum nautarum*, dat deze passage becommentarieert, werd door de vermelde *praetor* uitgevaardigd in de 2de eeuw v.Chr.¹⁰²: in deze periode kon *nauta* zo te zien gebruikt worden in de betekenis van *navicularius/exercitor* en schepeling¹⁰³. Interessant is de opmerking van Földi, die veronderstelt dat de *praetor* een zo algemeen woord als *nauta* kon gebruiken (en bv. niet de gelatiniseerde vorm *nauclerus*, waarmee een reder naar het Griekse voorbeeld nauwkeuriger kon worden aangeduid) omdat in die periode de taakverdeling op een schip nog zo eenvoudig was, dat de reder vaak tegelijk scheepseigenaar, *magister navis* en *gubernator* was¹⁰⁴.

Toen Ulpianus zijn toelichting schreef (einde 2de-begin 3de eeuw) was de situatie klaarblijkelijk veranderd: *nauta* droeg dan slechts de betekenis schepeling, terwijl voor reder de term *exercitor* werd gehanteerd. Omdat in de *actio exercitoria* (2de e. v.Chr.) reeds *exercitor* met de betekenis van reder werd gebruikt, moet de betekenisverschuiving reeds zeer vroeg begonnen zijn.

Nauta komt in de Digesten bovendien ook in de volgende passage voor met de betekenis schepeling¹⁰⁵:

“Navigandi autem causa accipere debemus eos, qui adhibentur, ut navis naviget, hoc est nautas.”

“<De uitdrukking> ‘met het oog op het laten varen’ moeten wij betrekken op de personen die aangenomen werden om het schip te laten varen, d.w.z. de zeelieden.”

Naast deze zeer algemene inhoud vinden we voor *nauta* ook nog een veel meer gespecialiseerde betekenis terug, die we vooral in de epigrafische bronnen ontmoeten. Daar duidt *nauta* op een binnenschipper die vaart op meren en rivieren. Waarschijnlijk is de *nauta* dan tegelijk de eigenaar, exploitateur en vermoedelijk kapitein van het schip. Hij vervoert goederen, hetzij die van anderen, hetzij van hemzelf, in welk geval hij het beroep van transporteur combineert met dat van handelaar. Ook reizigers kan hij meevoeren.

Vooraf in Gallië en de meren bezuiden de Alpen, een gebied dat door vele rivieren wordt doorsneden die het hinterland openstellen voor de producten die in de zeehavens arriveren, zijn de *nautae* als binnenschippers goed geattesteerd. Zij zijn daar georganiseerd in *corpora* en ontleen hun naam aan de rivier of het meer waarop zij actief zijn, met uitzondering van de *nautae Parisiaci* en de *nautae Leusonnenses*. Omdat bij mijn weten geen gespecialiseerd werk voor de *nautae* bestaat, geef ik hier een kort overzicht van de bekende *corpora* en de locaties waar zelfstandig opererende *nautae* aangetroffen kunnen worden.

¹⁰² Sirks, 1984, 52.

¹⁰³ Sirks, 1984, 68, noot 13 suggereert dat die synonymiteit gestaafd wordt door de passages Cic. Att. 9, 3 en Cic. Fam. 16, 9. M.i. heeft *nauta* echter in beide passages de algemene inhoud van schepeling. Niets laat vermoeden dat de term daar reder zou betekenen.

¹⁰⁴ Földi, 1995, 2. Hij werkt hiermee een vermoeden uit van Ménager, 1960, 204.

¹⁰⁵ Dig. 47, 5, 1, 1 (Ulpianus).

We kennen de volgende ‘concentraties’ van *nautae*:

- *Nautae Rhodanici et Ararici*

De schippers die op de Rhône (Rhodanus) en Saône (Arar of Saucona¹⁰⁶) voeren, namen in Gallië de belangrijkste positie in. De Rhône-Saône-as was zo goed als rechtstreeks verbonden met het hele waterwegennet van Gallië en Germanië, in het bijzonder het meer van Genève, de Loire, Seine en Moezel, en vormde dé route om handelswaar naar de noordelijker gelegen gebieden te vervoeren¹⁰⁷. Bovendien waren veel van de zijrivieren van de Rhône, zoals de Ouvèze, de Ardèche en de Durance, bevaarbaar, zodat de grootste delen van Gallia Narbonensis onmiddellijk bereikbaar waren.

Hun zetel was gesitueerd in Lugudunum¹⁰⁸.

Vaak verschijnen de twee *corpora* samen in de inscripties; daarom worden ze hier samen behandeld. Zij zijn ons dan bekend onder de aanduidingen *nautae Rhodanici et Ararici*¹⁰⁹. Misschien vormden zij in oorsprong één *corpus*, dat later opgesplitst werd. Gezien de datering van de inscripties moeten zij evenwel ook na een mogelijke splitsing vaak samen zijn opgetreden¹¹⁰. Wanneer de *corpora* en hun leden afzonderlijk beginnen optreden, duiden zij zich aan als *nautae Rhodanici*¹¹¹ en *nautae Ararici*¹¹². Het is mogelijk dat beide *corpora* een monopolie hadden op de scheepvaart op de rivier waarnaar zij zijn genoemd, al lijkt de geografische aanduiding bij de Gallische *nautae* eerder te wijzen op het gebied rond de rivier waar zij hun beroep uitoefenden¹¹³. Daarnaast vinden we ook *nautae Rhodanici Arare navigantes*, waarmee misschien schippers werden bedoeld die het voorrecht kregen op beide stromen goederen te vervoeren¹¹⁴ en *nautae Rhodanici Rhodano navigantes*, vermoedelijk niet meer dan een alternatieve aanduiding voor de *nautae Rhodanici*¹¹⁵.

- *Nautae Ligerici*

De Loire was één van de meest gefrequenceerde rivieren van Gallië¹¹⁶. Toch kennen we de schippers die op deze rivier actief waren, slechts uit twee inscripties, CIL 13, 1709 en 3105.

- *Nautae Atricae et Ovidis*

¹⁰⁶ Cf. Ammianus Marcellinus, 15, 11.

¹⁰⁷ Bonnard, 1913, 47; Martin-Kilcher, 1994, 99; Christol & Fiches, 1999, 141-155.

¹⁰⁸ Jacobsen, 1995, 51.

¹⁰⁹ CIL 13, 1688 ; 12, 3316 ; 12, 3317 ; 13, 1695 ; 13 ; 1918 ; 13, 3144.

¹¹⁰ Schlippschuh, 1987, 96.

¹¹¹ CIL 12, 1797 ; 13, 1716 ; 13, 1966 ; 13, 1967 ; 13, 2002 ; 13, 2494 ; AE 1982, 702; AE 1997, 130.

¹¹² CIL 6, 29722 ; 12, 714 ; 13, 1911 ; 13, 1954 ; 13, 1972 ; 13, 2020 ; 13, 2028 ; 13, 2041 ; 13, 5489 ; AE 1975, 613 ; AE 1976, 445.

¹¹³ Het lijkt weinig praktisch bij het opvaren van een nieuwe stroom telkens de waren over te laden op een boot van een *nauta* die alleen op die rivier voer.

¹¹⁴ CIL 13, 1960 ; AE 1982, 703. Cf. Bonnard, 1913, 194-195.

¹¹⁵ CIL 13, 1996.

¹¹⁶ Bonnard, 1913, 101-108.

De schippers van de Ardèche en de Ouvèze - beide rivieren worden steeds met elkaar geassocieerd - zijn gekend uit drie inscripties, waarvan twee teruggevonden werden in het theater van Nemausus¹¹⁷.

De identificatie van de *nautae Ovidis* met schippers die op de Ouvèze voeren, stelt wel een probleem: twee zijrivieren van de Rhône dragen deze naam, beide in de onmiddellijke omgeving van de Ardèche. Omdat archeologen aan de oevers van de linkse rivier Romeinse resten hebben ontdekt die vermoedelijk de overblijfselen zijn van een aanlegplaats, en de rechtse rivier maar een 30 kilometer lang is (tegenover de linkse die een lengte heeft van meer dan 90 kilometer), lijkt de linkse Ouvèze de beste keuze¹¹⁸. Bovendien zijn in Vasio, dat aan de linkse Ouvèze is gelegen, twee inscripties teruggevonden van *utriclarii*¹¹⁹.

Op basis van CIL 12, 4107 blijkt dat de schippers in één *corpus* georganiseerd waren en het transport op de twee rivieren verzorgden: de reden hiervoor is hoogstwaarschijnlijk dat de scheepvaart op de relatief kleine stromen niet belangrijk genoeg was om twee *corpora* te laten ontstaan. Mogelijk waren ook de omstandigheden van het varen voor beide gelijkaardig, al is dit moeilijk te achterhalen¹²⁰. Het feit dat de onbekende *nauta* uit de vermelde inscriptie zowel *curator* was van het *corpus utriclariorum* van Arelate, waar hun zetel was gevestigd, als van de *nautae Atricae et Ovidis* laat vermoeden dat ook de *nautae* daar hun zetel hadden. Het lijkt wel eigenaardig dat zij gesitueerd zijn in een stad die niet aan één van de rivieren ligt waarop zij werkzaam zijn, maar Arelate speelde als omslaghaven een cruciale rol voor het handelsverkeer in het binnenland. Het is niet te vergezocht om te veronderstellen dat de *nautae* in Arelate de producten ontvingen die zij verder moesten verdelen over de Ardèche en de Ouvèze. Het feit dat zij dus tevens voeren op de zuidelijke loop van de Rhône, verklaart waarom hun inscripties zoveel zuidelijker gevonden zijn dan de twee rivieren waarnaar zij genoemd zijn¹²¹.

- *Nautae Druentici*

In de Oudheid stond de Durance bekend als een gevaarlijke en moeilijk te bevaren stroom¹²². Toch moet er een zeker scheepsverkeer hebben bestaan, en wel van een zekere belangrijkheid, gezien de onmiskenbare aanwezigheid van een *corpus* van *nautae* die op de Durance voeren¹²³.

¹¹⁷ CIL 12, 3316 en 3317, beide uit Nemausus; CIL 12, 4107 uit Saint-Gilles. Voor de toekenning van plaatsen in het theater aan leden van een *corpus*, zie ook blz. 71.

¹¹⁸ Burnand, 1971, 152-153.

¹¹⁹ CIL 12, 1387 en ILGN 209. Voor de *utriclarii* en hun mogelijke rol in het transportwezen, zie blz. 30.

¹²⁰ Burnand, 1971, 156.

¹²¹ Lewuillon, 1978, 290 denkt eerder dat deze *nautae*, gezien de geringe economische belangrijkheid van de rivieren, een soort onderverdeling vormden van de schippers op de Rhône en Saône. Nog afgezien van het feit dat zo'n structurering van en afhankelijkheidsrelatie binnen de *corpora* van de *nautae* mij onbekend is, kunnen de beperkte commerciële mogelijkheden van de rivieren geen argument zijn om aan een dergelijke geforceerde oplossing te denken. Precies het feit dat deze *nautae* op twee rivieren varen - één zou inderdaad maar weinig handelsverkeer opleveren -, rechtvaardigt het bestaan van een zelfstandig *corpus*.

¹²² Livius, 21, 31, 9; Silius Italicus, 3, 468; Ausonius, Mosella, 479.

¹²³ In CIL 12, 731 is een *nauta Druenticus corporatus* geattesteerd. De *nautae Druentici* zijn ook bekend uit CIL 12, 721 en 982.

- *Nautae Aruranci Aramici*

Met de *nautae Aruranci* zijn ongetwijfeld de schippers op de Aar bedoeld. Het is onbekend met welke rivier de Aramus moet worden geïdentificeerd. Omdat zij volgens CIL 13, 5096, trouwens de enige bron voor deze schippers, een *schola* hadden in Avenches, is te verwachten dat de Aramus in de omgeving van deze stad moet hebben gelegen.

- *Nautae Parisiaci*

Deze *nautae* zijn slechts bekend uit CIL 13, 3026, een inscriptie die deel uitmaakt van een groot monument met verschillende bas-reliëfs. Die vormen één scène van drie keer drie personen, die de onderzoekers reeds lang voor een raadsel heeft gesteld¹²⁴.

Ze stellen vermoedelijk een offerande voor aan de keizer: Tiberius staat in één fragment rechts afgebeeld met een scepter in de hand.

Op de andere reliëfs zijn zowel Gallische (Cernunnos, Smertrios, Esus en Tarvos Trigaranus) als Romeinse goden (de Dioscuren, Jupiter, Vulcanus, Fortuna, Venus, Mercurius en Mars) weergegeven.

De *nautae* zelf lijken een militaire uitrusting te dragen, die uit een vroegere periode dan de inscriptie dateert. Mogelijk hebben we te maken met een religieuze ceremonie uit de pre-romeinse tijd¹²⁵.

Vercoutre daarentegen lijkt uit de wapendracht op te maken dat de *nautae* behoren tot de in Gallië geattesteerde *cohortes nauticorum* die deel uitmaakten van de hulptroepen¹²⁶. De tweede groep, waarboven *Eurises* staat geschreven, identificeert hij als *fabri*, omdat het Gallische woord zou betekenen *qui fecerunt*. De personen van het derde reliëf lijken volgens Vercoutre iets op hun schouder te dragen en moeten z.i. *exoneratores* zijn, die de boten uitlaadden. Ik geloof niet dat zijn identificaties correct zijn. *Cohortes nauticorum* treft men niet aan in de omgeving van Parijs, maar alleen in Cemenelum, en bovendien vermeldt de inscriptie *nautae*. Zijn duiding van de term *Eurises* kan al evenmin overtuigen: van een neutrale betekenis van *qui fecerunt* naar scheepsbouwers is een grote (en weinig gefundeerde) stap. Tenslotte zijn de zakken die de mensen van de derde groep op hun schouders zouden dragen zo goed als onzichtbaar op de steen¹²⁷.

Het blijft dus nog steeds onduidelijk of de *nautae Parisiaci* werkelijk schippers waren. Hun naam lijkt dit alleszins wel te suggereren.

- *Nautae Leusonnenses* en *Nautae Lacu Lemanno/Lacus Lemanni*

Ook op het meer van Genève moet de scheepvaart niet onbelangrijk zijn geweest, temeer daar in Genève zelf twee Romeinse havens gevonden zijn¹²⁸. Het meer was een geschikte verbindingsweg tussen de provincies

¹²⁴ Bonnard, 1913, 182-184 geeft een overzicht van de voorgestelde hypotheses.

¹²⁵ De Pachtère, 1907, 264 ; De Salvo, 1992, 135.

¹²⁶ Vercoutre, 1907, 32-36.

¹²⁷ Bij mijn bezoek aan het Musée National du Moyen Age in Parijs, waar de 'Pilier des nautes' wordt bewaard, heb ik ze alleszins niet kunnen ontdekken. Op de tekening die Vercoutre zelf bijvoegt tekent hij die zakken er fijntjes in stippellijnen bij!

¹²⁸ Schlippschuh, 1987, 99.

Gallia Narbonensis en Germania Superior. Het is mogelijk dat de twee verenigingen *nautae* in dit gebied zeer sterk samenwerkten, of misschien zelfs identiek waren: tussen beide bestonden alleszins nauwe banden¹²⁹.

- *Nautae Danuvii*

Zij zijn uit slechts één inscriptie bekend, nl. CIL 3, 7485, een wij-inscriptie voor Iulia Domna.

- *Nautae Mosallici*

Deze *nautae* zijn slechts één keer geattesteerd, in CIL 13, 4335. Mogelijk hadden zij hun zetel in Metz als verbindingspunt tussen enkele druk bevaren waterwegen als de Maas, Moezel en Seine.

- *Nautae in Germania Superior*

De campagnes van Caesar gaven kooplieden en transporteurs de kans handelscontacten te leggen of te bevestigen met Germania. Het feit dat het land van de Germanen, net als Gallië, zowat overal doorsneden was door bevaarbare stromen, maakte het gebied goed toegankelijk voor import en export¹³⁰.

Hoewel de handel met het Rijngebied zeer intensief moet zijn geweest blijktens de talrijke archeologische vondsten, hebben we eigenaardig genoeg geen inscriptie die een *nauta Rhenanus* vermeldt. Enkel in Mainz, Fichten en Ettlingen zijn inscripties van Germaanse *nautae* gevonden¹³¹. De reden voor het ontbreken van meerdere getuigenissen moeten we waarschijnlijk zoeken in het feit dat de Rijn toch nog steeds een grensrivier bleef van het Romeinse Rijk en bovendien de Classis Germanica in dit gebied opereerde, wat mogelijk de groei van een beter ontwikkeld transportsysteem heeft verhinderd¹³². Daarnaast moeten we ook rekening houden met het feit dat de *nautae* in de inscripties van Germanië ondergerepresenteerd kunnen zijn omdat het vervoer door de meeste handelaars zelf werd geregeld, zodat achter de geattesteerde *negotiatores* dikwijls ook *nautae* te zoeken zijn, net zoals het ook vaak vice versa het geval moet zijn geweest.

Toch is het goed mogelijk dat in de toekomst heel wat meer getuigenissen over de *nautae* in Germania zullen voorhanden zijn: bij Colijnsplaat worden geregeld altaren ontdekt, die gewijd waren aan de godin Nehalennia, wier naam 'beschermster' of 'gids' betekent. Ook in Domburg ontdekte men gelijkaardige altaren. Beide sites moeten in de buurt gelegen hebben van belangrijke havens, vanwaar de schepen uit het Rijnland en Gallia Belgica vertrokken naar de kuststreken van Gallië en Brittannië¹³³. Vaak beloofden de schippers voor hun vertrek zo'n altaar voor de godin op te richten bij een

¹²⁹ Eén inscriptie, AE 1939, 102 spreekt van *nautae Lacu Lemanno qui Leusonnae consistunt*. De *nautae Leusonnenses* zijn ook bekend uit AE 1946, 256, de *nautae Lacus Lemanni* uit ILGN 361.

¹³⁰ Zie Aubin, 1925, 16-28 en Brogan, 1936, 203-221 voor een overzicht van de verhandelde goederen.

¹³¹ CIL 13, 6324, 7067 en 8815.

¹³² Schlippschuh, 1987, 93.

¹³³ Hassal, 1978, 43; Jacobsen, 1995, 157-167. Voor een archeologische benadering van de handel tussen de gebieden rond de Rijn en Brittannië, zie Greene, 1978, 52-58.

veilige terugkeer. Zij is meestal voorgesteld in een kleed met vele plooien met naast haar een hondje. Soms draagt zij een mandje met fruit of zet zij haar voet op de boeg van een schip. De oprichters waren afkomstig uit de Gallische en Germaanse provincies. Tot nog toe is op één van deze altaren een *nauta* geattesteerd¹³⁴.

- *Nautae* in Noord-Italië

Ook voor dit gebied getuigen de inscripties van verenigingen van schippers of zelfstandige *nautae*. De Po was, als natuurlijke as door de Cisalpijnse regio, de verkeersweg bij uitstek waarlangs handelswaar werd vervoerd¹³⁵.

De *nautae* van Atria¹³⁶ moeten de scheepvaart op de Po en de nabij gelegen lagunes voor hun rekening hebben genomen.

De *nautae* van Mantua¹³⁷ beperkten zich vermoedelijk niet tot het transport over de in de buurt gelegen meren, maar voeren ook op de Mincio.

Arilica¹³⁸ en Ticinum¹³⁹ had een eigen college.

Ook bij het Comomeer organiseerden de *nautae* zich in een college¹⁴⁰.

Tenslotte huisvestte ook Brixia een *collegium nautarum Benacensium*¹⁴¹.

Wanneer men de inscripties van de *nautae* bekijkt, en dan vooral de schippers op de Rhône en zijrivieren, dan is het opmerkelijk dat zij met zoveel andere beroepsgroepen verbonden zijn: vaak treden de *utricularii* naar voor¹⁴², naast de *negotiatores vinarii*¹⁴³, de *negotiatores muriarii*¹⁴⁴, de *negotiatores olearii*¹⁴⁵, de *fabri tignuarii*¹⁴⁶ en de *navicularii marini*¹⁴⁷.

1.8. *Diffusor olearius*

Aangezien dit beroep werd uitgeoefend door personen die zich tevens als *nauta*, *mercator* of *negotiator* bekend maken, en er geen eensgezindheid bestaat over de precieze inhoud van de term, lijkt het aangewezen deze hier ook te behandelen. Omdat zonder meer mag aangenomen worden dat de *diffusor olearius* zoals zijn naam zegt betrokken is bij de handel in olie, kan het nuttig zijn bij het onderzoek ook die inscripties te betrekken, waarin een *mercator olearius*, een *negotiator olearius* of een *olearius* tout court wordt vermeld¹⁴⁸.

¹³⁴ AE 1973, 372

¹³⁵ Uggeri, 1987, 314.

¹³⁶ CIL 5, 2315.

¹³⁷ Pais 669.

¹³⁸ CIL 5, 4016-4017.

¹³⁹ AE 1992, 792. Cf. Uggeri, 1987, 324.

¹⁴⁰ CIL 5, 5295; 5911; AE 1932, 73

¹⁴¹ CIL 5, 4990; AE 1977, 298.

¹⁴² CIL 12, 731; 982; 4107; 13, 1960; 2009.

¹⁴³ CIL 6, 29722; 13, 1911; 1954; 11179.

¹⁴⁴ CIL 13, 1966.

¹⁴⁵ CIL 6, 29722; 13, 1996.

¹⁴⁶ CIL 13, 1966; 1967.

¹⁴⁷ CIL 12, 982.

¹⁴⁸ Anders dan Le Roux, 1986, 267-271 heb ik enkel de inscripties opgenomen waarin de termen daadwerkelijk voorkomen (hij neemt ook inscripties op waarin die termen niet staan, maar waarvan de persoon of personen kunnen geïdentificeerd worden met namen op de scherven van olieamforen van Monte Testaccio).

De inscripties bakenen duidelijk drie zones af: Baetica, de commerciële as Lugudunum-Narbo in Zuid-Gallië en Rome en omstreken. Hierin mogen we m.i. een representatie zien van de drie etappes van de handel in Spaanse olie: de omgeving van de Baetis waar de olie werd geproduceerd; het zuiden van Gallië, importeur van Spaanse olie en thuisbasis van verschillende *navicularii* die het transport voor hun rekening konden nemen; en tenslotte Rome en de havens Ostia en Puteoli, het uiteindelijke doel van de handelsroute.

Om terug te komen tot de inhoud van het woord *diffusor olearius*: de term *diffusor* vindt men enkel in combinatie met olie, wat een gespecialiseerde betekenis laat vermoeden, en dan nog alleen in epigrafische teksten. Vandaar ook dat Le Roux de these van de hand wijst dat het woord eenvoudigweg een synoniem zou zijn van *negotiator*¹⁴⁹. Die interpretatie werd immers voorgesteld door Tchernia¹⁵⁰, die hiermee een eerdere stelling van Rougé volgde¹⁵¹.

Le Roux en Loyzancé zoeken een oplossing in de grondbetekenis van *diffundere* ('overgieten') en komen zo tot de conclusie dat de *diffusores olearii* op een lager echelon¹⁵² dan de *negotiatores* actief waren in de oliehandel: zij moesten er h.i. voor zorgen dat de olie op overslagplaatsen in de juiste amforen terecht kwam¹⁵³ en dat hierbij de kwaliteit van de vloeistof niet werd geschaad¹⁵⁴. Bovendien kunnen zij ook verantwoordelijk zijn geweest voor de controle van kwantiteit en kwaliteit van de verhandelde olie. Hun interpretatie kan men m.i. bovendien ondersteunen met het feit dat we deze *diffusores* enkel aantreffen waar het overgieten van olie noodzakelijk was, nl. bij de export vanuit Baetica en het verdere vervoer in en vanuit Rome.

Toch geloven enkele onderzoekers niet dat de taak van een *diffusor olearius* zonder meer te scheiden is van die van een *negotiator* en menen dat een *diffusor* ook actief in het handelsverkeer zelf betrokken kan zijn¹⁵⁵.

1.9. *Utric(u)larius*

In de inscripties van de *navicularii* komt de term *utric(u)larius* slechts één keer voor (CIL 12, 982). Omdat de attestatie een zekere band tussen beide beroepen laat vermoeden – de *navicularius* in kwestie was patroon van de *utric(u)larii* – en omdat er geen eenduidigheid bestaat over de inhoud van *utric(u)larius*, verdient ook deze benaming wat aandacht. De term plaatst historici al geruime tijd voor problemen en

Olearius: AE 1925, 45b; AE 1980, 83; AE 1987, 226; AE 1987, 227; CIL 6, 9716; CIL 6, 9717 = CIL 6, *2064; CIL 6, 9718 = D 7491; CIL 6, 9719 = D 7492; CIL 10, 1934; CIL 12, 4499; CIL 14, 409.

Negotiator/-rix olearius/-a: AE 1973, 71; CIL 13, 1996 = D 7031; CIL 14, 4458 = CIL 6, 1625b = CIL 6, 31834b = D 1340 = AE 1987, 138.

Diffusor olearius: AE 1980, 98 = AE 1994, 194; CIL 2, 1481; CIL 6, 1885 = AE 1994, 193; CIL 6, 29722 = D 7490; CIL 02-01, 281 = AE 1984, 526.

Mercator olearius: CIL 6, 1620; CIL 6, 1935.

¹⁴⁹ Le Roux, 1986, 260.

¹⁵⁰ Tchernia, 1980, 155-160.

¹⁵¹ Rougé, 1978, 58.

¹⁵² De namen van de *diffusores* doen sterk denken aan die van vrijgelatenen: Hermesianus (AE 1980, 98), Onesimus (CIL 2, 1481), Abascantus (CIL 6, 1885).

¹⁵³ Loyzancé, 1986, 280-281. Cf. ook Blázquez, 1980, 32 en id., 1983, 91.

¹⁵⁴ Als olie lang in contact staat met de lucht wordt ze nl. ranzig.

¹⁵⁵ Panciera, 1980, 235; Tchernia, 1980, 159; Remesal Rodríguez, 1990, 364 en de interventie van Liou, 367.

gaf aanleiding tot verschillende interpretaties die hier tegenover elkaar zullen worden geplaatst.

Etymologisch gezien stellen zich weinig moeilijkheden: het woord is afgeleid van *utricula*, diminutief van *uter* (“zak gemaakt van dierenhuid”). Het suffix *-arius* wordt in de woordvorming op twee manieren gebruikt: het duidt de gebruiker van een object aan (zo is een *ratarius* een schipper die vaart op een *rat* (“vlot”)) of de producent (een *tegularius* is bijgevolg een fabrikant van *tegulae* (“dakpannen”))¹⁵⁶. Op basis van de etymologie kan men besluiten dat *utriclarii* dus producenten van kleine lederen zakken zijn of deze in hun beroep gebruiken.

Het bronnenmateriaal is schaars en weinig verhelderend. In de literaire teksten is slechts één allusie te vinden op de *utricularii* als doedelzakspelers¹⁵⁷:

“Sub exitu quidem vitae palam voverat, si sibi incolumis status permansisset, proditurum se partae victoriae ludis etiam hydraulam et choraulam et utricularium ac novissimo die histrionem (...).”

“Naar het einde van zijn leven toe had hij [Nero] openlijk beloofd dat hij, als de omstandigheden dezelfde bleven, zou deelnemen aan de spelen voor de overwinning die hij had behaald, als waterorgelspeler, fluitspeler en doedelzakspeler en op de laatste dag als toneelspeler.”

Naast deze passage is het woord enkel overgeleverd in een kleine reeks inscripties, overwegend uit het zuiden en midden van Gallië, meer bepaald uit de havensteden aan de kust van Gallia Narbonensis en de streek rond de Saône en de Rhône¹⁵⁸. Opmerkelijk is wel dat in deze teksten enkel de gesyncopeerde vorm *utriclarius* voorkomt¹⁵⁹. Deze Gallische *utriclarii* waren georganiseerd in *corpora*¹⁶⁰. De precieze betekenis van het woord in de epigrafische bronnen is niet helemaal duidelijk.

De etymologie vormde het vertrekpunt van de meeste interpretaties en Rougé verzorgde een *status quaestionis* in 1959¹⁶¹. Uit de veelheid van hypothesen die over dit probleem reeds gesuggereerd werden hadden zich toen slechts twee langere tijd kunnen handhaven.

-De eerste veronderstelde dat de *utriclarii* lederen zakken produceerden en de wijn die in Zuid-Gallië in tonnen of amforen arriveerde voor het verdere transport over

¹⁵⁶ Rougé, 1959, 287.

¹⁵⁷ Suetonius, Nero, 54.

¹⁵⁸ Rougé, 1959, 285. Het betreft de inscripties CIL 12, 136 ; CIL 12, 283 ; CIL 12, 187 ; CIL 12, 360; CIL 12, 372; CIL 12, 700; CIL 12, 729; CIL 12, 731; CIL 12, 733; CIL 12, 982; CIL 12, 1387; CIL 12, 1815; CIL 12, 3351; CIL 12, 4107; CIL 13, 1954; CIL 13, 1960; CIL 13, 1985; CIL 13, 1998; CIL 13, 2009; CIL 13, 2023; CIL 13, 2039; CIL 13, 2839; ILGN 209; ILGN 378; AE 1965, 144; AE 1966, 247; AE 1967, 281 (CIL 12, 189 (authenticiteit onzeker); *CIL 12, 211; CIL 12, 1742 (authenticiteit onzeker) en CIL 13, 1979 (bij de ontdekking moeilijk leesbaar en nu verloren) worden in navolging van Kneissl, 1981, 203 buiten beschouwing gelaten). *Utriclarii* buiten Gallië: CIL 3, 944; CIL 3, 1547.

¹⁵⁹ In de corpora van inscripties wordt arbitrair aangevuld tot *utricularius*. In het vervolg zal de gesyncopeerde term gebruikt worden.

¹⁶⁰ We bezitten van twee corpora de insignes voor de leden (CIL 12, 283 en 136).

¹⁶¹ Rougé, 1959, 286-289; id., 1985, 80-81; Deman, 1987, 92-93 met zeer uitvoerige verwijzingen naar de oudere literatuur, waarvan vooral Héron de Villefosse, 1912, 106-111 en Bonnard, 1913, 205-208 van belang zijn.

land in zakken overgoten. Dit valt echter moeilijk te rijmen met de voorstellingen van het wijntransport op bas-reliëfs, die vooral boten en karren tonen beladen met tonnen¹⁶².

-De tweede theorie beschouwde hen als transporteurs op de Gallische rivieren die goederen vervoerden op vloten gedragen door met lucht gevulde zakken¹⁶³. Rougé stemde in met deze veronderstelling en suggereerde dat *utriclarius* gevormd zou zijn naar het voorbeeld van *naucclarius*, een epigrafisch doublet van *navicularius* en dus een beroep aanduidde dat verwant was met dat van de *navicularii*: “Ne pourrait-on pas alors supposer à bon droit que, dans cette Gaule où florissait l’industrie des naviculaires, on ait forgé un mot de même allure pour désigner une activité ayants quelques rapports avec la leur, sans trop se préoccuper de soucis étymologiques?”¹⁶⁴

Dit ‘argument’ lijkt me op geen enkele grond te berusten en is pure speculatie. Rougé stelt het voor alsof het woord *naucclarius* vast ingeburgerd was in Zuid-Gallië, terwijl dit woord slechts enkele keren – en soms dan nog met de nodige twijfels van de reconstructie – in deze provincie is geattesteerd¹⁶⁵.

Bij de interpretatie van de *utriclarii* als binnenschippers stellen zich toch enkele problemen: zo is het eigenaardig dat sommige inscripties van hen gevonden zijn in steden die niet onmiddellijk aan een waterweg zijn gelegen (bv. Nemausus en St.-Gabriël). Rougé antwoordt hierop dat in de omgeving van die steden geschikte rivieren waren en dat het mogelijk is dat deze in de Romeinse tijd een andere loop,

¹⁶² Bonnamour, 1994, 21.

¹⁶³ Een dergelijk gebruik van lederen zakken is voldoende bekend uit de militaire wereld (zie Rougé, 1959, 298ff. voor enkele voorbeelden).

¹⁶⁴ Rougé, 1959, 289.

¹⁶⁵ CIL 12, 4493-4495; 4701. Daarnaast vindt men de term ook een enkele keer in Ostia (AE 1987, 180). De traditionele verklaring, nl. dat *naucclarius* niets meer is dan een gelatiniseerde vorm van ναυ/κληροφ lijkt me correct.

dichter bij de stad, hadden¹⁶⁶. Op dezelfde manier probeert hij de opwerping te weerleggen dat sommige rivieren voor de *utriclarii* helemaal niet bevaarbaar lijken: de kracht van een stroom in onze tijd kan heel wat verschillen met de vroegere sterkte. Een derde heikel punt betreft de naamgeving: als de *utriclarii* net als de *nautae* op de Gallische rivieren hun beroep uitoefenden, dan zou men parallellen verwachten in de aanduiding van het gebied waarin zij optreden. Dat de *utriclarii*, anders dan de *nautae*, niet aangeduid worden met de rivier die ze bevaren (cf. bv. *nauta Araricus*) maar met de stad waar ze werkzaam zijn (bv. *utriclarius Arelatensis*), wat misschien wel eigenaardig is voor schippers, verklaart Rougé door de beperkte actieradius van de *utriclarii*, die enkel zeer lokaal actief zouden zijn geweest¹⁶⁷. De Salvo sluit zich onder voorbehoud (“nell’ impossibilità, per il momento, di trovare una soluzione definitiva”) aan bij de hypothese van Rougé¹⁶⁸.

De bijdragen van de jaren '60 en '70 voegden weinig nieuwe elementen aan de besluiten van Rougé toe, behalve dan dat de *utriclarii* naast schippers ook als herstellende van lederen zakken werden beschouwd¹⁶⁹.

In 1981 nam Kneissl de bestaande theorieën opnieuw onder de loep en kwam tot de conclusie dat geen van de voorgestelde duidingen van de functie van de *utriclarii* kon overtuigen.

Dat de *utriclarii* zakken zouden gemaakt en/of hersteld hebben, wijst hij onmiddellijk van de hand: dit vereist geen speciale vaardigheden en in kleine steden waar *utriclarii* zijn geattesteerd (bv. St.-Gabriël) kan men onmogelijk een zo grote behoefte aan *utres* hebben gehad dat een *corpus utriculariorum* zich daarmee bezig hield¹⁷⁰.

Dat de *utriclarii* de rivieren bevoeren met vloten bestaande uit opgeblazen dierenhuiden lijkt hem al evenmin waarschijnlijk. Niet alleen stellen zich verschillende technische moeilijkheden¹⁷¹, maar het feit dat *utriclarii* en *nautae* vaak op dezelfde plaatsen zijn geattesteerd zou betekenen dat op sommige (kleinere) rivieren twee schippersverenigingen actief waren, en de waarschijnlijkheid daarvan mag betwijfeld worden¹⁷². Het hoofdargument tegen de interpretatie van Rougé blijft echter het feit dat de *utriclarii* meermaals geattesteerd zijn op plaatsen die ver van grote en bevaarbare rivieren lagen. Opvallend is evenwel dat deze plaatsen nagenoeg allemaal gelegen zijn aan belangrijke verkeerswegen en handelsknooppunten¹⁷³. Kneissl besluit dan ook dat de *utriclarii* hoogstwaarschijnlijk verantwoordelijk waren voor het transport over land (en misschien ook het verhandelen) van producten die in lederen zakken werden vervoerd, nl. wijn en in mindere mate olie.

Vanaf de 2de eeuw nam de wijnproductie in Zuid-Gallië een hoge vlucht: Gallische wijnen werden in grote hoeveelheden naar Italië en Noord-Gallië getransporteerd¹⁷⁴.

¹⁶⁶ Dit is uiteraard geen weerlegging van de kritiek.

¹⁶⁷ Rougé, 1959, 295-297. Hij herneemt hiermee de argumentatie van Héron de Villefosse, 1912, 106-107 en 111 zonder wezenlijke veranderingen.

¹⁶⁸ De Salvo, 1992, 137.

¹⁶⁹ Zie Kneissl, 1981, 171 voor een overzicht van de belangrijkste artikels.

¹⁷⁰ Kneissl, 1981, 172.

¹⁷¹ Om een dergelijk vlot te dragen, moet de rivier een behoorlijke breedte hebben. De hoeveelheid lucht in de zakken neemt geleidelijk af, waardoor het vlot niet voor lange tijd bruikbaar is (dit was uiteraard geen probleem voor gebruik van deze vloten in het leger). Sommige stromen zijn moeilijk bevaarbaar met een dergelijk vaartuig. Zie ook Schlippschuh, 1987, 102-103.

¹⁷² Kneissl, 1981, 173-174. Tevens kan opgemerkt worden dat als de *utriclarii* schippers waren geweest, het wel eigenaardig is dat op hun hoger vermelde insignes geen vaartuigen staan afgebeeld, maar *utres*.

¹⁷³ Kneissl, 1981, 175-176, fig. 2 en 3.

¹⁷⁴ Kneissl, 1981, 182; Widemann, 1989, 286.

In deze context moet de grote concentratie van *utriclarii* in het zuiden van Gallië in de 2de en 3de eeuw z.i. worden verklaard. Door de uitbreiding van het gebied waarin zij werkzaam waren, evolueren zij van eenvoudige transporteurs tot participanten in de langeafstandshandel, die op de heenreis wijn vervoerden en bij de terugkeer als handelaars goederen meebrachten.

Zoals echter hoger aangegeven, zijn er wel meer bas-reliëfs bewaard die getuigen van een transport van wijn in tonnen dan van een vervoer in zakken. Mogelijk kan dit feit op de rekening van het toeval van de overlevering worden geschreven¹⁷⁵. Kneissl vermeldt tevens de ingenieuze maar moeilijk bewijsbare hypothese dat vanaf de 2de eeuw, toen het centrum van Gallië – waar als verpakking voor vloeistoffen tonnen gebruikelijk waren - meer en meer in de wijnhandel betrokken raakte, de *utriclarii* van Zuid-Gallië hun producten nu ook in vaten gingen vervoeren. Dit zou dan het overwicht van tonnen in de afbeeldingen kunnen verklaren¹⁷⁶.

Wat nu de relatie tussen *utriclarii* en *nautae* betreft, kan aangenomen worden dat personen die beide beroepen uitoefenden met het oog op een grotere winst de twee combineerden: zo konden zij instaan voor het transport over water en land van de goederen vanuit de haven tot bij de koper en consument, voor wie het ongetwijfeld voordeliger was één contract af te sluiten voor het totale vervoer dan eerst een *nauta* en vervolgens een *utriclarius* te benaderen.

Recent probeerde Deman de functie van de *utriclarii* nog te verfijnen door te stellen dat zij niet zomaar transporteurs over land waren, maar wel muilddierdrijvers die wijn en olie in zakken vervoerden op de rug van hun dieren. Zij zouden voor het transport in Gallië hebben gezorgd op plaatsen waar de waterwegen niet toereikend waren en zo in het verlengde van de *nautae* hebben gewerkt, wat meteen de nauwe contacten tussen beide verklaart¹⁷⁷.

Het is mogelijk dat de *utriclarii* naast die van transporteurs nog een andere rol in de Gallische steden gespeeld hebben. In enkele inscripties worden zij immers in één adem genoemd met één of meer van de *tria collegia*¹⁷⁸. Omdat men doorgaans veronderstelt dat deze fungeerden als vrijwillige brandweercorpsen¹⁷⁹, hebben verschillende onderzoekers de mogelijkheid geopperd dat ook de *utriclarii* bij de bestrijding van branden waren betrokken¹⁸⁰. In het bijzonder denkt men dan dat zij *utres* gevuld met water zouden hebben gebruikt. Duidelijke aanwijzingen zijn hiervoor evenwel (nog) niet voorhanden.

¹⁷⁵ Kneissl, 1981, 177-178 geeft de referenties van drie voorstellingen van transport in lederen zakken.

¹⁷⁶ Kneissl, 1981, 182. Dit veronderstelt dus dat de *utriclarii*, niettegenstaande het feit dat ze geen *utres* meer gebruiken, hun naam blijven behouden.

¹⁷⁷ Deman, 2002, 243.

¹⁷⁸ AE 1965, 144 ; 1966, 247 ; 1967, 281 ; CIL 12, 700 ; 13, 1954.

¹⁷⁹ De doeltreffendheid van de *collegia* bij het blussen van branden wordt wel eens betwijfeld. Zie daarvoor Van Nijf, 2002, 325-340.

¹⁸⁰ Benoit, 1966, 193-194 ; Deman, 1987, 100 ; Lafer, 2001, 58-60..

2. De *navicularii* in de Romeinse wereld

Nu het, naar ik hoop, duidelijk is wat een Romein verstond, of liever kon verstaan, onder het woord *navicularius*, en ik de betekenis van een aantal termen die herhaaldelijk in het onderzoek zullen terugkeren, heb pogen af te lijnen, zullen de volgende hoofdstukken een beeld trachten te presenteren van de *navicularii* in het westen van het Romeinse Rijk. Bijzondere aandacht zal worden besteed aan de ontwikkeling van het *naviculariaat* vanaf de eerste eeuwen van de Keizertijd tot de 6de eeuw, en de bijhorende betekenisevoluitie die het woord *navicularius* in deze tijdsspanne heeft doorgemaakt.

Een tweede punt van aandacht zal de relatie tussen de *navicularii* en de Romeinse Staat betreffen. Omdat, zoals we zullen zien, tussen beide een voortdurende wisselwerking van dienstverlening en compensatie bestaat, deze interactie de ontwikkeling van het *naviculariaat* stuurt en zodoende van groot belang is voor de individuele *navicularii*, zal ik vooral door een beroep te doen op juridische en epigrafische bronnen, de voorzichtig uitgebalanceerde plaats van beide partners in de relatie proberen schetsen. Daarvoor zal het nodig zijn een korte excursie te maken over het systeem van de bevoorrading van Rome, de *annona*.

Ten derde mogen ook de *corpora*, de verenigingen van *navicularii* die op verschillende plaatsen in de Romeinse wereld ontstaan, niet in deze schets ontbreken. Hun ontstaan, de manier waarop zij de individuele *navicularii* vertegenwoordigen en het belang dat zij voor de Romeinse overheid kunnen hebben, zullen hierbij aan bod komen.

2.1. Oorsprong en vroegste fase: de particuliere *navicularii* (1ste tot en met 2de eeuw)

2.1.1. De *mancipes*

Zoals bekend bezat de Romeinse Staat geen handelsschepen of –vloot, en heeft deze in haar lange bestaan ook nooit bezeten. Het vervoer voor de overheid moest dus door uitbesteding geregeld worden door particuliere schippers. Verschillende teksten laten veronderstellen dat tijdens de Republiek en de 1ste eeuw na Chr. het transport (vooral van in de provincies als tribuut geëiste levensmiddelen) voor de Staat werd uitbesteed met publiekrechtelijke contracten: zowel Varro als Columella spreken van het verpachten van dergelijke verbintenissen¹⁸¹.

Het waren de *publicani* die in de Republiek en het begin van de Keizertijd deze contracten aangingen¹⁸². Wanneer zij zich verbonden tot het importeren van graan, maar zelf geen schepen ter beschikking hadden, besteedden ze het vervoer uit aan

¹⁸¹ Varro, *Res Rust.* 2, 1, 3: “(...) frumentum locamus qui nobis adve<h>at, qui saturi fiamus ex Africa et Sardinia (...)” (“wij sluiten een pachtcontract af opdat men ons het graan brengt en wij voldoende voedsel krijgen van Afrika en Sardinië”); Columella 1, 20: “(...) ad hastam locamus, ut nobis ex transmarinis prouinciis aduehatur frumentum, ne fame laboremus (...)” (“wij sluiten in het openbaar bij opbod pachtcontracten af, opdat men ons vanuit de overzeese provincies graan brengt en wij geen honger lijden.”).

¹⁸² De Salvo, 1992, 242.

transporteurs en fungeerden op die manier als tussenpersonen tussen de Staat en de reders. Die vervoerscontracten werden dan volgens Rickman gesloten met de *mancipes*¹⁸³. Zo vermeldt Cicero dat zij inderdaad het graan naar Rome brachten¹⁸⁴:

“(...) *praesertim cum ex isdem agris eiusdem anni frumentum ex decumis Romam mancipes advexissent?*”

“(...) vooral wanneer de *mancipes* graan dat als tienden was opgebracht, van dezelfde velden en in hetzelfde jaar naar Rome hadden gebracht?”

Hij noemt hen bovendien in één adem met groot- en kleinhandelaars¹⁸⁵:

“*frumenti in summa caritate maximum numerum miseram; negotiatoribus comis, mercatoribus iustus, mancibus liberalis, sociis abstinens (...).*”

“Ik had in een periode van uiterste nood een zeer grote hoeveelheid graan <naar Rome> gestuurd. Ik was vriendelijk jegens de groothandelaars, rechtvaardig tegenover de kleinere kooplieden, mild voor de *mancipes* en onbaatzuchtig bij de bondgenoten.”¹⁸⁶

Toch bestaat geen zekerheid over de veronderstelde intermediaire rol van de *mancipes*. Zo meent Nicolet dat de *mancipes* zelf een bepaald type *publicani* waren die onmiddellijk over schepen konden beschikken en de Staat rechtstreeks met hen contracten afsloot¹⁸⁷. Ik vermoed dat zijn veronderstelling, nl. dat die *mancipes* direct, zonder tussenkomst van de *publicani*, met de Staat een verbintenis aangingen voor het vervoer van producten waarvan de verpachting niet aan *publicani* werd toegewezen, correct is. Waarom immers via het tussenstadium van de *publicani* zonder schepen werken als een rechtstreekse overeenkomst met de transporteurs zelf mogelijk is?

Waarschijnlijk deden de *publicani* die zelf geen transportmiddelen tot hun beschikking hadden maar wel een contract in de wacht konden slepen, in deze periode voor het transport van hun producten een beroep op de *navicularii*¹⁸⁸. Hoewel we pas vanaf de 1ste eeuw na Chr. in de bronnen aanwijzingen vinden dat de *navicularii* het vervoer van producten voor de Staat op zich namen¹⁸⁹, is het heel goed mogelijk dat zij dus reeds in de Republiek via de *publicani* in deze sector actief waren. Vanaf de Keizertijd, wanneer de *publicani* door hun talrijke misbruiken en de daaruit voortvloeiende ontevredenheid in de provincies langzaam op de achtergrond zullen verdwijnen¹⁹⁰, zijn het precies die *navicularii* die het vervoer in opdracht van de

¹⁸³ Rickman, 1980, 41.

¹⁸⁴ Verrinae II, 3, 172.

¹⁸⁵ Pro Plancio, 64.

¹⁸⁶ De Loeb-vertaling van Yonge luidt eigenaardig genoeg: “liberal to the citizens of the municipal towns”. Volgens Nicolet, 1991, 130 maakt Cicero hier een onderscheid tussen de privé-handelaars (*negotiatores* en *mercatores*) en de *mancipes* die in opdracht van de Staat optreden. Misschien moet *sociis* in de lijn van de vooraangaande termen niet vertaald worden als ‘bondgenoten’, maar als ‘vennoten’, leden van een *societas*.

¹⁸⁷ Nicolet, 1991, 129; id., 1994, 220 en 228.

¹⁸⁸ Cf. Besnier, 1907, 22; De Robertis, 1937, 191, noot 1: “Nel periodo repubblicano i *navicularii* già provvedevano all’approvvigionamento di Roma, ma agivano al servizio dei *publicani*.”

¹⁸⁹ Sirks, 1984, 54.

¹⁹⁰ Pigeonneau, 1886, 228. Cf. Cicero, Verrinae, 2, 3, waarin hij zegt dat enkel in Sicilië *publicani* niet gehaat worden. Hetzelfde oordeel over de soms buitensporige misbruiken van de *publicani* vinden we bij Tacitus, Annales, 13, 51.

overheid onmiskenbaar naar zich toe trekken. In zekere zin waren zij dus de opvolgers van de *publicani* in de Keizertijd¹⁹¹.

2.1.2. Naviculariei

In de literaire bronnen vonden we tot nog toe slechts sporadisch informatie over de precieze activiteiten van de *navicularii* in de eerste eeuw van de Keizertijd. Dankzij de epigrafie is het mogelijk toch een zeker licht te werpen op de ondernemingen van de reders. De ere-inscriptie (?) CIL 14, 3603¹⁹² vermeldt als initiatiefnemers immers de *Ostienses naviculariei*, de reders uit Ostia¹⁹³. Over de exacte duiding van de tekst, en meer bepaald de betekenis van de *navicularii*, lopen de meningen uiteen.

Volgens Palma en De Salvo zijn de *navicularii* uit deze inscriptie geen eigenlijke reders van zeeschepen maar eerder kustvaarders die in de omgeving van Ostia opereerden, omdat ons verder niets bekend is van een vereniging van *navicularii* uit de havenstad¹⁹⁴. Een dergelijk *argumentum ex silentio* blijft natuurlijk wel gevaarlijk.

Een tweede mogelijkheid is in deze inscriptie een enkele getuige te zien van een mogelijke evolutie van het naviculariaat in de eerste helft van de 1ste eeuw. Voordat de Staat een beroep deed op de reders voor het transport van de producten die door het tribuut werden opgebracht, besteedde zij, zoals hoger vermeld, de opdrachten in Italië uit aan *publicani*. We zien dat vanaf het einde van de 1ste eeuw¹⁹⁵, dan wel het begin van de 2de eeuw de *navicularii* die goederen voor de *annona* vervoeren, georganiseerd zijn op provinciaal niveau. Op de Piazzale in Ostia is dit later duidelijk genoeg: de Afrikaanse en Gallische reders van één stad hebben daar in de 3de eeuw ieder hun eigen *statio*. Het is mogelijk dat deze twee fases (*publicani* in Italië – *navicularii* in de provincies) gescheiden werden door een stadium waarin het transport reeds aan *navicularii* werd overgelaten, maar de reders nog opereerden vanuit Italië zelf, vanuit Ostia. Zij zouden dan vermoedelijk op meerdere transportroutes hebben gevaren die telkens als einddoel de haven van Ostia hadden. Wanneer het belang van de *annona* geleidelijk aan toenam, was het waarschijnlijk interessanter dat de reders als geheel niet meer alle trajecten aflegden, maar dat het transport georganiseerd werd vanuit de exportplaatsen. Deze tweede interpretatie geldt uiteraard vooral als de inscriptie niet in de eerste helft van de 1ste eeuw gedateerd wordt: Ostia krijgt als haven immers pas echt belang vanaf de uitbouw van de infrastructuur onder Claudius.

¹⁹¹ Cf. Garnsey, 1983, 123.

¹⁹² De tekst van de inscriptie is in een licht afwijkende vorm ook bekend uit AE 1955, 178.

¹⁹³ De schrijfwijze *naviculariei* doet archaïsch aan en plaatst de inscriptie in de 1ste e.n.Chr., volgens Sirks, 1984, 54 zelfs in de Augusteïsche tijd.

¹⁹⁴ Palma, 1975, 12 ; De Salvo, 1992, 376. Ik vermeld hier reeds dat het absoluut niet zeker is dat later in Ostia geen vereniging van *navicularii* heeft bestaan. De attestaties van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici* zijn immers opvallend geconcentreerd in Ostia. Zie de opmerkingen bij dit *corpus* op blz. 74-76.

¹⁹⁵ Zie CIL 12, 3318, een inscriptie van het einde van de 1ste eeuw, gevonden in het theater van Nemausus, waar de reders voorbehouden plaatsen gehad zouden hebben. De reconstructie blijft wel hypothetisch..

Volgens Houston¹⁹⁶ was de *quaestor pro praetore* uit CIL 14, 3603, Pacceius¹⁹⁷, één van de bijzondere *quaestores* die sedert Augustus werden aangesteld, zoals Dio Cassius vermeldt¹⁹⁸:

*“ka^ tam...aj æn te tĭ paral...v tĭ prŌj tĭ pŌlei ka^ ˆ™n ˆtšroiĵ tis^ tĀj Ital...aj cwr...oij
Ÿrcein ˆ™po...hseka^ toato ka^ ˆ™p^ ple...w æth ˆ™gšneto”*

“Hij stelde ook *quaestores* aan die verantwoordelijk waren voor de kust bij Rome en in bepaalde andere streken van Italië, en dit bleef nog vele jaren in gebruik.”

Over hun precieze verantwoordelijkheden en opdrachten weten we evenwel niets. Het feit dat zij op één of andere manier iets te maken hadden met de Italiaanse kusten, zou een reden kunnen zijn waarom de *navicularii* de inscriptie aan Pacceius wijdden, en waarom Palma en De Salvo dachten dat deze *navicularii* kustvaarders waren.

Dat de *navicularii* hier gezamenlijk als initiatiefnemers optreden, zou kunnen suggereren dat zij reeds in de 1ste e. een zekere organisatie kenden. Voorstanders van deze veronderstelling verwijzen naar ILTG 338, een inscriptie uit de eerste helft van de 1ste e., waarin sprake zou zijn van een *collegium naviculariorum*. Het zwakke punt in de redenering is evenwel dat in de tekst enkel de letters C en N te lezen zijn.

De interpretatie van de inscriptie is bijgevolg helemaal afhankelijk van de oplossing van de afkorting C N. De wijding aan Neptunus doet vermoeden dat we inderdaad te maken hebben met een *collegium* (of *corpus*) van schippers. Daarom heeft men verondersteld dat de N kan worden opgelost als *n(aviculariorum)*¹⁹⁹ of *n(autarum)*²⁰⁰. M.i. kan de N, als de oplossing *nostrī* niet wordt aanvaard, enkel voor *nautarum* staan. In de inscripties wordt *nauta* vaak weergegeven met de eerste letter²⁰¹, maar *navicularius* nooit. ILTG 338 kan volgens mij dan ook niet als een bewijs worden aangevoerd dat reeds in de 1ste eeuw de reders zich zouden hebben verenigd in een *collegium*. Zij kunnen voor de oprichting van de inscriptie samengewerkt hebben, maar ik veronderstel dat zij doorgaans nog op individuele basis werkten, al ontbreken de nodige gegevens om dit aan te tonen.

Vermoedelijk dateert ook AE 1987, 180 uit dezelfde periode. Het betreft een ere-inscriptie uit Ostia voor een *duovir*, wiens naam niet bewaard is. De steen werd opgericht door de *nauclarii*, een synoniem voor *navicularii*.

2.2. In dienst van de annona

2.2.1. Oorsprong en betekenis van de annona

¹⁹⁶ Houston, 1980, 157.

¹⁹⁷ Cf. CIL 6, 29725 = AE 1985, 161.

¹⁹⁸ *Historiae Romanae*, 55, 4, 4.

¹⁹⁹ Merlat, 1952, 71.

²⁰⁰ De Salvo, 1992, 377.

²⁰¹ AE 1975, 613; AE 1976, 445; CIL 12, 1797; 12, 3316; 12, 3317; 13, 1911; 13, 1918; 13, 1967; 13, 2002; 13, 2041; 13, 2494.

Van oudsher was het in Rome een taak van de overheid om ervoor te zorgen dat er voldoende levensmiddelen werden aangevoerd, dat een toereikende voorraad aanwezig was en dat de Staat in tijden van nood, toen privé-initiatief niet volstond, kon bijspringen. Deze zorg heette de *cura annonae*. De organisatie van de *cura annonae* heeft een langzame ontwikkeling gekend²⁰². Ik beperk me hier tot een summier overzicht met de belangrijkste ontwikkelingen van de *annonae*.

Aanvankelijk waren de *aediles* verantwoordelijk voor de *annonae*²⁰³. Cicero²⁰⁴ omschrijft hen als de “*curatores urbis annonae ludorumque sollemnium*” (“verantwoordelijken voor de bevoorrading van de stad en de plechtige spelen”) ²⁰⁵. De graanuitdelingen waren toen occasionele gebeurtenissen in tijden van grote nood of overvloed (bv. bij het veroveren van de voorraden van de vijanden). In bijzondere gevallen, wanneer de bevoorrading moeilijk verliep, kon een *praefectus* of *curator annonae* worden aangesteld met bijzondere bevoegdheden. Dit zou reeds in 440/439 v. Chr. zijn gebeurd²⁰⁶. Ook Pompeius werd in 57 v. Chr. voor 5 jaar benoemd tot *curator* om Rome van graan te voorzien²⁰⁷.

Na de 2de Punische Oorlog voorzag Rome haar bevolking van voedsel door het graan, dat in Sicilië en Sardinië als tienden (*decumae*) werd geïnd, tegen een matige prijs te verkopen²⁰⁸.

Sedert de hervormingen van de Gracchen werd de *cura annonae* uitgebreid met de *frumentationes*, regelmatige graanuitdelingen voor Romeinse burgers waarbij in het begin nog wel een kleine vergoeding voor het verstrekte graan werd gevraagd, maar de uitdelingen vanaf het einde van de Republiek en verder in de Keizertijd gratis gebeurden²⁰⁹.

In 44 v. Chr. benoemde Caesar 2 nieuwe *aediles* voor de bevoorrading van de stad, de *aediles ceriales*²¹⁰.

In de loop der tijd vergde de *cura annonae* door de toename van de bevolking van Rome en een uitbreiding van het aantal personen die voor de *frumentationes* in aanmerking kwamen, een steeds meer doorgedreven organisatie²¹¹. Omdat de bevoorrading ook een politiek wapen was – het waren immers stemgerechtigde burgers die genoten van de *frumentationes* – trok Augustus in 22 v. Chr. de organisatie van de *cura annonae* naar zich toe, die sindsdien altijd in handen van de keizers bleef. Hij stelde tussen 8 en 14 n. Chr. een *praefectus annonae* aan, die samen met zijn staf vanaf dan de organisatie van de *cura annonae* op zich nam²¹². Zijn taak bestond erin, te zorgen voor een voldoende aanvoer van levensmiddelen, deze producten te laten wegen en keuren en ze nadien op te slaan in de *horrea* of voorraadschuren van Rome en Ostia²¹³. Door het aanleggen van een stock van

²⁰² Pavis d’Escurac, 1976, 3-10; Sirks, 1984, 14; Cracco Ruggini, 1985, 225-230.

²⁰³ Rickman, 1980, 34-36. Cf. Livius, 10, 11 en 30, 26, 6.

²⁰⁴ De Legibus 3, 7.

²⁰⁵ Zie Herz, 1988, 38-40 voor deze passage.

²⁰⁶ Livius, 4, 13-16; Dionysius van Halicarnassus, 12, 1-4.

²⁰⁷ Rickman, 1980, 55-58; Herz, 1988, 46-53.

²⁰⁸ Hirschfeld, 1870, 2; Rickman, 1980, 37-41; Herz, 1988, 30.

²⁰⁹ Rickman, 1980, 157-197 met uitvoerige literatuur.

²¹⁰ Rickman, 1980, 59.

²¹¹ Voor het probleem van de omvang van de graanuitdelingen, zie Sirks, 1991, 218-225.

²¹² Hirschfeld, 1870, 39-60; Pavis d’Escurac, 1976, passim; Rickman, 1980, 63-66; Houston, 1980, 160-161; Herz, 1988, 68-69.

²¹³ Rickman, 1980, 81-83; Sirks, 1984, 17; Herz, 1988, 70-80; id., 1988a, 74-84.

graan, olie en wijn, konden desnoods gebieden getroffen door een (voedsel)crisis bevoorraad worden²¹⁴.

Het zal in de verdere loop van de Keizertijd één van de belangrijkste taken van de keizer zijn, om de noodzakelijke administratieve structuren voor de *annona* uit te bouwen en hun vlotte werking te garanderen. Vanaf het einde van de 3de eeuw verschuift de verantwoordelijkheid voor de *annona* naar de *praefectus urbi* of de *praefectus praetorio*, of naar een regionale staatsfunctionaris zoals bv. een *praefectus annonae* die slechts voor één provincie verantwoordelijk werd gesteld (zoals het geval was in Afrika en Egypte)²¹⁵.

Het innen en vervoeren van goederen voor de Staat werd in de eerste fase verpacht. Later werd dit vervangen door een systeem waarbij de provinciale steden zelf voor de inning gingen zorgen. De overheid stond dan enkel in voor de regeling van het transport. Dit gebeurde aanvankelijk waarschijnlijk door tijdelijke contracten met particuliere transporteurs (*navicularii*) en handelaars (*negotiatores*). We zullen verder zien dat vanaf de 2de eeuw de *navicularii* in ruil voor allerlei voordelen een steeds groter aandeel van het transport voor de *annona* voor hun rekening namen. Vermoedelijk moeten we hierin een initiatief van de keizers zien, omdat zij zich op deze manier konden verzekeren van een min of meer constante aanvoer. Toch bleven zelfstandige reders en handelaars een niet te onderschatten rol spelen in de bevoorrading van Rome: zij bevoorraden de markten van Rome en verzekerden de Staat van extra vervoersmiddelen in geval van hongersnoden en crises²¹⁶. Daarom werden ook aan hen privileges toegekend. In een schets van de evolutie van het naviculariaat mogen zij bijgevolg niet ontbreken.

2.2.2. Belangrijkste producten van de bevoorrading²¹⁷

2.2.2.1. Graan

In de eerste twee eeuwen van het Keizerrijk kwam het graan voor Rome vooral uit Egypte²¹⁸ en Afrika²¹⁹, en in mindere mate uit Italië²²⁰, Sicilië²²¹, Sardinië²²², Gallië²²³

²¹⁴ Le Roux, 1986, 247.

²¹⁵ Toch blijft het moeilijk de bevoegdheden van de *praefecti* precies af te lijnen. Opmerkelijk is wel dat veel bepalingen van de kapittels van de Codex Theodosianus die betrekking hebben op de *navicularii* niet gericht zijn aan de *praefectus annonae*, maar aan beide andere *praefecti*. Zie Karayannopoulos, 1958, 108; Chastagnol, 1960, 297-300; Herz, 1991, 164-165; De Salvo, 1992, 552-561.

²¹⁶ Voor de graanhandelaars, zie Baldacci, 1967, 285-289. In de secundaire literatuur werd hun aandeel in de graanhandel dikwijls geminimaliseerd. Vandaag heerst een consensus over hun niet onbelangrijke rol. Zie voor een overzicht Casson, 1980, 22-23.

²¹⁷ Hoewel in de bronnen het woord *annona* heel vaak slaat op de graanbevoorrading, kan ook de import van andere producten bedoeld zijn. Voor een korte studie van de term, zie Mrozek, 1994, 97. Vanaf de regering van Aurelianus werd ook wijn aan een gereduceerde prijs verkocht, maar omdat door de overheid geen bijzonder ingrijpende maatregelen werden genomen om de wijntoevoer te regelen, zoals dat wel in het bijzonder voor graan en olie het geval was, laat ik wijn als deel van de *annona* achterwege. Cf. Tchernia, 1986, 27-28.

²¹⁸ Charlesworth, 1938, 32-38; Rickman, 1980, 113-118; Geraci, 1994, 279-294.

²¹⁹ Charlesworth, 1938, 146 en 152-154; Rickman, 1980, 108-112; Christol, 1994, 295-304.

²²⁰ Rickman, 1980, 101-104.

²²¹ Rickman, 1980, 104-106.

²²² Rickman, 1980, 106-107.

en Spanje²²⁴. Om de bevolking van Rome te voeden, was een massale import nodig. Ondanks de problemen bij het interpreteren van cijfermateriaal uit de Oudheid, is het mogelijk een idee te krijgen van de omvang van het ingevoerde graan door de cijfergegevens van twee belangrijke passages te combineren. In de eerste vermeldt Aurelius Victor hoeveel graan Rome onder Augustus via Alexandrië invoerde²²⁵:

“Huius tempore ex Aegypto urbi annua ducenties centena milia frumenti inferebantur.”

“In die tijd werden jaarlijks 20000000 <modii> graan uit Egypte geïmporteerd voor Rome.”

Volgens Flavius Josephus was Egypte verantwoordelijk voor één derde van de jaarlijkse import²²⁶:

“(...) τω=ν ξρημα/των ε)/χωθεν τῷ= (Ρωμῶ σι=τον μηνω=ν τεσσα/ρων”

“(...) naast de geldelijke bijdragen voorziet <Egypte> Rome van graan voor vier maanden <per jaar>.”

Als beide gegevens naast elkaar worden geplaatst, zou het mogelijk zijn de jaarlijkse import op 60000000 modii te schatten, zo’n 400000 ton. Hoewel er geen zekerheid is dat deze cijfers de werkelijkheid ook maar benaderen, zijn ze volgens Casson helemaal niet onrealistisch en best mogelijk²²⁷. contra de combinatie: Erdkamp, 2005, 226-230.

2.2.2.2. Olie

5

Reeds in de 1ste eeuw v.Chr. speelde Baetica een niet te verwaarlozen rol in de olie-bevoorrading van Rome²²⁸. Deze situatie zette zich ongewijzigd verder in de Keizertijd²²⁹: de talloze scherven van olieamforen van Monte Testaccio, waarvan de jongste uit het midden van de 3de eeuw dateren²³⁰, leveren hiervan een indrukwekkende getuigenis. Vanaf de vroege Keizertijd was Italië ook voor een groot deel afhankelijk van de Afrikaanse olie²³¹.

De uitdelingen van olie in Rome maakten, anders dan de graandistributies, niet van bij het begin deel uit van de *annona*: zij werden officieel ingesteld onder Septimius

²²³ Rickman, 1980, 112-113.

²²⁴ Rickman, 1980, 107-108; Sirks, 1984, 76.

²²⁵ De Caesaribus, 1, 6.

²²⁶ Bellum Judaicum, 2, 383.

²²⁷ Casson, 1980, 21. Cf eveneens Rickman, 1980a, 263-264.

²²⁸ Strabo, Geogr., 3, 2, 6 : “Ἐχάγεται δὲ ἐκ τῆ=φ Τουρδητανι/αφ σι=το/φ τε και.: οἱ)=νοφ πολυ.: φ και.: ε)/λαιον ου)λ πολυ.: μο/νον α)λλα.: και.: κα)λλιστον.” (“Uit Turdetania wordt graan geëxporteerd, veel wijn en ook olijfolie, niet alleen in grote hoeveelheden maar ook van de beste kwaliteit.”). Τουρδητανι/α is een streek in Baetica. Cf. Charlesworth, 1938, 167.

²²⁹ Le Roux, 1986, 250. Cf. Plinius, NH, 17, 94, 2 : “Baetica quidem uberrimas messes inter oleas metit.” (“Baetica haalt echter de rijkste olijfoogsten binnen.”).

²³⁰ Le Roux, 1986, 252, noot 31.

²³¹ Herz, 1988, 128.

Severus²³². Er zijn evenwel aanwijzingen dat uitdelingen al eerder plaatsvonden (misschien enkel bij speciale gelegenheden)²³³. Omdat de invoer van olie pas laat onder de bevoegdheid van de Staat viel, was de handel in de eerste drie eeuwen zo goed als volledig in particuliere handen. Het transport werd vooral verzorgd door schippers uit Narbo²³⁴.

2.2.2.3. Vlees

Hoogstwaarschijnlijk ging vlees tijdens de regering van Aurelianus deel uitmaken van de producten van de *annona*²³⁵. Omdat voor de verzorging van dit aspect een bijzondere beroepsklasse bestond, de *suarii*, waarbij de *navicularii* niet betrokken waren, beperk ik mij voor de uitdelingen van vlees tot een verwijzing naar de belangrijkste overzichtsliteratuur²³⁶.

2.2.3. Havens voor de *annona*

2.2.3.1. Puteoli

Reeds tijdens de Republiek was Puteoli gezien haar gunstige ligging in de baai van Napels de voornaamste aanvoerplaats van Italië. Vandaar werden de producten over land naar Rome gebracht ofwel overgeladen in kleinere boten en zo langs de kust naar Ostia gevaren. Belangrijk is dat tot het einde van de 2de eeuw de graantransporten vanuit Egypte Puteoli als eindbestemming hadden²³⁷.

Hoewel Puteoli nog lang een haven van betekenis bleef, betekende de bouw van twee nieuwe havens onder Claudius en Trajanus, en bovenal het feit dat sedert Commodus de graanschepen uit Alexandrië rechtstreeks naar Portus voeren, een ernstige klap voor het handelsverkeer in de omgeving van Puteoli²³⁸.

2.2.3.2. Ostia

²³² SHA, Severus, 18, 3: “*diu[ut] m oleum gratuitum et f<e>cundissimum in aeternum donavit.*” (“Voor altijd schonk hij een aanzienlijke, dagelijkse portie gratis olie”). Cf. Hirschfeld, 1870, 19.

²³³ Cf. de rol van Iulius Possessor, die in CIL 2, 1180 als lid van de *annona* belast was met het laten aanvoeren van olie, waarschijnlijk bestemd voor een uitdeling naar aanleiding van een militaire zege.

²³⁴ Sirks, 1984, 87, noot 2.

²³⁵ SHA, Aurelianus, 35, 2: “*Nam idem Aurelianus et porcinam carnem p. R. distribuit, quae hodieque dividitur.*” (“Dezelfde Aurelianus verdeelde namelijk ook varkensvlees onder het Romeinse volk, zoals ook vandaag gebeurt.”). Cf. Hirschfeld, 1870, 19.

²³⁶ Voor de uitbouw van de vleesuitdelingen en de overeenkomsten tussen de Staat en de *suarii* onder de Severi: Herz, 1988, 162-169 en 192; voor de ontwikkelingen in de 4de en 5de eeuw: Gräber, 1983, 90-97; Herz, 1988, 277-294.

²³⁷ Pavis d’Escurac, 1976, 103-104; Fischer, 1986, 6.

²³⁸ Fellmeth, 1991, 4 met relevante passages. Het blijft wel mogelijk dat, ondanks de eersterangspositie van Ostia, nog steeds een deel van het graan naar Puteoli werd gebracht. Zie voor die veronderstelling en de bijhorende relativering van de veronderstelde achteruitgang van Puteoli D’Arms, 1974, 105-120; Fischer, 1986, 8-10.

Ostia lag als haven wel dicht bij Rome, maar was toch veel minder aantrekkelijk als aanlegplaats. De verzanding van de Tiber bracht niet geringe risico's met zich mee voor de schepen. Strabo beschrijft hoe Ostia in zijn tijd (2de helft 1ste e.v.Chr. – 1ste helft 1ste e.n.Chr.) nog geen echte havenstad was²³⁹:

“(…))/Ωστια, πο/λιφ α)λι/μενοφ δια.: τη.:ν προ/σξωσιν η(:.ν ο(Τι/βεριφ
 παρασκευα/ζει πληρου/μενοφ εκ πολλω=ν ποταμω=ν
 παρακινδυ/νωφ με.:ν ου)=ν ο(ρμι/ζονται μετε/ωρα ε)ν τ°%= σα/λ%
 τα.: ναυκλη/ρια, το.: με/ντοι λυσιτελε.:φ νικ#= και.: γα.:ρ η(τω=ν
 υ(πηρετικω=ν σκαφω=ν ευ)/πορι/α τω=ν ε)κδεξομε/νων τα.: φορτι/α και.:
 α)ντιφορτιζο/ντων ταξυ.:ν ποιει= το.:ν α)πο/πλουν πρι.:ν
 η):. του= ποταμου= α(/ψασθαι, και.: με/ρουφ
 α)ποκουφισθε/ντοφ ει))σπλει= και.: α)να/γεται με/ξρι τη=φ (Ρω/μηφ,
 σταδι/ουφ ε(κατο.:ν ε)νενη/κοντα.”

“(…) Ostia, een stad zonder haven wegens de verzanding die de Tiber, gevoed door vele rivieren, veroorzaakt. Niet zonder gevaar dus gaan de vrachtschepen ver in de open zee voor anker, maar de hoop op winst haalt het. De talrijke kleine scheepjes, die de ladingen overnemen en nieuwe terugbrengen, maken immers een snelle afvaart mogelijk, vooraleer <de schepen> bij de rivier komen; ofwel wordt een deel van de cargo overgeladen, varen ze <de Tiber> op en gaan landinwaarts tot aan Rome, zo een 190 stadia.”

Het overladen van de goederen op kleinere vaartuigen was een bijzonder riskante onderneming²⁴⁰. Bovendien was de monding van de rivier veel te klein voor het volume dat tijdens de Keizertijd werd geïmporteerd. Geen wonder dat de grotere schepen een veiligere aanlegplaats in Puteoli gingen opzoeken.

In 42 n.Chr. begon Claudius met de bouw van een nieuwe haven in Ostia (Portus Claudii) met een veel grotere accommodatie en een betere bescherming tegen de verzanding²⁴¹. De hongersnood van de jaren 50 zal Claudius hebben laten inzien dat een goed bereikbare haven voor de aanvoer van levensmiddelen even belangrijk is als de producten zelf. Toch was de verbetering van de haveninfrastructuur nog geen onverdeeld succes: in 62 zonken bijna 200 schepen met graan in de haven omdat ze te weinig beschermd waren tegen het noodweer²⁴².

Later liet Trajanus een tweede haven (Portus Traiani Felicis, of kortweg Portus) aanleggen, die in verbinding stond met de eerste²⁴³. De accommodatie was erop gericht om de graanleveringen rechtstreeks naar Portus te brengen. Tegen het einde van de 4de eeuw zou de verzanding ook Portus treffen.

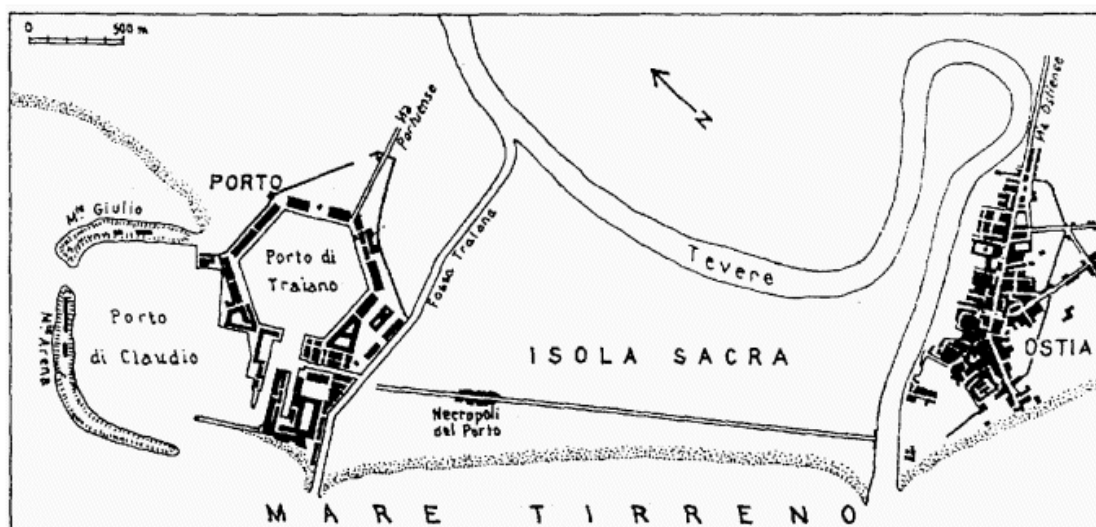
²³⁹ Geographica, 5, 3, 5. Cf. Meiggs, 1960, 50-51; Habermann, 1982, 36.

²⁴⁰ Fischer, 1986, 4; Fellmeth, 1991, 3.

²⁴¹ Zie Meiggs, 1960, 54-58; Pavis d'Escurac, 1976, 105-110; Fellmeth, 1991, 11-16 voor een uitgebreid onderzoek van het bronnenmateriaal en een reconstructie van de nieuwe haven.

²⁴² Tacitus, Annales, 15, 18, 3.

²⁴³ Meiggs, 1960, 58-62 en 149-171; Fellmeth, 1991, 16-18.

2.3. Schippers en de Staat: privileges voor *navicularii*, *negotiatores* en *domini navium*

Over de organisatie van het transport in de vroege Keizertijd beschikken we slechts over bitter weinig informatie. Zo zijn tot het einde van de 1ste eeuw n.Chr. geen contacten tussen *navicularii* en de Staat bekend die zouden kunnen bewijzen dat deze ingeschakeld werden voor de *annona*; CIL 14, 3603 is de enige aanwijzing dat zij in de 1ste eeuw waarschijnlijk op dit terrein actief waren of konden zijn²⁴⁴. Wat wij bijgevolg over de *navicularii* van deze periode kunnen zeggen, zal noodgedwongen vrij algemeen blijven.

Wanneer een reder een opdracht van de Staat aanvaardde, moet hij een contract afgesloten hebben volgens het principe van de *locatio-conductio*, waarbij de reder als *conductor* zijn schip voor een bepaalde dienstverlening ter beschikking stelde aan de *locator*, in dit geval de overheid die vertegenwoordigd werd door de *praefectus annonae* en zijn staf²⁴⁵. Pas na de vervulling van zijn opdracht kon de reder zijn vergoeding in ontvangst nemen. Daarmee kwam de Staat als opdrachtgever in een bijzonder sterke en voordelige positie te staan: alle risico's van het contract lagen eigenlijk bij de *navicularius*²⁴⁶. Voor zijn geleverde diensten kreeg de reder bepaalde privileges, die verderop zullen worden besproken, en een vrachtlloon. Dit laatste wordt aangetoond door de belangrijke inscriptie CIL 2, 1180, opgericht door de Spaanse *scapharii*²⁴⁷ ter ere van Sextus Iulius Possessor. Deze inscriptie werd, gezien haar belang voor het schetsen van de rol van de *annona* in Baetica, reeds meerdere keren becommentarieerd. Hierbij besteedde men vooral aandacht aan het

²⁴⁴ Cf. de bespreking van deze inscriptie op blz. 37.

²⁴⁵ Herz, 1988, 96.

²⁴⁶ Herz, 1988, 97: "Da ja einer der Vertragspartner ein hoher staatlicher Funktionär war und dieser sogar in der starken Position des *locator* agierte, ist die rechtliche Ausgangssituation des *navicularius* nicht gerade überragend."

²⁴⁷ Deze *scapharii* zijn te vergelijken met de Gallische *nautae*: net als Lugdunum en Arelate in Zuid-Gallië fungeerde Hispalis als omslaghaven, waar de *scapharii* contracten konden afsluiten met de zeevaarders.

einde van de tekst waarin Iulius Possessor als *adiutor* en *procurator* wordt vermeld²⁴⁸. Al komen de *navicularii* hier slechts zijdelings ter sprake, toch lijkt het me nuttig de verschillende interpretaties van deze inscriptie tegenover elkaar te plaatsen: ze geven immers een beeld van de manier waarop de *navicularii* in contact stonden met de administratie van de *annona*. Bovendien krijgen we hier een ondubbelzinnig bewijs van het afsluiten van vervoerscontracten tussen beide handelspartners.

Pflaum zag het ambt van *adiutor* als een tijdelijke ad-hoc-functie, gecreëerd in het kader van de Parthische Oorlog tegen Vologeses III (161-166) om het vlotte verloop van de voedseluitdelingen te garanderen. Als *procurator ad ripam Baetis* zou Iulius Possessor z.i. verantwoordelijk geweest zijn voor de goede bevaarbaarheid van de Baetis²⁴⁹ en controle uitgeoefend hebben over de verenigingen van schippers op deze rivier (de *scapharii Hispalenses*)²⁵⁰.

Charles-Picard en Rougé hebben de inscriptie vervolgens geïnterpreteerd als een bewijs dat de administratie van de *annona* zich niet beperkte tot Rome, maar werkte met lokale afdelingen en vertegenwoordigers in de provincies. Iulius Possessor zou dan als *adiutor* aan het hoofd van een dergelijk filiaal hebben gestaan²⁵¹.

Pavis d'Escurac sloot zich bij de vorige twee interpretaties aan en probeert beide met elkaar te combineren: Iulius Possessor was volgens haar verklaring als agent van de *annona* in Baetica verantwoordelijk voor het verzamelen van de producten bestemd voor de voedseluitdelingen naar aanleiding van de zege in de Parthische Oorlog²⁵².

Deze hypothesen werden verworpen door Remesal Rodriguez, die in *adiutor* geen uitzonderlijk ambt wilde zien, maar eerder een functie ingesteld bij de creatie van een afdeling van de *annona*, die belast was met de bevoorrading van de Romeinse legers bij de eerste oorlog tegen de Marcomannen (166)²⁵³. Le Roux merkte hierbij echter terecht op dat "(...) l'*annona*, au sens du ravitaillement de l'empereur en expédition, et la fourniture des armées étaient des services exceptionnels ou réguliers indépendants de l'Annone (...)", hetgeen de stelling van Remesal Rodriguez inderdaad moeilijk aanvaardbaar maakt²⁵⁴.

Le Roux schaart zich achter de interpretatie van Pavis d'Escurac en merkt hierbij nog op dat de termen *recensendum*, *transferenda* en *exsolvendas* uit de inscriptie duidelijk de drie taken van de *adiutor* aangeven: hij staat in voor het verzamelen (en keuren) van de olie, het laten vervoeren²⁵⁵ en het uitbetalen van een vergoeding voor het transport aan de reders²⁵⁶.

Niets bewijst echter dat Possessor als *adiutor* in Spanje verbleef; hij kan deze functie even goed in Portus in Italië hebben uitgeoefend. Als *procurator* was zijn aanwezigheid in Baetica natuurlijk wel vereist, en het is in deze hoedanigheid dat hij de dankbaarheid van de *scapharii* kan verdiend hebben²⁵⁷. Dat de *annona* dus met

²⁴⁸ Iulius Possessor was ook in andere functies verbonden met de *annona*, blijkens AE 1983, 976 uit Mactaris, waar ook een wij-inscriptie van hem is teruggevonden (CIL 8, 620).

²⁴⁹ Het gebruik van de term *ripa* wijst in de richting van de bouw van dijken en kaaien en de aanleg van kanalen.

²⁵⁰ Pflaum, 1960, 504-507.

²⁵¹ Charles-Picard & Rougé, 1969, 123.

²⁵² Pavis d'Escurac, 1976, 127-128 en 190-191.

²⁵³ Remesal Rodriguez, 1986, 100-101, herhaald bij id., 1991, 286-287.

²⁵⁴ Le Roux, 1986, 254, noot 45.

²⁵⁵ De suggestie van Herz, 1988, 138, dat *transferenda* slaat op de organisatie van het transport van Ostia naar Rome, lijkt me eigenaardig. Het feit dat Possessor *vecturae* moest uitbetalen aan *navicularii* wijst er duidelijk op dat we te maken hebben met vervoer over zee.

²⁵⁶ Le Roux, 1986, 255.

²⁵⁷ Sirks, 1984, 59.

lokale bureaus in de provincies werkte kan op basis van deze inscriptie niet verdedigd worden. Het lijkt me eerder logisch dat de vrachtgelden aan de *navicularii* betaald werden bij de aflevering van de vervoerde producten, en dat Possessor als *adiutor* dus in Italië actief was²⁵⁸.

Voor ons is van belang dat deze inscriptie treffend illustreert hoe de annona en haar verantwoordelijken het transport van goederen uitbesteedden aan de *navicularii*.

Tot het moment waarop het naviculariaat als *munus* zal worden opgelegd en de afhankelijkheid van de reders tegenover de Staat langzaam zal toenemen (cf. infra), worden de contracten aangegaan volgens het *locatio-conductio*-systeem.

Vanaf de 2de eeuw zijn wel een aantal wetten bekend die de (juridische) positie van de *navicularii* nauwkeuriger bepalen en beschermen. Deze zullen later uitvoerig besproken worden.

2.3.1. Claudius en de regelingen voor *negotiatores* en *domini navium*

Het eerste getuigenis van een verbintenis die de Staat aanging met particulieren om de bevoorrading van Rome te stimuleren dateert uit de regeerperiode van Claudius. In de winter van 51 had Rome te lijden onder een ernstig gebrek aan graan, in die mate zelfs dat de menigte haar woede koelde op de keizer zelf²⁵⁹. Claudius trof onmiddellijk de nodige maatregelen²⁶⁰:

“(...) nihil non ex[eo]cogitavit ad inuehentos etiam tempore hiberno commeatus. nam et negotiatoribus certa lucra proposuit suscepto in se damno, si cui quid per tempestates accidisset, et naues mercaturae causa fabricantibus magna commoda constituit pro condicione cuiusque: ciui[s] uacationem legis Papiae Poppaeae, Latino ius Quiritium, feminis ius IIII liberorum.”

*“(...) hij liet geen mogelijkheid onbeproefd om ook 's winters levensmiddelen te laten aanvoeren. Hij stelde ook handelaars immers zekere winsten in het vooruitzicht door de schade op zich te nemen mocht iemand door stormen schade geleden hebben, en wie schepen voor de handel lieten bouwen kende hij grote voordelen toe naargelang hun status: een Romeins burger kreeg vrijstelling van de *lex Papia Poppaea*, een Latijns burger ontving het Romeins burgerrecht en vrouwen het *ius quattuor liberorum*.”*

2.3.1.1. Voordelen voor wie buiten het vaarseizoen op zee ging

Uit deze uiterst belangrijke passage blijkt ten eerste dat Claudius poogde het transport tijdens de winterperiode te stimuleren, zodat één schip misschien wel meer dan twee vrachten per jaar kon afleveren²⁶¹. Dat Claudius hier zijn toevlucht zoekt tot

²⁵⁸ Zo ook Rickman, 1980, 224; Herz, 1988, 140.

²⁵⁹ Carney, 1971, 47-52; Sirks, 1984, 79; Herz, 1988, 90-92. Voor een beschrijving van de rel waarbij Claudius met stukken brood werd bekogeld, zie Suetonius, Claud., 18, 2.

²⁶⁰ Suetonius, Claud., 18, 2-19, 1.

²⁶¹ Casson, 1971, 297-299 besluit uit zijn reconstructie van de vaarschema's dat schepen in de meest gunstige omstandigheden twee maal het traject Alexandrië – Ostia/Puteoli konden afleggen. Sirks, 1984, 83 acht dit

een buitengewone regeling is duidelijk op te maken uit het *etiam* in de passage van Suetonius. De scheepvaart werd immers in de winter wegens de grote risico's tot een minimum teruggebracht²⁶².

Vegetius gaf reeds nauwkeurig de periodes aan wanneer schepen veilig op zee kunnen, wanneer het riskant is en helemaal af te raden²⁶³:

“Neque enim integro anno uis atque acerbitas maris patitur nauigantes, sed quidam menses aptissimi, quidam dubii, reliqui classibus intractabiles sunt lege naturae. (...) a die VI. kal. lunias usque in Arcturi ortum, id est in diem VIII. decimum kal. Octobres, segura nauigatio creditur, quia aestatis beneficio uentorum acerbitas mitigatur; post hoc tempus usque in tertium idus Nouembres incerta nauigatio est (...). Ex die igitur tertio idus Nouembres usque in diem sextum idus Martias maria clauduntur. (...) Post natalem uero, ut ita dicam, nauigationis, qui sollemni certamine publicoque spectaculo multarum urbium celebratur, (...) usque in idus Maias periculose maria temptantur, non quo negotiatorum cesset industria, sed quia maior adhibenda cautela est, quando exercitus nauigat cum liburnis, quam cum priuatarum mercium festinat audacia.”

“Door de kracht en de woestheid van de zee kan men immers niet het hele jaar door varen, maar volgens de wet van de natuur zijn sommige maanden uiterst geschikt, andere twijfelachtig en de overige helemaal uitgesloten voor schepen. (...) Van 27 mei tot de opkomst van Arcturus, dit wil zeggen 14 september, wordt scheepvaart veilig geacht, omdat door het mooie weer in de zomer de kracht van de winden wordt getemperd. Vanaf dan tot 11 november is het varen onzeker. (...). Bijgevolg wordt er niet op zee gevaren van 11 november tot 10 maart. Na de wedergeboorte van het varen²⁶⁴, om het zo uit te drukken, - een gebeurtenis die in vele steden met een feestelijk schijngevecht en een openbaar schouwspel wordt gevierd²⁶⁵ -, tot 15 mei is het gevaarlijk varen op zee. De ijver van de handelaars neemt niet af, maar men moet voorzichtiger zijn wanneer een leger in lichte schepen vaart, dan wanneer de stoutmoedigheid van wie voor zichzelf handel drijft, de zaken verhaast.”

De indeling die Vegetius schetst is uiteraard zuiver hypothetisch. Zowel militaire, handels- als passagiersschepen gingen ook wel buiten het vaarseizoen en in de wintermaanden op zee²⁶⁶. Interessant is ook de slotopmerking, die er geen twijfel over laat bestaan dat handelaars precies uit winstbejag zelfs de moeilijke vaarperiodes niet schuwen²⁶⁷.

weinig waarschijnlijk: het uitladen van de goederen en de contacten met de administratie van de *annona* konden heel wat tijd in beslag nemen. Zie ook Rougé, 1966, 101 en Sirks, 1984, 91, noot 28.

²⁶² Het gaat te ver om te suggereren, zoals Rougé, 1952, 325 (herhaald door id., 1966, 33 en id., 1988a, 128-129) doet, dat voor de reders van de Late Oudheid varen tijdens de winter bij wet werd ontraden of zelfs verboden.

²⁶³ Vegetius, 4, 39.

²⁶⁴ Zie ook Plinius, *Naturalis Historia*, 2, 122: “*Ver aperit navigantibus maria.*” (“De lente stelt de zeeën open voor de schippers.”).

²⁶⁵ Zie Apuleius, *Metamorphoses*, 11, 5.

²⁶⁶ De Saint-Denis, 1947, 200-206 heeft de bronnen uit de vroege Keizertijd verzameld die getuigen van zeevaart tijdens de winter. Rougé, 1952, 318-321 geeft een aanvulling tot de 4de eeuw. Cf. ook Warnecke, 2002, 102-103.

²⁶⁷ Dezelfde idee is ook te vinden bij Plinius, *Naturalis Historia*, 2, 125.

Een indeling van het jaar die goed beantwoordt aan de periodes van Vegetius keert terug in CTh 13, 9, 3, 3²⁶⁸.

In de winter sprak men dan in Rome de voorraden aan die in de rest van het jaar waren opgeslagen²⁶⁹. Claudius streefde duidelijk naar een aanvulling van deze reserves tijdens de wintermaanden.

De manier waarop hij dit verkeer probeerde te bevorderen, is niet helemaal duidelijk. Het “*nam et*” suggereert dat het vergoeden van geleden schade, waarover hieronder meer, slechts één van de voordelen was die werden beloofd. Die vergoeding was bedoeld voor *negotiatores*; was er een andere regeling getroffen voor *navicularii* die tijdens de winter importeerden?

2.3.1.2. Voordelen voor *negotiatores*

De tweede regeling, die de *negotiatores*, de privé-ondernemers dus, aanspreekt, blijft op een aantal punten duister. We hebben hier te maken met maatregelen die aan een noodsituatie trachten te verhelpen. Betekent dit dat de *negotiatores* nu pas uitgenodigd worden om voor de *annona* te werken (en namen dan de *navicularii* het vervoer gewoonlijk op zich?), of waren zij eerder al in geschakeld in de bevoorrading maar kregen zij nu in die crisis bijzondere voordelen? Ik geloof dat de *negotiatores* voor de overheid eerder een ‘oplossing in noodsituaties’ waren, op wie zij een beroep kon doen als de normale transportmiddelen niet meer voldeden, en dat de *negotiatores* een dergelijke positie hier beloofd zagen met een aantal voordelen.

Een tweede punt van onzekerheid betreft het feit dat Claudius, en dus de Staat, de schade opgelopen in een storm voor eigen rekening zal nemen. De tekst geeft echter niet aan welke schade zal vergoed worden: aan het schip of aan de lading? Mij is geen voorbeeld bekend van een geval waar de Staat als opdrachtgever zich verantwoordelijk stelt voor het transportmiddel. De bepaling zal dus zo goed als zeker betrekking gehad hebben op het graan dat werd ingevoerd. Dit impliceert dat onder normale omstandigheden bij een contract met de Staat de aansprakelijkheid voor de lading geheel bij de *negotiator* berustte. Hieruit zou men kunnen afleiden dat de Staat enkel de opdracht gaf een bepaalde hoeveelheid graan te importeren, zonder zich te bekommeren om de herkomst of aankoop. Deze zouden dus volledig in handen hebben gelegen van de *negotiator*, wat betekent dat de lading in se zijn verantwoordelijkheid en eigendom bleef tot de overdracht aan de Staat in Puteoli of Ostia. We hebben reeds gezien dat voor de *navicularii* een gelijkaardige regeling van de verantwoordelijkheid gold.

Als de *negotiatores* een contract afsluiten met de Staat, blijven zij tot de aankomst in de havens van Italië aansprakelijk voor de lading (behalve in noodgevallen). In 51 kan Claudius als bijzondere garantie en lokmiddel de verantwoordelijkheid van de *negotiatores* verminderd hebben.

²⁶⁸ Zie blz. 120.

²⁶⁹ Cf. Cassius Dio, 60, 11, 2: “ε)/χω τε γα.: ρ

τω=ν τζ= τε ω(ραι/# ε)σκομισθε/ντων και.: ε)φ τα.: φ α)ποθη/καφ α)ναξθε/ντων ου)δε.: ν τη.: ν ξειμερινη.: ν ε)σεφοι/τα.” (“Behalve de levensmiddelen die in de zomer geïmporteerd en in de schuren opgelagen waren, was er tijdens de winter geen nieuwe voorraad.”).

2.3.1.3. Voordelen voor domini navium

Als derde maatregel stelde Claudius de eigenaars²⁷⁰ van nieuwe schepen voordelen in het vooruitzicht, met de bedoeling de totale scheepsruimte voor het vervoer van levensmiddelen naar Rome te vergroten²⁷¹. Een deel van deze verordening van Claudius is ons ook uit andere bronnen bekend:

*“Item edicto Claudii Latini ius Quiritium consecuntur, si nauem marinam aedificauerint, quae non minus quam decem milia modiorum frumen>ti capi<a>t, eaque nauis uel quae in eius locum substituta <sit, sex> annis frumentum Romam portauerit.”*²⁷²

“Eveneens krachtens een edict van Claudius krijgen Latijnen het Romeinse burgerrecht, als ze een zeeschip bouwen dat niet minder dan 10000 *modii* graan kan bevatten en dat schip, of één dat in de plaats daarvan is gesteld, voor zes jaar graan naar Rome vervoert.”

en:

*“Nave Latinus civitatem Romanam accipit, si non minorem quam decem milium modiorum navem fabricaverit, et Romam sex annis frumentum portaverit, ex edicto divi Claudii.”*²⁷³

“Door een schip krijgt een Latijn het Romeinse burgerrecht, als hij een schip van niet minder dan 10000 *modii* bouwt en voor zes jaar graan naar Rome vervoert. Overeenkomstig een edict van wijlen Claudius.”

Een schip van 10000 *modii* (87 ton) was zeker niet zo uitzonderlijk²⁷⁴. Het is mogelijk dat het tonnage van schepen die gewoonlijk voor deze opdrachten werden ingezet aanzienlijk groter was²⁷⁵. Toch moet men er rekening mee houden dat de kans groot is dat in de antieke literatuur vooral die schepen beschreven zijn met een opmerkelijke capaciteit en dat het gemiddelde laadvermogen misschien heel wat lager lag²⁷⁶.

²⁷⁰ Zowel in de tekst van Suetonius als de hieronder geciteerde juridische bronnen staat eigenlijk ‘personen die schepen (laten) bouwen’. Het ligt voor de hand dat dit gebeurt met eigen of geleend geld en het schip daarom eigendom wordt van de opdrachtgever. Wordt het schip verkocht, dan is er geen reden meer de opdrachtgever te belonen voor zijn investering. Zie Sirks, 1984, 130; Höbenreich, 1997, 76-79.

²⁷¹ Sirks, 1984, 126-127.

²⁷² Gaius, Institutiones, 1, 32c.

²⁷³ Tituli ex corpore Ulpiani, 3, 6.

²⁷⁴ Rougé, 1962, 132-133; Rickman, 1980, 123. Voor de methodologische problemen bij de studie van het tonnage van antieke schepen en de precieze waarde van een *modius*, zie Rougé, 1966, 66-67 en id., 1975, 83-87.

²⁷⁵ Casson, 1965, 31 ; De Salvo, 1992, 34 en 382, noot 52; Jacobsen, 1995, 15. Casson, 1980a, 24 maakt zelfs gewag van schepen van meer dan 1000 ton. Literaire bronnen over het tonnage van antieke schepen vindt men bij Wallinga, 1964, 3-6. Zie ook het standaardartikel van Pomey & Tchernia, 1978, 233-252.

²⁷⁶ Houston, 1988, 553-554. Zo beschrijft Lucianus in zijn *Navigium*, 1-9 een graanschip van fabelachtige afmetingen die herhaaldelijk gebruikt zijn om het volume van het schip te berekenen. Casson, 1950, 51-55 geeft een overzicht van de vroegere pogingen en schat de capaciteit zelf op 1200 à 1300 ton. Houston, 1987, 446-448 heeft evenwel met een schitterende literaire analyse terecht aangetoond dat Lucianus’ beschrijving van het schip niet op reële voorbeelden is gebaseerd en bijgevolg niet bruikbaar is als bron voor de historicus. Bruikbare gegevens voor het bepalen van de capaciteit van antieke schepen zijn vooral te verwachten van de onderwater-archeologie.

Waarschijnlijk wilde Claudius het minimum aantal *modii* niet te hoog leggen om zich te verzekeren van een voldoende respons, maar ook niet te laag, want het was eenvoudiger om een klein aantal contracten af te sluiten met de eigenaars van schepen met een groter tonnage dan de te transporteren goederen te verdelen over een groot aantal kleinere schepen. Misschien kunnen we daarom de vooropgestelde 10000 *modii* beschouwen als een mogelijke indicatie voor het gemiddelde tonnage.

Het voordeel dat Claudius aan de Latijnse burgers en de vrouwen die in scheepsbouw konden investeren, gaf (respectievelijk het *ius Quiritium* en het *ius quattuor liberorum*), lijkt in de eerste plaats een sociale statusverbetering²⁷⁷. Daarbij kwam echter ook nog een voor hen gunstiger erfopvolgingsrecht: Latijnen konden geen testament maken²⁷⁸ en vrijgelaten vrouwen hadden daarvoor de toestemming van hun *patronus* nodig²⁷⁹. Door het verkrijgen van het Romeinse burgerrecht of het *ius quattuor liberorum* konden beiden zonder tussenkomst een testament opstellen en zo over hun vermogen beschikken²⁸⁰.

Opmerkelijk is wel dat de Latijnen hun schip voor zes jaar ter beschikking dienden te stellen van de bevoorrading van Rome. Een contract met de Staat liep normaal na vijf jaar af²⁸¹. Misschien was het feit dat zij geen Romeins burgerrecht bezaten belangrijk genoeg om een grotere garantie te vragen²⁸².

De derde groep die Claudius bevoordeelt waren de Romeinse burgers²⁸³. Zij kregen vrijstelling van de *lex Papia Poppaea*²⁸⁴. Het is onbekend hoe groot hun schepen moesten zijn en voor hoelang zij hun schepen moesten inzetten voor het transport. Mogelijk dienden zij zich voor *vijf jaar* met de *annona* te verbinden (cf. supra).

Uit de 2de eeuw is een constitutie bekend, Dig. 50, 5, 3 (Scaevola), die op de wet van Claudius verderbouwt²⁸⁵. Een opvallende verandering is dat in de 2de eeuw merkbaar grotere vervoerscapaciteiten geëist worden: waar Claudius nog een schip van 10000 *modii* als voorwaarde voor de privileges stelde, wordt nu een eenheid van 50000 *modii* (435 ton) als minimum vastgelegd. Men had ook de mogelijkheid meerdere schepen van 10000 *modii* in te zetten, wat betekent dat, hoewel schepen van 50000 *modii* bestonden, meer boten een tonnage van zo'n 10000 *modii* hadden²⁸⁶. De Staat

²⁷⁷ Sirks, 1980, 285-286 en 289-291; id., 1984, 128.

²⁷⁸ Gaius, *Institutiones*, 1, 23, 1: "*Non tamen illis permittit lex Iunia uel ipsis testamentum facere (...)*." ("Toch is het hen [de Latijnen] volgens de *lex Iunia* niet toegelaten zelf een testament te maken (...)"). Voor de rechtspositie van de Latijnen, zie eveneens Herz, 1988, 93-95.

²⁷⁹ Het *ius quattuor liberorum* geldt voor *libertae*. Vrijgeboren vrouwen kregen dezelfde voorrechten bij drie kinderen. Cf. Gaius, *Institutiones*, 3, 43: "*cum enim hae in patronorum legitima tutela essent, non aliter scilicet testamentum facere poterant quam patrono auctore.*" ("Daar zij [vrijgelaten vrouwen] onder de wettelijke voogdij van patroons staan, kunnen zij natuurlijk alleen maar een testament maken door de machtiging van de patroon.").

²⁸⁰ Gaius, *Institutiones*, 3, 44, 1: "*Sed postea lex Papia cum quattuor liberorum iure libertinas tutela patronorum liberaret et eo modo concederet eis etiam sine tutoris auctoritate <testamentum facere (...)>*" ("Maar toen de *lex Papia* met het *ius quattuor liberorum* vrijgelaten vrouwen vrijstelde van de voogdij van hun patroons en hen op die manier toestond zelfs zonder de machtiging van hun voogd een testament op te stellen (...)").

²⁸¹ Cf. Dig. 50, 4, 5 (Scaevola).

²⁸² Hetzelfde principe gold ook voor het verlenen van het *ius liberorum*.

²⁸³ Duff, 1958, 193 meent zonder overtuigende redenen dat *civi* slaat op vrijgelatenen. Het zou dan wel frappant zijn dat Claudius zich niet tot vrijgeboren burgers zou richten, die bij voorkeur in aanmerking komen voor een financieel niet onaanzienlijke investering.

²⁸⁴ Voor de precieze inhoud en bepalingen van deze omvangrijke huwelijkswetgeving, zie de literatuur geciteerd bij Sirks, 1984, 158, noot 16.

²⁸⁵ Zie blz. 14 voor de tekst.

²⁸⁶ Houston, 1988, 559; Rickman, 1991, 105.

richt zich met deze grens duidelijk tot de betere vermogensklassen: niet iedereen beschikte immers over zo'n groot schip of meerdere vaartuigen. Het was misschien haar bedoeling een eerder kleine maar zeker kapitaalkrachtige groep van scheepseigenaars aan te spreken die de risico's en kosten voor de *annona* konden dragen²⁸⁷. Hoe kleiner die groep werd, des te minder mensen aanspraak zouden maken op de voorrechten die de overheid hen in het vooruitzicht stelde.

2.3.2. Vrijstellingen voor *navicularii*

Vanaf het einde van de 1ste en verder in de 2de eeuw vinden we vooral in de juridische literatuur aanwijzingen dat de keizers de *navicularii* verschillende gunsten verleenden, meestal in de vorm van een *vacatio muneris publici* of *immunitas* (vrijstelling) in ruil voor hun diensten voor de *annona*. Hier zijn de verordeningen opgenomen waarin geen sprake is van *navicularii* die zich aaneengesloten hebben tot een *corpus*²⁸⁸. Alvorens deze bepalingen van dichterbij te bekijken, is het nodig in te gaan op het systeem van de *munera* en de mogelijke vrijstellingen.

2.3.2.1. Honores en munera

In de diensten die de burgers aan hun stad of de Staat leverden werd een onderscheid gemaakt tussen een *honor*, een dienst die vrijwillig werd opgenomen²⁸⁹ en aanzien gaf, en een *munus*, een verplichting die van hogerhand werd opgelegd (daarom ook wel *onus* genoemd)²⁹⁰.

Zoals algemeen bekend namen de burgers en steden van de Romeinse wereld onder de vorm van *honores* de uitbouw van heel wat publieke voorzieningen, die wij als een taak van de overheid zouden zien, voor eigen rekening. De locale aristocratieën zagen hierin een middel om hun medeburgers te laten delen in hun welstand en op die manier hun prestige in de gemeenschap aanzienlijk te vergroten. Onder meer openbare gebouwen, herstellingswerken, spelen en festivals werden zo bekostigd.

De verplichte lasten of *munera* die de burgers opgelegd kregen werden eerst onderverdeeld in *munera privata* en *munera publica*²⁹¹. Onder de laatste, ook als *munera civilia* of *municipalia* bekend, worden verplichtingen verstaan die men aan zijn stad of de Staat was verschuldigd. Het kan hierbij zowel om belastingen als burgerplichten²⁹² gaan. Bij de *munera publica* onderscheidt men nog eens naargelang het object dat

²⁸⁷ Herz, 1988, 123.

²⁸⁸ Het is natuurlijk wel mogelijk dat deze wetten (ook) geldig waren voor *navicularii* van een *corpus*, maar dit is moeilijk uit te maken. De bijzondere regelingen voor de *navicularii* die deel uitmaakten van een *corpus* komen verder aan bod.

²⁸⁹ Cf. Dig. 50, 4, 14 (Callistratus). Zie ook Neesen, 1981, 224-225.

²⁹⁰ Millar, 1983, 78 definieert *munera* als "(...) personal or financial obligations imposed on individuals, without being actual offices, and performed either for the city or (directly or indirectly) for the Roman state (...)". Cf. ook Dig. 50, 16, 18 (Paulus). Het onderscheid tussen beide verandert wel eens, wanneer bij een oorspronkelijke *honor* sprake is van een verplichting: het decurionaat, aanvankelijk een *honor*, wordt in de Late Oudheid, wanneer het van hogerhand wordt opgelegd, als *munus* aangeduid (cf. Sirks, 1984, 94).

²⁹¹ Nuyens, 1958, 520-524; Sirks, 1984, 94-95. De *munera privata* blijven verder buiten beschouwing.

²⁹² Wat de Romeinen als burgerplichten zagen is veel uitgebreider dan in hedendaagse maatschappijen het geval is.

werd belast, de *munera personalia* of *personae* (een persoonlijke inzet), de *munera patrimoniorum* (bijdragen in geld of natura, die gevorderd werden door ofwel de grond ofwel het hele vermogen te belasten) en *munera mixta* (een combinatie van beide)²⁹³. Van dergelijke *munera* kon men door een *vacatio*, *excusatio* of *immunitas* vrijgesteld worden²⁹⁴, met uitzondering van de *munera patrimoniorum*²⁹⁵. Als compensatie voor de prestaties die de *navicularii* leverden, werden hen herhaaldelijk dergelijke *vacationes* toegekend.

2.3.2.2. Dig. 50, 6, 6, 3 (Callistratus)

De *negotiatores* en de *navicularii* worden door het uitvaardigen van deze bepaling ontheven van de *munera publica* als zij zich in dienst stellen van de *annona* van Rome:

“Negotiatores, qui annonam urbis adiuuant, item nauicularii, qui annonae urbis seruiunt, immunitatem a muneribus publicis consequuntur, quamdiu in eiusmodi actu sunt. nam remuneranda pericula eorum, quin etiam e<x>hortanda praemiis merito placuit, ut qui peregre muneribus et quidem publicis cum periculo et labore fung<a>ntur, a domesticis uexationibus et sumptibus liberentur: cum non sit alienum dicere etiam hos rei publicae causa, dum annonae urbis seruiunt, abesse.”

“De handelaars die helpen bij de bevoorrading van de stad [Rome] en eveneens de reders die in dienst staan van de bevoorrading van de stad krijgen vrijstelling van de publieke verplichtingen zolang ze daarmee bezig zijn. Terecht is namelijk besloten dat de risico's die zij lopen beloond moeten worden, ja meer nog, door beloningen aangespoord moeten worden, opdat wie buiten zijn stad verplichtingen en zelfs publieke plichten met risico en moeite vervult, vrijgesteld is van de lasten en uitgaven thuis. Het is immers niet vreemd om te zeggen dat ook zij vanwege het algemene belang afwezig zijn²⁹⁶, wanneer zij in dienst staan van de bevoorrading van de stad.”

In de Basilica, de 9de eeuwse Griekse commentaar op de Digesten, is de volgende echo van deze wet te vinden²⁹⁷:

“Οι (υ(πουργου=ντεφ τϰ= α)νω/ν# ναυ/κληροι και.: ε)/μποροι τω=ν λειτουργι/ων ε)/ξουσιν α)τε/λειαν ε)φ' ο(/σον υ(πουργου=σιν. Δοκου=σιν γα.: ρ αυ)τοι.: δια.: πρα=γμα δημο/σιον α)πει=ναι”

²⁹³ Dig. 50, 4, 18 (Arcadius Charisius). Cf. Neesen, 1981, 207-215.

²⁹⁴ De drie termen zijn synoniemen, al wordt soms verondersteld dat *immunitas* een meer permanent karakter heeft, terwijl de andere eerder tijdelijke vrijstellingen zijn. Cf. De Salvo, 1992, 539. Voor een overzicht van de personen die in de Romeinse wereld vrijstellingen hadden gekregen of konden krijgen, zie Neesen, 1981, 216-223.

²⁹⁵ Cf. Dig. 49, 18, 2, 1 (Ulpianus) en 50, 5, 11 (Hermogenianus).

²⁹⁶ Wanneer iemand in opdracht van de Staat buiten zijn stad verbleef, werd hij ontheven van de *munera publica* (Sirks, 1984, 95).

²⁹⁷ Basilica, 54, 6, 3.

“De reders en handelaars die in dienst staan van de bevoorrading hebben een vrijstelling van verplichtingen zolang ze in dienst zijn; zij worden immers geacht vanwege het algemene belang afwezig te zijn.”

Volgens Sirks werd de in de Digesten geciteerde wet mogelijk reeds onder Trajanus uitgevaardigd²⁹⁸. Hij steunt daarbij op de passage die in het volgende kapittel wordt besproken.

Misschien is in het woordgebruik van deze passage een bevestiging te vinden voor mijn hypothese omtrent de verdeling van de transporten onder *navicularii* en *negotiatores* die in dienst van de Staat werken²⁹⁹. Ik veronderstelde nl. dat de *negotiatores* de *navicularii* voor de bevoorrading ter hulp kwamen bij noodsituaties en dat zij dan als handelspartner tot de overheid verhielden op dezelfde manier als de *navicularii*. Dit principe wordt hier inderdaad toegepast: er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de *navicularii* die regelmatig of zelfs constant in dienst van de Staat staan (“*serviunt*”) en de *negotiatores*, die hun middelen ter beschikking stellen van de *annona*. De *navicularii* zullen het graan vervoerd hebben dat als tribuut, als *frumentum publicum* werd opgebracht, terwijl de zelfstandige handelaars als aanvulling (“*adiuvant*”) de markten van Rome bevoorraadden met graanproducten en vermoedelijk ook olie.

2.3.2.3. Dig. 50, 6, 6, 5 (Callistratus)

“*Divus Hadrianus rescripsit immunitatem navium maritimarum dumtaxat habere, qui annonae urbis serviunt.*”

“Wijlen Hadrianus heeft bij rescript bepaald dat enkel wie in dienst staat van de bevoorrading van de stad, vrijstelling heeft vanwege de zeeschepen.”³⁰⁰

De omschrijving “*qui annonae urbis serviunt*” herinnert onmiddellijk aan de *navicularii* van Dig. 50, 6, 6, 3. De herhaling van de vrijstelling en de beperking “*dumtaxat*” laten vermoeden dat handelaars die producten naar Rome vervoerden maar geen contract hadden afgesloten met de *annona*, zich dit voorrecht wel eens onterecht durfden toeëigenen. Eigenaardig is dan wel de uitdrukking “*navium maritimarum*”: in Dig. 50, 6, 6, 3 wordt de vrijstelling immers niet gekoppeld aan het al dan niet bezitten van zeeschepen, enkel het feit dat gevaren wordt is doorslaggevend. Sirks argumenteert dan ook dat deze vrijstelling eerder bij de *domini navium* past: “Misschien was het zo dat Hadrianus aan hun [= de *domini navium*] *vacatio muneris publici* de voorwaarde toevoegde dat de *domini navium* niet alleen schepen moesten bouwen en inzetten voor de *annona populi Romani*, maar dat het laatste ook nog in het kader van een contract met de fiscus moest geschieden.”³⁰¹

Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de tekst strikt genomen niets zegt over het bezit van de schepen die worden ingezet. Temeer daar de zinssnede “*qui annonae urbis serviunt*” enkel in Dig. 50, 6, 6 wordt gebruikt en steeds betrekking heeft op *na-*

²⁹⁸ Sirks, 1984, 100. Misschien werd de regeling ingevoerd in het kader van de uitbreiding van de Portus Claudii.

²⁹⁹ Cf. supra, blz. 48. Voor een meer theoretische en juridische benadering van dit probleem, zie nu ook Sirks, 2003, 269-275.

³⁰⁰ Vert. Sirks, 1984, 102

³⁰¹ Sirks, 1984, 103.

navicularii, kan deze bepaling m.i. met evenveel recht voor de reders van kracht zijn geweest: zij kregen dan de vrijstelling van *munera*, omdat zij met eigen of andermans zeeschepen voor de *annona* werkten. Daarenboven staat Dig. 50, 6, 6, 5 tussen twee wetten die beide over de *navicularii* handelen.

Bovendien lijkt de vertaling die Sirks en Spruit³⁰² geven van de genitief “*navium maritimarum*” mij merkwaardig. De genitief bij *immunitas* duidt gewoonlijk het object aan waarvan men vrijgesteld is, niet de reden waarom men een vrijstelling geniet. In de Digesten zelf zijn daarvan genoeg voorbeelden te vinden, zij het dan wel meestal vergezeld van een pseudo-gerundivum-constructie³⁰³. Vanuit dit oogpunt kan de bepaling op een heel andere manier worden geïnterpreteerd. De vertaling zou dan luiden:

“Wijlen Hadrianus heeft bij rescript bepaald dat enkel wie in dienst staat van de bevoorrading van de stad, vrijstelling heeft van zeeschepen.”

Misschien bedoelt Hadrianus dat de *navicularii* niet tot het bouwen van zeeschepen verplicht kunnen worden, willen zij een contract aangaan met de *annona* en de *vacatio* van Dig. 50, 6, 6, 3 genieten. Het bouwen van schepen voor de bevoorrading zou dan de taak zijn van wie niet voor het transport zelf zorgde, nl. de *domini navium*, terwijl de reders enkel voor het vervoer instonden, onafhankelijk van de vraag of zij nu op eigen schepen voeren of die van anderen. Hiervoor zou tevens kunnen pleiten dat in de 4de eeuw, wanneer de *domini navium* hoogstwaarschijnlijk zijn opgegaan in de *corpora naviculariorum*, de *navicularii* net wél tot het bouwen van de vereiste schepen kunnen worden verplicht, zoals bepaald in CTh 13, 5, 28³⁰⁴.

Toch voel ik nog het meest voor de vertaling van Sirks, die *navium maritimarum* duidt als een verklarende genitief: de term “*dumtaxat*” wijst onmiskenbaar op een beperking van het privilege. Sommigen moeten onterecht, dus waarschijnlijk zonder een contract te hebben gesloten met de administratie van de *annona*, de *immunitas* hebben opgeëist. Wanneer we zijn lezing willen behouden, moeten we de tekst m.i. als volgt interpreteren, nl. dat enkel wie voor de *annona* op basis van een contract werkt, recht heeft op de vrijstelling “*navium maritimarum*”, i.e. de vrijstelling die verleend wordt aan wie zeeschepen voor de bevoorrading inzet. Ik denk wel dat de bepaling betrekking heeft op de *navicularii*, en niet op de *domini navium* zoals Sirks veronderstelt.

2.3.2.4. Dig. 50, 4, 5 (Scaevola)

“*Nauicularii et mercatores olearii, qui magnam partem patrimonii ei rei contulerunt, intra quinquennium muneris publici uacationem habent.*”

³⁰² Spruit, VI, 2001, 875 (merk wel op dat Sirks één van de verantwoordelijken was voor de vertaling van boek 50 in de reeks van Spruit!).

³⁰³ Bv. Dig. 39, 4, 9, 8 (Paulus): “*immunitatem solvendi publici vectigalis*” (“vrijstelling van het betalen van een publieke belasting”); Dig. 49, 18, 4 (Ulpianus): “*viae sternendae immunitatem*” (“vrijstelling van het plaveien van straten”); Dig. 50, 4, 18, 29 (Arcadius Charidius): “*civilium munerum immunitas*” (“vrijstelling van stedelijke verplichtingen”).

³⁰⁴ Zie Appendix 2.

“Reders en handelaars in olijfolie die een groot deel van hun vermogen in dit bedrijf hebben geïnvesteerd, zijn voor vijf jaar vrijgesteld van publieke verplichtingen.”

De vrijstelling van *munera publica* was blijkens deze verordening niet alleen voorbehouden voor wie zelf goederen voor de Staat importeerde, maar ook voor wie zijn geld in transport voor en handel met de overheid investeerde. Hoewel de wet zelf bijzonder vaag blijft (cf. *ei rei*) en niet duidelijk bepaalt dat de *vacatio* enkel weggelegd is voor personen die een contract met de overheid hadden afgesloten, mag toch aangenomen worden dat de tekst enkel betrekking heeft op personen in officiële dienst van de *annona*³⁰⁵. Zowel de termijn van vijf jaar, de gebruikelijke periode voor staatscontracten³⁰⁶, als de overeenkomsten met Dig. 50, 6, 6, 6 en 50, 6, 6, 8 (cf. infra) wijzen in die richting. Het was immers niet de bedoeling dat om het even welke *navicularius* of *mercator olearius* die goederen naar Rome bracht een beroep kon doen op de vrijstelling; die gold enkel voor handelspartners van de Staat. *Magnum partem* is in het licht van Dig. 50, 6, 6, 6 opgevat als een investering van meer dan de helft van het vermogen.

Wie door te investeren in een handelsonderneming waarbij de *annona* was betrokken, de *vacatio* had gekregen en rijk was geworden, werd verondersteld zijn geld opnieuw in dezelfde onderneming te beleggen, wilde hij verdergenieten van de vrijstelling. Op die manier streefde de Staat ernaar een min of meer permanent vermogen vrij te houden voor de verzorging van de *annona*. Dit maakt Dig. 50, 6, 6, 8 (Callistratus) duidelijk:

“Negotiatio pro incremento facultatum exercenda est. alioquin si quis maiore pecuniae suae parte negotiationem exercebit, rursus locuples factus in eadem quantitate negotiationis perseveraverit, tenebitur muneribus, sicuti locupletes, qui modica pecunia comparatis navibus muneribus se publicis subtrahere temptant: idque ita observandum epistula divi hadriani scripta est.”

“Men moet handel drijven om zijn vermogen te laten aangroeien. Als iemand bovendien meer dan de helft van zijn geld in handel investeert, opnieuw rijk wordt maar met dezelfde middelen zijn zaken verderzet, zal hij aansprakelijk zijn voor verplichtingen, evenals rijke personen die zich voor weinig geld schepen hebben aangeschaft en zich proberen te onttrekken aan publieke verplichtingen. Dat dit zo moet worden nageleefd, is vastgelegd in een brief van wijlen Hadrianus.”

Het is wel opmerkelijk dat hier de *mercatores olearii* afzonderlijk worden vermeld, in tegenstelling tot in Dig. 50, 6, 6, 3. Mogelijk kunnen we hieruit afleiden dat het voor-naamste transportproduct van de *navicularii* graan was.

2.3.2.5. Beperkingen van de *vacatio* voor *navicularii*³⁰⁷

³⁰⁵ Sirks, 1984, 107-108.

³⁰⁶ Sirks, 1984, 108-109.

³⁰⁷ Sirks, 1984, 112-114.

Men zou kunnen veronderstellen dat de vrijstelling van publieke verplichtingen die de *navicularii* genoten ook geschonken werd aan de leden van hun *familia*. Dat dit evenwel niet het geval was, blijkt uit Dig. 50, 6, 6, 4 (Callistratus)³⁰⁸:

“Immunitati, quae nauiculariis praestatur, certa forma data est: quam immunitatem ipsi dumtaxat habent, non etiam liberis aut libertis eorum praestatur: idque principalibus constitutionibus declaratur.”

“Bij de vrijstelling die aan reders wordt gegeven is een zekere beperking gevoegd: alleen zijzelf hebben deze vrijstelling en zij wordt niet ook aan hun kinderen of vrijgelatenen verleend. Dit wordt in de keizerlijke verordeningen verklaard.”

Ook wie op een schip van een *navicularius* en onder diens bevel voer werd expliciet van de *immunitas* uitgezonderd, zoals Dig. 50, 6, 6, 1 (Ulpianus) verklaart:

“Qui ob hoc tantum in nauibus sint, ut in eis agendi causa operarentur, nulla constitutione immunitatem a muneribus ciuilibus habent.”

“Wie alleen maar aan boord is om op de schepen te werken met de bedoeling ze te doen varen, heeft krachtens geen enkele verordening vrijstelling van de publieke verplichtingen.”

De *navicularius* onderscheidt zich hier duidelijk van de scheepslieden (*nautae*). Zij kunnen aangevoerd hebben dat ook zij omwille van een zaak van openbaar belang afwezig waren (cf. noot 296) en daarom recht hadden op een vrijstelling. Deze passage bewijst echter dat in de eerste plaats de financiële risico's van de reder beloond werden door de Staat. Of uit de tekst (in het bijzonder *tantum*) af te leiden is dat er een eis tot meevaren voor de *navicularius* gold, zoals Sirks veronderstelt³⁰⁹, lijkt mij niet zeker. Hoewel ook in Dig. 50, 6, 6, 3 sprake was van *rei publicae causa* (...) *abesse*, was m.i. de *navicularius* zelf niet verplicht mee te varen. Iemand moest natuurlijk een zeker toezicht houden op het transport en de verantwoordelijkheid aan boord op zich nemen, maar die taak kan ook toevertrouwd worden aan een vertegenwoordiger van de *navicularius*.

2.3.2.6. Misbruiken van de *vacatio*

Het moet wel eens voorgekomen zijn, dat *navicularii* of *negotiatores* die niet voor de Staat werkten de voordelen wilden genieten van diegenen die wel een contract met de overheid hadden afgesloten. Zij konden, als ze zelf voor het transport van goederen zorgden, zich voordoen als *navicularii qui annonae urbis serviunt*, of, als ze enkel investeerden, voorwenden meer dan de helft van hun vermogen te investeren. Daarop wijzen Dig. 50, 6, 6, 6 (Callistratus)³¹⁰ en 50, 6, 6, 9 (Callistratus):

³⁰⁸ Cf. ook Dig. 50, 6, 1, 1, 2 (Ulpianus).

³⁰⁹ Sirks, 1984, 114. Cf. ook Rougé, 1966, 245; De Robertis, 1971, 107-109; Pavis d'Escurac, 1976, 217 en 221.

³¹⁰ Zie blz. 67.

“Diuus quoque Pius rescripsit, ut, quotiens de aliquo nauiculario quaeratur, illud excutiatur, an effug<i>endorum munerum causa imaginem nauicularii induat.”

“Ook wijlen Antoninus Pius heeft bij rescript bepaald dat, telkens wanneer naar een reder een onderzoek wordt ingesteld, moet nagegaan worden of hij zich als reder voordoet om de verplichtingen te ontduiken.”

Misschien vinden we van deze praktijken een voorbeeld in een ander fragment van de Digesten³¹¹:

“Navem conduxit, ut de provincia Cyrenensi Aquileiam navigaret olei metretis tribus milibus impositis et frumenti modiis octo milibus certa mercede: sed evenit, ut onerata navis in ipsa provincia novem mensibus retineretur et onus impositum commissio tolleretur. quaesitum est, an vecturas quas convenit a conductore secundum locationem exigere <dominus> navis possit. respondit secundum ea quae proponerentur posse.”

“Iemand huurde een schip om vanuit de provincie Cyrenaïca 3000 *metretae* olie en 8000 *modii* graan naar Aquileia te verschepen tegen een bepaald tarief. Nu gebeurde het evenwel dat het schip met de lading in dezelfde provincie negen maanden werd vastgehouden en de vracht wegens het overtreden van de wet aangeslagen werd. De vraag is of de eigenaar van het schip de vrachtgelden kan eisen waarmee de huurder bij de overeenkomst heeft ingestemd. Het antwoord luidde dat dit volgens de gegeven omstandigheden mogelijk was.”

Volgens Beyer-Fusco is de reden waarom het schip in de haven werd vastgehouden en de lading werd aangeslagen, te zoeken in het feit dat de schipper zich voorstelde als *navicularius* in dienst van de overheid om op die manier van de voordelen van reders met een contract met de Staat te kunnen gebruikmaken³¹². Zo is het mogelijk dat bij het aanleggen in de haven ontdekt werd dat de schipper voor eigen rekening de waren transporteerde, zonder een verbintenis te hebben aangegaan met de overheid, en daarom zijn goederen werden geconfisceerd.

2.3.3. Conclusies voor de navicularii

Uit bovenstaande teksten blijkt dat de *navicularii* in de eerste twee eeuwen van het Keizerrijk de mogelijkheid hadden als individu – in de geciteerde bepalingen is nog geen sprake van een *corpus* – in dienst te treden van de *annona*. Daarbij kon een *navicularius* ofwel daadwerkelijk als transporteur optreden, ofwel meer dan de helft van zijn vermogen in de rederij investeren.

Rome met haar steeds groeiende bevolking verzekerde zich op die manier van een geregelde import van levensmiddelen. Tegenover deze diensten stelde de Staat een vrijstelling van de opgelegde *munera*, zonder twijfel een aantrekkelijk voorrecht. Die *vacatio* of *immunitas* werd verleend gedurende de periode dat een *navicularius* een

³¹¹ Dig. 19, 2, 61, 1 (Scaevola).

³¹² Beyer-Fusco, 2000, 44.

contract had lopen met de *annona*. Het is aannemelijk dat de contracten werden afgesloten per vijf jaar, zodat de invoer voor geruime tijd verzekerd was.

2.4. De corpora naviculariorum (vanaf de 2de eeuw)

Over de *corpora naviculariorum*, de verenigingen waarin de reders zich organiseren, zijn van voor de tijd van Trajanus geen gegevens bekend. Zij verschijnen pas expliciet in de juridische literatuur onder Antoninus Pius. Dankzij deze teksten is het mogelijk meer details bloot te leggen van de relatie tussen de Romeinse Staat en de reders. De volgende paragrafen zullen de wetten betreffende de *navicularii* behandelen.

In de epigrafie kennen we daarentegen al *corpora naviculariorum* vanaf het begin van de 2de eeuw, en dan vooral in Gallië. Die inscripties informeren ons vooral over de persoonlijke achtergrond, maatschappelijke en economische positie van de individuele *navicularii* en zullen gebruikt worden bij het opstellen van de prosopografieën van de reders.

2.4.1. Societas, collegium en corpus

Vooraleer het onderzoek naar de *corpora naviculariorum* aan te vatten, kan het nuttig zijn precies vast te leggen (of althans te pogen) wat bedoeld wordt met de begrippen *societas*, *collegium* en *corpus*. Om een idee te krijgen van de relatie tussen deze termen³¹³, is het nodig een bekende tekst uit de Digesten te bekijken, nl. Dig. 3, 4, 1 (Gaius):

“Neque societas neque collegium neque huiusmodi corpus passim omnibus habere conceditur: nam et legibus et senatus consultis et principalibus constitutionibus ea res coercetur. paucis admodum in causis concessa sunt huiusmodi corpora: ut ecce uectigalium publicorum sociis permissum est corpus habere uel aurifodinarum uel argentifodinarum et salinarum. item collegia Romae certa sunt, quorum corpus senatus consultis atque constitutionibus principalibus confirmatum est, ueluti pistorum et quorundam aliorum, et nauiculariorum, qui et in prouinciis sunt. Quibus autem permissum est corpus habere collegii societatis siue cuiusque alterius eorum nomine, proprium est ad exemplum rei publicae habere res communes, arcam communem et actorem siue syndicum, per quem tamquam in re publica, quod communiter agi fierique oporteat, agatur fiat.”

“Het is niet zonder meer aan allen toegestaan er een vennootschap, vereniging of soortgelijk lichaam op na te houden; want door wetten, door senaatsbesluiten en door keizerlijke verordeningen wordt dit aan beperkingen onderworpen. In zeer weinige gevallen zijn dit soort lichamen toegestaan. Zo is het bijvoorbeeld aan de deelnemers in de pacht van staatsbelastingen alsmede in die van goud-, zilver- en zoutmijnen toegestaan om er een corporatief verband op na te houden. Evenzo zijn er in Rome bepaalde

³¹³ Zie ook De Robertis, 1971, 10-20.

verenigingen, waarvan het corporatieve karakter door senaatsbesluiten en keizerlijke verordeningen is bevestigd, zoals bijvoorbeeld van de bakkers en van een aantal anderen en van de reders; deze laatste treft men ook in de provincies aan. Voor degenen nu aan wie het toegestaan is er een corporatief verband op na te houden onder de benaming van een vereniging, vennootschap of welk ander type daarvan dan ook, is kenmerkend dat zij, naar het voorbeeld van een stad, gemeenschappelijke zaken, een gemeenschappelijke kas, benevens een vertegenwoordiger of gevolmachtigde hebben, via wie – evenals in een stad – verricht en gedaan wordt hetgeen gemeenschappelijk verricht of gedaan behoort te worden.”³¹⁴

In deze passage wordt *corpus* in driedubbele zin gebruikt: het is de term waarmee in algemene zin een vereniging van mensen wordt aangeduid (“lichaam”), het woord dat verwijst naar een vereniging als zelfstandige entiteit met rechtspersoonlijkheid die door de Staat erkend is, met wie de overheid contracten kan aangaan en die een organisatie heeft naar het model van een stad (“corporatief verband”), en de eigenschap van het als corporatief verband georganiseerd zijn (“corporatieve karakter”).

Uit de tekst blijkt dat een vereniging slechts een *corpus* (“corporatief verband”) wordt als de Staat haar een *corpus* (“corporatief karakter”) verleent³¹⁵. Meestal kent de Staat dit voorrecht toe wegens het publieke belang van een vereniging: zij kan nl. een aantal plichten zelf vervullen die de Staat doorgaans op zich neemt³¹⁶. Daarom zijn het ook in de eerste plaats beroepsverenigingen met een wezenlijk belang voor het rijk die als *corpus* erkend worden³¹⁷. Dit privilege genieten slechts een beperkt aantal verenigingen die optreden als handelspartners van de Staat. Vooral naar het einde van de 2de eeuw begint de overheid het economische belang van deze verbanden te erkennen en te consolideren³¹⁸.

Met *collegia* worden verenigingen bedoeld die om zeer uiteenlopende redenen worden opgericht maar waarbij het in essentie niet de bedoeling is winst te maken (in tegenstelling tot de *societates*). Een aantal *collegia* krijgen in de vroege keizertijd volwaardige rechtspersoonlijkheid, in de eerste plaats *collegia* betrokken bij de *annona*. Zij zijn dus voortaan ook *de iure corpora*. Voor andere *collegia* worden praktische oplossingen uitgedacht (bv. om de vertegenwoordiging door eigen magistraten te regelen). Vermoedelijk werden dergelijke bijzondere bepalingen geregeld in de *lex Iulia de collegiis* (vermoedelijk van Caesar, mogelijk van Augustus)³¹⁹ en in aantal latere *senatus consulta* en keizerlijke verordeningen.

Een *societas* is dan weer een privaatrechtelijk tot stand gekomen vereniging, die niet als een zelfstandig geheel wordt beschouwd. De reden waarom een *societas* wordt afgesloten – meestal is het doel winst maken – en de interne organisatie kan volledig door de *socii* worden bepaald. De *socii* hebben wel verplichtingen jegens elkaar,

³¹⁴ Vert. Spruit, I, 1994, 292-293.

³¹⁵ Habermann, 1982, 44; Gräber, 1983, 9; Schlippschuh, 1987, 119-120; De Salvo, 1992, 238, noot 67.

³¹⁶ Hierbij gaat het dan om transporteurs (*navicularii*, *nautae*, *utricularii* (?)), leveranciers van levensmiddelen (*pistores*, *boarii*, *suarii*, *negotiatores*) en de *tria collegia* (*fabri*, *centonarii*, *dendrophori*) die als brandweer optreden. Zie Gräber, 1983, 9-10.

³¹⁷ Fasciato, 1949, 237.

³¹⁸ De Salvo, 1992, 239.

³¹⁹ De Robertis, 1971, 195-197; Cracco Ruggini, 1971, 76-77; Herz, 1988, 81 ; Royden, 1988, 6-7. Cf. Suetonius, Iulius, 42, 4 en Augustus, 32, 3.

maar wanneer zij zaken doen met derden ontstaan er enkel verplichtingen in hoofde van de *socius* of partner die de zaken afhandelt. Eigen aan een *societas* of een partnerschap is dat de *socii* uit hoofde van hun onderlinge *societas* aanspraken kunnen maken jegens elkaar op de voor- of nadelen die voortvloeien uit de zaken gesloten met derden³²⁰.

Bovenstaand onderscheid blijft uiteraard zeer vereenvoudigd en beantwoordt dikwijls niet aan de realiteit: in de bronnen vinden we dikwijls de termen *corpus* en *collegium* door elkaar en in een ruimere betekenis gebruikt, zonder dat een duidelijke afgrenzing wordt gehanteerd³²¹.

2.4.2. Het ontstaan van *corpora* als verenigingen van *navicularii*

In de secundaire literatuur worden sinds het einde van de 19de eeuw hypothesen ontwikkeld over het ontstaan, de evolutie en de eigenlijke betekenis van de *corpora naviculariorum*. Vooraleer deze aspecten meer gedetailleerd te behandelen a.d.h.v. de theorie die Sirks over de *corpora* heeft geformuleerd, geef ik eerst een chronologisch overzicht van de verschillende hypothesen over de evolutie van de *corpora* en hun belangrijkste vertegenwoordigers.

Hirschfeld beperkte zich tot de zeer algemene veronderstelling dat de verenigingen van reders een overgangsfase vormden tussen particuliere transportondernemingen en diensten voor de overheid³²².

Pigeonneau gaf een andere verklaring: volgens hem richtte Augustus voor de *annona* de *classis Alexandrina* op, waarbij handelaars het vervoer van graan van Alexandrië naar Rome als een *munus publicum* kregen opgelegd. Om ook het vervoer uit andere provincies veilig te stellen, gaven Claudius en zijn opvolgers voorrechten aan *navicularii*. Deze sloten een contract af met de overheid zoals de *publicani*, maar niet voor de gebruikelijke 5 jaar, maar voor altijd. Daarbij werden ze gegroepeerd in *collegia*. Pigeonneau onderscheidt dus twee soorten *navicularii*, nl. zij die een *munus publicum* vervulden (de *classis Alexandrina* en de later opgerichte *classis Africana Commodiana*), en zij die een eeuwig contract met de Staat hadden lopen. Onder Constantinus zou de organisatie op basis van het *munus* zijn veralgemeend³²³. Het is evenwel bekend dat de Romeinse overheid nooit eigen *classes* heeft gehad die enkel voor handelsdoeleinden zouden zijn ingesteld. Bovendien is er geen reden om aan te nemen dat de contracten met de reders voor eeuwig werden afgesloten.

Besnier vermoedde dat de *corpora naviculariorum* eenvoudig een sponane voortzetting waren van de *societates naviculariorum* die individuen vroeger gesloten hadden met het oog op wederzijdse bijstand. Deze werden door de overheid erkend.

³²⁰ Rougé, 1980, 295-296 ; De Salvo, 1992, 245-248.

³²¹ Bv. Dig. 36, 1, 1, 15 (Ulpianus) en Dig. 50, 6, 6, 12 (Callistratus). In de epigrafie zijn de voorbeelden legio (cf. ook Waltzing I, 1896-1900, 340-341; Royden, 1988, 2-3). Cracco Ruggini, 1971, 140: “(...) *corpus* e *collegium* vengono usati alternativamente, per designare la medesima associazione, con valore evidentemente sinonimico nell’uso corrente.”.

³²² Hirschfeld, 1870, 60.

³²³ Pigeonneau, 1886, 226-228.

De Staat sloot haar contracten af met de leden afzonderlijk, niet met de verenigingen als geheel. Onder Severus en Caracalla zouden zij belast zijn met het *munus*³²⁴.

Volgens Liebenam ging de overheid, toen zij moeite ondervond om particuliere reders voor het vervoer voor de *annona* in te schakelen, zich wenden tot de reeds bestaande *collegia naviculariorum*. In ruil voor privileges zouden zij het transport op zich hebben genomen. Onder Alexander Severus zou de definitieve stap zijn gekomen in de richting van de 'Zwangsvereine' van de Late Oudheid³²⁵.

Waltzing volgde grotendeels de theorie van Liebenam. Z.i. waren de *navicularii* scheepseigenaars die vrijwillig lid konden worden van beroepsverenigingen die reders verbonden. Hij maakte een onderscheid tussen de reders die een contract hadden met de *annona* en daarvoor privileges en vrachtgelden kregen, reders die voor eigen rekening levensmiddelen naar Rome brachten en enkel van de privileges konden genieten, en reders die alleen voor particulieren vervoerden. Doordat de derde soort leden steeds in belang afnam, zou het lidmaatschap reeds een voldoende reden zijn geworden om de privileges verleend te krijgen. Door de crisis van de 3de eeuw zag de overheid zich gedwongen diverse taken als *munera* op te leggen aan de beroepsorganisaties. Sindsdien waren de leden aan hun vereniging gebonden, waarbij ook hun vermogen aan het *munus* werd onderworpen als financieel onderpand³²⁶.

Groag nam de verklaring van Waltzing over en situeerde de evolutie van vrije verenigingen naar staatsorganen onder Aurelianus³²⁷.

In zijn artikel voor Pauly's Real-Encyclopädie volgt Stoeckle Waltzing zonder wezenlijk van diens werk af te wijken³²⁸.

Op basis van epigrafische gegevens meende Saumagne dat de *navicularii* van de *corpora* in de Late Oudheid in de eerste plaats grootgrondbezitters waren, die levensmiddelen aan de Staat leverden, maar niet meer actief waren in het vervoeren van de producten³²⁹. Deze evolutie zou zich traag ontwikkeld hebben: "Il est concevable que, dans le cours du IIIe siècle, (...) les revenus fiscaux d'un certain nombre de grands domaines provinciaux réputés pour la constance et la régularité de leur production, aient été (...) affectés à l'approvisionnement de Rome en céréales, et que l'Administration ait tendu à les rechercher parmi ceux qui appartenaient à des *possessores* armateurs ou intéressés à des entreprises de négoce maritime et d'armement."³³⁰. Zoals later nog zal blijken, is het effectief transporteren

³²⁴ Besnier, 1907, 23.

³²⁵ Liebenam, 1890, 49 en 69.

³²⁶ Waltzing, 1895-1900, I, 45; 188-195; II, 46-49; 253-265. Een kernachtige weergave van Waltzings these vindt men bij Rickman, 1980, 88: "The state thus came by degrees to appreciate the advantages of negotiating through an established and united body of known size rather than with an unknown, unconnected and ever-changing aggregate of individuals. This process of state recognition took place in the course of the second century and reached its completion at about the time of Septimius Severus, and only needed to be frozen into permanence by the provisions about heredity and inalienability of funds during the social and political crises of the third century A.D."

³²⁷ Groag, 1904, 481-510.

³²⁸ Stoeckle, 1935, 1913-1918. Zo ook Aicher, 1948, 118-120.

³²⁹ Saumagne, 1950, 165. Chastagnol, 1960, 305 lijkt Saumagne in grote lijnen te volgen.

³³⁰ Saumagne, 1950, 177.

ook in de Late Oudheid nog steeds onlosmakelijk verbonden met het *naviculariaat*, waardoor de hypothese van Saumagne wordt ontkracht.

De Robertis verdedigt in zijn talrijke publicaties het standpunt dat de Staat soms zelf de *corpora* oprichtte. Daarbij kon zij zich bedienen van reeds bestaande *collegia*, maar als het ging om beroepsverenigingen voor het openbare nut die een aanzienlijke investering vroegen, moet, zo neemt hij aan, het initiatief vaak bij de overheid hebben gelegen. Hij vermoedt immers dat na de 1ste eeuw n. Chr. het aanbod van particuliere ondernemers langzaam afnam. Tegelijk manifesteerde zich een sterke tendens tot centralisering. De Staat prefereerde dus contracten af te sluiten met verenigingen, die zij inrichtte omdat die meer financiële waarborgen boden dan individuen en een zekere continuïteit verzekerden. Slechts langzaam groeiden deze organisaties uit tot de officiële overheidsinstellingen (*“istituzione ufficiale”*)³³¹ die ze in de 4de en 5de eeuw waren. Voor de invoering van de *munera* in de *corpora* neemt hij de periode aan tussen Alexander Severus en Diocletianus³³². Op de vraag of de verenigingen inderdaad door de overheid werden opgericht, zal in de bespreking van Sirks theorie dieper worden ingegaan.

Rougé stelt dat in het begin van de Keizertijd vervoersondernemingen bestonden die op de *societates publicanorum* leken en vanwege hun belang voor de bevoorrading van Rome door de overheid als *corpus* werden erkend. Door de moeilijkheden van de 3de eeuw zouden de talrijke verenigingen zich hebben moeten aaneensluiten, zodat in het begin van de 4de eeuw slechts enkele *corpora* overblijven³³³.

Pavis D’Ecurac gaat ervan uit dat particuliere reders contracten afsloten met de *annona*. Omdat de reders zich aaneen sloten om hun belangen gezamenlijk beter te kunnen verdedigen en de overheid zich van hun diensten wou verzekeren, evolueerde de contracuele verplichting tot een blijvende verplichting of een *munus*³³⁴.

Rickman maakt een onderscheid tussen drie fasen in de evolutie van de *corpora*. In de eerste fase, van Augustus tot het midden van de 1ste eeuw n. Chr., stonden particulieren in voor de aanvoer: de schepen van *navicularii* werden door de *annona* gecharterd voor het vervoer van het tribuut, terwijl men voor aanvullingen een beroep kon doen op *negotiatores*. In de tweede periode, van het midden van de 1ste eeuw n. Chr. tot Trianus, probeerden de keizers de reders en handelaars te stimuleren om voor langere tijd in dienst van de *annona* te treden. Er zouden zich spontaan *collegia* hebben gevormd, tot wie de *praefectus annonae* zich wendde voor de contracten. Dit systeem had een dubbel gevolg: het lidmaatschap van de *collegia* werd bevorderd omdat de leden zich als organisatie veiliger voelden tegenover de Staat, en de taak van de *praefectus* werd vereenvoudigd omdat hij een deel van de administratieve organisatie op de *collegia* kon afwentelen. De derde periode begon met Trianus, die de *collegia* meer voorrechten gaf en hen als *corpora* erkende. Particuliere handelaren bleven mede verantwoordelijk voor de aanvoer van graan. Tot in de 3de eeuw functioneerde dit systeem op vrijwillige basis; later werd het een verplichting³³⁵.

³³¹ De Robertis, 1937, 192.

³³² De Robertis, 1971, 112-195, passim.

³³³ Rougé, 1966, 430-435; 480-485.

³³⁴ Pavis D’Ecurac, 1976, 220-229.

³³⁵ Rickman, 1980, 88-92 en 229-230 ; id., 1980a, 270-271.

Sirks verzet zich tegen de min of meer algemeen gangbare theorie dat de *navicularii* georganiseerd waren in *collegia* als verenigingen tot onderlinge bijstand of voor de gezelligheid, zoals zoveel *collegia*, dat zij in de 2de eeuw ingeschakeld werden in het transport van goederen voor de *annona* en dat die *collegia* wegens hun belang voor de bevoorrading van de Staat het voorrecht kregen *corpora* te vormen³³⁶.

Hij sluit niet uit dat er reders waren die zich in kleine *collegia* verenigd hadden: dergelijke *collegia* zijn inderdaad geattesteerd in CIL 5, 4015; CIL 11, 6369 en CIL 11, 6378. Hij beweert dat deze *collegia* niet (in de eerste plaats) opgericht waren uit economische redenen. Hij schrijft immers: “Nu werd een *societas* opgericht of aangegaan om iets te verwerven en dat te delen, bijvoorbeeld winst te maken. Dit kan niet de reden van de oprichting van een *collegium* (al dan niet met *corpus*) geweest zijn. Ons is namelijk geen edict bekend waarmee de leden van een *collegium* als *collegae* onderlinge verrekening konden vorderen, bijvoorbeeld door middel van een *actio pro collega*³³⁷. De gedachte, dat het bij de *corpora naviculariorum* om handelsondernemingen ging (...) die *collegia* heetten en een nabootsing van de *societates publicanorum* waren, is daarom onjuist.”³³⁸. Deze *collegia* mogen dus z.i. zeker niet gelijkgesteld worden met de verenigingen van reders die betrokken waren bij het vervoer van levensmiddelen voor de *annona*.

De *corpora naviculariorum* kunnen in zijn visie bijgevolg niet teruggaan op dergelijke *collegia*, omdat deze laatste z.i. helemaal niet ingericht waren met de bedoeling er beroepshalve voordeel uit te halen.

Als de *corpora* dan niet uit vroegere verenigingen (*collegia*) zijn gegroeid, waar is hun ontstaan dan wel te plaatsen? Zij kunnen immers niet *ex nihilo* zijn ontstaan. Omdat Gaius in Dig. 3, 4, 1 (zie hoger) een duidelijk onderscheid maakt tussen *collegia* en *corpora* en alleen spreekt over *collegia* van *navicularii* die *corpus* (“corporatief karakter”) hebben – en dus *corpora* (“corporatieve verbanden”) zijn – , en omdat deze *corpora* volgens Sirks niet uit *collegia* zijn voortgekomen, veronderstelt hij dat de *corpora* als het ware ‘plots’ gevormd moeten zijn. Zij moeten dus door de overheid opgericht en onmiddellijk als *corpora* ingesteld zijn.

Als initiatiefnemer voor de oprichting denkt Sirks aan Trajanus, en wel om volgende redenen³³⁹:

- De vroegste vermelding van een *corpus naviculariorum*, nl. het *corpus maris Hadriatici*, stamt van het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw.
- Andere *corpora* die verbonden zijn met de bevoorrading, zoals dat van de *pistores*, zouden door Trajanus of de senaat rond 100 opgericht zijn. Sirks steunt daarbij vooral op een passage van Aurelius Victor³⁴⁰:

“Adhuc Romae a Domitiano coepta forum atque alia multa plusquam magnifice coluit ornavitque, et annonae perpetuae (...) reperto firmatoque pistorum collegio, (...)”³⁴¹

³³⁶ Sirks, 1984, 117-118 en 170-171.

³³⁷ Voor *societates* is zo een *actio pro socio* wel bekend; cf. Dig. 17, 2, 10-12 (Ulpianus).

³³⁸ Sirks, 1984, 168, een duidelijke aanval op de theorie die Rougé in 1966 had voorgesteld.

³³⁹ Sirks, 1984, 173.

³⁴⁰ De Caesaribus 13, 5.

“Verder verfraaide hij [Trajanus] te Rome het forum en vele andere gebouwen, begonnen onder Domitianus, en om de bevoorrading te verzekeren bedacht hij de vereniging van bakkers en bekrachtigde haar.”

Deze mening deelt Sirks met De Robertis³⁴².

- Trajanus is omstreeks die tijd tevens begonnen met de aanleg van een nieuwe haven bij Ostia, de Portus Traiani Felicis.
- Het is niet ondenkbaar dat hij ook de *corpora negotiatorum* instelde. “Deze *corpora* komen we namelijk niet vóór de eerste eeuw n. Chr. tegen, maar dan zijn ze er opeens (hetgeen uit de datering der inscripties blijkt), en uit de juridische literatuur blijkt dat ze gedurende de tweede eeuw tot jurisprudentie aanleiding gaven.”³⁴³.

Sirks voegt tenslotte de opmerking toe dat wanneer men de traditionele verklaring voor het ontstaan van de *collegia/corpora* aanhangt, men een verklaring zal moeten zoeken voor het feit waarom ze niet voor het einde van de 1ste eeuw voorkomen³⁴⁴.

Ondanks de uitgebreide argumentatie kan de hypothese van Sirks, hoe ingenieus ook, mij niet helemaal overtuigen. Vooreerst dient opgemerkt te worden dat hij in zijn bewijsvoering geen duidelijk onderscheid tussen de termen *collegium* en *corpus* hanteert, terwijl een dergelijke differentiatie – hoe moeilijk en onzeker ook – precies cruciaal is voor de argumenten die hij aanvoert om zijn stelling te ondersteunen.

Uit de epigrafie zijn *collegia* van *navicularii* bekend. Sirks bemerkt dat deze waarschijnlijk niet zijn opgericht om als vereniging winst te maken. Ik vermoed dat hij daarin gelijk heeft; dit is nl. in overeenstemming met het uiteindelijke doel van een *collegium* als vereniging voor onderlinge bijstand of gezelligheid. Ook het ontbreken van een *actio pro collega* wijst in die richting: een dergelijke *actio* zou immers geen betekenis gehad hebben in een vereniging van het type van een *collegium*. Het probleem in de argumentatie van Sirks is m.i. dat hij uit het feit dat een *collegium* geen beroepsvereniging of vereniging met winstdoeleinden is, concludeert dat daarom de *corpora* niet uit dergelijke *collegia* kunnen zijn ontstaan. De essentie van een *corpus* is dat het tegenover de Staat rechtspersoonlijkheid bezit en als één geheel, als het ware één individu wordt beschouwd. De contracten die de Staat met een door haar erkend *corpus* afsluit, worden aangegaan met het hele *corpus*, niet met de individuele leden. De precieze uitvoering van de contracten wordt door het *corpus* zelf geregeld. De organisatie van dergelijke regelingen stijgt boven de essentie van een *collegium* uit: de beslissingen die bij individuele contracten door de *navicularius* alleen werden genomen, worden op het niveau van het *corpus*

³⁴¹ Het is misschien nodig op te merken dat Hirschfeld, 1870, 43 “*reparato*” leest. Volgens hem zou Trajanus een reeds bestaande vereniging van *pistores* hebben aangevuld en ingeschakeld in de *annona*. Zie ook Liebenam, 1890, 37. Royden, 1988, 10 gaat deze problematische tekst min of meer uit de weg en schrijft: “Trajan also provided for Rome by creating, or reorganizing, a *collegium* of bakers.” (mijn onderlijning).

³⁴² De Robertis, 1971, 97.

³⁴³ Sirks, 1984, 198, noot 18.

³⁴⁴ Sirks, 1984, 174.

behandeld³⁴⁵. Het is dan ook onvermijdelijk dat wanneer een vereniging als *corpus* optreedt, zij meer en meer trekken krijgt van een echte beroepsorganisatie. Het is dus niet nodig dat een *collegium* reeds een economische bestaansreden had, om het ontstaan, of beter het groeien, van een *corpus* te kunnen verklaren.

Uit Dig. 3, 4, 1 blijkt dat het toekennen van *corpus* aan *collegia* die voor de Staat interessant waren wel meer voorkwam: dit is volgens mij de logische interpretatie van *collegia quorum corpus confirmatum est*. Gaius noemt uitdrukkelijk de *navicularii*, en ik zie niet goed in waarom voor hen een bijzondere regeling zou zijn getroffen: er bestonden blijkbaar al *collegia naviculariorum*, waarom deze dan geen *corpus* geven met alle voordelen vandien voor de overheid? Voor de Staat was het afsluiten van contracten met een *corpus* immers veel interessanter dan individuele overeenkomsten. Het *corpus* bleef immers bestaan, in zekere zin onafhankelijk van haar leden, zodat de overheid een grotere garantie had dat de contracten zouden worden uitgevoerd (een sterfgeval zou bv. bij een individueel contract voor problemen zorgen, maar niet bij een contract met het *corpus*). Het was bovendien eenvoudiger met één partner, het *corpus*, op te treden dan contracten aan te gaan met verschillende reders.

De argumenten die Sirks opsomt om Trajanus als initiatiefnemer naar voor te schuiven kunnen al evenmin overtuigen, nu zijn hypothese over het ontstaan van de *corpora* allerm minst bewezen is. Vooral de redenering over de *corpora negotiatorum* lijkt weinig zinvol: als deze verenigingen in de 1ste eeuw na Chr. *corpus* krijgen, verschijnen ze uiteraard 'opeens'. Het ligt verder voor de hand dat ze later aanleiding gaven tot jurisprudentie, daar ze als *corpora* in een nauwere relatie tot de Staat stonden dan gewone *collegia*. Wat het *corpus* van de *pistores* betreft, is de passage bij Aurelius Victor inderdaad van het grootste belang. Men mag evenwel niet uit het oog verliezen dat Aurelius Victor de enige aanwijzing voor een oprichting door Trajanus blijft, en bovendien vanuit de 4de eeuw terugblijkt. Zijn getuigenis is niet zonder meer te aanvaarden³⁴⁶. Ik vermoed dat hij de vereniging van bakkers wel *corpus* verleende.

Rest tenslotte nog de uitdaging van Sirks om een verklaring te geven voor het feit dat de *collegia/corpora* niet voor het einde van de 1ste eeuw n.Chr. verschijnen. Om begripsverwarring te vermijden is het aan te raden de *collegia* duidelijk van de *corpora* te scheiden.

Allereerst is het zo dat we zoals steeds rekening moeten houden met een hiaat in de overlevering van de inscripties. Het is mogelijk dat reeds voor het einde van de 1ste eeuw *collegia* bestonden maar dat deze geen sporen hebben nagelaten. De grote bloei van de epigrafische getuigenissen situeert zich immers in de 2de en het begin

³⁴⁵ Als bv. de Staat een contract voor het transport van een hoeveelheid graan met het *corpus* sluit, bepaalt het *corpus* zelf wie van haar leden de opdracht zal vervullen.

³⁴⁶ Rickman, 1980, 90 heeft het over Trajanus, "who licensed the bakers' college" (mijn onderlijning). Ook Gräber, 1983, 58 lijkt een eventuele oprichting van het *corpus* door de keizer te betwijfelen: "So lizensierte man das *corpus pistorum* in Rom." (mijn onderlijning). Op dezelfde manier interpreteert hij trouwens de bekende en niet minder cruciale passage uit de Historia Augusta, Severus Alexander, 33, 2: "*Corpora omnium constituit vinariorum, lupinariorum, caligariorum et omnino omnium artium (...)*" ("Hij richtte corporatieve verbanden op voor alle wijnhandelaars, handelaars in peulvruchten, schoenmakers en bovendien voor alle handwerkslieden (...)"). Gräber, 1983, 108 neemt immers aan, "dass der Kaiser weniger *collegia* neu gegründet hat, sondern die bestehenden lizensierte, d.h. rechtlich genehmigte.". In dezelfde zin redeneren ook Cracco Ruggini, 1971, 87 en Herz, 1988, 111 en 172-174.

van de 3de eeuw. Verhoudingsgewijs vinden we dan vier maal zoveel inscripties als in de 1ste eeuw of de 2de helft van de 3de eeuw³⁴⁷. Mochten er dus in de 1ste eeuw verenigingen van reders hebben bestaan, was de kans dat we deze in epigrafische bronnen geattesteerd zagen, sowieso kleiner.

Bovendien is het niet ondenkbaar dat de *navicularii*, zij het dan niet als *collegium*, zich reeds vroeg in de 1ste eeuw voor bepaalde activiteiten verbonden. Misschien wijst de term *naviculariei Ostienses* in die richting³⁴⁸.

Omdat het belang van de graanverdeling ook steeds toeneemt, is het daarenboven logisch dat deze ontwikkeling zich vertaalt in een steeds grotere representatie in het geheel van de bronnen.

Fundamenteel is dan de vraag waarom de *collegia* precies ten tijde van Trajanus of kort daarna *corpus* kregen. Ik vermoed dat een mogelijk antwoord te vinden is in de politiek die deze keizer voerde tegenover de *annona*. Hij verbeterde de infrastructuur door de bouw van een nieuwe haven³⁴⁹ en was zich duidelijk bewust van het belang van de *annona* voor de bevolking³⁵⁰. Het is dus ook mogelijk, maar niet bewezen dat hij in het kader van een dergelijke politiek *corpus* verleende aan die verenigingen die voor de bevoorrading onmisbaar waren, zoals de *navicularii* en de *pistores*. In die zin kan Trajanus de *corpora* wel 'ingesteld' hebben, maar dan wel door reeds bestaande verenigingen (*collegia*) het recht toe te kennen *corpora* te vormen.

De Romeinse Staat heeft in haar geschiedenis eerder bij uitzondering het initiatief genomen in de oprichting van een *corpus*, zoals ook Herz meent: "Gewiss gab es stets *collegia* (...), doch handelt es sich dabei um freiwillige Zusammenschlüsse. Die juristischen Quellen manifestieren zwar ein wachsendes Interesse des Staates an solchen Organisationen, die ihm eine Fülle von Dienste abnehmen konnten, doch gibt es nur in sehr wenigen Fällen (z.B. *fabri*) verlässliche Hinweise, dass es eine staatliche Initiative für ihre Gründung gab."³⁵¹

In het recente onderzoek naar de *corpora naviculariorum* (Gräber³⁵², Herz³⁵³, De Salvo³⁵⁴) keert men, en m.i. met recht, terug naar de these van Rickman. Men gaat uit van de spontane vorming van verenigingen van reders, die door de Staat als *corpora* worden erkend en geleidelijk in een steeds meer afhankelijke relatie tot de overheid komen te staan.

³⁴⁷ Mrozek, 1973, 116.

³⁴⁸ Cf. supra, blz. 37.

³⁴⁹ Zie blz. 43.

³⁵⁰ Volgens Fronto, *Principia Historiae*, 2, 18, 12 zou hij gezegd hebben dat "*populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri.*" ("het Romeinse volk is door twee zaken in het bijzonder in toom te houden, nl. graan en spelen.").

³⁵¹ Herz, 1988, 173. Cf. Fischer, 1986, 14; De Salvo, 1992, 261.

³⁵² Gräber, 1983, 57-60.

³⁵³ Herz, 1988, 120-123 en 170-173.

³⁵⁴ De Salvo, 1992, 260: "Era dunque logico che lo Stato si rivolgesse a tali associazioni, già costituite, per richiedere loro dei servizi, mentre appare strano pensare ad organizzazioni sorte per iniziativa statale, indipendentemente dalle prime." en ead., 379: "È ormai riconosciuto che la loro costituzione e organizzazione avvenne spontaneamente, indipendentemente da obblighi verso lo Stato e da qualsiasi intervento da parte di esso.".

2.4.3. Juridische bepalingen en privileges

De informatie waarop we kunnen steunen om de wederzijdse rechten en plichten van de overheid en de reders te achterhalen, is niet bijzonder uitgebreid: enkele wetteksten uit de Digesten proberen het evenwicht tussen de partners te regelen.

2.4.3.1. Dig. 50, 6, 6, 6 (Callistratus)

“Licet in corpore nauiculariorum quis sit, nauem tamen uel naues non habeat nec omnia ei congruant, quae principalibus constitutionibus ca<ut>a sunt, non poterit priuilegio nauiculariis indulto uti. idque et diui fratres rescripserunt in haec uerba:

)=Hσαν και.: α)/λλοι τινε.: φ ε)πι.: προφα/σει τω=ν ναυκλη/ρων και.: το.: ν σ ι=τον και.: ε)/λαιον ε)μπορευομε/νων ει)φ τη.: ν α)γορα.: ν του= δη/μου του= (Ρωμαιοκου= ο)/ντων α)τελω=ν α)χιου=ντεφ τα.: φ λειτουργι/αφ διαδιδρα/σκει ν, μη/τε ε)πιπλε/οντεφ μη/τε το.: πλε/ον με/ροφ τη=φ ου)σι/αφ ε)ν ται=φ ναυκλ ηρι/αιφ και.: ται=φ ε)μπορι/αιφ ε)/ξοντεφ.Α)φαιρεθη/τω τω=ν τοιου=των η(α)τε/λεια.”

“Ook al is iemand lid van een corporatie van reders, als hij geen schip of schepen heeft en niet alle voorwaarden op hem van toepassing zijn die in keizerlijke verordeningen zijn vastgesteld, zal hij geen gebruik kunnen maken van het voorrecht dat aan de reders is gegeven. En dit hebben wijlen Marcus Aurelius en Lucius Verus bij rescript bepaald in de volgende bewoordingen: er waren ook sommige anderen die, onder het voorwendsel dat de reders en de personen die graan en olijfolie naar de markt van het Romeinse volk brachten vrijgesteld waren van lasten, hun verplichtingen jegens de gemeenschap wensten te ontlopen, terwijl zij <zelf> niet voeren, noch het grootste deel van hun vermogen in rederijen en handelsondernemingen investeerden. Aan dergelijke mensen moet de vrijstelling worden ontnomen.”

Uit deze bepaling blijkt ten eerste dat lidmaatschap van een *corpus* niet noodzakelijk betekent dat men van het privilege toegekend aan *navicularii*, i.e. de *immunitas*,³⁵⁵ kan genieten. Het rescript geeft evenwel aan dat sommige mensen precies op basis van hun lidmaatschap die voordelen meenden te kunnen opeisen. Deze tekst bewijst dus zowel de aantrekkelijkheid van de privileges van de reders als het bestaan van misbruiken.

Om nog eens terug te komen op het ontstaan van de *corpora*: gesteld dat ze zouden zijn opgericht door Trajanus, zouden dan niet dadelijk de toelatingsvoorwaarden zijn vastgelegd? Zou er dan geen controle door de overheid geweest zijn op het aanvaarden van leden, die een dergelijke verordening overbodig zou hebben gemaakt?

Een *navicularius* kon in elk geval dus slechts van de voordelen genieten als hij één of meerdere schepen bezat, of voldeed aan de eerder vastgelegde voorwaarden, die

³⁵⁵ Voor de *immunitas*, cf. supra, blz. 52.

ter verduidelijking worden toegevoegd: hij moest zelf varen of meer dan de helft van zijn vermogen in de rederij investeren. Volgens Sirks heeft de eerste voorwaarde, het bezit van schepen, betrekking op de *domini navium*³⁵⁶. Uit Dig. 50, 5, 3³⁵⁷ weten we dat zij wel degelijk gelijkaardige voorrechten genoten als de *navicularii*. Het is bijgevolg mogelijk dat zij in deze periode in de *corpora naviculariorum* zijn opgegaan. Dit zou dan betekenen dat *navicularius* hier een driedubbele betekenis zou krijgen: ofwel investeerde hij meer dan de helft van zijn vermogen in de rederij (dan vaart hij zelf niet, maar kan een gesloten contract verder verpachten aan wie persoonlijk voor het vervoer instaat)³⁵⁸, ofwel zorgt hij zelf voor het transport (met eigen of gehuurde schepen), ofwel is hij eigenaar van één of meerdere schepen (deze kan hij ter beschikking stellen van andere leden van het *corpus* die zelf geen boten bezitten). Op die manier bestaat een *corpus* uit drie typen *navicularii*, die rectstreeks bij het transportwezen betrokken zijn en elkaar met geld of transportmiddelen bijstaan zodat iedereen er zijn voordeel uithaalt³⁵⁹.

2.4.3.2. Dig. 50, 6, 6, 13 (Callistratus)

“Eos, qui in corporibus allecti sunt, quae immunitatem praebent nauiculariorum, si honorem decurionatus adgnouerint, compellendos subire publica munera accepi: idque etiam confirmatum uidetur rescripto diui Pertinacis.”

“Ik heb begrepen dat zij die opgenomen zijn in corporaties die de vrijstelling van de reders verschaffen, gedwongen moeten worden de publieke verplichtingen te vervullen, als zij het ereambt van het decurionaat hebben aanvaard. Dit lijkt ook bevestigd te zijn door een rescript van wijlen Pertinax.”

De *navicularii* genoten wel een vrijstelling van de *munera publica*, maar kennelijk gold die *immunitas* niet meer eens zij het ambt van *decurio* hadden aanvaard. Blijkbaar vond men dat de verplichtingen gekoppeld aan het decurionaat, te belangrijk waren om verloren te laten gaan.

Deze onverenigbaarheid van het naviculariaat en het decurionaat zal ook in latere tijd aanleiding geven tot problemen en bijgevolg ook regulerende wetten³⁶⁰.

2.4.4. De organisatie van de *corpora*

2.4.4.1. Functies binnen een *corpus* en organisatie van het verenigingsleven

³⁵⁶ Sirks, 1984, 175.

³⁵⁷ Cf. supra, blz. 14 en 50.

³⁵⁸ Dergelijke reders noemt Rougé, 1966, 245 “les naviculaires honoraires”, een wat ongelukkig gekozen naam, omdat zij geen ere-leden waren. In CIL 14, 409 is wel een ere-lid geattesteerd.

³⁵⁹ Daarnaast kon iemand, zoals vermeld, ook *honoris causa* in het *corpus* worden opgenomen, zoals in CIL 14, 409.

³⁶⁰ CTh 13, 5, 5 en 13, 5, 16, 1.

De *corpora* waren georganiseerd *ad exemplum rei publicae*: zij baseerden zich op het model van het municipale bestuur en hadden zodoende een eigen beheer, administratie, kas e.d.³⁶¹.

Aan het hoofd van een *corpus* stonden één of meerdere magistraten, die, afhankelijk van het *corpus*, verschillende titels konden dragen (zoals *magister*, *quinquennalis* of *magister quinquennalis*). Hun voornaamste functies bestonden uit het voorzitten van de vergaderingen en het toezicht op het naleven van de *lex* van de vereniging. De magistraten werden in hun activiteit bijgestaan door een aantal lagere ‘ambtenaren’, zoals de verantwoordelijken voor de finances (*quaestores* en *curatores*) en de klerken (*scribae*).

Waarschijnlijk werden de kandidaten voor deze functies door *adlectio* gekozen door de leden. Bij hun intrede storten ze een bepaalde som, de *summa honoraria*, in de gemeenschappelijke kas waaruit de vereniging gezamenlijke onkosten betaalde, zoals het vieren van een feest of het oprichten van een monument³⁶².

Van de verschillende *corpora naviculariorum* zijn ons, rekening houdend met hun voorname rol in de Romeinse economie, opvallend weinig functionarissen bekend: 4 *curatores* (Marcus Frontonius Euporus (CIL 12, 982), Aulus Caedicius Successus (AE 1959, 149; AE 1987, 191), Lucius Scribonius Ianuarius (CIL 6, 9682) en Quintus Aquilius Dionysius (AE 1988, 178)), een *quinquennalis* (de reeds vermelde Aulus Caedicius Successus) en een niet bij naam gekende oud-*quinquennalis* (AE 1987, 192³⁶³).

Het is niet duidelijk of Marcus Atinius Saturninus, die *apparitor naviculariorum stationis* wordt genoemd in een inscriptie uit Arelate (CIL 12, 718), deel uitmaakte van een *corpus*. Volgens Sirks was Saturninus ofwel het hulpje van een *curator* van een *corpus* in Arelate (waarbij *statio* dan gezien moet worden als een particulier handelskantoor of het verenigingslokaal), ofwel een helper van de officiële *procurator* en in die functie belast met de contacten tussen de *statio* als ambtelijk bureau van de *procurator* in Gallië en het *corpus*³⁶⁴. In de tweede interpretatie zou Saturninus m.a.w. een radertje geweest zijn in de afdeling van de *annona*-administratie in Gallië. Deze verklaring leunt dicht aan bij die van Rougé, die de de inscriptie zo interpreteerde dat Saturninus een employé geweest moest zijn van de *statio* (het handelskantoor) van de navicularii van Arles, waar de overeenkomsten voor de *annona* werden gesloten³⁶⁵. Voor deze tweede verklaring pleit tevens het feit dat in de inscriptie geen melding gemaakt wordt van een *corpus*. Vermeldenswaard is dat de hier vermelde M. Atinius Saturninus misschien te identificeren is met de M. Atinius S... die op enkele amfoorfragmenten van Castro Pretorio en Fos-sur-Mer is geattesteerd³⁶⁶.

Opvallend is ook dat nagenoeg alle bekende functionarissen deel uitmaakten van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*. De vraag is of zo’n opvallende vaststelling te wijten is aan een toevalsfactor in de overlevering van onze documenten dan wel of dit gegeven te maken kan hebben met de interne organisatie van de andere *corpora*.

³⁶¹ Dig. 3, 4, 1, 1 (Gaius). Zie blz. 58 voor de tekst. Cf. Royden, 1988, 14-17.

³⁶² CIL 14, 409 geeft een voorbeeld van een *gratis adlectus*.

³⁶³ Het moet wel vermeld worden dat *quinquennalis* in de inscriptie is aangevuld, voor het woord *perpetuus*.

³⁶⁴ Sirks, 1984, 190.

³⁶⁵ Rougé, 1966, 252, noot 10. Cf. De Salvo, 1992, 281, noot 296.

³⁶⁶ De Salvo, 1992, 400.

Wanneer we geen rekening houden met de *corpora* van Afrika en Egypte – het is immers niet zeker of deze verenigingen wel bestaan hebben vóór de 3de e.n.Chr. –, dan vinden we in de 2de eeuw naast het *corpus naviculariorum maris Hadriatici* enkel nog de *naviculariorum corpora quinque* van Arles. Zoals verderop nog uitgebreider zal aan bod komen, waren de *navicularii* van Narbo niet in een *corpus* georganiseerd; zij traden veeleer in *familia*-verband op. Men vermoedt dat ook voor Arles een dergelijke structurering bestond, of misschien in de aanvangsfase van de *corpora quinque* moet hebben bestaan³⁶⁷. Precies die lossere *familia*-organisatie kan een reden zijn geweest voor het feit dat voor de *corpora* in Arles slechts één functionaris is geattesteerd, Marcus Frontonius Euporus. Het is m.i. niet onmogelijk dat de *corpora* in de Gallische havenstad niet moeten worden geduid als ‘traditionele’ *corpora*, maar als quasi-zelfstandige groeperingen van reders en hun *familia* (mogelijk waren er ook daarom *quinque corpora*) die enkel voor belangrijke zaken gezamenlijk optraden (het aankaarten van problemen bij de *annona*-administratie, het verkiezen van een *patronus* e.d.³⁶⁸). Misschien was er in zulk een organisatiekader helemaal geen nood aan een vast corps van magistraten (in het bijzonder *quinquennales*) die het welzijn van het *corpus* moesten behartigen, precies omdat de reders daar mogelijk niet permanent als *corpora* optraden. Van Marcus Frontonius Euporus wordt gezegd dat hij *curator* is van een *corpus*. Bedoelde men hiermee de *quinque corpora*? Of was hij enkel acief binnen één onderdeel van de *quinque corpora*? Hadden de *corpora* (of één *corpus*) steeds een *curator*, of slechts voor het regelen van bijzondere financiële moeilijkheden? Impliceert het voorkomen van een *curator* ook het bestaan van *quinquennales*? Antwoorden op deze vragen zouden ons inzicht geven in de herkomst van de *quinque corpora* en hun organisatie, maar bij gebrek aan gegevens valt dit probleem voorlopig moeilijk op te lossen.

Als we toch van de voorgestelde hypothese zouden uitgaan voor de Gallische *navicularii*, dan zou dit betekenen dat het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*, waarvan we niet weten waar de zetel gevestigd was, een andere organisatie kende. Verder zal de vraag naar de zetel van dit *corpus* meer gedetailleerd behandeld worden, maar ik vermoed dat Ostia de thuisbasis was³⁶⁹. Precies in deze havenstad zijn ettelijke verenigingen bekend met een *corpus*-organisatie. Het is immers zo dat Ostia, naast de *navicularii*, o.a. nog meer transportverenigingen huisvestte, in het bijzonder de *lenuncularii* en *codicarii* die voor het vervoer op de Tiber instonden³⁷⁰. Deze schippers waren eveneens in *corpora* georganiseerd, met *quinquennales* en andere magistraten, zoals de ‘traditionele’ *corpora*. M.i. moet ook het *corpus naviculariorum maris Hadriatici* zo’n structurering gekend hebben, precies omdat deze in Ostia eerder regel dan uitzondering was.

Toch blijft deze reconstructie zeer hypothetisch en nauwelijks aantoonbaar. Ik besluit dan ook, zij het onder voorbehoud, dat de schaarste aan Gallische magistraten waarschijnlijk te wijten is aan een hiaat in onze bronnen. De meest economische oplossing zou dan zijn dat de *navicularii* van Arles en Ostia een algemene gelijkaardige *corpus*-structuur hebben, met *quinquennales* en *curatores* die in het belang van de hele vereniging optraden, met dat verschil dat in Arles het *corpus* nog eens vijf onderverdelingen had, waarvan de reden van bestaan (nog) niet duidelijk is.

³⁶⁷ Cf. infra, blz. 78.

³⁶⁸ CIL 3, 14165.

³⁶⁹ Cf. infra, blz. 75.

³⁷⁰ Royden, 1988, 38-51.

Wat de achtergrond van de magistraten van de *corpora naviculariorum* betreft, is het duidelijk dat de meerderheid uit een milieu van vrijgelatenen afkomstig is³⁷¹. Enkel de onbekende *quinquennalis perpetuus* geeft aan dat hij een *ingenuus* is. Sociaal het meest vooraanstaand waren ongetwijfeld Quintus Aquilius Dionysius en Aulus Caedicius Successus, die ook op municipaal niveau in Ostia de functie van *sevir* en/of *quinquennalis* bekleedden.

Elk *corpus* van reders moet ook een *lex* gehad hebben, waarin was vastgelegd welke rechten en plichten de verschillende leden hadden. Van zo'n wetten is ons echter niets overgeleverd.

Ook de voor de onderzoeker bijzonder interessante ledenlijsten (*alba*) en lijsten van magistraten (*fasti*) zijn voor de *navicularii* verloren gegaan.

Wel is bekend dat, zoals alle belangrijke *corpora*, ook die van de *navicularii*, hoogstwaarschijnlijk althans, voorbehouden plaatsen in het theater hadden (CIL 12, 3318 en AE 1928, 120)³⁷².

CIL 12, 3318 is zeer fragmentarisch gevonden in het theater van Nemausus. Hirschfeld combineerde in het CIL de fragmenten d (*Arelat(ensium?)*) en e (*[D][3][I][3][3]DIVB nav(iculariorum)*). Als zijn veronderstelling juist is, hadden de reders van Arelate, net als de lokale magistraten en *seviri*, in het theater gereserveerde plaatsen. Dit onderstreept nog eens de belangrijke positie van de reders van Arles in Zuid-Gallië³⁷³. Een goede plaats in het theater betekende immers een groot prestige: zij wees op de sociale positie van de bevoorrechten, die niet alleen konden genieten van een beter uitzicht maar ook door de hele gemeenschap werden gezien.

Toch kan men de nodige vraagtekens plaatsen bij de juistheid van Hirschfelds lezing. We hebben reeds gezien dat de kans bestaat dat de *corpora* van Arles een afwijkende structuur hebben t.o.v. de meeste *corpora* en mogelijk eerder op *familia*-verbanden zijn gebaseerd. Het is misschien niet waarschijnlijk dat in deze context voor alle leden van de betreffende *familiae* plaatsen voorzien zouden zijn.

Voor de reconstructie van Hirschfeld pleit dan weer wel dat ook andere verenigingen zoals de *nautae Atricae et Ovidis* en de *nautae Rhodanici et Ararici* in het theater van Nemausus plaatsen toegewezen gekregen hadden (CIL 12, 3316 en 3317).

De inscriptie AE 1928, 120 is gevonden in het theater van Puteoli. Het is mogelijk dat de *navicularii* ook hier gereserveerde plaatsen hadden. Toch is het denkbaar dat we hier niet met een plaatsaanduiding voor de *navicularii* te maken hebben: het begin van de inscriptie (*divo*) doet eerder denken aan een wij-inscriptie voor een overleden keizer. Camodeca stelt voor te lezen *qui ad ur[bem]*³⁷⁴, al zie ik daartoe geen bijzondere reden.

³⁷¹ Naar hun serviele achtergrond verwijzen de *cognomina* van Aulus Caedicius Successus, Quintus Aquilius Dionysius en Lucius Scribonius Ianuarius. Quintus Aquilius Dionysius is bovendien *sevir* en dus hoogstwaarschijnlijk een vrijgelatene. Voor meer info verwijs ik naar hun prosopografieën.

³⁷² Cf. De Salvo, 1992, 264. Ik houd geen rekening met twee inscripties uit het theater van Arles, CIL 12, 697 en 12, 714, 6. In de eerste wordt een enkele letter n aangevuld als *n[avicular(iis)]*, maar zoals de uitgever van de band van het CIL zelf opmerkt is zijn voorstel slechts “*exempli gratia*”. De tweede inscriptie bestaat uit de letters *TANAV*, die misschien te lezen zijn als *[ta nav[icular(iis)]*, maar opnieuw lijkt me dit geen bruikbare bron.

³⁷³ Kolendo, 1981, 310-311.

³⁷⁴ Camodeca, 1994, 114.

2.4.4.2. *Patroni*

In de *corpora* vormde het patronaat de hoogste positie die iemand kon bereiken door de interne *cursus honorum*. Ook was het mogelijk dat de vereniging iemand die niet hetzelfde beroep uitoefende als de leden en dus niet tot het *corpus* behoorde, het patronaat aanbood als een eerbewijs of om de belangen van het *corpus* op een hoger niveau, zoals de Staat of de administratie van een overheidsinstelling, te verdedigen³⁷⁵. Meestal koos de vereniging dan een persoon met een zekere politieke invloed of van een niet geringe welstand; voor de *navicularii* waren vooral mensen met een zekere inspraak in de organisatie van de bevoorrading of ex-functionarissen van de *annona* van belang³⁷⁶. Het spreekt dan ook voor zich dat we onder de *patroni* vooral *ingenui* zullen vinden met een vooraanstaande maatschappelijke en politieke positie.

In Emona is een zekere Iulius Fortunatus geattesteerd (CIL 3, 10771), die mogelijk *patronus* was van een *collegium naviculariorum*. Zoals vele *patroni* in deze provincie behoort hij tot de leidende klasse in het *municipium*³⁷⁷.

Drie inscripties van Pisaurum vermelden elk een *patronus* van *navicularii* (Titus Caedius Atilius Crescens³⁷⁸ (CIL 11, 6362); Gaius Mutteius Quintus Severus³⁷⁹ (CIL 11, 6369); Gaius Valius Polycarpus³⁸⁰ (CIL 11, 6378)). Allemaal maken ze deel uit van de municipale toplaag en zijn *patronus* van verschillende verenigingen. In elk van de inscripties is sprake van een schenking door de *patronus*.

CIL 12, 672 vermeldt een *procurator ad annonam* die om begrijpelijke redenen tot *patronus* van de *corpora* van reders van Arelate werd verkozen: in zijn positie was hij uitstekend geplaatst om hun belangen te vertegenwoordigen³⁸¹. De *navicularii* van Arles kozen ook een zekere Cornelius Optatus als patroon (CIL 12, 692).

Het is niet ondenkbaar dat Aulus (?) Egrilius Faustinus (CIL 14, 4648) patroon was van de *navicularii* in Ostia³⁸². In de opsomming van de vooral religieuze functies die deze *eques* bekleedde, staat na een lacune *corp(or)is navicul[ar]iorum*.

Onder de *patroni* van de *navicularii* moet m.i. een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de patroons van *collegia naviculariorum* en die van de *corpora naviculariorum*. *Patroni* van *collegia*, d.w.z. verenigingen die niet door de overheid erkend zijn als verbanden met rechtspersoonlijkheid³⁸³, ontmoeten we in de drie inscripties

³⁷⁵ Gräber, 1983, 11; De Salvo, 1992, 266.

³⁷⁶ Cf. Ljast, 1970, 161.

³⁷⁷ Clemente, 1972, 213.

³⁷⁸ Rougé, 1966, 253; Clemente, 1972, 181.

³⁷⁹ Rougé, 1966, 253; Clemente, 1972, 181.

³⁸⁰ Clemente, 1972, 181.

³⁸¹ Clemente, 1972, 163; Pavis d'Escurac, 1976, 129.

³⁸² Andere Auli Egrilii waren in Ostia betrokken bij het transport op de Tiber: zie CIL 14, 451=AE 1987, 176a en AE 1987, 193.

³⁸³ Cf. blz. 59.

van Pisaurum en misschien in die van Emona. Ik zal me vooral op de eerste drie concentreren, omdat over hen geen twijfel bestaat.

De *patroni* uit Pisaurum delen allen een aantal karakteristieken: zij namen ten eerste deel aan het bestuur van hun *municipium* (voor de vrijgelatene Valius Polycarpus stond deze mogelijkheid niet open, maar hij werd wel tot tweemaal toe geëerd met de *ornamenta decurionatus*). Ten tweede combineerden zij het patronaat van de reders met het patronaat van typisch municipale *collegia* zoals de *seviri* en de *tria collegia*. Ten derde begunstigten zij de inwoners van hun *municipium* en de leden van de verenigingen met een gelduitdeling en/of een maaltijd. Uit deze drie gemeenschappelijke kenmerken blijkt dat deze *patroni* vooral municipale patroons waren, mensen van aanzien in de eigen leefgemeenschap. De *navicularii* in Pisaurum traden als *collegium* vermoedelijk niet als handelspartner van de overheid op; deze taak was weggelegd voor de *corpora*. Zij hadden bijgevolg ook geen nood aan bescherming of begunstiging op een hoger maatschappelijk of economisch echelon en kozen als *patronus* een lokaal vooraanstaand man die voor welkome extraatjes als een maaltijd of een gelduitdeling kon zorgen.

Wanneer de *corpora quinque* van Arles een *patronus* kozen, gingen zij heel anders te werk. Zij zochten niet iemand die hen in hun stad zelf kon bijstaan of voordeel opleveren. Omdat zij transportcontracten aangingen met de Romeinse Staat (zie infra), hadden deze reders nood aan iemand die hun zaak kon bepleiten bij hun werkgever, de administratie van de *annona*. Zij kozen Cominius Bonus Agricola Laelius Aper, de *procurator Augustorum ad annonam provinciae Narbonensis et Liguria*³⁸⁴.

Pflaum veronderstelde dat deze Cominius belast was met de graanvoorziening van Narbonensis en Ligurië, omdat het laatste gebied geen graan exporteerde³⁸⁵. De hongersnood na de pestepidemie van 166-167³⁸⁶ zou geleid hebben tot de aanstelling van deze *procurator*. Die interpretatie is volgens Rickman dan wel moeilijk in overeenstemming te brengen met het feit dat uit CIL 3, 14165 bekend is dat de *navicularii* van Arelate gewoonlijk instonden voor de bevoorrading van Rome, niet van hun eigen provincie³⁸⁷, maar op zich is dit nog niet onmogelijk. Gräber combineert beide visies en stelt dat Cominius import én export controleerde³⁸⁸.

Pavis d'Escurac suggereert daarentegen dat het juist Rome was dat extra levensmiddelen nodig had en dat de *procurator* precies daarom was benoemd³⁸⁹.

In elk geval merken we dat de *quinque corpora* meer dan municipale steun nodig hadden.

In CIL 12, 692 wordt Cnaeus Cornelius Optatus als *patronus* van de *navicularii marini* van Arles vermeld. Met functies als *duovir* en *flamen* hoort hij vooral thuis in de municipale sfeer zoals geschetst voor de *patroni* uit Pisaurum. Ik vermoed dan ook dat we hier niet te maken hebben met een patroon van de *corpora naviculariorum marinorum* - in de inscriptie is immers geen sprake van *corpora* - maar van zelfstandige reders uit Arles.

³⁸⁴ Uit CIL 8, 822 is nog een *procurator annonae provinciae Narbonensis* bekend.

³⁸⁵ Pflaum, 1960, 507-508.

³⁸⁶ Historia Augusta, Marcus Aurelius 8, 4; Lucius Verus 8, 1.

³⁸⁷ Rickman, 1980, 223.

³⁸⁸ Gräber, 1983, 130, noot 78.

³⁸⁹ Pavis d'Escurac, 1976, 130-133 en 428. De Salvo, 1992, 394 ondersteunt haar veronderstelling.

2.4.5. Overzicht van de *corpora*

De *corpora* waarvan hier sprake is bevinden zich in Arelate, Ostia (?), Aquileia (?), Alexandrië (?) en Afrika (?)³⁹⁰. We zagen reeds dat in de 1ste eeuw de *navicularii* mogelijk in Ostia geconcentreerd waren³⁹¹. Het is aannemelijk dat, met de toegenomen en steeds toenemende belangrijkheid van de *annona*, het niet meer haalbaar was vanuit één centrum, Ostia, alle gebieden aan te doen vanwaaruit de producten voor de voedseluitdelingen dienden te worden ingevoerd. Vandaar dat verschillende *corpora* uit de diverse provincies zich elk gingen toeleggen op de import van welbepaalde producten uit een klein aantal gebieden. Elk *corpus* is op die manier verantwoordelijk voor een vaste regio en een beperkt aantal routes, al geloof ik niet dat dit een absolute regel was waarvan niet kon worden afgeweken: naast transporten voor de overheid konden de *navicularii* ook steeds voor eigen rekening optreden.

2.4.5.1. Het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*

Dit *corpus* moet, getuige haar naam, het transport van producten via de *mare Hadriaticum* op zich hebben genomen³⁹². In de Oudheid werd hieronder niet alleen de huidige Adriatische Zee verstaan, maar ook de Ionische Zee en de wateren tussen Sicilië, Malta en Kreta en misschien verder tot aan de Libische kusten³⁹³. De uitbreiding tot Afrika is een voorstel van Sirks³⁹⁴. Hij dacht dan vooral aan Tripolitanië en Cyrenaica, twee vruchtbare streken en exporteurs van graan en olijfolie³⁹⁵. Sirks veronderstelde immers dat de leden van dit *corpus* te situeren zijn in Tripolitanië en Cyrenaica³⁹⁶: het feit dat het rescript van Dig. 50, 6, 6, 6 in het Grieks is gesteld en van de export van graan en olijfolie spreekt doet hem besluiten dat het voor Cyreners was bestemd. Bovendien stond geen streek aan de Adriatische Zee (in enge zin) bekend om de export van graan en olijfolie. De leden van het *corpus* moeten dus z.i. uit Noord-Afrika zijn gekomen. Zij zouden dan een *curator* in Ostia of Rome gehad hebben om hun belangen bij de *praefectus annonae* te behartigen. Sirks houdt het ook voor mogelijk dat zij ook op Aquileia voeren.

Deze hypothese lijkt mij niet correct. Ten eerste is er geen enkele reden om aan te nemen dat het rescript enkel aan Cyreners zou zijn bestemd omdat het in het Grieks

³⁹⁰ Ik beperk me tot de *corpora* die voor de Romeinse overheid van belang konden zijn. De *collegia* van *navicularii*, zoals bekend in Arilica (CIL 5, 4015) en Pisaurum (CIL 11, 6362; 6369; 6378) moeten vooral een lokaal belang hebben gehad (we kennen ze immers voornamelijk door hun *patroni*, niet door hun leden) en blijven in dit onderdeel buiten beschouwing.

³⁹¹ Zie blz. 37.

³⁹² Zie Waltzing, 1896-1900, II, 39; Meiggs, 1960, 275; Rougé, 1966, 253 en 472.

³⁹³ Sirks, 1984, 183.

³⁹⁴ Sirks, 1984, 200, noot 30

³⁹⁵ Uit Dig. 19, 2, 61, 1 (Scaevola) is een vervoerscontract bekend van graan en olie van Cyrenaica: “*Navem conduxit, ut de provincia Cyrenensi Aquileiam navigaret olei metretis tribus milibus impositis et frumenti modiis octo milibus certa mercede: sed evenit, ut onerata navis in ipsa provincia novem mensibus retineretur et onus impositum commisso tolleretur.*” (“Iemand huurde een schip om vanuit de provincie Cyrenaica 3000 *metretae* olie en 8000 *modii* graan naar Aquileia te verschepen tegen een bepaald tarief. Nu gebeurde het evenwel dat het schip met de lading in dezelfde provincie negen maanden werd vastgehouden en de vracht wegens het overtreden van de wet aangeslagen werd.”).

³⁹⁶ Sirks, 1984, 183-184.

is gesteld. De algemene tweetaligheid in het Romeinse Rijk sluit dit uit. Bovendien zou het eigenaardig zijn dat een rescript dat zo belangrijk is voor de afbakening van de geldigheid van een privilege van *navicularii* enkel voor die *navicularii* uit Cyrenaica van kracht zou zijn, zonder dat dit expliciet in de wettekst wordt vermeld.

Ten tweede bewijst het feit dat aan de Adriatische Zee geen belangrijke exporteurs van graan en olie waren niets: *navicularii* stonden in voor het vervoer van wel meer goederen.

Ten derde zijn de inscripties van dit *corpus*, waaronder een wij-inscriptie voor de *Genius* van het *corpus*³⁹⁷, allemaal uit Ostia en Rome afkomstig³⁹⁸. Als de leden uit Noord-Afrika zouden zijn gekomen, hadden we misschien ook daar epigrafische getuigenissen moeten vinden, al blijft dit natuurlijk gezien de overlevering van inscripties onzeker. De vindplaats van de inscripties, het feit dat een vooraanstaand inwoner van Ostia *gratis* wordt opgenomen³⁹⁹ en de aanwezigheid van magistraten die in Ostia geattesteerd zijn⁴⁰⁰, doen mij eerder veronderstellen dat we hier te maken hebben met een *corpus* dat zijn vestiging, of tenminste een belangrijk handelskantoor, had in Ostia.

Misschien kwam Sirks tot zijn voorstel door te denken aan de *stationes* van de *navicularii* op de Piazzale delle Corporazioni⁴⁰¹, waar Afrikaanse reders (maar geen *corporati*) inderdaad hun handelskantoren hadden. De inhoud van de inscripties pleit evenwel eerder voor een *corpus* uit Ostia zelf. Ik laat dan ook in het midden of het nodig is, zoals Sirks doet, om de actieradius van dit *corpus* uit te breiden tot Noord-Afrika.

Of het *corpus* zich specialiseerde in het vervoer van een aantal producten, is niet geweten. In CIL 6, 9682 en 14, 409 is wel sprake van een connectie met de wijnhandel, volgens De Salvo niet toevallig: “Il fatto che le iscrizioni relative ai *navicularii maris Hadriatici* siano state trovate ad Ostia indica che questi armatori non si limitavano ad attività di cabotaggio lungo le zone lagunari dell’alto Adriatico, ma si spingevano verso il Tirreno, soprattutto per il rifornimento vinario della capitale, inteso in quella fase come libera attività commerciale.”⁴⁰². Zij neemt aan dat deze reders te situeren waren aan de kusten van de Adriatische Zee, waar veel wijn werd geproduceerd⁴⁰³ en dat zij oorspronkelijk gegroepeerd waren in kleinere *societates* die zich verenigden in één groot *corpus*, dat zijn zetel in Aquileia zou hebben⁴⁰⁴. Toch blijft het opmerkelijk dat het *corpus* enkel in Ostia is geattesteerd⁴⁰⁵.

³⁹⁷ AE 1987, 192. Voor het belang van de *Genius* voor het *corpus*, zie Pancotto, 1998, 46: “Se le divinità tutelari simboleggiano la perfezione dell’*ars*, il *Genius collegii* è la divinizzazione dell’umano, della creatività, dell’abilità dei collegati e delle loro capacità ‘tecniche’”

³⁹⁸ Het *corpus* is gekend uit CIL 6, 9682; CIL 14, 409; AE 1987, 191; AE 1987, 192; AE 1988, 178

³⁹⁹ Cnaeus Sentius Felix (CIL 14, 409).

⁴⁰⁰ Aulus Caedicius Successus (AE 1987, 191) en Quintus Aquilius Dionysius (AE 1988, 178).

⁴⁰¹ Zie blz. 89.

⁴⁰² De Salvo, 1992, 433. Voor de handelscontacten tussen Ostia en de Noord-Adriatische kustgebieden, zie tevens Cébeillac-Gervasoni, 1976, 611-612.

⁴⁰³ Cipriano, 1989, 90; Panella, 1989, 163; Tchernia, 1989, 531.

⁴⁰⁴ De Salvo, 1992, 436. Carre, 1985, 218-225 bevestigt op archeologische gronden dat het Adriatische kustgebied in de eerste plaats in aanmerking komt als exporteur van wijn. De hoeveelheid olie die daar werd geproduceerd was vermoedelijk te gering om commercieel interessant te zijn. Ik vermoed dat De Salvo voor Aquileia kiest, omdat in deze stad een aantal *naucleri* zijn geattesteerd (CIL 5, 1598; CIL 5, 1606 en InscrAqu-3, 3353). Dezen hebben m.i. echter niets met het *corpus* in Ostia te maken maar moeten als kleinere zelfstandige schippers met een beperkt lokaal belang gezien worden.

⁴⁰⁵ Cf. Rougé, 1966, 472.

Pancotto neemt in navolging van Pellegrino aan dat de reders naast het vervoeren van wijn ook het transport van olijfolie verzorgden⁴⁰⁶.

In CIL 14, 4562, 2 en 4569, twee inscripties uit Ostia, is Hadriaticus als *gentilicium* gebruikt. Mogelijk hebben we hier te maken met vrijgelatenen van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*. De veronderstelling dat de *corpora* van reders slaven konden hebben, wordt ondersteund door CIL 12, 853, waarin een zekere Quintus Navicularius Victorinus een grafschrift aan zijn vrouw Valeria Severina wijdt. Deze man was vermoedelijk een vrijgelatene van het *corpus* van reders in Arles⁴⁰⁷ en ontleende daaraan zijn *gentilicium*. Hij was door huwelijk verbonden met de *gens* van de Valerii, een beroemde familie van handelaars die herhaaldelijk onder de amforen van Testaccio voorkomen⁴⁰⁸. Dit kan de link zijn geweest die Victorinus met de *navicularii* verbond.

2.4.5.2. De *naviculariorum marinarum Arelatensium corpora quinque*

Arelate lag aan de monding van de Rhône en was eeuwenlang de voornaamste haven van Gallië waarlangs de geïmporteerde producten naar het hinterland gingen. Ook in de 4de eeuw bleef de positie van Arelate nog onaangetast, zoals Ausonius beeldrijk beschrijft⁴⁰⁹:

*"Pande, duplex Arelate, tuos blanda hospita portus,
Gallula Roma Arelas, quam Narbo Martius et quam
accolit Alpinis opulenta Vienna colonis,
praecipitis Rhodani sic intercisa fluentis,
ut mediam facias navali ponte plateam,
per quem Romani commercia suscipis orbis
nec cohibes populosque alios et moenia ditas,
Gallia quis fruitur gremioque Aquitania lato."*

"Arles, jij met uw twee havens⁴¹⁰, stel als een vriendelijke gastvrouw uw aanlegplaatsen open, Arles, jij Gallisch Rome, buur van Narbonne dat aan Mars is gewijd en van Vienne, rijk aan Alpenbewoners. Gij wordt doormidden gesneden door de snelle loop van de Rhône, zodat jij in het midden een brug van schepen als een straat aanlegt, waarlangs jij de handelswaren van de Romeinse wereld ontvangt. Gij sluit die weg niet af en maakt de andere volkeren en steden rijk, waarin Gallië en de brede schoot van Aquitanië zich verheugen."

⁴⁰⁶ Pellegrino, 1987, 232-233 ; Pancotto, 1998, 47. Cf. echter Carre, 1985, 218-222.

⁴⁰⁷ Rougé, 1966, 252, noot 11; Kneissl, 1998, 440.

⁴⁰⁸ CIL 15, 4002-14; CIL 15, 4016-20; CIL 15, 4022-27; CIL 15, 4029; CIL 15, 4030-34.

⁴⁰⁹ Ordo urbium nobilium, 73-80.

⁴¹⁰ Mogelijk had Arles inderdaad twee verschillende havens, één voor het maritieme verkeer en één voor de schepen die op de Rhône voeren. Zie daarvoor Bonnard, 1913, 53.

In Arelate zijn de *navicularii* vooral in de 2de eeuw goed geattesteerd. In deze periode verdreef de stad immers Narbo in economisch opzicht naar een tweederangspositie⁴¹¹.

De inscripties vermelden *navicularii Arelatenses* tout court (CIL 12, 704), *navicularii marini Arelatenses* (CIL 12, 692 en 982) en *navicularii marini Arelatenses quinque corporum* of *corporum quinque* (CIL 12, 672 en 3, 14165)⁴¹². Die diverse benamingen, maar vooral het voorkomen van 5 *corpora*, hebben de onderzoekers herhaaldelijk voor problemen geplaatst.

Vanaf de 2de helft van de 2de eeuw n.Chr. zijn de vijf *corpora* van *navicularii* geattesteerd⁴¹³. Het is eigenaardig dat er zoveel *corpora* waren. Ik acht het weinig waarschijnlijk dat elk *corpus* een ander product vervoerde of belast was met het vervoer van producten uit een bepaalde regio. Maar waarom dan die 5 *corpora*?

Constans⁴¹⁴ vermoedt dat één *corpus* de beginsituatie moet zijn geweest en dat de reders van Arelate na verloop van tijd zo'n grote, invloedrijke organisatie werden, dat het oorspronkelijke *corpus* zich opsplijste in 5 kleinere *corpora*.

Daartegen argumenteert Rougé dat het moeilijk te begrijpen is waarom de reders 5 kleinere en dus per definitie minder machtige verenigingen zouden prefereren boven één omvattend *corpus* dat door de omvang meer gewicht in de schaal zou kunnen leggen bij eventuele conflicten met de handelspartners. Z.i. moeten de 5 *corpora* de oorspronkelijke fase zijn geweest. Naast hen waren nog steeds onafhankelijke reders actief. Toen de greep van de Romeinse overheid op de voor haar interessante verenigingen groter werd en deze op min of meer constante basis ingeschakeld werden in de bevoorrading van Rome, moeten de 5 *corpora* én de zelfstandige reders gefusioneerd zijn om één *corpus* van *navicularii* uit Arles te vormen⁴¹⁵. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat dit éne grote *corpus* uit geen enkele bron is bekend. Volgens Christol⁴¹⁶ werkten de *navicularii* in Arelate dan weer zelfstandig in familieverbanden, net zoals die ook in Narbo bestonden (cf. infra). De opdrachten die zij van de Romeinse overheid kregen, zouden zij daarentegen gezamenlijk als leden van het *corpus* van Arles afgehandeld hebben. Hij vermoedt dat de term *quinque corpora* erop wijst dat de reders van Arelate op interlokaal niveau samenwerkten met de *navicularii* van vier andere plaatsen. Het is echter niet duidelijk aan welke *corpora* hij dan denkt⁴¹⁷. In CIL 12, 672, een inscriptie die in opdracht van de reders werd opgesteld, zouden we dan, als we Christol volgen, in principe niet *navic(ulariorum) marin(orum) Arel(atensium) corp(ora) quinq(ue)* moeten lezen, maar *navic(ularii) marin(i) Arel(atenses) corp(or)um quinq(ue)*. Volgens Christol dateren de inscripties met *navicularii marini Arelatenses quinque corporum* allen uit het begin van de 3de e.n.Chr.. Deze *corpus*-structuur zou bijgevolg de laatste fase in de ontwikkeling zijn geweest, waarmee hij aansluit bij Constans. Kneissl heeft er echter terecht op gewezen dat de reconstructie van Christol door twee problemen wordt geplaagd: ten eerste is het niet logisch dat, als de reders van Arles samenwerken met vier andere

⁴¹¹ Schlippschuh, 1987, 115.

⁴¹² Ook *maritimi* is plausibel als oplossing van de afkorting *mar*.

⁴¹³ Christol, 1982, 10 probeert de inscripties in de 3de e.n.Chr. te situeren. Zijn datering wordt echter weerlegd door Kneissl, 1998, 438-439.

⁴¹⁴ Geciteerd bij Rougé, 1966, 253 en Kneissl, 1998, 437.

⁴¹⁵ Rougé, 1966, 253.

⁴¹⁶ Christol, 1982, 11-13.

⁴¹⁷ Cf. ook Jacobsen, 1995, 110-111.

verenigingen, zij in CIL 3, 14165 alleen een *decretum* bekend maken en niet samen met de andere *corpora*. Ten tweede klopt de door Christol voorgestelde datering van CIL 12, 672 niet: de inscriptie is in de tweede helft van de 2de e.n.Chr. te plaatsen, niet in de 3de e.⁴¹⁸.

Cracco Ruggini acht het mogelijk dat de vijf *corpora* van Arelate correspondeerden met een verdeling van de stad in vijf wijken of kwartieren⁴¹⁹. Het is mij wel niet helemaal duidelijk waarom dit een criterium kan zijn om vijf *corpora* met dezelfde bezigheden (?) te handhaven. Verwacht men trouwens geen concentratie van de *navicularii* in de onmiddellijke omgeving van de haven, in plaats van verspreid over de wijken van de stad?

Interessant is de theorie van De Salvo⁴²⁰: in tegenstelling tot andere onderzoekers gelooft zij ten eerste niet dat men het voorkomen van vijf *corpora* moet verklaren door een antwoord te zoeken op de vraag of er eerst één *corpus* was dat vervolgens is opgesplitst dan wel of vijf kleinere *corpora* zich hebben aaneengesloten. Zij gaat ervan uit dat binnen de structuur van de *corpora* vijf *societates* van *navicularii* werkzaam waren. Deze *societates* konden bv. op familiale gronden ontstaan zijn en bestaan uit enkele reders met hun (al dan niet zelfstandig opererende) vrijgelatenen en slaven. Het is daarbij ook mogelijk dat ze op territoriale basis georganiseerd zijn, afhankelijk van de regio's waar de *corporati* woonden. Wanneer het nodig is, kunnen de *societates* samen optreden, o.m. om hun belangen te verdedigen zoals in CIL 3, 14165⁴²¹. Zij konden ook gezamenlijk één *patronus* hebben, zoals CIL 12, 672 aangeeft. Het probleem van deze aantrekkelijke hypothese is dan wel dat men moet veronderstellen dat de epigrafische getuigenissen qua gebruikte termen consequent onnauwkeurig zijn en steeds *corpora* gebruiken waar eigenlijk *societates* zijn bedoeld⁴²². Ten tweede veronderstelt zij dat de *navicularii Arelatenses* (dus zonder de onderscheidende toevoeging *marini*), net zoals sommige *navicularii* in Ostia, uitsluitend werkzaam waren in de binnenscheepvaart op de rivieren⁴²³. Dit is zeker mogelijk, al is er wel maar één inscriptie (CIL 12, 704), die *marinus* niét vermeld. Het is dus niet ondenkbaar dat dit gewoon een variant in de naamgeving betreft. Bovendien zouden Gallische *navicularii* die op de rivieren goederen transporteerden (letterlijk) in het vaarwater van de *nautae* komen, die doorgaans voor dit goederentransport verantwoordelijk waren. Het is daarenboven ook zo dat de *navicularii* in Ostia die niet op zee varen, dit duidelijk in de inscripties aangeven, door na *navicularius* de term *codicarius*⁴²⁴, *lenuncularius*⁴²⁵ of *lyntrarius*⁴²⁶ toe te voegen. Kneissl tenslotte vermoedt dat de *quinque corpora naviculariorum* ontstaan zijn als een groepering van de reeds aanwezige, individuele reders, hoogstwaarschijnlijk op initiatief van de overheid en mogelijk naar het voorbeeld van de *lenuncularii* uit Ostia, die ook in vijf *corpora* waren georganiseerd⁴²⁷. Die *lenuncularii* schijnen in vijf *corpora* te zijn onderverdeeld die elk een ander traject op zich namen⁴²⁸. Als de *lenuncularii*

⁴¹⁸ Kneissl, 1998, 438-9

⁴¹⁹ Cracco Ruggini, 1971, 144, noot 173. Cf. Palma, 1975, 26.

⁴²⁰ De Salvo, 1992, 252-253; 258; 403. Zij bouwt verder op Rougé, 1980, 300 die al eerder een gelijkaardige veronderstelling formuleerde.

⁴²¹ Zie blz. 79ff..

⁴²² Een dergelijke inconsequentie is in epigrafische bronnen vermoedelijk wel mogelijk, maar toch opvallend.

⁴²³ De Salvo, 1992, 399.

⁴²⁴ CIL 14, 106; 170; 185.

⁴²⁵ CIL 14, 352.

⁴²⁶ AE 1974, 123.

⁴²⁷ Kneissl, 1977, 202-203 en 207-208; id., 1998, 442.

⁴²⁸ Voor meer details, zie Meiggs, 1960, 297; Royden, 1988, 33-48.

voor de organisatie van de reders uit Arles als voorbeeld hebben gediend, dan blijft nog steeds de vraag open waarom men voor die vijfdeling opteerde. Vervoerde elk onderdeel dan toch bijzondere goederen? Of voer elk *corpus* toch op een afzonderlijk traject⁴²⁹?

Een dergelijke ingreep in de organisatie van het naviculariaat zou in Narbo niet zijn gebeurd, omdat Arles voor de Romeinse Staat als haven veel interessanter was. Wat de naamgeving betreft, veronderstelt Kneissl dat we in de meer officiële inscripties (CIL 12, 672 (een inscriptie voor een hooggeplaatste *patronus*) en 3, 14165 (de weergave van een klacht bij de *praefectus annonae*)) de correcte naam van de reders van Arles zullen vinden, en dat die dus *navicularii marini Arelatenses quinque corporum* of *corporum quinque* luidt. De andere vormen beschouwt hij als epigrafische varianten⁴³⁰.

Ik wil aan de discussie ten eerste toevoegen dat het ontbreken van een vermelding van de *corpora* niet dwingend wijst op een variant in de naamgeving. Het is niet onmogelijk dat in die inscripties *navicularii* naar voor komen die gewoonweg niet bij de *corpora* zijn aangesloten, met andere woorden zelfstandige reders. Er bestond in Gallië geen verplichting om deel uit te maken van een *corpus*, zodat zowel individueel optredende als in een corporatief verband werkende reders naast elkaar konden optreden.

Ten tweede wil ik erop wijzen dat in CIL 12, 982 wel sprake is van een *navicularius marinus Arelatensis*, maar dat hij *curator eiusdem corporis* wordt genoemd. Ofwel was deze reder een *curator* van één van de vijf *corpora*, ofwel bekleedde hij de functie in één groot *corpus*. In het eerste geval kan men zich afvragen of er echt zoveel reders in Arles waren dat het bestaan van vijf *corpora* met elk een eigen bestuur kan worden gerechtvaardigd; in het tweede geval kan Kneissl niet correct zijn in zijn veronderstelling dat de Romeinse overheid de zelfstandige reders 'ordende' in vijf verenigingen, aangezien deze inscriptie het bestaan van één *corpus* kan suggereren.

Mijn voorstel is om eerst een onderscheid aan te brengen tussen de zelfstandige reders en de *navicularii corporati*. Deze laatsten waren m.i., net zoals het *corpus naviculariorum* in Ostia en later in Afrika en Egypte, vermoedelijk in één *corpus* georganiseerd (cf. CIL 12, 982). Misschien bestonden binnen dit ene *corpus* zekere onderverdelingen, die, voortbouwend op vroegere familieondernemingen, zoals De Salvo veronderstelde, mogelijk een dergelijke omvang kregen dat zij weliswaar niet *de facto* gingen opereren als zelfstandige *corpora*, maar wel die naam kregen, of die naar het voorbeeld van de *lenuncularii* in vijf afdelingen werden verdeeld met de naam *corpora*. Toch wil ik erop wijzen dat ook mijn reconstructie niet meer mag zijn dan een mogelijke oplossing voor dit complexe probleem, naast de vele andere die zijn geopperd.

Alleszins staat vast dat de reders van Arles nauw betrokken waren bij de *annona*. Dit wordt het mooist geïllustreerd door CIL 3, 14165, 8.

Deze inscriptie staat op een ronde bronzen schaal die op het einde van de 19de eeuw in Beiroet is gevonden⁴³¹. De schaal moet uit een grotere bronzen plaat gesneden

⁴²⁹ Men zou kunnen denken dat bv. één *corpus* instond voor het transport van de olie uit Baetica, een ander voor het vervoer van graan en een ander voor wijn, maar dan blijven nog twee *corpora* over. In principe is zo'n specialisatie niet onmogelijk: we kennen immers ook *navicularii lignarii* (CIL 14, 4549, 3).

⁴³⁰ Kneissl, 1998, 441.

⁴³¹ Cagnat, 1899, 278; Ronzevalle, 1899, 354. De inscriptie bevindt zich nu in het Louvre.

zijn. Daardoor zijn van de ongetwijfeld veel langere inscriptie slechts de eerste kolom en resten van de linkerkant van de tweede kolom bewaard.

In de tekst is sprake van een [...]Julianus. Vermoedelijk is dit Claudius Iulianus, die tussen 198 en 203 *praefectus annonae* en later in 203 *praefectus* van Egypte was onder Septimius Severus en Caracalla⁴³². Iulianus antwoordt in de tekst op een klacht van de *navicularii* en laat hen weten dat hij zijn bevelen overgemaakt heeft aan de ons onbekende *procurator*. Aan de reders stuurt hij een kopie van de brief waarin de maatregelen staan die hij heeft getroffen. Geschillen die verband hielden met de *annona* werden inderdaad behandeld voor de *praefectus annonae* die daarover juridisch bevoegd was⁴³³.

De kwestie waarover de inscriptie handelt, moet om de hoeveelheid vervoerd graan zijn gegaan⁴³⁴. Dat werd immers vermoedelijk los in het ruim opgeslagen⁴³⁵. Alleen in dat geval hebben de in de inscriptie vermelde maatlijnen ("*regulas*") zin. Als de onbekende *procurator* in dienst stond van de *annona*, zoals ook het geval is in CIL 12, 672, dan berustte de algemene verantwoordelijkheid voor het graan bij hem. Tijdens het vervoer evenwel waren de *navicularii* aansprakelijk voor hun lading. Waarschijnlijk moet bij de levering van het graan in Italië gebleken zijn dat er minder aan boord was dan vermeld in de vrachtbrieven die in Gallië waren opgesteld door de *procurator*. De oplossing die blijkens de inscriptie werd getroffen gaf beide partijen een garantie: aan de maatstaven konden de reders zien of de ingeladen vracht overeenstemde met de hoeveelheid die op de vrachtbrieven aangegeven was. De *prosecutores* uit de staf van de *procurator* moesten er dan weer op toezien dat de *navicularii* zelf onderweg niets achterhielden voor eigen rekening. Het is mogelijk dat de reders dreigden hun verplichtingen niet meer na te komen als aan die misbruiken geen eind kwam (*cessatur*). Die dreiging moet blijkbaar haar effect niet hebben gemist. Uit dit document mogen we m.i. een vrij grote zelfstandigheid en belang van de Gallische reders afleiden: zij hadden de mogelijkheid om te dreigen hun activiteiten stil te leggen en daarmee een deel van de graanbevoorrading van Rome in gevaar te brengen. Ik vermeld hier reeds dat het beeld van de autonomie van de *navicularii* zoals uit de inscriptie blijkt niet kan overeenstemmen met de beschrijving die Sirks van de *corpora naviculariorum* geeft. Volgens hem werd het *munus navicularium*, de verplichting om het naviculariaat uit te oefenen (cf. infra), omstreeks de regeerperiode van Septimius Severus en Caracalla ingevoerd, precies de tijd waaruit deze tekst stamt. Als het *munus* inderdaad zo vroeg was ingevoerd, zouden de reders dan nog kunnen dreigen met een staking?⁴³⁶ Ik stem dan ook in met Rickman, die schrijft: "These colleges were not by any means enslaved to the state but had used their corporate status to bring something they wanted done to the attention of the authorities."⁴³⁷

⁴³² Barot, 1905, 265; Pflaum, 1960, 624 ; Pavis d'Escurac, 1976, 354 ; Sirks, 1984, 184; Rey-Coquais, 1993, 69-80. Zie CIL 6, 1603 en IG 14, 917.

⁴³³ Pavis d'Escurac, 1976, 270-277.

⁴³⁴ Sirks, 1984, 187; hernomen bij Höbenreich, 1997, 114-115. Cf. ook Héron de Villefosse, 1918, 268-269.

⁴³⁵ Daarop wijst Dig. 19, 2, 31 (Alfenus), waarin wordt gezegd dat graan in het ruim wordt gegoten ("*confuderant*"). Over de problemen die een dergelijke manier van opslaan met zich meebracht, zie Rickman, 1980, 132-133 en id., 1980a, 265.

⁴³⁶ Zie ook Groag, 1904, 483, noot 2 en Herz, 1988, 161, die de nadruk leggen op de zelfstandigheid van de reders.

⁴³⁷ Rickman, 1980, 92.

Het is niet helemaal duidelijk wie met *ceteris inplorantibus* is bedoeld. Hadden ook *navicularii* buiten de *corpora* van Arles hun beklag gedaan? Gräber denkt dat ook de reders van Narbonne en Lyon in het conflict waren betrokken⁴³⁸.

Dat de inscriptie in Beiroet is ontdekt heeft in de secundaire literatuur tot heel wat speculatie aanleiding gegeven. Zo meende Barot dat de *navicularii* een *statio* hadden in Beiroet en de inscriptie daar zelf hadden opgesteld. Hij veronderstelde dat de reders van Arles zo belangrijk waren dat ze op de hele Middellandse Zee voeren⁴³⁹. Om in het Oosten gelijkaardige problemen te vermijden zoals ze die in het Westen gekend hadden zouden de reders de tekst met de beslissing van Iulianus ook in Beiroet kenbaar gemaakt hebben, na de naam van de *procurator*, waarschijnlijk uit Gallië, te hebben verwijderd⁴⁴⁰.

Er is evenwel geen bewijs dat de belangrikheid van de Gallische *navicularii* in de handel met het Oosten aanleiding zou hebben gegeven tot het oprichten van een *statio*. Bovendien is er geen aanwijzing dat een decreet slechts op één plaats zou gelden, zodat het niet nodig zou zijn geweest de naam uit te wissen⁴⁴¹. Ronzevalle ging er aarzelend van uit dat de bronzen plaat meegenomen is door Kruisvaarders⁴⁴². De onleesbaarheid van de naam van de *procurator* zou eventueel te wijten kunnen zijn aan een *damnatio memoriae*⁴⁴³. Misschien is het feit dat de naam van de *procurator* verdwenen is een aanwijzing dat hij schuldig bevonden is; mogelijk had hij op de vrachtbrieven een grotere lading opgegeven dan ingeladen was om zich met het verschil te verrijken.

De restanten van de tweede kolom zijn nauwelijks aan te vullen. *Max[im---]* kan een deel van de keizerlijke titulatuur geweest zijn. Met *legi decr[etum]* werd de tekst van een decreet afgesloten. Als hierna nog een proces-verbaal volgde, moet er nog een derde kolom zijn geweest⁴⁴⁴.

Volgens Schlippschuh, die met zijn these een eerdere suggestie van Rostovtzeff volgde, was de reden van het conflict het feit dat de *navicularii* door de overheid verplicht werden levensmiddelen te vervoeren voor de legioenen die deelnamen aan de veldtocht tegen de Parthen. Deze interpretatie is moeilijk in overeenstemming te brengen met de eigenlijke tekst en lijkt eerder geïnspireerd door de vindplaats dan door de inhoud van de inscriptie⁴⁴⁵.

Enkele onderzoekers hebben gemeend dat de tekst van de inscriptie reageerde op een conflict tussen de *navicularii* en de *mensores* in Ostia, waarbij de hoeveelheid graan die vermeld werd op de vrachtbrieven en deze die bij aankomst in het laadruim

⁴³⁸ Gräber, 1983, 25. Zo ook De Salvo, 1992, 408; Höbenreich, 1997, 104; Kneissl, 1998, 438.

⁴³⁹ Ook Cracco Ruggini, 1971, 115, noot 120 en Herz, 1988, 161, noot 54 denken in die richting.

⁴⁴⁰ Barot, 1905, 270-271, gevolgd door Rougé, 1965, 138 en id., 1966, 97.

⁴⁴¹ Sirks, 1984, 202, noot 38.

⁴⁴² Ronzevalle, 1899, 354; Höbenreich, 1997, 98, noot 186 wijst erop dat de plaat als onderdeel van een schild kan gebruikt zijn en zo in Beiroet kan terechtgekomen zijn. De Salvo, 1992, 283 en 408 acht beide hypothesen, nl. dat de reders een *statio* in Beiroet hadden of dat de inscriptie daar in de Middeleeuwen op de één of andere manier verzeild is geraakt, voor mogelijk.

⁴⁴³ Sirks, 1984, 186 (Ik weet niet of zo'n zware straf die gewoonlijk in ongenade gevallen keizers trof, ook een *procurator* kon overkomen; misschien is de plaat eenvoudigweg beschadigd op die plaats?).

⁴⁴⁴ Sirks, 1984, 201, noot 35.

⁴⁴⁵ Schlippschuh, 1974, 91 met verdere verwijzingen.

aanwezig was, niet gelijk zou zijn geweest⁴⁴⁶. Het is dan wel eigenaardig dat in de bewaarde restanten nergens sprake is van *mensores*. Bovendien is de rol van de *procurator* dan onduidelijk: hij had immers geen controle over de *mensores*.

De *corpora naviculariorum* van Arles werkten dus zeker vanaf het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw voor de Romeinse *annona*. Vermoedelijk transporteerden zij, zoals de inscriptie aangeeft, in hoofdzaak graan, bestemd voor de uitdelingen in Rome.

2.4.5.3. Andere corpora naviculariorum

Hoogstwaarschijnlijk moeten ook elders *corpora* hebben bestaan die tijdens de 2de eeuw Rome van levensmiddelen voorzagen. Zoals we later zullen zien⁴⁴⁷, kenden Egypte en misschien ook Afrika op het einde van de 3de eeuw eigen *corpora*. Het is zeker niet onmogelijk dat deze al tijdens de 2de eeuw actief waren, vooral gezien het grote belang van de bevoorrading van Rome en het daarmee samenhangende prestige dat de keizers hoopten te winnen met de uitdelingen.

Over een (Egyptisch?) *corpus* dat graan vanuit Alexandrië vervoerde vernemen we iets in IG 14, 917 en 918.

IG 14, 917, een inscriptie ter ere van Severus, Antoninus en Iulia, werd gevonden in Fiumicino en was opgericht door een zekere Gaius Valerius Serenus, ε)πιμελητη.·φ παντο.·φ του= α)λεξανδρει/νου στο/λου in de periode dat Claudius Iulianus ε/)παρξοφ ευ)θενει/αφ of *praefectus annonae* was. Claudius Iulianus is ons als *praefectus annonae* bekend uit CIL 3, 14165 en CIL 6, 1603. Serenus moet een ambtenaar geweest zijn in dienst van Iulianus. Sirks veronderstelt dat hij als staatsambtenaar verbonden was met het *corpus naviculariorum* van Egypte, omdat in zijn visie het *corpus* immers een overheidsinstelling was⁴⁴⁸. Dit laatste is echter verre van zeker. Het is nl. niet nodig aan te nemen dat het *corpus* door de Staat was opgericht om de contacten met een ε)πιμελητη/φ of *curator* te verklaren. Omdat de *corpora* ingezet werden voor de *annona*, is het begrijpelijk dat iemand uit de administratie van de *annona* verantwoordelijk was voor en/of controle uitoefende op de belangrijke leveringen uit Alexandrië⁴⁴⁹. Zo is ons uit CIL 3, 14165 ook voor de *corpora* van Arelate een *procurator* bekend die naar alle waarschijnlijkheid belast was met o.a. het invullen van de vrachtbrieven⁴⁵⁰.

De α)λεξανδρει/νοφ στο/λοφ is ons ook bekend uit IG 14, 918, een inscriptie die de ναυ/κληροι του= πορευτικου= α)λεξανδρει/νου στο/λου voor Commodus oprichtten. In 334 duikt de term opnieuw op, ditmaal als *stolus alexandrinus*⁴⁵¹. Met στο/λοφ en *stolus* wordt het konvooi schepen bedoeld dat de goederen transporteerde. Of we hierbij ook aan een *corpus* moeten denken is niet bekend⁴⁵².

⁴⁴⁶ Cracco Ruggini, 1971, 104; ead. 1978, 71 en Rougé, 1966, 252, 374, 472; id., 1980, 300.

⁴⁴⁷ Zie blz. 101.

⁴⁴⁸ Sirks, 1984, 191.

⁴⁴⁹ Zo ook Rickman, 1980, 129.

⁴⁵⁰ Zie blz. 79ff..

⁴⁵¹ CTh 13, 5, 7.

⁴⁵² Eck, 2001, 93 is er wel van overtuigd dat aan de vloot een *corpus* beantwoordde.

Misschien bestond reeds in de 1ste eeuw een vereniging (een *collegium*?) die gespecialiseerd was in het transport vanuit Alexandrië. Seneca beschrijft alleszins de aankomst van een konvooi schepen die vanuit de Egyptische haven Puteoli komen binnenvaren⁴⁵³. Of het hierbij ging om Egyptische zelfstandige handelaars die samen voeren om het gevaar van piraterij te verkleinen⁴⁵⁴, of een (door de leden van een vereniging?) georganiseerde vloot ("*classis*" bij Seneca) van *navicularii* die het tribuut van Egypte naar Italië brachten⁴⁵⁵, is niet helemaal duidelijk:

"Subito nobis hodie Alexandrinae naves apparuerunt, quae praemitti solent et nuntiare secuturae classis adventum: tabellarias vocant. Gratus illarum Campaniae aspectus est: omnis in pilis Puteolorum turba consistit et ex ipso genere velorum Alexandrinas quamvis in magna turba navium intellegit (...)."

"Plots zagen we vandaag de schepen van Alexandrië die naar gewoonte vooruitgestuurd worden en de komst aankondigen van de vloot. Die schepen noemt men *tabellariae*. Hun aanblik maakt Campanië blij: de hele menigte van Puteoli staat samen op de dokken en herkent de Alexandrijnse schepen aan het soort zeil, hoe groot het aantal boten ook is (...)."

Een *corpus* in Afrika is in de 2de eeuw niet bekend. Toch kan een passage uit de Historia Augusta naar een dergelijk *corpus* verwijzen⁴⁵⁶:

"Classem Africanam instituit, quae subsidio esset, si forte Alexandrina frumenta cessassent. Ridicule etiam Carthaginem Alexandriam Commodianam togatam appellavit, cum classem quoque Africanam Commodianam Herculeam appellasset."

"Hij heeft een Afrikaanse vloot ingesteld, die als reserve zou dienen mocht de graantoevoer uit Alexandrië stilvallen. Ook heeft hij belachelijk genoeg Carthago de naam Alexandria Commodiana togata gegeven, terwijl hij ook de vloot Africana Commodiana Herculea doopte."

In de oudere secundaire literatuur werd de passage zonder meer voor waar aangenomen en verondersteld dat Commodus een vloot van graanschepen onder bevel van de Staat zou hebben ingesteld⁴⁵⁷.

Pavis d'Escurac merkt evenwel met reden op dat Afrika reeds bij het begin van de 1ste eeuw n.Chr. actief betrokken was bij de bevoorrading van Rome en dat men uiteraard niet tot in de tijd van Commodus zal hebben gewacht om via maritiem transport het Afrikaanse graan naar Ostia te brengen: in die zin kan het *instituit* van de Historia Augusta zeker niet slaan op een nieuwe instelling van de keizer⁴⁵⁸. Eventueel zou men kunnen denken dat hij de individuele schippers organiseerde in een gezamenlijke vloot of *classis*. We zagen al eerder dat het ook bij de

⁴⁵³ Epistulae, 9, 77, 1.

⁴⁵⁴ Cf. Rougé, 1966, 265-267; Habermann, 1982, 45; Camodeca, 1994, 109.

⁴⁵⁵ Volgens Pigeonneau, 1886, 226 zou Augustus een vloot voor het transport vanuit Egypte hebben opgericht, maar daarvoor ontbreken alle bewijzen.

⁴⁵⁶ Historia Augusta, Commodus, 17, 7-8.

⁴⁵⁷ Hirschfeld, 1870, 24; Pigeonneau, 1886, 228-229; Etienne, 1949, 164.

⁴⁵⁸ Pavis d'Escurac, 1974, 402.

Alexandrijnse schepen die als *classis* worden aangeduid⁴⁵⁹, moeilijk uit te maken was of zij als geheel opereerden of eenvoudig samen het transport ondernamen om veiligheidsredenen. Bovendien is het concept van een door de Staat ingerichte handelsvloot niet eigen aan het economisch denken van de Oudheid.

Omdat de eventuele creatie van een vloot door Commodus enkel geattesteerd is in de vaak onbetrouwbare *Historia Augusta* (zeker voor de sociaal-economische geschiedenis), en omdat de numismatische bronnen die zijn aangevoerd ter ondersteuning van de tekst niet kunnen overtuigen⁴⁶⁰, hecht Pavis d'Escurac geen geloof aan de inrichting van een handelsvloot, maar veronderstelt daarentegen dat de 4de eeuwse auteur van de *Historia Augusta* zich hier vergist heeft bij het schrijven van zijn werk: Commodus heeft nl. wel een militaire vloot opgericht die in Afrika opereerde⁴⁶¹. Wanneer de schrijver van de *Vita van Commodus* bij het raadplegen van zijn bronnen een vermelding zag van een Afrikaanse vloot, zou hij deze informatie foutief hebben geïnterpreteerd: in de 4de eeuw was ten eerste geen sprake meer van een dergelijke militaire vloot. Ten tweede was Rome in die periode helemaal van Afrika afhankelijk voor de import van graan⁴⁶². Een Afrikaanse vloot moet dus in de ogen van de auteur enkel een handelsvloot van graanschepen geweest kunnen zijn. Op die manier zou hij een situatie van zijn tijd terug geprojecteerd hebben op de regeringstijd van Commodus.

De Salvo herneemt de hypothesen van Pavis d'Escurac en gelooft eveneens dat de creatie van een nieuwe militaire vloot aan de basis lag van de vergissing van de *Historia Augusta*⁴⁶³.

De interpretatie van Pavis d'Escurac vertrekt echter wel van de totale graanaanvoer naar Rome. Sirks maakt echter een interessant bijkomend onderscheid⁴⁶⁴: in het graan dat naar Rome werd gebracht brengt hij een verschil aan tussen het graan dat enkel voor de keizer werd vervoerd (voor uitdelingen) en het graan bestemd voor de Romeinse markten. Hij vermoedt dat Egypte, als provincie met een uitzonderlijk statuut en bijna als privé-eigendom van de keizer, het grootste deel van het graan voor de keizer leverde. Een onderbreking in die toevoer zou de keizer zeer slecht uitkomen. Het zou daarom eigenlijk niet zo verwonderlijk zijn dat Commodus een extra verzekering van de toevoer inlaste⁴⁶⁵. Dat dit nu ook betekent dat Commodus daarom een *corpus naviculariorum* heeft opgericht in Afrika, zoals Sirks beweert, is dan weer niet bewezen. Uit de tekst zou enkel afgeleid kunnen worden dat hij een regelmatig(er) konvooi van vrachtschepen heeft 'ingesteld', en dit is evengoed mogelijk door, zoals waarschijnlijk elders, de (vermoedelijk reeds bestaande) verenigingen van Afrikaanse reders *corpus* te verlenen en in te schakelen in de *annona*.

2.4.5.4. De navicularii van Narbo

⁴⁵⁹ IG 14, 917 en 918; Seneca, *Epistulae*, 9, 77, 1.

⁴⁶⁰ Uitvoerig geanalyseerd bij Pavis d'Escurac, 1974, 400 en 404.

⁴⁶¹ Pavis d'Escurac, 1974, 406-407.

⁴⁶² Cf. *infra*, blz. 102.

⁴⁶³ De Salvo, 1992, 423-424.

⁴⁶⁴ Sirks, 1984, 192-193.

⁴⁶⁵ Zie ook Rickman, 1980, 130; Herz, 1988, 141-143.

Hoewel de reders van Narbo niet in een *corpus* georganiseerd zijn, neem ik ze hier op in het overzicht omdat ook zij in de 2de eeuw actief waren bij de bevoorrading van Rome en zo de schets van de verschillende plaatsen waar *navicularii* in deze periode opereerden kan worden afgerond.

Samen met Arelate behoorde Narbo tot de belangrijkste handelscentra van Gallië. Narbo beleefde, zoals de epigrafische getuigenissen voldoende duidelijk aangeven, haar hoogtepunt in de eerste twee eeuwen van de Keizertijd, maar nog tot in de 4de en 5de eeuw blijft de Gallische stad een handelsknooppunt. Ausonius bezingt de havenstad als volgt⁴⁶⁶:

*“Quis memoret portusque tuos montesque lacusque,
quis populos vario discrimine vestis et oris?
Quodque tibi Pario quondam de marmore templum
tantae molis erat, quantam non sperneret olim
Tarquinius Catulusque iterum postremus et ille,
aurea qui statuit Capitoli culmina, Caesar?
Te maris Eoi merces et Hiberica ditant
aequora, te classes Libyci Siculique profundi,
et quidquid vario per flumina, per freta cursu
advehitur, toto tibi navigat orbe catapulus.”*

“Wie zou kunnen verhalen van uw haven, uw bergen en meren, wie zou kunnen vertellen over de volkeren met ieder hun eigen kleding en taal? Welke tempel van Parisch marmer kostte u eens zoveel moeite, als ooit Tarquinius niet zou versmaad hebben, en later dan weer Catulus, en nu hij, die het Capitool met gouden daken heeft bekleed, de keizer? U verrijken de handelswaaren van de zee in het oosten en de Iberische wateren, de vloten van het Afrikaanse en Sicilische diep, en wat ook maar langs verschillende wegen over rivieren en zeeën wordt aangevoerd. Voor u vaart een vloot over de hele wereld.”

Haar voorname positie dankte zij niet alleen aan haar haven maar ook aan het feit dat zij als verbinding fungeerde tussen de mediterrane wereld en het Gallische binnenland. Reders en handelaars zijn dan ook goed vertegenwoordigd in de inscripties.

Narbo kende reeds in de 1ste eeuw *navicularii*⁴⁶⁷. Opmerkelijk is dat, terwijl de reders van Arelate duidelijk in *corpora* verenigd waren, we voor de *navicularii* in Narbo geen gelijkaardige structuur terugvinden. Naar alle waarschijnlijkheid hebben de reders zich daar niet aaneengesloten in een *corpus*. Op de amfoorscherven van Monte Testaccio vinden we meermaals verschillende leden van eenzelfde familie uit Narbo die actief waren als *navicularius* (bv. de Fadii en Olitii)⁴⁶⁸. Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van een *corpus* kan zijn dat, omwille van het bestaan van familieondernemingen waarin de leden van een *gens* met hun vrijgelatenen als reders optraden, er geen nood bestond aan de omvattende structuur van een *corpus*⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ Ordo urbium nobilium, 118-127.

⁴⁶⁷ CIL 12, 4493 ; 4494 ; 4495 ; 5972. 2de eeuw: AE 1905, 8; CIL 12, 4398; 4406

⁴⁶⁸ Zie blz. 147-148 en 214.

⁴⁶⁹ Rougé, 1966, 251; Gayraud, 1975, 849; Kneissl, 1998, 436.

In de eerste twee eeuwen van de Keizertijd waren de *navicularii* van Narbo betrokken bij de leveringen van Spaanse olie voor de *annona* in Italië. Zij hadden een *statio* op de Piazzale in Ostia (CIL 14, 4549, 32; cf. infra). Onder de Severi is het systeem van de *annona* gereorganiseerd, waarna volgens Jacobsen de reders van Narbo nauwelijks nog een rol hebben gespeeld⁴⁷⁰. Het is inderdaad zo dat de namen van *navicularii-negotiatores* op de amfoorscherven van Monte Testaccio verdwijnen om plaats te maken voor een naam die naar de keizerlijke familie verwijst. De reden is, zoals De Salvo aangeeft, duidelijk: “Settimio Severo, che dedicò una cura particolare all’amministrazione dell’*annona*, per motivi di propaganda, preferì usare i nomi personali suo e dei suoi figli, intendendo mostrare al popolo romano che gli imperatori curavano personalmente il trasporto dell’olio annonario.”⁴⁷¹. Ik betwijfel dan ook of de reders werkelijk niet meer betrokken zijn bij het transport en vermoed dat de propagandapolitiek van de Severi verantwoordelijk is voor het zwijgen van de bronnen over de redersactiviteit.

Naar alle waarschijnlijkheid kan het bestand van Gallische *navicularii* van Narbo, zoals gekend uit de inscripties, nog worden uitgebreid: onder de namen geattesteerd op de amforen van Monte Testaccio vinden we immers veel Gallische families terug, zoals de Fadii (CIL 15, 3855-3874; CIL 12, 4393; ILAlg 618; 1550; 1551; 2428), Valerii (CIL 15, 4002-4011; 4016-4020; 4023-4034; CIL 12, 4494; 4823; 5365), Segolatii (CIL 15, 3993-3999; CIL 12, 5127), Olitii (CIL 15, 3974-3976; CIL 12, 4406), Aponii (CIL 15, 4072; CIL 12, 4398; 4493; 4495; 5972; ILGN 575) en Aelii Optati (CIL 2, 2329; 13, 10002; 15, 2685; 3693; 3769; 3775; 3795)⁴⁷².

2.4.6. Conclusies voor de *corpora naviculariorum*

Wat het ontstaan van de *corpora* betreft lijkt de traditionele verklaring mij nog de meest waarschijnlijke: bestaande verenigingen moeten van de overheid het recht gekregen hebben zich als een *corpus*, een verband met rechtspersoonlijkheid, te organiseren. Dit proces moet zich in verschillende, voor de Romeinse economie en de *annona* interessante gebieden hebben afgespeeld.

We kennen *corpora* in Arelate en Ostia (?) en misschien ook in Alexandrië en Afrika. De reders van Narbo sloten zich niet aaneen in een *corpus*.

Het grote belang van de *corpora* was dat de overheid zo de nagenoeg permanente beschikking had over een lichaam dat het vervoer van goederen voor de Staat op zich nam en dat de garantie bood dat de afgesloten contracten niet door individuele problemen zouden worden verbroken⁴⁷³. Zij handelde immers niet meer met individuen, maar met het *corpus* als geheel⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ Kneissl, 1977, 201 ; Jacobsen, 1995, 86.

⁴⁷¹ De Salvo, 1988, 337. Voor de studie van deze amforen, zie Rodríguez Almeida, 1980, 282-284.

⁴⁷² Cf. Thévenot, 1952, 226-230. Zie verder blz. 151.

⁴⁷³ Cf. Gräber, 1983, 57.

⁴⁷⁴ Pavis d’Escurac, 1976, 222.

Het lidmaatschap was voor de leden interessant dankzij de *immunitas* die de Staat hen verleende, de onderlinge bijstand in geld en schepen die zij elkaar boden en het prestige van het *corpus* zelf⁴⁷⁵.

2.5. Evolutie van het *naviculariaat* (3de tot 6de eeuw)

2.5.1. Zelfstandige *navicularii* in de 3de eeuw

Voor de 3de eeuw hebben we geen informatie over individuele *navicularii* die geen leden waren van een *corpus*. Genoten zij nog dezelfde vrijstelling als in de eerste twee eeuwen? Werden voor hen aparte maatregelen getroffen? En deed de Staat nog een beroep op hen, nu de *navicularii* die georganiseerd waren in de verschillende *corpora* als handelspartner door hun continuïteit meer zekerheid boden?

Sirks veronderstelt dat dit, ondanks de afwezigheid van bronnen voor de 3de eeuw, inderdaad nog steeds het geval was. Hij steunt daarbij op CTh 13, 5, 10, een 4de eeuwse tekst waarin Valentinianus I in 364 de privileges teruggaf aan *navicularii* in Afrika die hout vervoerden voor openbare doeleinden⁴⁷⁶. Het is niet bekend wanneer, waarom of door wie die voorrechten waren opgeheven. Sirks gaat ervan uit dat de voorrechten waarover sprake is niet de privileges van de *corpora* kunnen zijn, “want die golden vóór, tot en in 364, en zijn voor zover ons bekend nooit opgeheven geweest, ook niet tijdelijk.”⁴⁷⁷ Dat de voorrechten altijd zijn blijven gelden, zou z.i. moeten blijken uit CTh 13, 5, 6 (uitgevaardigd in 334).

Het is natuurlijk mogelijk dat de Staat de *navicularii* die lid waren van een *corpus* enkel wilde belasten met het vervoer van levensmiddelen, en precies voor het houttransport de ‘zelfstandige’ reders inschakelde. Anderzijds is het wel zo dat de overheid nu eenmaal beschikte over zekere transportmiddelen, nl. de schepen van de reders; waarom die dan niet gebruiken voor het vervoer van andere goederen dan producten voor de annona? Zo is het niet ondenkbaar dat *navicularii* ook dieren uit Afrika naar Rome brachten⁴⁷⁸. Herz denkt ook nog aan andere handelswaren⁴⁷⁹: “Es ist unbestritten, dass der Getreidetransport nach Rom die wichtigste Aufgabe der an den Staat gebundenen Schiffer darstellte, doch nichts hinderte den Staat daran, einem Getreideschiff aus Nordafrika auch einige Säulen aus den kaiserlichen Marmorbrüchen von Simitthus anzuvertrauen oder einem Transporteur aus Spanien, der Olivenöl an Bord hatte, auch Metallbarren aus den kaiserlichen Minen im Norden des Landes mitzugeben.”. Herz gaat zelfs nog verder en veronderstelt dat, gezien de geringe kosten voor de overheid en de constante beschikbaarheid van schepen, de *navicularii* voor het transport van alle goederen waar de Staat belang bij had, werden

⁴⁷⁵ Men kon immers als eerbetoon *gratis* opgenomen worden. Zie daarvoor CIL 14, 409.

⁴⁷⁶ Sirks, 1984, 243 en 245, noot 2 en verder 285. Tekst en vertaling van de passages uit de Codex Theodosianus vindt de lezer in Appendix 2.

⁴⁷⁷ Sirks, 1984, 243.

⁴⁷⁸ Cf. infra. Volgens Gräber, 1983, 147, noot 159 vervoerden ze o.m. bouwmaterialen en steen, al is het me niet helemaal duidelijk hoe dat uit de bronnen die hij citeert (CTh 13, 5, 10 en 14) zou moeten blijken. We mogen uit CTh 13, 5, 10 enkel opmaken dat sommige reders voor het vervoer van hout zorgden.

⁴⁷⁹ Herz, 1988a, 72.

ingeschakeld. Ook De Salvo meent dat de reders van Afrika naast graan tal van andere producten transporteerden, zoals olie, hout, keramiek, marmer, dieren en kunstvoorwerpen⁴⁸⁰.

Men kan zich dus de vraag stellen waarom de Staat, in een tijd dat het *naviculariaat* een *munus* was en de overheid dus steeds een beroep kon doen op de diensten van de reders van een *corpus*, het nodig zou hebben gevonden voor het transport van hout, nota bene voor openbaar gebruik, een contract aan te gaan met *navicularii* buiten een *corpus*. CTh 13, 5, 6 toont daadwerkelijk aan dat de privileges altijd zouden moeten gelden, maar we weten bij gebrek aan bronnen niet of tussen 334 en 364 deze bepaling ook werkelijk van kracht is geweest. Het is mogelijk dat in die 30 jaar het *corpus* in Afrika tijdelijk zijn voorrechten kwijt is geweest. Omdat ons te weinig informatie ter beschikking staat, is het m.i. niet met zekerheid te zeggen of CTh 13, 5, 10 betrekking heeft op individuele of bij een *corpus* aangesloten reders. Er zijn evenwel andere en meer overtuigende bronnen om het bestaan van zelfstandige *navicularii* te illustreren (zie infra).

De reders uit CTh 13, 5, 10 die hout vanuit Afrika naar Italië transporteerden, de zogenaamde *navicularii lignarii*, zijn ook geattesteerd op de Piazzale delle Corporazioni (CIL 14, 4549, 3)⁴⁸¹. Uit hun naamgeving zouden we kunnen afleiden dat zij zich enkel en alleen wijdde aan het vervoer van brandhout voor de baden. Hier hebben we vermoedelijk wel degelijk te maken met zelfstandige reders⁴⁸².

Op het einde van de 4de eeuw waren ook de *navicularii* van het *corpus* in Rome betrokken bij het transport van brandhout voor de openbare baden⁴⁸³. Dit blijkt ook uit CTh 13, 5, 13.

Ondanks de schaarste aan informatie, mogen we er toch van uitgaan dat nog steeds reders die niet bij een *corpus* waren aangesloten, handel dreven in het bekken van de Middellandse Zee. We mogen immers niet vergeten dat het graan dat de *corpora naviculariorum* importeerden in Rome en later ook Constantinopel in de eerste plaats bestemd was voor de gratis uitdelingen die de keizer organiseerde. Dit betekent dat nog een hele markt openstond voor private handelsondernemingen. Het feit dat voor de *corpora* heel wat wetten bewaard zijn, vertekent het beeld van het *naviculariaat* vanaf de 3de eeuw: in de literaire bronnen verschijnen immers hoofdzakelijk de *corpora*, niet hun leden of de zelfstandige reders. Ik kan het dan ook niet eens zijn met de bewering van Gräber, wanneer hij schrijft: "(...) [door het inschakelen van de *corpora*] wird die Möglichkeit von freien ausserhalb der Korporationen stehender Händler und Unternehmer mit diesen Lebensmitteln [i.c. graan en vlees] Handel zu betreiben und Gewinne zu erzielen, nahezu vollständig eingeschränkt. Durch die legitimierte Ausschaltung der Konkurrenz zwischen freien und korporierten Händlern erhielten die *corpora* in Bezug auf ihr *munus* eine monopolartige Stellung."⁴⁸⁴. De *corpora* namen misschien een monopoliepositie in als het om de handel in graan voor de uitdelingen ging, maar beweren dat enkel zij de graanmarkt beheersten gaat volgens mij te ver⁴⁸⁵.

⁴⁸⁰ De Salvo, 1989, 754.

⁴⁸¹ Voor een overzicht van de import van hout in Rome, zie Meiggs, 1980, 85-93.

⁴⁸² Op de Piazzale vinden we geen *statio* van een *corpus naviculariorum*.

⁴⁸³ Symmachus, Relatio 44, 2-3. Zie blz. 117.

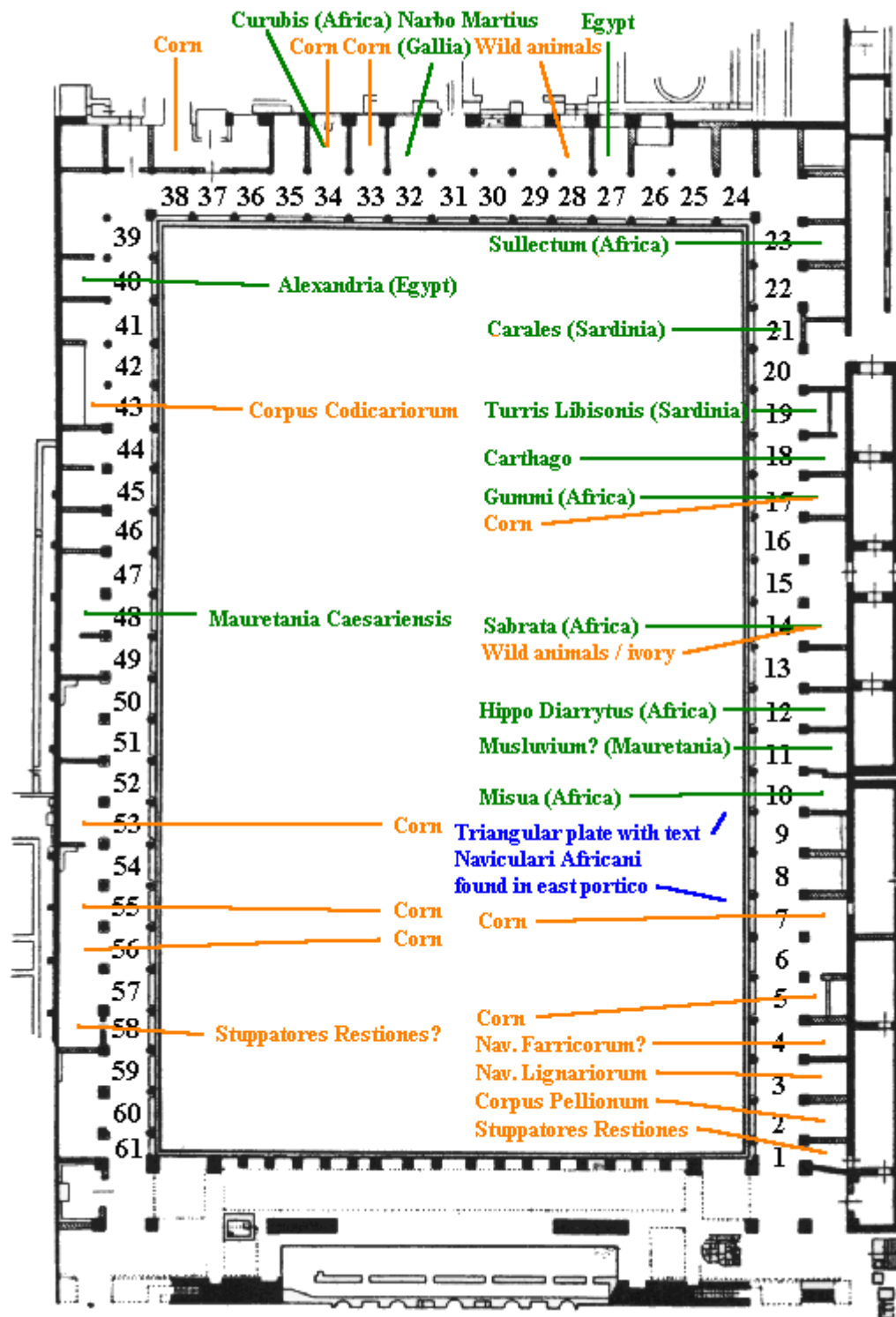
⁴⁸⁴ Gräber, 1983, 36.

⁴⁸⁵ Cf. Kohns, 1961, 47.

De activiteiten van die *navicularii* buiten het *corpus* komen het duidelijkst tot uitdrukking in de inscripties van de Piazzale delle Corporazioni in Ostia⁴⁸⁶. De Piazzale, gelegen achter het theater, dateert waarschijnlijk uit de Augusteïsche periode; mogelijk kreeg de plaats reeds onder Claudius haar commerciële functie, die zij onder de Severi nog steeds vervulde. In die periode werd de Piazzale immers verbouwd en het is deze fase die nu nog steeds zichtbaar is⁴⁸⁷.

⁴⁸⁶ Een gedetailleerde beschrijving van de Piazzale en de verschillende bouwfases is te vinden bij Calza, 1915, 180-186. Cf. ook Aicher, 1948, 82-84.

⁴⁸⁷ De Salvo, 1992, 391. Calza, 1915, 204 meende dat de handelskantoren reeds in de Augusteïsche tijd waren opgericht. De uitbouw van een dergelijke organisatie sluit echter meer aan bij de economische politiek van de Severische periode. De mozaïeken die onder de tegenwoordig zichtbare mozaïeken gevonden zijn, hebben bovendien niets te maken met maritieme handel. Het is wel mogelijk dat de Piazzale reeds bij het begin van de Keizertijd een ruimere functie had dan gewoon een *porticus* achter het theater. Cf. hierover Frank, 1937, 75; Van Berchem, 1939, 113-114; Rickman, 1980, 227.

Op de Piazzale zijn 63 handelskantoren (*stationes*) gevestigd, o.m. van *navicularii*, die uit verschillende delen van het Rijk afkomstig zijn⁴⁸⁸: Gallië, Sardinië en vooral Afrika zijn vertegenwoordigd⁴⁸⁹. In en voor de *stationes* zijn zwart-witte mozaïeken

⁴⁸⁸ Calza, 1915, 192-195; Héron de Villefosse, 1918, 249-256.

⁴⁸⁹ Opmerkelijk is dat niet alleen de reders van Ostia die waren betrokken bij de graanhandel grotendeels van Afrikaanse origine waren. In dezelfde periode waren ook de keizerlijke ambtenaren die met de *annona* verbonden waren uit Afrika afkomstig. Zie Cébeillac-Gervasoni, 1994, 53.

bewaard. Eén inscriptie is tot ons gekomen, AE 1955, 183, met de tekst *naviculari Africani* aangebracht op een marmeren plaat. Dergelijke platen hingen misschien in de kantoren en vervulde de informatie die op de mozaïeken stond.

In de tekst op de mozaïeken geven zij meestal hun stad van herkomst aan. Een aantal vermelden eenvoudig *navicularii* en/of *negotiatores*, zonder dat hun stad wordt gespecificeerd. Deze teksten geven wel aan dat er een nauwe band bestond tussen de reders en de *negotiatores*, zoals we reeds herhaaldelijk geconstateerd hebben. Misschien ging het om handelaars en reders uit één streek die voor de veiligheid samen in een konvooi voeren of gemakshalve in Ostia in één *statio* samen hun zaken afhandelden.

De afbeeldingen op de mozaïeken houden dikwijls verband met de graanhandel: zo zijn in de *stationes* 5, 7, 17, 19 (?), 21, 33, 34, 38, 53, 55 en 56 *modii* te zien waarmee het graan werd gemeten. Ook transportschepen en korenaren zijn herhaaldelijk afgebeeld.

De voor deze studie relevante teksten zijn de volgende:

- CIL 14, 4549, 3: mozaïek van de eerder vermelde *navicularii lignarii*, waarop een vuurtoren en twee schepen staan afgebeeld.
- CIL 14, 4549, 4: mozaïek van *navicularii*. Het tweede woord is zwaar beschadigd: enkel *ARR[1]C* was nog zichtbaar. Traditioneel leest men *farricorum*, afgeleid van *far* ("spelt"). Interessant is de lezing van De Salvo⁴⁹⁰: zij suggereert nl. *navicularii Tarracinenses*. Over reders uit Tarracina is ons voor de rest niets bekend. Ook de aanvulling *navicularii Tarraconenses* is m.i. mogelijk, al weten we over Spaanse *navicularii* zo goed als niets.
- CIL 14, 4549, 10: mozaïek van de *navicularii Misuenses*. Deze *statio* behoorde aan de reders van Misua, een stad gesitueerd in de golf van Karthago. De mozaïek toont twee dolfinen, twee vissen, twee schepen en een toren.
- CIL 14, 4549, 11: De tekst is opnieuw beschadigd. Men vermoedt dat de mozaïek, waarop drie dolfinen, een gevleugeld figuurtje en twee vrouwenbustes in medaillon te zien zijn, de *statio* aangaf van de *navicularii Muslavitani*. Musluvium was een stad in Mauretania Sitifensis.
- CIL 14, 4549, 12: mozaïek met twee dolfinen voor het kantoor van de *navicularii* uit Hippo Diarretus.
- CIL 14, 4549, 14: mozaïek met de beeltenis van een olifant en de tekst *Stat(io) Sabratensium*. Het is niet helemaal duidelijk of dit een *statio* is van reders uit Sabratha, een stad in Africa Proconsularis⁴⁹¹ of van handelaars die hun thuisbasis in Sabratha hadden. Ook de duiding van de olifant op de mozaïek heeft aanleiding gegeven tot uiteenlopende hypothesen: zorgden de personen van deze *statio* voor de import van wilde dieren voor de spelen of voor de aanvoer van ivoor? Of stond de olifant symbool voor Afrika?⁴⁹²

⁴⁹⁰ De Salvo, 1992, 393.

⁴⁹¹ De Salvo, 1992, 392 gaat er zonder meer van uit dat hier *navicularii* uit Sabratha bedoeld zijn.

⁴⁹² Bertrand, 1987, 227 en 229 met verdere literatuur.

In principe is het niet onmogelijk dat de Afrikaanse reders die geattesteerd zijn op de Piazzale, dieren naar Rome transporteerden. Het is bekend dat in de spelen georganiseerd door de keizers, wilde dieren uit Afrika en Azië ingezet werden. Bovendien waren de contacten tussen de keizer en Afrikaanse transporteurs reeds gelegd in het kader van de graanhandel. Ondanks het gebrek aan bewijzen, is het dus niet uit te sluiten dat de *navicularii* van de Afrikaanse steden ingeschakeld werden in het vervoeren van dieren. Ik veronderstel wel dat het transport van graan uit Noord-Afrika de voorkeur zal hebben gekregen.

- CIL 14, 4549, 15 en 16: twee mozaïeken die opgericht zijn door *navicularii* en *negotiantes*. CIL 14, 4549, 15 toont een schip.
- CIL 14, 4549, 17: mozaïek van de *navicularii* uit Gummis, een stad in Africa Proconsularis. Men kan op de restanten nog een *modius* zien en twee takken of korenaren.
- CIL 14, 4549, 18: mozaïek van de reders van Karthago, met daarop drie schepen, een vis en een vuurtoren.
- CIL 14, 4549, 19: mozaïek met een schip van de *navicularii Turritani*. Deze reders waren waarschijnlijk⁴⁹³ afkomstig van Turris Libisonis⁴⁹⁴ in Sardinië. De aanwezigheid van Sardische *navicularii* in twee *stationes* (19 en 21) op de Piazzale is een onmiskenbaar bewijs van de drukke handelsbetrekkingen tussen Italië en Sardinië. De centrale positie van Sardinië in het mediterrane bekken betekende dat de *navicularii* ideaal geplaatst waren om zowel eigen Sardische producten te transporteren, als ook goederen van Afrika, Gallië en Italië te verhandelen⁴⁹⁵.

Op basis van CIL 14, 4142, een ere-inscriptie opgesteld door de *domini navium Afrarum universarum item Sardorum* (sic) voor Iunius Faustus, *mercator frumentarius* en *patronus* van het *corpus curatorum navium marinarum*, veronderstelt De Salvo, die er immers van uitgaat dat *dominus navis* en *navicularius* synoniemen zijn⁴⁹⁶, dat de reders van Afrika en Sardinië samen handelsondernemingen aangingen⁴⁹⁷. Er moeten inderdaad nauwe handelsbetrekkingen tussen deze twee gebieden hebben bestaan, al was het maar omdat de schepen die uit Afrika vertrokken richting Italië, een stopplaats op Sardinië hadden⁴⁹⁸. Omdat ik aanneem dat *dominus navis* en *navicularius* niet noodzakelijk altijd dezelfde betekenis hebben, betwijfel ik echter of deze inscriptie als bewijs mag worden aangevoerd voor het gezamenlijk optreden

⁴⁹³ Het is ook mogelijk dat de reders uit Turris in Mauretania Caesariensis kwamen.

⁴⁹⁴ Zie voor deze stad en haar commerciële betrekkingen Meloni, 1949, 88-106.

⁴⁹⁵ De Salvo, 1992, 416-418 geeft een overzicht van de handelsrelaties van Sardinië.

⁴⁹⁶ De Salvo, 1992, 233.

⁴⁹⁷ De Salvo, 1989, 743-745, later hernomen in id., 1992, 414. Voorzichtiger is Baldacci, 1967, 289, die spreekt van een “temporanea associazione (...) dei *domini navium* di varie città dell’Africa e della Sardegna, tutti in contatto con l’amministrazione imperiale.”; zijn mening wordt gevolgd door Mastino, 1990, 111-112.

⁴⁹⁸ Rougé, 1966, 93. Voor de handelsbetrekkingen van de Sardische reders, zie De Salvo, 1989, 747-748: “I *navicularii* sardi erano dunque molto attivi nell’importazione di merci italiane e africane, così come nell’esportazione delle loro merci: grano, innanzitutto, ma anche altri prodotti, come granito, ad es., oppure i minerali.”. Sardinië was als het ware een brug tussen de economische sectoren Afrika en Italië, net als Sicilië trouwens. Cf. Picard, 1972-1973, 110 en 119; Wilson, 1980-1981, 221 en 232; Mastino, 1990, 104-105.

van Afrikaanse en Sardische reders. Ik geloof eerder dat de scheepseigenaars van de betreffende gebieden de inscriptie hebben opgericht, niet omdat zij samen handel zouden drijven, maar omdat de geëerde in zijn functie van *patronus* (en misschien *ex-curator navium marinarum*?) voor hen van belang was.

- CIL 14, 4549, 21: mozaïek met een schip en twee *modii* voor het kantoor van de reders uit Karalis op Sardinië.
- CIL 14, 4549, 23: mozaïek van de *navicularii* van Syllectum in Byzacena. Men kan nog een vuurtoren, twee schepen, twee dolfinen en een octopus zien. Voor *[navic]ulari Syllecti[ni]* zijn nog twee letters te lezen. De tweede is zeker een F. Oorspronkelijk zou de eerste letter een N geweest zijn⁴⁹⁹, maar tegenwoordig is de mozaïek zo hersteld dat een M te lezen is, waarbij men denkt dat M de afkorting zou zijn van een naam en F voor *fecit* zou staan. Veel waarschijnlijker lijkt mij de lezing NF, die ook in CIL 14, 4549 voorkomt. De afkorting zou dan op te lossen zijn als *negotiatores* (of zoals in CIL 14, 4549, 15 en 16 *negotiantes*) *frumentarii*⁵⁰⁰. Héron de Villefosse suggereerde *naviculariis feliciter*, een lezing die, als men kijkt naar de teksten op de andere mozaïeken, m.i. moeilijk te verdedigen is⁵⁰¹.
- CIL 14, 4549, 32: mozaïek met een dolfin, een schip en een toestel dat op een kraan lijkt. Boven de afbeelding is *Narbonenses* te lezen. In de moderne reconstructie is daarvoor *navi(cularii)* toegevoegd.
- CIL 14, 4549, 34: Ook de reders van Colonia Iulia Curubis in Africa Proconsularis hadden in Ostia een *statio*. De mozaïek laat een *modius* en twee dolfinen zien. Onder de tekst van de *navicularii* is nog de afkorting *SNFCC* te lezen, die opgelost wordt als *s(tatio) n(egotiatorum) f(rumentariorum) c(oloniae) C(urbitanae)*.
- CIL 14, 4549, 40: Vermoedelijk vinden we hier reders van Alexandrië geattesteerd.

Het belang van dergelijke *stationes* is duidelijk: de handelaars en/of reders kunnen op een vaste plaats terecht voor het regelen van hun overeenkomsten, terwijl ook de opdrachtgevers en/of de administratie van de *annona* gemakkelijk in contact kan komen met de personen die zij nodig hebben voor de import en het transport van levensmiddelen en andere waar. Misschien kon ook wie als passagier met een schip wilde meevaren op de Piazzale terecht.

⁴⁹⁹ Ensslin, 1928, 107.

⁵⁰⁰ Ensslin, 1928, 107; De Salvo, 1992, 392, noot 6.

⁵⁰¹ Héron de Villefosse, 1918, 253.

2.5.2. De *corpora naviculariorum* in de 3de en 4de eeuw

De situatie zoals die geschetst is voor de 1ste en 2de eeuw blijkt na de chaos van de 3de eeuw grondig gewijzigd bij het begin van de 4de eeuw. Het lidmaatschap van een *corpus* is nu een *munus*, een verplichting geworden; dit lidmaatschap was vanaf dan het criterium om aan de *navicularii* privileges toe te kennen. De taak van de *corpora* bleef wel grotendeels gelijk: zij stonden nog steeds in voor het vervoer van levensmiddelen voor de *annona* en de keizer.

In de volgende paragrafen zal de diepgaande evolutie van het naviculariaat en de consequenties die deze ontwikkeling ook voor de volgende eeuwen heeft gehad, behandeld worden.

2.5.2.1. Het lidmaatschap van een *corpus*: *munera* in de Late Oudheid

Het *honores*- en *munera*-systeem⁵⁰² functioneerde voortreffelijk in de eerste twee eeuwen van de Keizertijd; de beruchte crisis van de 3de eeuw bracht hierin echter een kentering. In de 4de eeuw is duidelijk te merken dat zowel het vermogen als de bereidwilligheid van de elite om haar sociale rol weer op te nemen sterk waren afgenomen⁵⁰³. Deze evolutie ontging ook de tijdgenoten zelf niet:

(...)

τα.: φ ε)ν ται=φ πο/λεσι βουλα/φ, αι(.: πα/λαι με.: ν πλη/θεσι/ τε και.: πλου/τ
οιφ ε)/θαλλον, ε)/πειτα η)=σαν ου)δε.: ν (...). Το.: δε.: υ(πολελειμε/μνον
ο)λι/γον ο): ν ε)βαπτι/ζετο, και.: το.: λειτουργει=ν τοι=φ πλει/οσιν ει)φ
το.: προσαιτει=ν ε)τελευ/τα⁵⁰⁴

“(...) de raden in de steden, die vroeger tal van leden hadden en rijkdom te over, maar dan niets meer voorstelden (...). De enkele die nog overbleven kwamen in de problemen, en het vervullen van diensten voor de gemeenschap bracht de meeste uiteindelijk tot de bedelstaf.”

In een dergelijk klimaat is het begrijpelijk dat de Staat, in een poging het systeem dat zo lang succes had gekend, te redden, de in haar ogen nodige maatregelen neemt en op een directe manier ingrijpt in het leven en de keuzemogelijkheden van haar burgers. Het voorbeeld bij uitstek is hier het erfelijk maken van het decurionaat of lidmaatschap van de municipale raad⁵⁰⁵.

Zo probeerde de Staat op kunstmatige wijze de autonomie van de steden en de lokale *honores* en *munera* in stand te houden⁵⁰⁶. De creatie van een erfelijke klasse van (kapitaalkrachtige) raadsleden was een duidelijke stap in de richting van een meer en meer gesloten maatschappij, waarin ook de *navicularii* hun eigen ruimte toegewezen kregen.

⁵⁰² Zie blz. 51.

⁵⁰³ Millar, 1983, 76.

⁵⁰⁴ Libanius, Or. 18, 146.

⁵⁰⁵ Horstkotte, 1988, 84 en 97-102.

⁵⁰⁶ Horstkotte, 1988, 99: “So ist aus dem diokletianischen Rechtsbescheid ohne Zweifel zu folgern, dass die Dekurionensöhne vor allem zu den *munera personalia* und damit zum Eintritt in den Rat der Gemeinde verpflichtet waren.”

In de 2de eeuw was het lidmaatschap van een *corpus* van *navicularii* nog vrijwillig. We zien evenwel dat het in de 4de eeuw een plicht was geworden: het werd aan bepaalde personen opgelegd als een *munus*. In ruil daarvoor kregen zij bepaalde gunsten die zowel een compensatie moesten zijn voor de taken die zij vervulden als een tegemoetkoming die hun eigen handelsondernemingen ondersteunde⁵⁰⁷.

De vrijstelling van de *munera publica* die hen nog altijd werd verleend, wordt dan gemotiveerd door het feit dat ze al een ander *munus*, nl. het *munus navicularium*, vervullen⁵⁰⁸.

Waarschijnlijk is het verplichte lidmaatschap niet plots ingevoerd: het is best mogelijk dat er reeds in de 2de eeuw een zachte dwang vanwege de overheid bestond. Zij kon immers, gezien de grotere garanties, beslissen enkel contracten af te sluiten met reders die lid waren van een *corpus*. Hoewel ze dus nog altijd vrij waren zich al dan niet aan te sluiten bij een *corpus*, kan het ook voor de *navicularii* zelf interessanter geweest zijn zich op die manier van regelmatige opdrachten en privileges te verzekeren. Het officieel verplicht maken van het lidmaatschap hoeft bijgevolg geen al te drastische ingreep te zijn.

Zoals we verder zullen zien, was het *munus navicularium* een *munus patrimonii*: het vermogen van een reder was de garantie voor het vervullen van zijn plichten en werd verbonden aan zijn *munus*. Volgens Waltzing voltrok de ontwikkeling van een zelfstandig naviculariaat naar een verplichting met gevolgen voor het *patrimonium* zich in twee fasen⁵⁰⁹. Eerst zou het vermogen van de individuele leden als garantie aan het *corpus* en de opgelegde verplichtingen zijn gebonden. Toen dit niet volstond omdat de leden hun vermogen probeerden te vrijwaren (bv. door het te vermaken aan derden), zou ook het lidmaatschap erfelijk zijn geworden. Die evolutie zou zich langzaam voltrokken hebben in de 2de helft van de 3de of het begin van de 4de eeuw.

Over het moment waarop dit *munus* precies werd ingevoerd, bestaat in de secundaire literatuur nogal wat onenigheid. Zo werd gedacht aan de regering van Alexander Severus⁵¹⁰, van Aurelianus⁵¹¹, een moment in de periode tussen deze twee keizers⁵¹² of in een nog latere periode⁵¹³. Sirks besluit echter tot een vroeger tijdstip, nl. de regering van Septimius Severus en Caracalla⁵¹⁴. Ik geef de hoofdlijnen van zijn argumentatie kort weer⁵¹⁵.

Hij vertrekt van Dig. 49, 18, 5 (Paulus):

“Ueteranos diuus Magnus Antoninus cum patre suo rescipsit a nauium fabrica excusari.”

⁵⁰⁷ Gräber, 1983, 35. De *navicularii* kregen in de 4de eeuw een vergoeding voor hun transporten en moesten geen *vectigalia* betalen voor de producten die ze voor zichzelf verhandelden. Zie blz. 103 en 111.

⁵⁰⁸ Sirks, 1984, 248.

⁵⁰⁹ Waltzing, 1896-1900, II, 283.

⁵¹⁰ Liebenam, 1890, 49 en 69, die uit Historia Augusta, Alexander Severus, 33, 2, waarin sprake is van de instelling van verschillende *corpora*, besluit dat ook de *corpora naviculariorum* onder strengere staatscontrole vielen door de instelling van het *munus*.

⁵¹¹ Groag, 1904, 481-510.

⁵¹² Besnier, 1907, 23.

⁵¹³ Pigeonneau, 1886, 226-228; Waltzing, 1896-1900, II, 50-51 en 268-271; Stoeckle, 1935, 1912-1916; Rougé, 1966, 430-435; De Robertis, 1971, 129-136; Palma, 1975, 28; Cracco Ruggini, 1976, 83-84.

⁵¹⁴ Sirks, 1984, 248.

⁵¹⁵ Sirks, 1984, 249-254.

“Wijlen Antoninus [Caracalla] de Grote heeft samen met zijn vader [Septimius Severus] bij rescript bepaald dat veteranen vrijgesteld zijn van scheepsbouw.”

Dit *munus fabricae navis* moet volgens hem een *munus personale* geweest zijn, omdat een vrijstelling daarvan mogelijk was⁵¹⁶; van een gelijkaardig *munus* is ook sprake in Dig. 50, 4, 18, 10 (Arcadius Charisius), een passage die a.d.h.v. de auteur te dateren is rond het einde van de 3de of het begin van de 4de eeuw:

“Hi quoque, qui (...) uel curatores ad extruenda uel reficienda aedificia publica siue palatia siue naualia uel mansiones destinantur, si tamen pecuniam publicam in operis fabricam erogent, et qui faciendis uel reficiendis nauibus, ubi usus exigit, praeponuntur, muneribus personalibus adstringuntur.”

“Ook diegenen die worden aangewezen als (...) of als commissaris voor het bouwen en herstellen van openbare gebouwen, paleizen, scheepswerven of halteplaatsen, vooropgesteld dat zij voor de uitvoering van het werk publieke gelden uitgeven, alsmede degenen die, waar daaraan behoefte bestaat, met het toezicht op het bouwen of herstellen van schepen worden belast, worden aan persoonlijke publieke verplichtingen onderworpen.⁵¹⁷”

De tweede cruciale passage in Sirks' bewijsvoering is Dig. 50, 4, 18, 29 (Arcadius Charisius):

“Siue autem personalium dumtaxat siue etiam ciuiliu munerum immunitas alicui concedatur, neque ab annona neque ab angariis neque a ueredo neque ab hospite recipiendo neque a naue neque capitatione, exceptis militibus et ueteranis, excusari possunt.”

“Als aan iemand uitsluitend van de persoonlijke publieke plichten en ook als aan iemand van de stedelijke verplichtingen vrijdom wordt verleend, kunnen de betrokkenen niet worden vrijgesteld van de graanbelasting, van de spandiensten, van de beschikbaarstelling van postpaarden, van de inkwartiering van soldaten, van de beschikbaarstelling van een schip, of van het hoofdgeld, met uitzondering van soldaten en veteranen.⁵¹⁸”

Het *munus navis* moet volgens Sirks een *munus patrimonii* zijn, waarvan bijgevolg niemand kon worden vrijgesteld. Ook Hermogenianus, die omstreeks de tijd van Arcadius Charisius actief was, kende een dergelijk *munus patrimonii*, zoals blijkt uit Dig. 50, 4, 1, 1:

“Patrimonii sunt munera rei uehicularis, item nauicularis (...)”

“Verplichtingen die wegen op het vermogen zijn verplichtingen voor het vervoer over land en het transport over zee (...).”

⁵¹⁶ Voor de *munera* waarvan vrijstelling mogelijk is, zie blz. 51.

⁵¹⁷ Vert. Spruit, VI, 2001, 864.

⁵¹⁸ Vert. Spruit, VI, 2001, 867. Ook soldaten en veteranen zijn tot deze *munera* verplicht. De vrijstelling die zij hier blijkbaar hebben, geldt enkel voor de *capitatio* en werd pas in 311 verleend (zie Sirks, 1984, 251 en 269, noot 19).

Sirks veronderstelt dat met *res navicularis* de plichten zijn bedoeld die een reder moet vervullen, het *munus* dat in de Codex Theodosianus bekend staat als *munus navicularium* en *functio navicularia*⁵¹⁹. Hij meent dat de *functio* reeds onder Diocletianus bestond en voert hiervoor CTh 8, 4, 11 aan:

“Idem AA. Festo consulari Syriae. solita cohortalibus Syriae privilegia, quae a divo Diocletiano porrecta sunt adque concessa, nos quoque porreximus ac iubemus eos non ad sollicitudinem bastagae, non ad functionem naviculariam devocandos, non invitos curialibus coetibus adscribendos (...). dat. vi non. oct. Valentiniano et Valente aa. conss. (365? 368? 370? oct. 2).”

De keizer Valentinianus en Valens aan Festus, goeverneur van Syrië: De gebruikelijke voorrechten die de *cohortales* van Syrië genieten en die hen door wijlen Diocletianus gegeven en toegestaan zijn, hebben ook wij gegeven, en wij bevelen dat zij niet voor de taak van het bagagetransport, voor de verplichtingen van een reder mogen worden aangesproken, en niet tegen hun zin mogen worden ingeschreven in de rangen van de raadslieden. (...). 2 oktober 365/368/370?

Sirks besluit dat, als het *munus navicularium* had betekend dat de reders voor de overheid moesten varen, het een *munus personale* zou zijn geweest; nu het echter in de teksten als een *munus patrimonii* wordt voorgesteld en dus op het vermogen van de *navicularii* drukt, moeten reeds landeigenaren in de *corpora* aanwezig geweest zijn.

Deze gedachte verbindt hij met het *munus fabricae navis* uit Dig. 49, 18, 5 en het *munus faciendae vel reficiendae navis* uit Dig. 50, 4, 18, 10: juridische bepalingen en controle door de overheid over de constructie en het herstellen van schepen waren z.i. pas nodig als deze als *munus* door de Staat werden opgelegd. Zolang de leden van de *corpora naviculariorum* niet met deze *munera* waren belast, was een dergelijk toezicht niet nodig. Sirks concludeert: “Zowel het *munus navicularium* als de *cura faciendae vel reficiendae navis*, welke met de eerste samenhang, bestonden onder Diocletianus (284-305). Daar de laatste al onder Septimius Severus en Caracalla (198-211) voorkwam, moet ook het *munus navicularium* onder deze keizers hebben bestaan.”⁵²⁰

Al lijkt de bewijsvoering van Sirks zeer vernuftig, toch rijzen enkele problemen. Zo is er ten eerste in Dig. 49, 18, 5 nergens sprake van een *corpus naviculariorum*. Uit niets blijkt ook dat de schepen waarvan sprake is, de schepen van *navicularii* zouden zijn. Zetelden veteranen bovendien wel in dergelijke *corpora*? Verder veronderstel ik dat het de taak is van het *corpus* als geheel om schepen te bouwen en in te zetten. Het is waarschijnlijk dat niet elk lid met alle taken (scheepsbouw, transport, investering) belast was; dus als de veteranen lid zouden worden van een *corpus*, zou zo'n vrijstelling weinig zin hebben, daar zij al niet verplicht waren persoonlijk schepen te laten bouwen. Het is mij wel niet helemaal duidelijk welke schepen dan wel bedoeld waren: dachten Septimius Severus en Caracalla aan de schepen die ingezet werden voor de bevoorrading van de *municipia* waar de veteranen gingen wonen? De voedselvoorziening van het *municipium* was in elk

⁵¹⁹ CTh 13, 5 en 6, passim.

⁵²⁰ Sirks, 1984, 253.

geval één van de voornaamste *munera publica*, zoals de volgende teksten bewijzen⁵²¹:

“Personalia civilia sunt munera defensio civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus: kamylasia: annonae ac similibus cura: praediorumque publicorum: frumenti comparandi: aquae ductus: equorum circensium spectacula: publicae viae munitiones: arcae frumentariae: calefactiones thermarum: annonae divisio et quaecumque aliae curae istis sunt similes. ex his enim, quae rettulimus, cetera etiam pro lege cuiusque civitatis et consuetudine longa intellegi potuerunt.”

“Stedelijke verplichtingen die een persoonlijke inspanning vragen zijn de plicht om de stad in rechte te verdedigen, d.w.z. de plicht om procesvertegenwoordiger te worden, het optreden als zaakgelastigde voor de belastings- of vermogensregistratie, het secretarisschap, de kameeldrijverij, de zorg voor de graanvoorziening en de zorg voor andere dergelijke zaken, zoals de stedelijke gronden, de aankoop van graan, de wateraanvoer, de beschikbaarstelling van renpaarden voor de spelen, het onderhoud van de openbare weg, het graanfonds, de verwarming van de baden, de graanuitdeling en alle hiermee vergelijkbare toezichtstaken. Uit de door ons opgesomde taken zal men immers met behulp van de statuten van elke stad en uit wat langdurig de gewoonte is geweest, ook de overige taken kunnen afleiden.⁵²²”

“Cura quoque emendi frumenti olei (nam harum specierum curatores, quos σιτω/ναφ et ελαιω/ναφ appellant, creari moris est) inter personalia munera in quibusdam civitatibus numerantur: et calefactio publici balinei, si ex redditibus alicuius civitatis curatori pecunia subministratur.”

“Ook de functie van commissaris voor de aankoop van graan of olijfolie – het is immers gebruikelijk om voor deze levensmiddelen commissarissen te kiezen die de Grieken ‘graankopers’ en ‘oliekopers’ noemen – wordt in sommige steden tot de persoonlijke publieke verplichtingen gerekend; ook de verwarming van het openbare badhuis, als aan de commissaris het geld uit de inkomsten van een stad wordt verstrekt.”

Deze municipale verplichting⁵²³ die niet alleen de *decuriones* maar ook andere notabelen kon worden opgelegd, is zowel voor de westelijke als oostelijke rijkshelft goed gedocumenteerd⁵²⁴.

Dezelfde passage stelt nog een tweede probleem: Sirks besluit namelijk dat het *munus navicularium* een *munus patrimonii* werd onder de regering van Septimius

⁵²¹ Dig. 50, 4, 1, 2 (Hermogenianus), met de lezing *pro lege cuiusque civitatis* et i.p.v. het overgeleverde *per leges cuiusque civitatis* ex, en 50, 4, 18, 5 (Arcadius Charisius). Cf. Hirschfeld, 1870, 83-85 en Neesen, 1981, 204.

⁵²² Vert. Spruit, VI, 2001, 854.

⁵²³ De organisatie berustte volledig bij de stad zelf. Slechts in uitzonderlijke gevallen kwam de Staat in steden buiten Rome en Constantinopel tussenbeide. Cf. Cracco Ruggini, 1985, 225 ; Frézouls, 1991, 4 en 7.

⁵²⁴ Belangrijk voor het oosten zijn in de eerste plaats de teksten van Libanius. Voor een overzicht van de (talrijke) relevante passages, zie De Salvo, 1992, 486-487. Frézouls, 1991, 8-15 bespreekt de stedelijke *annona* in Klein-Azië. De epigrafische en literaire bronnen voor deze *annona* in het westen zijn verzameld door Mrozek, 1994, 96-97. Voor verplicht transport in het oosten buiten de *annona*, zie Liebeschütz, 1961, 242-245.

Severus en Caracalla. Omdat in de *corpora* ook *domini navium* zaten, zou men veronderstellen dat de *corpora* moeten instaan voor de bouw van schepen, als het ware een aspect van het *munus navicularium*, en dat de bouw dus eveneens een *munus patrimonii* zou zijn voor de leden. Sirks beweert evenwel zelf dat het *munus fabricae navis* een *munus personale* moet zijn geweest⁵²⁵.

Ook betwijfel ik of in Dig. 50, 4, 18, 10 en 29 wel van *navicularii* sprake is. Sirks argumenteert dat de *cura faciendae vel reficiendae navis*, de controle op scheepsbouw en –herstel uit Dig. 50, 4, 18, 10 enkel nodig moet zijn geweest als de *navicularii* aan het *munus* onderworpen waren. De tekst heeft het echter niet uitdrukkelijk over een *cura*: de *curatores* die publieke gelden uitgeven worden onderscheiden van de personen die *praeponuntur*, i.e. aangesteld worden over, het bouwen en herstellen van schepen. In *praeponere* zit niet noodzakelijk de gedachte van ‘controle’. Bovendien lijkt de passage te suggereren dat de *praepositi* hun taak niet verrichten met publieke gelden, maar met eigen middelen. Zijn opnieuw de notabelen bedoeld die met hun middelen zorgen voor de bevoorrading van hun *municipium*? De taken van de *curatores* liggen alleszins in de *municipium*-sfeer.

In Dig. 50, 4, 18, 29 is het m.i. mogelijk dat het schip dat ter beschikking moest worden gesteld, voor de *cursus publicus*, de keizerlijke koeriersdienst, bestemd was. Dit zou goed passen in de context die de termen *angaria* en *veredus*, typisch voor de *cursus publicus*, suggereren⁵²⁶. Bovendien lijkt de conclusie die Sirks aan deze passage vasthangt, nl. dat het *munus navis* een *munus patrimonii* is, niet correct. De tekst zegt immers niet dat niemand vrijgesteld kan worden van het *munus navis* – dan zou het inderdaad een *munus patrimonii* zijn – , maar dat wie al een vrijstelling geniet, niet meer van een reeks andere *munera* kan worden ontheven.

Sirks merkt tevens op dat er politieke argumenten zijn om een datering rond het begin van de 3de eeuw aan te houden⁵²⁷: in de woelige periode van de strijd tegen zijn rivalen Albinus en Pescennius Niger en tijdens de voorbereiding van een veldtocht tegen de Parthen zou Septimius Severus zich willen hebben verzekeren van een voldoende aanvoer van levensmiddelen voor het prestigeproject van de gratis uitdelingen en de bevoorrading van de troepenmacht. Ik vermoed dat dit een argument is dat voor zowat elke keizer kan worden gebruikt: een keizer die zich niet bekommert om de zo goed als verplichte uitdelingen in Rome en de bevoorrading van zijn legers moet niet hopen op een lange regeerperiode.

Ik wil ook opmerken dat uit CTh 8, 4, 11 niet mag opgemaakt worden dat de term *functio navicularia*, die in de 4de eeuwse bepalingen uit de Codex Theodosianus in zwang is, ook reeds onder Diocletianus werd gebruikt. Sirks leest de passage blijkbaar als zou de inhoud van de *privilegia* die Diocletianus gegeven had, verduidelijkt worden door *ac iubemus...*: Diocletianus zou dus al een vrijstelling van de *functio* verleend hebben. De wisseling in tijd (*porreximus-iubemus*) en het feit dat *ac* een verbindende en geen verklarende functie heeft, betekenen m.i. evenwel dat na *iubemus* de maatregelen volgen die Valentinianus en Valens aan de *privilegia* van Diocletianus hebben toegevoegd.

⁵²⁵ Sirks, 1984, 251.

⁵²⁶ Voor het opeisen van transportschepen, zie CTh 13, 7. Voor de *cursus publicus*, zie Kolb, 2000, 230-234.

⁵²⁷ Sirks, 1984, 258.

Het grootste probleem met Sirks' these is echter dat hij in zijn besluit dat ik hogerop geciteerd heb, uitgaat van een aantal feiten die helemaal niet zeker zijn en deze combineert tot een conclusie die ik al evenmin als bewezen acht. Zo is het niet zeker of alle bronnen die door hem geciteerd worden betrekking hebben op de *navicularii*, of er wel sprake is van een *cura* bij de bouw en het hersel van schepen en of deze twee op één of andere wijze samenhangen. Ook is het niet bewezen dat een dergelijke *cura* (als die al bestond!) onder Septimius Severus en Caracalla te situeren is. Voor de conclusie dat het *munus navicularium* dus onder die keizers reeds bestond, zijn geen overtuigende argumenten aan te halen.

Als we geloof hechten aan een fragment uit de Historia Augusta⁵²⁸, is het wel mogelijk een *terminus ante quem* te postuleren voor de invoering van het *munus navicularium*. Er word nl. een brief geciteerd van Aurelianus aan Arabianus, een (al dan niet fictieve) *praefectus annonae*⁵²⁹; daarin staat te lezen⁵³⁰:

“navicularios Niliacos apud Aegyptum novos et Romae amnicos posui”

“In Egypte heb ik nieuwe reders op de Nijl geïnstalleerd en in Rome reders voor de rivieren.”

De vermelde *navicularii* uit Egypte zijn hoogstwaarschijnlijk reders die in een *corpus* georganiseerd waren. Daarvoor pleit *novos*: we hebben hier te maken met een aanvulling van de leden van een *corpus* om het weer op sterkte te brengen⁵³¹. Dergelijke aanvullingen zijn ons ook bekend uit de 4de eeuw, zoals CTh 13, 5, 14 bewijst; ook CTh 15, 14, 4 getuigt van een dergelijke aanpak⁵³². In de (gevaarlijke) veronderstelling dat de Historia Augusta hier correct is, is dit een aanwijzing dat, althans in Egypte, het *munus navicularium* reeds bestond in de periode 270-275⁵³³. Dat Aurelianus de initiatiefnemer zou zijn, is niet bewezen, al is het wel zo dat enkele bronnen getuigen van de zorg die hij aan de dag legde voor de gratis uitdelingen⁵³⁴.

Men kan zich de vraag stellen waarom het lidmaatschap van een *corpus* in de 3de eeuw als een *munus* werd ingesteld. Daarvoor zijn meerdere redenen aan te voeren⁵³⁵.

Ten eerste vloeit deze aanpassing logisch voort uit het bestaande systeem van de *munera*. De reders die in een *corpus* actief waren en voldeden aan alle voorwaarden die de overheid had bepaald, genoten, zoals reeds beschreven, een vrijstelling van de *munera publica*. Eigenlijk kon iemand binnen de grenzen van het *munera-*

⁵²⁸ Het probleem is natuurlijk dat de Historia Augusta precies voor dergelijke economische feiten zeer dikwijls volkomen onbetrouwbaar blijkt te zijn.

⁵²⁹ Sirks, 1984, 262; De Salvo, 1992, 388.

⁵³⁰ Historia Augusta, Aurelianus, 47, 3.

⁵³¹ De Salvo, 1992, 388: “Se tali *navicularii* sono detti *novi*, ciò indica, a moi avviso, un nuovo tipo di rapporto con lo Stato.” Waarop zij deze bewering baseert of wat de nieuwe verhouding dan wel inhoudt, maakt zij niet duidelijk.

⁵³² Met deze bepaling van 326 zorgde Constantinus ervoor dat de senatoren “*ad navicularium munus a tyranno deiecti*” (“die de tiran [Licinius] de verplichtingen van een reder had opgelegd”) terug in hun vroegere stand werden hersteld. Zij hadden de senaat immers moeten verlaten, omdat zij nog steeds gebonden waren door de *lex Julia repetundarum*.

⁵³³ Zie ook Herz, 1988, 202-203.

⁵³⁴ Het betreft wel uitdelingen van varkensvlees. Zie Historia Augusta, Aurelianus, 35, 2 en 48; Aurelius Victor, 35, 6.

⁵³⁵ Sirks, 1984, 257-258.

systeem enkel vrijgesteld worden van een *munus* als hij de vervulling van een ander *munus* op zich nam⁵³⁶. Het is daarom begrijpelijk dat het *naviculariaat* als een *munus* werd geïnterpreteerd. Omdat het *munera*-systeem een vertrouwde instelling van de Romeinse samenleving was, moet de invoering van het *munus navicularium* naar de geest geen grote ingreep zijn geweest. Bovendien kon dit *munus* door de daaraan gekoppelde vrijstelling van andere verplichtingen nog steeds financieel voordeel brengen.

Ten tweede gaf de verandering aan de Staat de gelegenheid een strengere controle uit te oefenen en vooral de mogelijkheid het lidmaatschap van een *corpus* aan iemand op te leggen⁵³⁷. Mocht er om welke reden ook⁵³⁸ een gebrek aan leden ontstaan, dan kon zij de rangen van de *navicularii* weer aanvullen, wat ook zal gebeuren⁵³⁹.

Ten derde was het vervoer over land, de *res vehicularis* uit Dig. 50, 4, 1, 1, zodanig georganiseerd dat een groot deel als *munus angariae* op solvabele personen werd afgewenteld. Dezelfde structuur kon ook voor het transport van goederen over zee worden toegepast.

Vanaf de invoering van het *munus navicularium* nemen de reders hun vaste plaats in in de bevoorrading van Rome en later ook Constantinopel. Gräber overdrijft dan ook niet wanneer hij schrijft: “Die unmittelbare Folge aus diesem Versorgungssystem ist die Ausbildung der *corpora* zu einem bestimmenden Faktor für die römische Wirtschaft neben den bis zu diesem Zeitpunkt herrschenden *possessores* und dem Senatsadel.”⁵⁴⁰.

2.5.2.2. Spreiding van de *corpora* in de provincies in de 3de eeuw

In welke provincies kwamen in de 3de eeuw *corpora naviculariorum* voor? Naar alle waarschijnlijkheid mogen we aannemen dat de provincies die reeds voor de 2de eeuw vermeld werden, Gallië, Afrika en Egypte, ook in deze eeuw verenigingen van reders kenden. Voor Egypte hebben we een aanwijzing in de passage uit de *Historia Augusta* die supra werd geciteerd. Vanaf de 4de eeuw zijn in de juridische literatuur heel wat regelingen bekend over de Egyptische reders. Deze zullen verder aan bod komen.

Voor een *corpus* in Afrika is voor de 3de eeuw geen informatie beschikbaar. Gezien de vele constituties in de *Codex Theodosianus* die betrekking hebben op de reders van Afrika in de 4de eeuw, is het geen te verregaande veronderstelling dat het *corpus* aldaar ook in de 3de eeuw actief was.

⁵³⁶ Men kon uiteraard ook een *immunitas* krijgen op grond van leeftijd, gezondheid, geslacht of een voorrecht, maar dat zijn reeds uitzonderingsgevallen.

⁵³⁷ Gräber, 1983, 49: “Die rechtlich vorgeschriebene Vermögens- und Berufsbindung an das jeweilige *corpus* war notwendig geworden, da einige *corpora* bestimmte *munera* als eine gemeinnützliche Aufgabe für das öffentliche Wohl übernommen hatten und sich seit severischer Zeit in vielen Gebieten des Imperiums die wirtschaftliche und finanzpolitische Lage so verschlechtert hatte, dass die Vermögens- und Personenbindung an die *munera* verpflichteten Korporationen unerlässlich wurde, um eine zufriedenstellende Aufgabenerfüllung zu garantieren.”

⁵³⁸ Mogelijk had de inflatie van de 3de eeuw, die de waarde van de aan de reders betaalde vrachtlonen deed instorten, een vlucht uit de *corpora* als gevolg. Cf. Jones, 1970, 89.

⁵³⁹ Zie blz. 112.

⁵⁴⁰ Gräber, 1983, 36.

Wat de *corpora* in Gallië betreft, deze zijn nog geattesteerd voor het begin van de 3de eeuw in CIL 3, 14165⁵⁴¹, maar verder vernemen we in de inscripties niets meer over hen. Daar ook in de Codex Theodosianus geen bepalingen over Gallische reders voorkomen, moeten de *corpora* in Gallië waarschijnlijk al voor de 4de eeuw verdwenen zijn, maar daarover is geen verdere informatie beschikbaar. Het zwaartepunt van de aanvoer van graan en olie was zeker in de loop van de 4de eeuw in Afrika gelegen: daar werd immers een jaarlijks tribuut geheven door de keizer⁵⁴². Omdat een dergelijke heffing in Gallië niet bekend is, en het graan daar dus gekocht moest worden, lag het voor de hand Afrika als exporteur te kiezen. Bovendien werd Gallië in de 4de en 5de eeuw het toneel van verschillende volksverhuizingen, wat de export van levensmiddelen evenmin ten goede zal zijn gekomen. Over het *corpus naviculariorum maris Hadriatici* in Italië zelf wordt niets meer vernomen.

2.5.3. *Corpora naviculariorum* in de provincies vanaf de 4de eeuw

2.5.3.1. Het corpus in Afrika

In de 4de en 5de eeuw werd veel graan en olie vanuit Afrika, en dan in het bijzonder de provincies Africa Proconsularis en Byzacena, naar Rome vervoerd⁵⁴³. Het graan werd als jaarlijks tribuut, de *canon urbis Romae*, opgeëist⁵⁴⁴. Omdat het Egyptische graan (deels?) voor het Oost-Romeinse Rijk was bestemd⁵⁴⁵, was Rome steeds meer en meer afhankelijk voor de import vanuit Afrika. Niet zonder reden vreesde Symmachus in 384 dat Rome zonder het Afrikaanse graan de winter niet zou doorkomen⁵⁴⁶:

“Aestate provecta cum ex Africanis portibus minimum devehatur, non inani tangimur metu ne res annonaria in graves cogatur angustias.”

“Omdat naar het einde van de zomer toe zeer weinig <graan> uit de Afrikaanse havens werd ingevoerd, waren wij niet weinig bevreesd dat de bevoorrading zware problemen zou kennen.”

⁵⁴¹ Zie blz. 79ff..

⁵⁴² Sirks, 1984, 227.

⁵⁴³ Sirks, 1984, 273. Cf. CIL 8, 19852 (te dateren tijdens de regering van Valens en Valentinianus, 364-375): (...) *horrea / ad securitatem populi Romani / pariter ac provincialium con/structa* (...). Het vervoer werd hoogstwaarschijnlijk georganiseerd vanuit Karthago, de belangrijkste haven voor dit gebied. Zie daarvoor Tengström, 1974, 32-33.

⁵⁴⁴ Het is denkbaar dat de *canon* reeds in het begin van de 3de eeuw bestond. Er is alleszins sprake van een *canon* in Historia Augusta, Septimius Severus, 8, 5 en 23, 2.

⁵⁴⁵ Na 332, het jaar waarin voor het eerst gratis uitdelingen in Constantinopel werden georganiseerd, ging het Egyptisch graan enkel nog naar het oosten van het rijk. Sirks, 1984, 355 vermoedt dat Rome reeds vroeger op de import vanuit Afrika was aangewezen: in het conflict tussen Constantinus en Maxentius sloot Constantinus de aanvoer vanuit Afrika en Spanje af, ten gevolge waarvan in Rome grote hongersnood uitbrak. Van een import vanuit Egypte wordt evenwel niets vernomen.

⁵⁴⁶ Relatio 18.

Om dit overzeese transport te regelen werden tal van maatregelen getroffen. De kwetsbaarheid van de aanvoer⁵⁴⁷ en het belang van de bevoorradingen voor de keizers rechtvaardigde immers een doorgedreven organisatie. In dit kader moeten we het bestaan van een *corpus* van *navicularii* in Afrika situeren⁵⁴⁸.

Halverwege de 5de eeuw komt aan de hele organisatie van export van graan en olie uit Afrika een einde, wanneer de Vandalen deze gebieden veroveren en bezetten. De aanvoer van graan naar Rome stopt, met alle gevolgen vandien: hongersnoden volgen elkaar op en de keizer kan door het gebrek aan een constante import de gratis uitdelingen niet meer volhouden. Hoewel voor deze periode de gegevens bijzonder schaars zijn, mag aangenomen worden dat ook het *corpus naviculariorum* in Afrika toen haar einde vond⁵⁴⁹. In de latere Codex Justinianus zijn alleszins de verwijzingen naar het *munus navicularium* geschrapt⁵⁵⁰.

De bronnen die ons ter beschikking staan voor een reconstructie van het transportwezen in Afrika zijn in de eerste plaats de constituties uit de Codex Theodosianus⁵⁵¹. Op twee regelingen na (CTh 13, 5, 5 en 6) dateren alle voorschriften over het *corpus* uit de regering van Valentinianus I of latere keizers. Hetzelfde geldt trouwens voor de constituties over de *praedia naviculariorum*, waarover verder meer.

2.5.3.1.1. Vergoedingen voor *navicularii*

Mocht in deze periode het vervoer geregeld worden door contracten tussen de Staat en zelfstandige *navicularii*, dan kregen zij in ruil voor hun diensten nog steeds een *merces* of vrachtlon. We weten evenwel niet of reders die geen lid waren van een *corpus* ingeschakeld werden in het transport. Onze informatie, die vooral teruggaat op de juridische bronnen, betreft alleen de *navicularii* uit het *corpus* in Afrika die op grond van het *munus* verplicht waren hun schepen in te zetten voor het vervoer van levensmiddelen. Voor hun inspanningen werden zij wel geldelijk gesteund.

In CTh 13, 5, 6 worden nl. *subsidia* vermeld die de reders krijgen en die in gelijke mate over hen moeten worden verdeeld. Waarschijnlijk gaat het om een financiële ondersteuning⁵⁵². Het is mogelijk dat zij voor vervoer in de risicovolle wintermaanden daarboven nog eens recht hadden op een supplementaire vergoeding ter waarde van één procent van de lading⁵⁵³.

⁵⁴⁷ Misoogsten en politieke onrust konden de aanvoer ernstig bemoeilijken. Zie daarvoor Kohns, 1961, 49-53 en 110-124; Gräber, 1983, 59. De toevoer van graan was tevens een machtig politiek wapen: wie het in Afrika voor het zeggen had, bepaalde eigenlijk de stabiliteit van het politieke regime in Rome. Op het einde van de 4de eeuw kwam het zelfs zover, dat het leger moest ingrijpen om de aanvoer veilig te stellen die telkens bemoeilijkt werd door Gildo, *comes* van Afrika. Voor een beschrijving van dit conflict, zie Kohns, 1961, 191-197.

⁵⁴⁸ Er zijn geen aanwijzingen dat er meerdere *corpora* bestonden.

⁵⁴⁹ Sirks, 1984, 291-298 met uitvoerige literatuur.

⁵⁵⁰ Sirks, 1984, 324.

⁵⁵¹ De Salvo, 1995, 96-102.

⁵⁵² Sirks, 1984, 282.

⁵⁵³ Alleszins meenden de *navicularii* zelf daarop aanspraak te kunnen maken, maar hun eis werd afgewezen: CTh 13, 9, 3, 2 (het begin van de paragraaf is niet overgeleverd): "...ut a duarum semis centesimarum quae ex hibernis oneribus postulantur a vobis, petitio conquiescat." ("...dat een vordering van één procent wordt afgewezen, die jullie voor vrachten <vervoerd> tijdens de winter opeisen."). Het is niet duidelijk of zo'n vergoeding al dan niet bestaan heeft.

Uit een constitutie van de Codex Theodosianus is bekend dat in het oostelijk rijkdeel heffingen bestonden om het transport over zee (*rationes naviculariae*) en over land (*transvectiones*) te financieren⁵⁵⁴:

*“Imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius AAA. Anthemio praefecto praetorio. si qui posthac velut indebitis oneribus gravati ad preces crediderint convolandum sive de naviculariis rationibus sive de transvectionibus sive de lustralis auri argentine collatione, de omnibus his atque huiusmodi ordinationibus rescripta quae emitti contigerit, ad sedem sublimitatis tuae rescribantur. dat. vii id. dec. Constantinopoli Stilichone ii et Anthemio cons. (405 dec. 7).”*⁵⁵⁵

“De keizers Arcadius, Honorius en Theodosius aan Anthemius, *praefectus praetorio*: Als personen, in de veronderstelling dat ze onderworpen waren aan lasten die ze niet verdienden, hierna hebben gemeend dat ze hun toevlucht moesten zoeken tot <het indienen van> verzoekschriften over gelden voor reders, vervoerskosten of de vijfjaarlijkse taks in goud en zilver, moeten de rescripten die uitgevaardigd mochten zijn over al deze en gelijkaardige regelingen, aan het bureau van uw verheven persoon worden gericht. Te Constantinopel op 7 december 405.”

In een aantal inscripties, CIL 8, 969; 970 en 1127, meent Sirks aanwijzingen te vinden dat een gelijkaardig systeem ook in Afrika werd toegepast⁵⁵⁶.

CIL 8, 969 en 970 zijn beide ere-inscripties voor de keizers Arcadius en Honorius (395-406), opgericht door Coelius Titianus en Marius Rusticus die zich respectievelijk aanduiden als een *ex t(ransvecturario) et nav(iculario) ex mun(erario) / et ex curatore r(ei) p(ublicae)* en een *[t]r(ansvecturarius) et nav(icularius)*. Zo luidt de lezing van het CIL. Vooral de lezing van de afkortingen in de eerste inscriptie (CIL 8, 969) vormt een belangrijk onderdeel van Sirks' theorie over de oorsprong van de vergoedingen die aan *navicularii* werden betaald⁵⁵⁷. Z.i. werden deze vergoedingen immers gefinancierd uit een kas die werd gespijsd met de inkomsten van twee heffingen, de *rationes naviculariae* en de *transvectiones*. Als argument voert hij o.m. deze inscriptie aan, en hij leest op lijn 8 en 9: *ex(actore) t(ransvectionum) et nav(iculariarum rationum) ex(actore) mun(icipii) / et excurator r(ei) p(ublicae)*.

De lezing van het CIL doet op het eerste zicht inderdaad vreemd aan. Zo is *transvecturarius* enkel bekend in aanvullingen in CIL 8, 969 en 970⁵⁵⁸. Het woord zou duiden op iemand die zich bezighield met het vervoeren en overladen van vrachten⁵⁵⁹. Als we de lezing van het CIL aanhouden, maakt Coelius Titianus zich bekend als een ex-transporteur, een ex-reder, een ex-*munerarius* (een organisator van spelen) en een ex-*curator*. Een dergelijke aanduiding met *ex* is gebruikelijk bij officiële functies. Voor een *navicularius* en een *curator* is deze formulering dus

⁵⁵⁴ Sirks, 1984, 275. Zie ook blz. 104.

⁵⁵⁵ CTh 1, 5, 14.

⁵⁵⁶ Cf. eveneens Pavis d'Escurac, 1976, 214.

⁵⁵⁷ Sirks, 1984, 275-276 en 303, noot 12 en 13.

⁵⁵⁸ Mommsen en Willmann, die verantwoordelijk waren voor de uitgave van CIL 8, lezen *transvecturarius* ook in CIL 8, 915. De online-databank van Clauss/Slaby geeft echter *ex t(ogato)*. Sirks geeft uiteraard overeenkomstig zijn aanvullingen in CIL 8, 969 *ex(actor) t(ransvectionum)*.

⁵⁵⁹ Het CIL geeft als commentaar: “*significatur igitur publicarum specierum transportatione functum esse Titianum.*”. Cf. De Salvo, 1992, 335.

begrijpelijk⁵⁶⁰. Moeten we dan ook aannemen dat *transvecturarius* en *munerarius* min of meer openbare functies of beroepen waren? Daarover ontbreekt de nodige informatie.

Bij de lezing van Sirks wil ik opmerken dat als we *exactor* lezen, hij m.i. tweemaal *exactor*, in de nominatief als bijstelling bij Coelius Titianus dient aan te vullen. Een *exactor* int achterstallige belastingsschulden en kan inderdaad aangeduid zijn voor het ophalen van niet-betaalde *rationes naviculariae* en *transvectiones*. Wat moeten we dan begrijpen onder een *exactor municipii*? Een belastingscontroleur, verantwoordelijk voor een stad? Dit lijkt uitgesloten, omdat, als iemand werd aangesteld om de financiën van een stad te controleren, hij de functie kreeg van *curator rei publicae*.

Coelius Titianus was volgens Sirks verder ook *excurator rei publicae*. Op die manier wordt een oud-*curator* in het Latijn niet aangeduid. Dan staat er *ex* met de ablatief⁵⁶¹. Bovendien leest hij dan de –e van het voluit geschreven *curatore* niet.

Een derde probleem is dat *ex* als afkorting voor *exactor* nergens geattesteerd is⁵⁶².

Tenslotte vraagt zijn lezing ook nog eens de inlassing van de extra term *rationum*, dat, als het er zou moeten staan, hoogstwaarschijnlijk eveneens afgekort zou zijn.

Onder voorbehoud opteer ik dus voor de lezing van het CIL. Misschien was Coelius Titianus een *navicularius* die naast het transport over zee, als *transvecturarius* ook het vervoer van producten over land organiseerde.

Ik geloof dus niet dat Sirks these door CIL 8, 969 of 970 ondersteund kan worden.

Van veel groter belang is CIL 8, 1127, een inscriptie die gecombineerd moet worden met ILAfr 81. Van beide teksten zijn slechts enkele delen bewaard. De meeste fragmenten werden teruggevonden in Kairouan en Carthago en lijken te behoren tot vier of vijf kopieën van één tekst⁵⁶³.

Ondanks het zeer fragmentarische karakter van de inscriptie is uit de restanten op te maken dat het om een heffing gaat, ten behoeve van de *limes* en de *navicularii*. De heffing *limitis nomine* diende om de grensbewaking te versterken. In het vervolg beperk ik me tot de heffing *naviculariorum nomine*.

Omdat de heffing in *centesimae* of percentages gebeurde, hebben we hier te maken met opcenten⁵⁶⁴, die verwerkt moesten worden in een reeds bestaande belasting, waarschijnlijk de *praestatio annonaria* waartoe diverse steden en dorpen van Proconsularis en Byzacena verplicht waren⁵⁶⁵. Het geld dat met de opcenten werd verzameld, zou ter ondersteuning van de *navicularii* hebben gediend.

Volgens Saumagne, die deze inscriptie uitvoerig analyseerde, is bovendien uit de tekst op te maken dat een *navicularius* in de 4de eeuw in de eerste plaats moest gezien worden als een “propriétaire de biens immobiliers, un *idoneus facultatibus* (...). Sa vocation n'est pas d'être navigateur ou armateur, ni de hasarder ses biens

⁵⁶⁰ Het *naviculariaat* was reeds een *munus*; al is dit stricto sensu geen officiële functie, de *navicularii* stonden wel beroepshalve in een vaste relatie tot de Staat. Vandaar misschien de uitbreiding van het gebruik van *ex*?

⁵⁶¹ In inferieure handschriften vindt men wel eens vormen als *exconsul*, *excomes*, *exdux*, maar dit is hier niet van belang (zie Lewis & Short, A Latin Dictionary, Oxford, 1975, s.v. *ex*). De combinatie *ex curatore r(ei) p(ublicae)* vinden we voor Africa Proconsularis ook terug in CIL 8, 962 en 1490.

⁵⁶² Meestal wordt *exactor* in de inscripties niet verkort; zo dit toch gebeurt, staat er *exac* of *exact*.

⁵⁶³ Saumagne, 1950, 114; De Salvo, 1992, 504, noot 99.

⁵⁶⁴ Saumagne, 1950, 133: “Il [de tekst] traite distinctement de l'impôt annonaire fondé sur le revenu brut cadastral de la terre et qui est l'impôt universel de base et de droit commun – et de l'impôt extraordinaire obtenu par la superposition de centimes additionnels à l'impôt annonaire de base.”

⁵⁶⁵ Sirks, 1984, 276 en 304, noot 15; De Salvo, 1992, 506. Over de precieze inhoud van de *praestatio* bestaat geen zekerheid; zie Gräber, 1983, 152, noot 186.

aux périls de mer; c'est un *honorarius*, un *decurio*, un *senator* ; il appartient, par son origine, à la caste des grands et moyens seigneurs fonciers."⁵⁶⁶ De *navicularii* waren volgens hem aanzienlijke landeigenaren: zij moesten graan afdragen, het vervoeren naar de staatsschuur en het transport over zee betalen⁵⁶⁷.

Deze interpretatie is evenwel weinig overtuigend: de *navicularii* verschijnen in alle bronnen van de Late Oudheid als reders die verantwoordelijk zijn voor het vervoer van producten voor de *annona* en kunnen zeker niet uitsluitend grootgrondbezitters geweest zijn die enkel het transport bekostigden. In CTh 13, 5, 27 en 28 is bijvoorbeeld expliciet sprake van schepen die de reders moeten bouwen en inzetten voor het transport. Daarenboven zijn er geen aanwijzingen te vinden dat zij om hun *functio* te vervullen, enkel het transport moesten bekostigen zonder er verder zelf in betrokken te zijn⁵⁶⁸. Tenslotte zijn alle inscripties die een Afrikaanse *navicularius* vermelden en die later nog aan bod zullen komen, gevonden in kuststeden, wat duidelijk wijst op een band met het transportwezen.

De Salvo suggereert een andere verklaring voor de inscriptie. Volgens haar moet uit de frase *naviculariorum nomine* opgemaakt worden dat de reders in Afrika als tegemoetkoming van de Staat een korting kregen op de te leveren *praestatio annonaria*. De inscriptie zou in de verloren fragmenten een nieuwe berekening van de *praestatio* hebben bevat. In Egypte bestond een dergelijk fiscaal systeem inderdaad voor de reders die nieuw in het *corpus* werden ingelijfd (CTh 13, 5, 14)⁵⁶⁹. Sirks wees echter al op de problemen waarmee haar hypothese te kampen heeft. Ten eerste zijn er geen juridische bronnen die haar veronderstelling zouden kunnen steunen⁵⁷⁰. Ook is het niet zo dat de regelingen aangaande de *navicularii* in het oosten en westen volledig zouden moeten gelijklopen. "Het is veel aannemelijker (...) dat ook in Afrika een percentage op de *praestatio annonaria* kwam, ten behoeve van de kas waaruit de vergoeding werd betaald aan de *navicularii* van het *corpus* die het overzeese vervoer van *onus fiscale* verrichtten, zoals dat ook in Egypte gebeurde."⁵⁷¹ De analoge organisatie van de *corpora* in Afrika en Egypte kon de helderheid voor het bestuur alleen maar bevorderen.

Uit het onderzoek van de inscripties blijkt dat Sirks' hypothese naar alle waarschijnlijkheid inderdaad correct is, maar dat enkel CIL 8, 1127 zijn vermoeden kan staven.

2.5.3.1.2. *Het corpus naviculariorum en het munus navicularium*

Wie het *munus navicularium* opgelegd kreeg, werd verplicht lid te worden van het *corpus*. In de bepalingen van de Codex Theodosianus heet zo iemand dan *obnoxius vocationi*, *obnoxius muneri* of *obnoxius functioni*. De oplegging van het *munus* was nodig om het ledenaantal van het *corpus* op peil te houden.

⁵⁶⁶ Saumagne, 1950, 165.

⁵⁶⁷ Saumagne, 1950, 177.

⁵⁶⁸ Cf. Rougé, 1966, 240 en 247-248.

⁵⁶⁹ De Salvo, 1978, 167-172.

⁵⁷⁰ Sirks, 1984, 281.

⁵⁷¹ Sirks, 1984, 280.

Bepaalde personen kwamen het eerst in aanmerking om opgeroepen te worden om het *munus* te vervullen, nl. de erfgenamen⁵⁷² van *navicularii*. Een dergelijke inlijving wordt *ex vocatione* genoemd. Wanneer het, om het vereiste aantal reders te kunnen bekomen, nodig is dat de keizer mensen die niet *ex vocatione* in aanmerking kwamen (zogenaamde *vacui*), het *munus* oplegt, is sprake van een inlijving *ex novo*⁵⁷³.

Een belangrijke reden waarom een *navicularius vacuus*⁵⁷⁴ kon zijn, was dat het schip of de schepen die hij bezat een te klein tonnage hadden om in aanmerking te komen voor het transport voor de overheid⁵⁷⁵. Het spreekt voor zich dat reders die hun verplichtingen wilden ontlopen, hierin een mooie gelegenheid vonden: door enkel schepen van een klein tonnage te bouwen, hoopten zij niet ingeschakeld te worden in het vervoer van goederen voor de Staat. Tegen dergelijke praktijken probeerde naar alle waarschijnlijkheid de bepalingen van CTh 13, 5, 28, uitgevaardigd in 399, te reageren.

In de Late Oudheid, vanaf de 4de eeuw, schijnt het laadvermogen van de schepen inderdaad te zijn afgenomen in vergelijking met de vorige eeuwen⁵⁷⁶.

Het is niet goed gekend hoe die oproeping voor het *munus* precies in zijn werk ging. In CTh 13, 5, 14 (weliswaar geen regeling voor Afrika) krijgt de *praefectus praetorio* het bevel het *corpus* met nieuwe leden aan te vullen. Aan wie gaf hij de instructies door? Het is mogelijk dat de uiteindelijke uitvoering bij het *corpus* berustte en dat dit werkte met lijsten waarop de *navicularii* (en de personen die eventueel in aanmerking kwamen?) geregistreerd stonden. Dergelijke lijsten, waarop de namen, woonplaatsen en vermogens van de *navicularii* (cf. CTh 13, 6, 8: “*fundos naviculariae functioni adscriptos*”) waren aangegeven, moesten aan de rijksadministratie worden bezorgd, zodat een degelijke controle mogelijk was (CTh 13, 5, 14). Voor de *navicularii* zijn zo’n lijsten jammer genoeg niet bewaard.

Wanneer iemand door een erfenis van een *navicularius* in het bezit kwam van eigendommen die hem verplichtten tot het opnemen van het *munus*, had hij wel het recht de erfenis te weigeren. CTh 13, 5, 2 wijst daarop, maar het belangrijkste argument is een passage bij Augustinus⁵⁷⁷, waarin hijzelf een erfenis die aan de Kerk was gegeven, afwijst om te ontkomen aan de verplichtingen van het *munus navicularium*:

“Bonifati, id est Fati, hereditatem suscipere nolui: non misericordia, sed timore. Naviculariam nolui esse Ecclesiam Christi. Multi sunt quidem, qui etiam de navibus acquirunt. Tamen una temptatio si esset, si iret navis, et naufragaret:

⁵⁷² Dit betekent niet noodzakelijk dat de kinderen van een reder werden opgeroepen, al zal dit wel de meest voorkomende situatie zijn geweest. Zo is bv. in CTh 13, 5, 35 uitdrukkelijk sprake van *heredes*. Wanneer iemand een deel van het vermogen van een *navicularius* erfde, werd hij uiteraard enkel voor dat deel onderworpen aan het *munus*. Het vermogen dat hij reeds bezat, werd niet in rekening gebracht.

⁵⁷³ Sirks, 1984, 313. Zie voor de inlijving *ex novo* CTh 13, 5, 16, 2 (zie Appendix 2) en CTh 13, 9, 3, 4: “(...) *quoscumque vacuos publico invenerit officio, in complexum vestris ordinis adplicate* (...)” (“(...) voeg alle personen van wie ontdekt wordt dat ze vrij zijn van een publieke verplichting aan uw vereniging toe (...).”).

⁵⁷⁴ Men vindt ook wel de termen *vacans*, *otiosus*, *extraneus* en *privatus* in deze betekenis terug. Zie De Salvo, 1984-1985, 1648.

⁵⁷⁵ De Salvo, 1984-1985, 1651-1652; ead., 1992, 539.

⁵⁷⁶ Rougé, 1962, 134; id., 1966, 72; Cracco Ruggini, 1985, 234; De Salvo, 1984-1985, 1653-1656 met uitvoerige literatuur; ead., 1992, 27. Cf. vooral Nov. Theod. 8 = CI 11, 4, 2, waarin bepaald wordt dat geen enkel schip van meer dan 2000 *modii* vrijgesteld is van transport voor de overheid.

⁵⁷⁷ Sermo 355, 5 (425/426).

homines ad tormenta daturi eramus, ut de submersione navis secundum consuetudinem quaereretur, et torquerentur a iudice qui essent de fluctibus liberati? Sed nos eos daremus? Nullo pacto enim hoc facere deceret Ecclesiam. Onus ergo fiscale persolveret? Sed unde persolveret? Enthecam nobis habere non licet. Non est episcopi reservare aurum, et revocare a se mendicantis manum. Quotidie tam multi petunt, tam multi gemunt, tam multi inopes interpellant, ut plures tristes relinquamus, quia quod dare omnibus non habemus; et servaremus enthecā propter naufragium? Ergo, hoc vitando feci, non donando. Nemo ibi laudet, sed nemo et vituperet. Plane quando donavi filio, quod iratus pater moriens abstulit, bene feci. Laudent qui volunt, parcant qui laudare nolunt. Quid plura, fratres mei? Quicumque vult exheredato filio heredem facere Ecclesiam, quaerat alterum qui suscipiat, non Augustinum: immo Deo propitio neminem inveniat. ”

”Ik wilde de erfenis van Bonifatius, dit wil zeggen van het lot⁵⁷⁸, niet aanvaarden: niet uit barmhartigheid, maar uit vrees. Ik wilde niet dat de Kerk van Christus een rederij was. Natuurlijk zijn er veel mensen die met schepen hun geld verdienen. Toch zou het één <lange> beproeving zijn als het zou doorgaan. Stel dat het schip uitvaart en schipbreuk lijdt. Zouden wij dan gefolterd worden voor het onderzoek dat gewoonlijk wordt ingesteld naar het zinken van het schip, en zouden zij die uit de golven gered zijn, door de rechter gemarteld worden? Maar zouden wij hen uitleveren? Het is immers uitgesloten dat de Kerk zoiets zou kunnen doen. Zou Zij dan de zware opdracht van de fiscus moeten bekostigen? Maar met wat? Wij mogen geen voorraad geld hebben. Het past een bisschop niet, goud op te potten en de hand van een bedelaar van zich af te duwen. Elke dag zijn er zovele armen die ons iets vragen, die klagen en om iets verzoeken, zodat we de meeste moeten teleurstellen, omdat we niet iedereen iets kunnen geven. En dan zouden wij geld moeten sparen om een schipbreuk <te vergoeden>? Ik heb dat dus gedaan om dat te vermijden, niet om <de erfenis> terug te geven. Niemand moet dat prijzen, maar niemand moet het me ook verwijten. Toen ik de zoon geheel en al teruggaf wat zijn vader hem op zijn sterfbed in woede had afgenomen, heb ik er goed aan gedaan. Laat wie het wil mij prijzen, wie dat niet wil mij sparen. En wat nog meer, mijn broeders? Al wie zijn zoon onterft en de Kerk tot erfgenaam wil aanstellen, moet maar een ander zoeken om die te aanvaarden, niet Augustinus. Maar met Gods genade zal hij niemand vinden.”

Op het eerste zicht haalt Augustinus vooral morele redenen aan waarom de Kerk de erfenis en de bijhorende verplichtingen behoort af te wijzen⁵⁷⁹: Zij is immers geen rederij, Zij zal niet toestaan dat mensen worden gefolterd en het geld dat Zij zou moeten besteden kan beter voor de armen worden bestemd. Toch zijn al deze motieven terug te voeren tot het kernprobleem: aan de *functio navicularia* zijn zware verplichtingen en grote risico's verbonden.

⁵⁷⁸ Augustinus' woordspeling gaat in de vertaling jammerlijk verloren.

⁵⁷⁹ Cf. Martroye, 1908, 127-128. De Salvo, 1987, 148-152 en 156-158 analyseert deze morele argumenten uitvoerig en bespreekt de houding van Augustinus tegenover winst, handel en foltering. Mij lijken dit vooral secundaire beweegredenen die een meer nuchtere realiteit verdoezelen: het naviculariaat was een onderneming met te grote (financiële) risico's. Als bisschop legt Augustinus natuurlijk de klemtoon op de morele aspecten.

Eén van deze risico's was het bepalen van de verantwoordelijkheid bij schipbreuk. Omdat de overheid enkel de kosten op zich nam wanneer er sprake was van overmacht⁵⁸⁰, werd een onderzoek ingesteld⁵⁸¹ waarbij de overlevenden van het ongeluk indien nodig gefolterd konden worden. De kans bestond immers dat de schipbreuk opgezet spel was: de schippers konden een minderwaardig schip zónder de lading voor de fiscus hebben laten zinken en daarna een vergoeding eisen omdat het graan voor de overheid verloren was gegaan⁵⁸².

Opmerkelijk is wel dat (bewust?) de feiten niet helemaal correct weergeeft. Hij stelt zich de vraag of, als de Kerk het *naviculariaat* zou aanvaarden, bij schipbreuk "*ad tormenta daturi eramus*". Hij gaat er ten onrechte van uit dat álle opvarenden gefolterd kunnen worden. De *navicularii* hadden reeds lang de rang van *equites* (CTh 13, 5, 16) en konden niet aan foltering worden onderworpen⁵⁸³. Voor de bemanning kon dit gevaar wel degelijk reëel zijn.

Men kon ook het *munus* proberen te ontlopen door aan de keizer een bijzondere gunst te vragen. Wie daarvoor toestemming kreeg, werd als compensatie wel belast met het *munus angariae* (CTh 13, 5, 15). Deze mogelijkheid werd later beperkt (CTh 13, 5, 19).

Wie lid was van het *corpus* had verschillende verplichtingen te vervullen. Hij moest vooreerst instaan voor de bouw van schepen, waarmee het graan dat als tribuut werd geëist, vervolgens vervoerd moest worden (CTh 13, 5, 28). Voor het onderhoud waren de *navicularii* als bouwers en eigenaars verantwoordelijk: de *praedia naviculariorum* werden ingeschakeld om het onderhoud te bekostigen⁵⁸⁴, wat dus een bijkomende last was die op het vermogen van de reders drukte. Als iemand zijn verplichtingen weigerde na te komen, werd hij bestraft met verbeurdverklaring van zijn vermogen (CTh 13, 5, 28).

In ruil voor hun diensten genoten de *navicularii* naast de vergoedingen een vrijstelling van alle overige *munera* en de *vectigalia* als ze voor eigen rekening handel dreven (CTh 13, 5, 16, 2; 13, 5, 17; 13, 5, 24). Verder kregen zij de rang van *eques* (CTh 13, 5, 16)⁵⁸⁵. Hun voorrechten werden blijkens CTh 13, 5, 16 en 30 zo goed mogelijk beschermd.

2.5.3.1.3. De *praedia naviculariorum*⁵⁸⁶

Tussen 367 en 375 werden voor Afrika immers een aantal wetten uitgevaardigd die een nieuwe rechtsinstelling bekrachtigden, de *praedia naviculariorum*⁵⁸⁷. Deze

⁵⁸⁰ Zie blz. 119.

⁵⁸¹ CTh 13, 5, 32.

⁵⁸² Dergelijke praktijken waren de Romeinen niet onbekend. Reeds in de 3de eeuw v. Chr. schijnt een soortgelijk bedrog te zijn voorgekomen. Cf. Livius, 25, 3, 8-11.

⁵⁸³ Bij uitzondering konden *equites* of senatoren gefolterd worden; zie bv. Dion Cassius, 60, 15 en Dig. 48, 18, 10, 1 (Arcadius).

⁵⁸⁴ Sirks, 1984, 320-321.

⁵⁸⁵ Voor een gedetailleerd overzicht van de privileges, zie Stoeckle, 1935, 1929-1930.

⁵⁸⁶ Naast *praedia* vinden we ook *possessiones* (CTh 13, 6, 1 en 9), *fundi* (CTh 13, 6, 6 en 8) en *patrimonia* (CTh 13, 6, 2 en 4) als aanduiding voor de bezittingen van de reders.

⁵⁸⁷ Sirks, 1984, 330. De Salvo, 1992, 530 meent op basis van CTh 13, 6, 1 dat de *praedia* reeds in het begin van de 4de eeuw zijn geïnstalleerd. Het is evenwel niet helemaal duidelijk of deze bepaling een bijzondere regeling, de aanloop tot de *praedia*, was, of dat de wet verwijst naar een reeds bestaande organisatie.

regeling, die ook in Rome en Egypte werd getroffen, probeerde een oplossing te bieden voor de pogingen de lasten van het *munus* te ontduiken. Wanneer nl. een *navicularius* de uitgaven waartoe hij verplicht was namens zijn *munus* moest bekostigen met zijn vermogen, kon hij eigendommen (zowel land als huizen, zoals CTh 13, 6, 7 aanduidt) verkopen in de hoop dat steeds minder bezittingen door zijn *munus* werden belast en hij uiteindelijk van geen nut meer zou zijn voor het *corpus*. Na de verkoop was de eigendom bevrijd van de last die voortvloeide uit het *munus*. Wanneer de *navicularius* zijn vroegere eigendom vervolgens terugkocht, had hij een deel van zijn vermogen aan de verplichtingen onttrokken⁵⁸⁸. Dit zou natuurlijk een financiële ramp betekenen voor het *corpus*. Ook wordt zo het probleem opgelost dat zich stelde bij een reder zonder traceerbare erfgenamen; diens vermogen zou voor het *corpus* verloren gegaan zijn. Nu konden evenwel de latere kopers aangesproken worden.

De instelling van de *praedia* hield immers in dat, wanneer iemand land bezat dat deel uitmaakte of uitgemaakt had van een nalatenschap van een *navicularius* die was aangesloten bij het *corpus*, hij aan het *corpus* een bijdrage moest leveren in verhouding tot het land dat hij bezat. De Codex bepaalt dat hij enkel een bijdrage moest geven voor het stuk grond dat hij had verworven; het was niet zo dat ook de rest van zijn vermogen werd belast (CTh 13, 6, 7). Er werd ook een regeling getroffen voor gevallen waarin de koper uiteindelijk niet in staat bleek aan zijn verplichtingen te voldoen. In een dergelijke situatie werd opnieuw de verkoper aangesproken, zodat het *corpus* in geen geval verlies leed (CTh 13, 6, 8). Weigerde de koper de last te erkennen, dan viel het land toe aan het *corpus* (CTh 13, 6, 4). Enkel wanneer het *corpus* gedurende 50 jaar geen bijdragen had geëist, werd het stuk grond beschouwd als bevrijd van de lasten.

Het *corpus* inde op die manier bijdragen die in de gemeenschappelijke kas zullen zijn gestort en waarmee de leden in het vervullen van hun opdrachten konden worden gesteund.

Het resultaat was dat er nu een plicht tot bijdrage was ontstaan die op het bezit van land drukte dat eens bezit was geweest van een reder van het *corpus*, en dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen de *navicularii* die als reders actief waren, en de bezitters van eigendommen die onderworpen waren aan de *functio navicularia*. In CTh 13, 6, 7 wordt wel uitdrukkelijk vermeld dat wie een stuk grond van een *navicularius* koopt en dus een bijdrage aan het *corpus* moet geven, zelf geen lid van het *corpus* moet worden.

2.5.3.2. Het corpus in Egypte en Oriens

Egypte had in de drie eerste eeuwen van de Keizertijd een niet te onderschatten belang voor de bevoorrading van Rome. Geen wonder dus dat ook daar een *corpus* van reders bestond. Op basis van een fragment van de Historia Augusta dat reeds eerder aan bod kwam, kan verondersteld worden dat reeds in de 3de eeuw een *corpus* van reders in het oosten van het rijk voorkwam⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Niet alleen de reders probeerden op die manier hun lasten te ontlopen; ook de *pistores* waren inventief genoeg om hun vermogen aan de zonen van hun vrijgelatenen te vermaken. Zie voor deze praktijk en de maatregelen van de overheid Gräber, 1983, 85-90.

⁵⁸⁹ Historia Augusta, Aurelianus, 47, 3.

Het graan uit Egypte dat oorspronkelijk voor Rome was bestemd, vindt in de 4de eeuw een nieuwe bestemming: het werd (gedeeltelijk?) gebruikt voor de gratis uitdelingen die Constantinus in 332 instelde in Constantinopel, en misschien al eerder voor de legers in het oosten⁵⁹⁰. Deze *canon frumentarius urbis Constantinopolitanae* werd vanuit Alexandrië naar Constantinopel verscheept.

2.5.3.2.1. Vergoedingen voor *navicularii*

Vanaf januari 316 is in Egypte een bijkomende heffing op de grondbelasting, een opcent, bekend, de *λο/γοφ πλοι/ων θαλασσι/ων*, ook wel bekend als *λο/γοφ ναυ/λου* of *ναυ/λων*⁵⁹¹. Deze term is herhaaldelijk in de papyri geattesteerd⁵⁹². Cruciaal is P.Oxy.2113, waarin sprake is van een belasting naar rato van de gronden die iemand bezat: per *α)/ρουρα* zaai- of wijngrond werden 50 drachmen geëist, voor een olijfboom 2 en voor weideland 100⁵⁹³.

De opbrengst was bedoeld om het overzeese transport te financieren: zo werden de *navicularii* vergoed die de *canon* naar Constantinopel vervoerden. Omdat de gratis uitdelingen pas in 332 werden ingericht, diende de heffing voor die datum vermoedelijk voor het betalen van reders die graan voor het leger importeerden.

De vergoeding die de reders onder Constantinus kregen, bestond uit 4 procent van de lading en een solidus per duizend *modii* vervoerd graan (CTh 13, 5, 7)⁵⁹⁴.

De heffing wordt ook vermeld in de edicten van Iustinianus en was dus nog in de 6de eeuw van kracht⁵⁹⁵. Waarschijnlijk kwam er een eind aan de belasting toen Egypte in de 7de eeuw door de Arabieren werd ingenomen.

Een dergelijk systeem was, zoals gezien, ook in Afrika in gebruik⁵⁹⁶.

2.5.3.2.2. Het *corpus naviculariorum* en het *munus navicularium*

Uit CTh 13, 5, 7 weten we zeker dat er in 334 een *corpus* van reders bestond in Oriens, een prefectuur die zowel Egypte, Palestina als Syrië omvatte. De zinswendingen “*de suis facultatibus expendentes*” en “*cura sua*” tonen aan dat de reders hun taken vervulden op basis van een *munus patrimonii*, en dat hen dus reeds het *munus navicularium* werd opgelegd. Kort voor 371 werd Oriens gesplitst in twee nieuwe diocesen, Egypte en Oriens: het *corpus* had nu leden in beide diocesen (CTh 13, 5, 14)⁵⁹⁷.

Met CTh 13, 5, 7 vulde Constantinus het *corpus* aan met nieuwe leden. Dit moet een inlijving *ex novo* geweest zijn, omdat voor een gewone inlijving op basis van erfge-

⁵⁹⁰ Ook voor 332 zijn graantransporten naar Byzantium bekend (zie P.Oxy. 2113 uit 316). Sirks, 1984, 354 vermoedt dat die import bestemd was voor de proviandering van de legers in Moesia Inferior en Thracië.

⁵⁹¹ Sirks, 1984, 352.

⁵⁹² Voor referenties naar papyri waarin sprake is van deze heffing, zie Sirks, 1984, 374-375, noten 12 en 14.

⁵⁹³ Herz, 1988, 227.

⁵⁹⁴ De Salvo, 1992, 326-330.

⁵⁹⁵ Ed. Iust. 13, 7 en 8. De invordering van de gelden gebeurt dan door een *susceptor naulorum*.

⁵⁹⁶ Zie blz. 103.

⁵⁹⁷ Sirks, 1984, 387 en 408, noot 2.

naamschap geen keizerlijk besluit nodig was; het *corpus* riep dergelijke personen immers zelf op⁵⁹⁸. Sirks veronderstelt dat de aanvulling van reders *ex novo* de gebruikelijke manier van recrutering was voor het *corpus* van de Oriens, tot in 371 ook daar het systeem dat in Afrika gold, de recrutering *ex vocatione*, zou zijn ingevoerd⁵⁹⁹. Dit zou dan betekenen dat tot 371 het *munus navicularium* niet via overerving aan vermogens was gekoppeld. Hij steunt hierbij op CTh 13, 5, 14⁶⁰⁰.

In 371 beval Valens nl. dat het *corpus* in Egypte en Oriens moest worden aangevuld met nieuwe leden, en wel uit de volgende groepen: *administratores*, *virii honorati*, *curiales*, vroegere *navicularii*, *primipilarii* en senatoren. Hierbij valt op dat het blijkbaar geen uitzondering was dat leden van het *corpus* van hun *munus* ontslagen konden worden, en dat senatoren in het oosten niet gebonden waren door de *lex Iulia de repetundis* en bijgevolg, in tegenstelling tot het westen, officieel schepen konden bezitten. De groepen waaruit moest worden gekozen behoorden tot de toplagen van de stedelijke en rijksadministratie; door deze ongetwijfeld bemiddelde mensen in het *corpus* in te lijven, was de uitvoering van het *munus* opnieuw verzekerd. Voor deze nieuwe leden zullen de *privilegia Africana* gelden⁶⁰¹, “*ut facultatibus propriis per succedaneas hereditatum vices perpetuo sint obnoxii functioni*” (“zodat ze voor altijd met hun vermogens gebonden zijn aan de vervulling van hun plicht, ook als die nieuwe erfgenamen toekomen”). Valens voerde hiermee dus de inlijving *ex vocatione* in, zoals die al in Afrika bestond. Het voordeel voor de keizer is dat hij het aanvullen van het aantal leden nu deels aan het *corpus* zelf kan overlaten en dat het ledenbestand waarschijnlijk minder wisselvallig zal zijn geworden. We zien in CTh 13, 5, 19, uitgevaardigd in 390, en 13, 5, 20, een constitutie van 392, dat het systeem *ex vocatione* al goed ingeburgerd is.

Wanneer iemand lid was van het *corpus*, was hij verplicht schepen te laten bouwen voor het vervoer van graan en deze te onderhouden (CTh 13, 5 14). De kosten daarvoor moesten de leden opbrengen uit hun vermogen, dat bijgevolg een zekere last moest kunnen dragen (CTh 13, 5, 14).

De compensaties waren niet gering: behalve een vergoeding kregen de reders ook een gedeeltelijke vrijstelling van de *praestatio annonaria*: per schip van 10000 *modii* dat een reder kon inzetten werden 50 *iuga* van zijn gronden vrijgesteld van die belasting⁶⁰². Een *iugum* was een fiscale eenheid op basis waarvan de belastingen en heffingen werden berekend: 5 *iugera* wijnvelden of 20 *iugera* akkerland werden gelijkgesteld met 1 fiscale *iugum*, zodat een vrijstelling van 50 fiscale *iuga* een bezit impliceerde van 250 *iugera* wijnvelden of 1000 *iugera* akkerland. Voor minderwaardige gronden kon 50 fiscale *iuga* zelfs een bezit betekenen van 2000 of 3000 *iugera*. Herz maakt hieruit terecht op, “dass mit den *navicularii* eine gehobene und wohlhabende Gruppe der Gesellschaft vor uns steht.”⁶⁰³.

⁵⁹⁸ Zie blz. 107.

⁵⁹⁹ Sirks, 1984, 387.

⁶⁰⁰ Sirks, 1984, 389.

⁶⁰¹ *Privilegium* heeft hier niet de betekenis van voorrecht, maar van bijzondere regeling.

⁶⁰² Carrié, 1975, 1052-1053; Sirks, 1984, 395; De Salvo, 1992, 512-513. Saumagne, 1950, 165 veronderstelt, in overeenstemming met zijn opvatting dat de *navicularii* zelf niet meer instonden voor het transport, dat de 10000 *modii* slaan op de hoeveelheid vervoerd graan.

⁶⁰³ Herz, 1988, 245 met vermelding van de literatuur waarop de berekening van de fiscale *iuga* is gebaseerd. Vermeldenswaard is dat Herz het ook voor mogelijk houdt dat, wanneer verschillende reders samen één schip exploiteerden, de vrijstelling van de *iuga* over hun bezittingen werd verdeeld.

Daarenboven hoefden nieuwe leden (maar naar alle waarschijnlijkheid enkel wie *ex novo* was ingelijfd)⁶⁰⁴ de eerste maal het hout, dat nodig was voor de scheepsbouw, niet te betalen; dit zou door de provincialen van beide diocesen opgebracht worden (CTh 13, 5, 14). Deze maatregel moest het hen gemakkelijker maken om aan hun verplichtingen te voldoen.

De *navicularii* genoten daarnaast ook bepaalde voorrechten die opgesomd zijn in CTh 13, 5, 7: een vrijstelling van *munera*⁶⁰⁵, van de voogdij⁶⁰⁶ en van de *lex Iulia et Papia Poppaea*⁶⁰⁷ en het recht om bij een proces in hun eigen domicilie voor een rechter te verschijnen. Als ze handel dreven voor zichzelf, kregen ze vanaf 393 een vrijstelling van de *vectigalia*, zoals ook de *navicularii* van Afrika dit voorrecht in 395 ontvingen (CTh 13, 5, 23).

Al deze privileges, en vooral de vrijstelling van de *vectigalia*, vormden een niet geringe tegemoetkoming voor de reders. Het schijnt daarom herhaaldelijk te zijn voorgekomen dat handelaars onder het mom als *navicularius* voor de overheid te werken, zich die voordelen onrechtmatig toeëigenden (CTh 13, 5, 16; 13, 5, 23).

2.5.3.2.3. *De praedia naviculariorum*

In 371 werden de *privilegia Africana* ook in het oosten van toepassing. Daarbij hoorden ook de bepalingen betreffende de *praedia naviculariorum*, zodat ik hiervoor verwijs naar de paragraaf over de Afrikaanse *praedia naviculariorum*.

Na de problemen die de reders van het *corpus* kenden in het begin van de 5de eeuw (zie CTh 13, 5, 32), is hun belang als transporteurs vermoedelijk snel afgenomen. Zij evolueerden tot een groep landeigenaren die een vaste financiële bijdrage leverden⁶⁰⁸. Zij vervulden zo de *functio navicularia* zoals we die kennen uit de 6de eeuw⁶⁰⁹.

2.5.3.3. *Navicularii in Spanje*

Voor de behoefte aan graan en vooral olijfolie werd ook Spanje ingeschakeld. Dit blijkt uit het feit dat in de Codex Theodosianus twee regelingen opgenomen zijn voor *navicularii* uit Spanje (CTh 13, 5, 4 en 13, 5, 9)⁶¹⁰. Meer is over hen niet bekend. Ik denk niet dat deze reders in een *corpus* waren georganiseerd: elke aanwijzing die een dergelijke veronderstelling zou rechtvaardigen, ontbreekt. Vermoedelijk waren zij zelfstandige reders die individuele overeenkomsten afsloten met de Staat.

⁶⁰⁴ Sirks, 1984, 396.

⁶⁰⁵ Een herhaling van CTh 13, 5, 5.

⁶⁰⁶ Dit is opmerkelijk, omdat een vrijstelling van de voogdij in oorsprong geen deel uitmaakte van de privileges van *navicularii*, of in elk geval van *domini navium*. Zie blz. 13.

⁶⁰⁷ Een voorrecht dat Claudius reeds had verleend aan *domini navium*. Zie daarvoor blz.49.

⁶⁰⁸ Sirks, 1984, 413.

⁶⁰⁹ Zie blz. 124.

⁶¹⁰ Voor deze wetten, cf. Perea Yébenes, 2003, 88-89.

2.5.3.4. Navicularii in Sardinië

In de 5de eeuw vinden we Sardische *navicularii* terug in een brief van Paulinus van Nola, die verhaalt hoe een zekere *navicularius*, Secundinianus genaamd, ingeschaald wordt voor het transport van (vermoedelijk) graan vanuit Sardinië⁶¹¹:

“Hieme superiore compulsus in Sardinia cum ceteris quippe naviculariis invehendas fiscalibus horreis fruges ministerio propriae navis accipere. Non expectato tempore soliti commeatus ante aestivam temperiem onustum navigium vi publica urgente dimisit.”

“Vorige winter werd hij, samen met andere reders, in Sardinië gedwongen om het vervoer van voorraden voor de graanschuren van de fiscus te aanvaarden op basis van de plicht zijn eigen schip ter beschikking te stellen. Omdat er voor het openbare belang haast bij was, wachtte hij niet op de gebruikelijke tijd om te varen, maar liet het beladen schip vóór het gematigde jaargetijde vertrekken.”

Dat de reder gedwongen werd levensmiddelen te vervoeren, was mogelijk geen uitzonderingssituatie. De overheid kon nl. schepen opeisen voor transport op basis van CTh 13, 7, 2:

“(...) cum omnes in commune, si necessitas exegerit, conveniat utilitatibus publicis oboedire et subvectionem sine dignitatis privilegio celebrare.”

“(...) omdat het past dat allen gezamenlijk, als het nodig is, zich schikken naar het openbaar belang en zonder voorrecht van rang het vervoer voor de overheid verrichten.”

2.5.4. Navicularii in Italië

2.5.4.1. Enkele getuigenissen van navicularii in Italië

Toen Egypte door het instellen van gratis uitdelingen in Constantinopel in 332 niet meer in aanmerking kwam voor de bevoorrading van Rome, gingen de keizers zich meer en meer richten op de toevoer vanuit de westelijke provincies, in de eerste plaats Afrika, maar ook Sardinië, Sicilië en Spanje. Ook Italië zelf stond voor een deel van de graanleveringen in: een deel van Etrurië werd als ‘provincie’ afgesplitst en droeg de naam Tuscia Annonaria. Zoals de naam aangeeft, voorzag dit gebied in de behoefte aan graan⁶¹². Een interessante getuigenis over die streek is te lezen bij Ammianus Marcellinus⁶¹³:

“Terentius enim humili genere in urbe natus et pistor ad vicem praemii, quia peculatus reum detulerat Orfitum ex praefecto, hanc eandem provinciam

⁶¹¹ Epistula 49. Zie Tengström, 1974, 41; Rougé, 1988a, 119-136.

⁶¹² Sirks, 1984, 417.

⁶¹³ Historiae 27, 3, 2. In 14, 6, 1 vermeldt Ammianus dat onder het bewind van de genoemde Orfitus als *praefectus urbi* de wijnimport ernstige moeilijkheden kende.

correctoris administraverat potestate. eaque confidentia deinceps inquietius agitans multa, in naviculariorum negotio falsum admisisse convictus, ut ferebatur, perit carnificis manu, regente Claudio Romam .”

“Een zekere Terentius, een man geboren in Rome en van gewone afkomst, een bakker, werd immers, omdat hij de voormalige prefect Orfitus voor het gerecht had gedaagd wegens verduistering van staatsgelden, op zijn beurt als beloning benoemd tot gouverneur van die provincie [Tuscia Annonaria]. Vol brutaliteit veroorzaakte hij veel onrust tot hij, naar men zei, veroordeeld werd omdat hij bedrog had gepleegd in een kwestie met reders; hij werd geëxecuteerd, toen Claudius prefect was van Rome [374?].”

Dat Terentius de doodstraf kreeg, suggereert dat hij fraude moet hebben gepleegd met goederen van de overheid. Mogelijk had hij verkeerde gegevens ingevuld op de laadbrieven van de *navicularii*, om zich met het verduisterde deel van de lading te verrijken⁶¹⁴. Dergelijke praktijken waren niet onbekend⁶¹⁵.

Memmius Vitrasius Orfitus was *praefectus urbi* in 353-355 en 357-359⁶¹⁶. Het *corpus naviculariorum* van Rome richtte voor hem een standbeeld op (CIL 6, 1740). Waarom precies is niet bekend. Had hij voor hen iets gedaan gekregen? Hoopte het *corpus* op zijn voorspraak bij Valentinianus I? Deze keizer was actief betrokken bij de organisatie van het *corpus*: in 369 beval hij dat het ledenaantal weer op sterkte moest worden gebracht (CTh 13, 5, 13). Als *praefectus urbi* moet hij alleszins van belang geweest zijn voor een *corpus* dat instond voor de bevoorrading van de stad⁶¹⁷. Ook het *corpus pistorum magnariorum et castrensariorum*, het *corpus susceptorum Ostiensium et Portuensium* en het *corpus omnium mancipium* richtten voor Orfitus een standbeeld op (respectievelijk CIL 6, 1739; 6, 1741 en 6, 1742). Het feit dat verschillende bij de *annona* betrokken *corpora* een inscriptie aan hem wijdden, laat vermoeden dat Orfitus in zijn ambtsperiode een voor hen gunstige politiek voerde⁶¹⁸.

De Italiaanse *navicularii* waren vermoedelijk verantwoordelijk voor de verdeling van het geïmporteerde graan over de kusten van Italië. Misschien konden zij als reserve ook ingeschakeld worden voor de vaarten naar Afrika⁶¹⁹.

Nog in de vroege 6de eeuw horen we bij Cassiodorus van *navicularii* uit Campanië, Lucanië en Tuscia⁶²⁰:

“Nullum decet nostras gravanter suscipere iussiones, quae magis utilitates noscuntur extollere devotorum. In Gallicana igitur regione victualium cognovimus caritatem, ad quam negotiatio semper prompta festinat, ut empta angustiore pretio largius distraherentur. Sic evenit ut et venditoribus satisfiat et illis provisio nostra subveniat. Atque ideo devotio tua praesenti auctoritate cognoscat omnes navicularios Campaniae, Lucaniae sive Tusciae

⁶¹⁴ Sirks, 1984, 418.

⁶¹⁵ Zie CIL 3, 14165 en de commentaar op blz. 79ff..

⁶¹⁶ Kohns, 1961, 114; Gräber, 1984, 60.

⁶¹⁷ Gräber, 1983, 12: “(...) er kontrollierte als ranghöchster Vertreter der kaiserlichen Regierung seine eigenen *corpora* bei der Erfüllung ihrer Pflichten.”

⁶¹⁸ Cf. Gräber, 1984, 67.

⁶¹⁹ Herz, 1991, 177.

⁶²⁰ Variae, 4, 5, 1-2.

fideiussoribus idoneis se debere committere, ut cum victualibus speciebus tantum proficiscantur ad Gallias, habituri licentiam distrahendi sic ut inter emptorem venditoremque convenerit.”

“Het past helemaal niet om tegen onze zin onze bevelen uit te voeren, waarvan bekend is dat ze zeker in de behoeften van toegewijde onderdanen voorzien. Wij hebben nu vernomen dat in de streek van Gallië een gebrek aan levensmiddelen heerst. Daar haast het handelsverkeer zich altijd snel heen, om goederen die men voor een lagere prijs heeft gekocht voor een hogere te verkopen. Zo komt het dan dat de verkopers worden tevreden gesteld en dat onze zorg hen te hulp komt. Daarom moet uw verhevenheid [de geadresseerde Amabilis] nu weten dat alle reders van Campanië, Lucanië en Tuscia zich garant moeten stellen met borgen die kunnen betalen, opdat ze met voorraden levensmiddelen alleen maar naar Gallië zouden vertrekken, terwijl ze de vrijheid hebben om te verkopen op de manier die tussen een koper en verkoper gebruikelijk is.”

Blijkbaar werden de reders ook ingeschakeld om ook gebieden buiten Rome die moeilijkheden kenden bij te staan in de bevoorrading⁶²¹.

2.5.4.2. Het *corpus naviculariorum* in Rome

In de geciteerde getuigenissen was nergens sprake van een *corpus naviculariorum* in Italië. Toch moet een dergelijk *corpus* hebben bestaan. In een reeds eerder vermelde passage van de *Historia Augusta*⁶²² stond te lezen dat Aurelianus in de periode 270-275 in Rome *navicularii amnici* installeerde. Zij moesten de Tiberschippers, de *lenuncularii*, *caudicarii*, *scapharii* en *lyntrarii* bijstaan bij het transport van goederen van Ostia naar Rome⁶²³. Net als voor de *corpora* in de provincies neemt Sirks aan dat het *corpus* van de reders die op de Tiber varen door de keizer is geïnstalleerd. Hier lijkt zijn hypothese terecht. Vóór deze periode horen we immers niets van *navicularii* die hun beroep zouden hebben uitgeoefend op de Tiber. Een dergelijk *corpus* leek ook niet nodig, aangezien andere *corpora* voor het vervoer van goederen over die rivier verantwoordelijk waren. Het is mogelijk dat in de 3de eeuw de *lenuncularii* en *caudicarii* in aantal waren teruggelopen, zodat een aanvulling van de beschikbare schippers welkom was.

Hoe het ook zij, in de eerste helft van de 4de eeuw was dit *corpus* georganiseerd op de manier die we uit de provincies kennen⁶²⁴: de leden waren onderworpen aan een *munus* waardoor zij verplicht waren schepen in te zetten. De inlijving gebeurde net als in Afrika en het oosten *ex vocatione* of *ex novo* (CTh 13, 5, 2; 13, 5, 3; 14, 4, 1; 15, 14, 4⁶²⁵).

⁶²¹ Zie Sirks, 1984, 446, noot 31.

⁶²² *Historia Augusta*, Aurelianus, 47, 3.

⁶²³ Sirks, 1984, 494. Voor de Tiberschippers, zie De Salvo, 1992, 144-182.

⁶²⁴ Sirks, 1984, 496-500.

⁶²⁵ Zie blz. 107.

Het *corpus* van reders te Rome is niet zo goed gedocumenteerd. Er is wel een inscriptie bekend waarin de reders een standbeeld oprichten voor de *praefectus urbi* Orfitus (CIL 6, 1740⁶²⁶).

Uit een brief van Symmachus vernemen we verder dat het Romeinse *corpus* van reders betrokken was bij de aanvoer van brandhout voor de baden.

De zorg voor de baden was in de 4de eeuw overgelaten aan *mancipes*, die ook belast waren met de aanvoer van brandhout (CTh 14, 5). Ter ondersteuning van hun taak bood Valentinianus I hen in 370 de exploitatie van zoutpannen. Toch kenden de *mancipes* nog steeds problemen bij het vervullen van hun plichten. Zij riepen *navicularii* op om het transport op zich te nemen. Omdat het *corpus* van reders niet bereid was deze taak helemaal op zich te nemen, stonden zij enkele leden af aan de *mancipes*⁶²⁷. Symmachus verwoordt het als volgt⁶²⁸:

“Tunc urgente defectu navicularios aequae lignorum obnoxios functioni ad parem sollicitudinem vocare coeperunt, ut utriusque corporis cura coniuncta indiscretum munus agnosceret. At illi nonnullos de turmalibus suis tradere maluerunt quam in societatem tanti oneris convenire. Itaque factum est, ut volentibus iidem certi homines mancipibus iungerentur.”

“Omdat het probleem begon te dringen, begonnen ze toen reders die evenzeer aan de verplichting hout aan te voeren waren onderworpen, aan te spreken voor de gelijke plicht, zodat men een last zou erkennen die niet was gescheiden <volgens elk corporatief verband>, doordat de plicht van elk corporatief verband verbonden was. De reders wilden echter liever enkele mensen uit hun rangen afstaan dan gezamenlijk zo’n last op zich te nemen. Zo gebeurde het dat met instemming van die personen, bepaalde mensen bij de *mancipes* werden ondergebracht.”

We zagen reeds eerder dat op de Piazzale in Ostia een *statio* van *navicularii lignarii* was gevestigd⁶²⁹. Misschien is dit de reden waarom op de reders een beroep werd gedaan om bij te springen bij het aanvoeren van hout.

In 450 werd het *corpus naviculariorum* in Rome nog eens op sterkte gebracht door Valentinianus III met de uitvaardiging van Novelle 29:

“Imp. Valent(inianus) a. Epityncano p(raefecto) u(rbi). Publicis commodis et sacratissimae urbis utilitatibus amica suggestio magnitudinis tuae clementiam nostram more solitae provisionis admonuit, ut naviculariorum corpori per tot detrimenta lassato remedia praestaremus: quorum privilegiis sufficere constituta vetera potuerunt, nisi haec temeritas illicitae usurpationis infringeret Epityncane p(arens) k(arissime) a(tque) amantissime). Unde inl(ustris) m(agnitudo) t(ua) hac nostri pragmatici sanctione cognoscat iuxta suggestionem suam navicularios, qui munus proprium defugerunt, ad corpus suum cum agnatione et peculiis reducendos, omni vel coniunctionis vel obnoxietatis vel cuiuslibet personae privilegio et defensione submota: eorum

⁶²⁶ Zie blz. 115.

⁶²⁷ Gräber, 1983, 42-44 bespreekt deze tekst eveneens, zonder evenwel de precieze verhouding tussen de twee *corpora* en de betekenis van de passage te achterhalen.

⁶²⁸ Relatio 44, 2-3.

⁶²⁹ Zie blz. 91.

qui sine heredibus obierunt, substantiam quolibet alienatam titulo ab his vindicari, qui memoratae serviunt functioni. (...).”

“Keizer Valentinianus aan Epityncanus, *praefectus urbi*: Voor het openbaar belang en het nut van de allerheiligste stad heeft het vriendelijk bericht van uw verheven persoon ons herinnerd aan de bestaande gewoonte, namelijk dat wij middelen verschaffen aan het corporatieve verband van de reders, dat door zoveel verliezen is verzwakt. Voor hun privileges konden de oude bepalingen volstaan, tenzij ze geschonden werden door lichtzinnig en ongeoorloofd misbruik, waarde Epityncanus. Daarom moet u volgens ons keizerlijk besluit weten dat, overeenkomstig uw bericht, de reders die hun verplichting ontvlucht zijn, terug in het corporatieve verband moeten worden ondergebracht, samen met hun verwanten en vermogens, waarbij elk voorrecht en verweer op basis van huwelijk, verplichting of persoonlijk positie aan de kant worden geschoven. Het vermogen van hen die zonder erfgenamen gestorven zijn, moet, op welke manier het ook vervreemd is, opgeëist worden door wie de vermelde plicht vervult. (...)”

Nadien vernemen we niets meer van deze reders. Sirks veronderstelt dat na 476 de gratis uitdelingen in Rome werden afgeschaft, zodat de reders die op de Tiber voeren geen bestaansredenen meer hadden⁶³⁰.

2.5.4.3. De *praedia naviculariorum* in Italië

In Afrika waren de *praedia* in de periode 367-375 ingesteld, in Egypte en de Oriens in 371. Als we uitgaan van CTh 13, 6, 1 zouden de *praedia* in Rome reeds hebben bestaan vanaf 326. Deze constitutie is het keizerlijk antwoord op een verzoekschrift van het *corpus* van reders, dat blijkbaar nadelen ondervond van de verkoop van landerijen door *navicularii*, zodat die gronden niet meer voor de vervulling van het *munus* in aanmerking kwamen. Constantinus besliste dat nu ook de kopers van de landerijen tot opname van het *munus* gedwongen konden worden. Het is niet bekend wanneer de *praedia naviculariorum* in Italië verdwenen zijn⁶³¹.

2.5.5. De organisatie van het transport⁶³²

2.5.5.1. Contracten met de overheid

CTh 13, 5, 6 (334) lijkt erop te wijzen dat het *corpus* zelf voor het transport een vaarschema opstelde voor haar leden⁶³³. Blijkbaar werd in het toewijzen van vaarten

⁶³⁰ Sirks, 1984, 503.

⁶³¹ Sirks, 1984, 514.

⁶³² De organisatie van het transport voor de overheid kende in het westen (Afrika) en het oosten (Egypte en Oriens) veel overeenkomsten, maar ook enkele verschilpunten (cf. het gemaakte onderscheid bij de *corpora naviculariorum*). Wanneer geen onderscheid wordt gemaakt, gelden de regelingen (naar alle waarschijnlijkheid toch) voor beide rijkdelen.

⁶³³ Zie ook Herz, 1988, 235 en 241, noot 92; id., 1991, 173; De Salvo, 1992, 521.

aan de *navicularii* niet altijd even correct gehandeld: het kon gebeuren dat steeds dezelfde *navicularii* de langste vaarten voor hun rekening moesten nemen, terwijl toch de *subsidia* gelijkelijk werden verdeeld over alle leden. Het zullen vooral de reders met grotere invloed en meer relaties geweest zijn, die zich probeerden te onttrekken aan de lastige vaarroutes en deze oplegden aan de *tenuiores*.

Zoals blijkt uit CTh 13, 5, 8 en gesuggereerd wordt door CIL 3, 14165⁶³⁴ was het de gewoonte dat de *navicularii* bij de inlading van de vracht *relatoriae* of vrachtbrieven kregen van de verantwoordelijken voor de *annona* in de provincies⁶³⁵. Deze brieven ontsloegen hen van andere opdrachten zolang ze onderweg waren. Het vervoeren van graan dat bestemd was voor de overheid kreeg immers voorrang. Daarom was het (zeker in het oosten) ook verboden particuliere vrachten toe te voegen aan ladingen voor de Staat, zoals CTh 13, 8, 1 duidelijk maakt:

“Impp. Arcadius et Honorius AA. Rufino praefecto praetorio. oneri publico sarcinam privatam ne quis imponat nec audeat portitores frumenti ad suscipiendum onus aliqua necessitate compellere. hoc enim facto adque commisso non in dispendium solum adque naufragii damnum tenebitur obligatus, verum etiam publicae cohercitionis experietur vigorem. dat. v id. ian. Constantinopoli Olybrio et Probino cons. (395 ian. 9).”

“De keizers Arcadius en Honorius aan Rufinus, *praefectus praetorio*: Bij een openbare vracht mag niemand een particuliere lading voegen. Men mag de transporteurs van graan onder welke dwang ook niet verplichten <extra> vracht aan te nemen. Als dit immers gebeurt en gedaan wordt, zal hij niet alleen aansprakelijk worden gehouden voor het verlies <van lading> en de schade van de schipbreuk, maar hij zal ook de kracht voelen van een straf van de overheid. Te Constantinopel op 9 januari 395.”

Na aankomst in de haven werd de lading gecontroleerd door de administratie van de *annona* (bv. Iulius Possessor (CIL 2, 1180) en de *mensores frumentarii*). De resultaten van de controle werden waarschijnlijk op *securitates* opgetekend, zoals CTh 13, 5, 26 laat vermoeden. Het is mogelijk dat een *relatoria* met een bevestiging van ontvangst een *securitas* werd genoemd⁶³⁶. Het uitreiken van de *securitates* kon in Italië soms een hele tijd op zich laten wachten⁶³⁷. Die ontvangstbewijzen moesten in de haven waar de goederen waren ingeladen afgegeven worden, zodat de verantwoordelijken daar konden nagaan of de schipper zich gehouden had aan de overeenkomst.

De schipper was verplicht de *securitates* binnen een termijn van twee jaar na de inlading terug te brengen, althans sinds de constitutie CTh 13, 5, 21 van Constantinus. Omdat deze termijn daar als een gunst werd beschouwd, moet de periode vroeger korter geweest zijn. De reders wisten hier zeer handig misbruik van te maken: gedurende die twee jaar probeerden ze handel te drijven met het graan

⁶³⁴ Zie blz. 79ff..

⁶³⁵ In CIL 3, 14165 was dit de *procurator*.

⁶³⁶ Sirks, 1984, 237; De Salvo, 1992, 526. Zie ook Kohns, 1961, 67-68.

⁶³⁷ Zie BGU 1, 27 = Wilcken 445 (2de-3de eeuw), een brief van een reder aan zijn broer waarin hij schrijft dat hij reeds enkele maanden in Italië op de nodige documenten wacht.

dat voor de overheid was bestemd⁶³⁸. Uit CTh 13, 5, 26 weten we dat in 396 in het westen de termijn teruggebracht werd tot een jaar, behalve in geval van overmacht; dan bleef de vroegere termijn van twee jaar gelden. In het oosten gold de regel van twee jaar, maar wanneer reders met ladingen voor de fiscus handel gingen drijven, riskeerden zij de doodstraf (CTh 13, 5, 33).

Als een *navicularius* zijn *securitates* niet kon voorleggen, moest hij volgens CTh 13, 5, 21 het geleden verlies vergoeden, of aantonen dat het verlies van de lading aan overmacht te wijten was. Tijdens het vervoer was de *navicularius* aansprakelijk voor de ingeladen goederen. In geval van schipbreuk was de zaak heel wat minder duidelijk: deze gevallen werden geregeld door de constituties van CTh 13, 9, maar op de vraag wie wanneer verantwoordelijk was en in welke mate wordt hier niet verder ingegaan⁶³⁹.

De *navicularii* waren verplicht tussen 1 april en 1 oktober vrachten te aanvaarden. Deze moesten vervoerd worden tussen 15 april en 15 oktober. Vanaf november tot het einde van maart waren zij vrijgesteld van transporten⁶⁴⁰. Die termijnen werden duidelijk aangegeven in CTh 13, 9, 3, 3, uitgevaardigd in 380:

“Placuit sane, ut, novembri mense navigatione subtracta, aprilis, qui aestati est proximus, susceptionibus adplicetur. cuius susceptionis necessitas ex kal. aprilib. in diem kal. octob. mansura servabitur; in diem vero iduum earundem navigatio porrigetur.”

“Het is duidelijk vastgelegd dat, nadat de scheepvaart in november is stilgelegd, april, de maand die het dichtst bij de zomer ligt, de tijd is voor het inladen. De verplichting voor deze inlading zal ononderbroken in acht worden genomen van 1 april tot 1 oktober. Tot 15 oktober moet er worden gevaren.”

2.5.5.2. Andere contracten

Wanneer een *navicularius* zijn schip ter beschikking van anderen stelt, zijn ruwweg twee manieren van verhuren (*locatio-conductio*) mogelijk⁶⁴¹: het schip en de laadruimte kan als geheel verhuurd worden aan een persoon, *aversione* of *per aversionem* zoals dit heet⁶⁴², of - en dit zal in de meerderheid van de gevallen gebeurd zijn -, meerdere personen kunnen samen het schip huren en hun te

⁶³⁸ Wanneer bv. door een misoogst een graantekort heerste, konden zij het graan dat zij ter beschikking hadden, aan een hoge prijs verkopen. Als de prijs zich binnen hetzelfde jaar normaliseerde, kochten zij nieuwe hoeveelheden en hadden dus een mooie winst gemaakt. Cf. De Salvo, 1992, 525.

⁶³⁹ Zeer vereenvoudigd komt het erop neer dat een reder, en wellicht zijn *corpus* (zie CTh 13, 5, 32), het verlies moest betalen, tenzij hij overmacht kon aantonen, waarna de fiscus het verlies van de lading droeg en de schipper dat van zijn schip. Dergelijke gevallen werden grondig, desnoods met foltering, onderzocht door de overheid. De Staat stond wel in een sterkere positie, omdat de bewijstlast bij de reders lag. Voor een gedetailleerde behandeling van deze rechtsregels, de mogelijkheden van verzuim die de reders hadden bij een geveinsde schipbreuk en de afpersingen waaraan zij konden worden blootgesteld, verwijs ik naar Tengström, 1974, 28 en 52; Sirks, 1984, 287-291; Manfredini, 1986, 135-148 en 361-365; Herz, 1988, 261-262. Interessant voor deze vragen is ook de tekst van Augustinus, blz. 107ff..

⁶⁴⁰ Voor *mare clausum*, zie blz. 47.

⁶⁴¹ Ménager, 1960, 182.

⁶⁴² Dig. 14, 2, 10, 2 (Labeo) en 14, 1, 1, 15 (Ulpianus).

vervoeren waren verdelen over de laadruimte⁶⁴³. Deze laatste moet al lang bestaan hebben, want Plutarchus vermeldt dat Cato reeds als partner in een dergelijke onderneming optrad⁶⁴⁴.

2.5.6. Nuancering van het traditionele beeld van de maatschappij van de Late Oudheid

Uit de geschetste evolutie van de *munera* en de wetten die het leven van o.a. de schippers probeerden te regelen komt een beeld naar voor van een rigide afbakening van standen in een maatschappij waar duidelijk geen ruimte is voor mobiliteit en keuzevrijheid. Het lijkt alsof voor een groot deel van de burgers zowel de sociale positie (cf. de leden van de stedelijke raden) als het beroep (cf. o.a. bakkers en schippers) van bij de geboorte vaststond.

Deze ontwikkeling in de richting van een in alle lagen van de gemeenschap doordringend staatsdirigisme werd in de secundaire literatuur vaak veroordeeld⁶⁴⁵: de bureaucratische machine van de overheid zou het individuele initiatief steeds meer ingeperkt en uiteindelijk verstikt hebben, steeds meer verenigingen aan zich gebonden hebben en de verplichtingen die aan door de staat toegekende privileges verbonden waren zouden steeds zwaarder hebben doorgewogen. Deze visie is vooral terug te vinden in het oeuvre van Waltzing; in sombere kleuren schildert hij de maatschappij van de Late Oudheid, waarin verplichtingen en dwang door de overheid alle onderdanen zouden treffen⁶⁴⁶. In de literatuur bleef dit negatieve en afwijzende standpunt lang overeind⁶⁴⁷.

Maar in hoeverre klopt dit beeld met de werkelijkheid? Waren die wetten in de eerste plaats wel zo effectief? En brachten zij werkelijk zo een ingrijpende verandering teweeg in het leven van de *navicularii*?

2.5.6.1. De algemene waarde van juridische bepalingen

Zoals gezien bevatten de Codex Theodosianus en de Digesten een breed uitgewerkte verzameling van wetten betreffende de *navicularii*. De cruciale vraag is of ze inderdaad *ad litteram* werden toegepast, en in welke mate.

Er is nl. ten eerste op gewezen dat het feit dat gelijkaardige bepalingen steeds opnieuw werden uitgevaardigd, suggereert dat aan die wetten dikwijls geen gevolg

⁶⁴³ Dig. 19, 2, 31 (Alfenus).

⁶⁴⁴ Zie blz. 134.

⁶⁴⁵ Cf. de term “spätromische Zwangsstaat” in het Duitse onderzoek (Horstkotte, 1988, 20-21).

⁶⁴⁶ Zie bv. Waltzing, 1896-1900, III, 266-267 : « La liberté professionnelle : il n'en reste rien du tout ! ».

⁶⁴⁷ Cf. o.m. De Robertis, 1937, 194-196, die spreekt van een “classe degli armatori” ; Piganiol, 1947, 96, die over de Late Oudheid niet zonder enige overdrijving schrijft: “On peut dire que tous les bateaux de l'Empire sont en état de réquisition permanente.”; Lambrechts, 1949, 117: “C'est un curieux aspect de l'organisation sociale de cette époque et du ‘dirigisme’ poussé de l'état que cette prétention de river pour toute éternité l'ensemble des citoyens dans un système de castes rigoureusement cloisonnées.”; Nuyens, 1958, 519: “Une des caractéristiques les plus marquantes du Bas-Empire romain est la cristallisation de toutes les classes sociales.”. Zelfs 80 jaar na Waltzing beweerde Jones, 1970, 79 nog steeds dat “one of the most repellent features of the Roman empire is the system of castes (...)”, al beseftte hij reeds de fictie van een dergelijk systeem : “(...) the legal caste system which was thus created was by no means all-embracing, and in practice was not rigorously enforced.”.

werd gegeven⁶⁴⁸. Gezien de hoeveelheid wetten die pogen de relatie tussen de Staat en de *navicularii* voor te schrijven, is het best mogelijk dat in werkelijkheid de schippers veel bepalingen van de keizer stilzwijgend naast zich neerlegden en herhaaldelijk aan controle ontsnapten. Zij moeten daarom niet steeds als slachtoffers van een toenemend staatsdirigisme worden gezien: wat vooral uit de wetten blijkt is het falen van het consequent doorvoeren van de verordeningen. Zij wilden wel gebruik maken van de voorrechten en economische voordelen van hun positie, zonder echter de bijhorende verplichtingen op zich te nemen⁶⁴⁹. De talrijke keizerlijke *constitutiones*, die als antwoord op een verzoekschrift of klacht werden uitgevaardigd, bewijzen in elk geval de mogelijkheden die de *navicularii* hadden om hun protesten te laten horen⁶⁵⁰. Steeds ad hoc regelingen die een specifieke situatie trachten op te lossen => geen uitgebouwde rechtssituatie.

Ten tweede blijkt uit literaire bronnen overduidelijk dat de vooropgestelde strakke indeling in standen en het veronderstelde gebrek aan sociale mobiliteit zoals beschreven in de juridische bronnen, niet meer dan fictie was⁶⁵¹. De wetten uit de *Codices* onthullen zeker de wensen en intenties van de keizers, maar moeten met de nodige omzichtigheid gehanteerd worden bij het reconstrueren van de realiteit van de Late Oudheid. In CTh 13, 5, 6 wordt bv. een poging ondernomen een einde te maken aan de misbruiken binnen het *corpus* waarbij steeds de minder invloedrijke reders de lastigste vaarprogramma's opgelegd kregen. Hieruit blijkt m.i. duidelijk dat de zogenaamde 'klasse' van *navicularii* een fictie is: binnen een *corpus* konden invloed, inzetbaar vermogen, aantal beschikbare schepen e.d. per lid in aanzienlijke mate variëren. Bv. Inzake bescherming tegen misbruiken door keizerlijke ambtenaren ter plaatse. Cf. CTh XIII, 5, 38.

2.5.6.2. De specifieke situatie voor de *navicularii*

In de secundaire literatuur wordt er soms beweerd dat, met de invoering van het *munus* en het verplichten van het lidmaatschap, nogal wat *corporati* probeerden de *corpora* te verlaten⁶⁵². Het is nodig na te gaan of dit ook voor de *navicularii* opgaat: wilden zij hun beroep liever de rug toekeren en poogden zij te ontsnappen uit hun positie in de economische wereld? Welke redenen kunnen zij hiervoor nu gehad hebben?

Men kan vooreerst veronderstellen dat de privileges en financiële voordelen niet meer opwogen tegen de lasten die zij op zich moesten nemen, waardoor het naviculariaat niet langer lucratief was. Deze redenering kan opgaan voor de minder gegoede *navicularii*, die bv. slechts één schip konden inzetten en dus weinig profiteerden van de geldelijke winsten bij het vervoer van eigen producten⁶⁵³. Dit geldt evenwel niet voor de kapitaalkrachtige leden van de *corpora* die meerdere schepen beheerden: het transporteren van goederen was voor hen waarschijnlijk niet veel meer of minder winstgevend dan vroeger. Ondanks aanwijzingen dat de

⁶⁴⁸ MacMullen, 1964, 49: "(...) laws repeated are laws unenforced."

⁶⁴⁹ Zo ook De Salvo, 1992, 578.

⁶⁵⁰ Cf. Herz, 1991, 175.

⁶⁵¹ MacMullen, 1964, 50-51 met voorbeelden uit de literatuur; Sirks, 1984, 25.

⁶⁵² Deze situatie kan men wel duidelijk voor de *decuriones* opmerken. Voor details, zie Jones, 1970, 80-81; Horstkotte, 1988, 105-110.

⁶⁵³ Reders moesten geen *vectigalia* bealen voor de handel die zij voor zichzelf dreven. Zie blz. 113.

neerwaartse trend in het handelsverkeer van de 3de eeuw werd voortgezet in de 4de eeuw⁶⁵⁴, bleef de *annona* een vaste ‘werkgever’ met niet onaantrekkelijke arbeidsvoorwaarden.

Voor de minder invloedrijke reders is nog een tweede reden te bedenken waarom zij het *corpus* zouden willen verlaten: er moet in de verdeling van de vaarten binnen het *corpus* een zekere wantoestand hebben geheerst, waarbij steeds dezelfde reders de lastigste vaarten kregen⁶⁵⁵.

Een tweede verandering, die doorgaans als bijzonder ingrijpend wordt voorgesteld, is het erfelijk maken van het *naviculariaat*. Deze evolutie staat in de Late Oudheid niet op zichzelf: o.m. werden ook de *pistores* en *decuriones* aan hun beroep en status gebonden. Dat een dergelijke positie bij wet door de ouders op hun kinderen (als zij tenminste de erfgenamen zijn, wat veelal het geval zal zijn geweest) wordt overgedragen, lijkt op het eerste zicht inderdaad een radicale en verstrekkende beknutting van de individuele vrijheid. De vraag is echter of dit werkelijk op die manier werd ervaren: kwam het juridisch vastleggen van de erfelijkheid van het *naviculariaat* als een schok aan, of bevestigde deze wet een min of meer officieuze realiteit?

Men kan immers aanvoeren dat het exploiteren van één of meerdere schepen niet het werk van één generatie hoeft te zijn: een schip is doorgaans gedurende meerdere generaties zeewaardig. Een zoon die het beroep van zijn vader overneemt, kan gebruik maken van diens handelsservaring en –contacten en vindt a.h.w. het pad voor zich gebaad⁶⁵⁶. Dikwijls had hij ook geen andere keuze⁶⁵⁷. Bovendien is het niet meer dan menselijk dat een vader zich bij voorkeur door zijn kinderen laat opvolgen⁶⁵⁸.

Anderzijds kan men zich voorstellen dat de administratie van de *annona* eerder geneigd zal zijn contracten af te sluiten met bekende en vertrouwde (families van) *navicularii* dan met nieuwkomers in het vak. Voor beide handelspartners kon het overdragen van het ambt van vader op zoon dus bepaalde voordelen inhouden. Het lijkt m.a.w. aanvaardbaar dat het beroep van *navicularius* doorgaans binnen de familie bleef, en dat de bovenvermelde wet dus dikwijls niet meer was dan een bekrachtiging van een bestaande toestand⁶⁵⁹. De veronderstelde pogingen van de *navicularii* om hun positie te ontvluchten kunnen m.i. niet op die manier verklaard worden.

Wanneer we de wetten van de Codex Theodosianus van 13, 5 en 13, 6 erop naslaan, blijken de verordeningen van 13, 5 nagenoeg allemaal betrekking te hebben

⁶⁵⁴ MacMullen, 1964, 49.

⁶⁵⁵ Zie blz. 118. Cf. tevens Gräber, 1983, blz. 40-41 en 61. In CTh 13, 5, 14 wordt gezegd dat de reders die *ex novo* worden gekozen uit de hogere stedelijke rangen moeten komen. Het is niet ondenkbaar dat precies die personen hun invloed konden laten gelden om te ontsnappen aan de moeilijke vaarten. Zo zou de tweespalt in het *corpus* kunnen bestaan tussen de reders die *ex novo* werden aangeduid en over de nodige relaties en invloed beschikten en de *navicularii* die door *vocatio* hun ambt toegewezen kregen.

⁶⁵⁶ Via de amforenstudie zijn inderdaad hele families bekend die in dezelfde sector van het goederentransport actief waren (cf. blz. 151).

⁶⁵⁷ Veyne, 1961, 228: “Car, dans la société romaine comme dans toute société préindustrielle, la question du choix d’un métier ne se posait que dans les classes élevées; dans les autres il allait de soi qu’on faisait le métier de son père. Fuir le métier paternel, c’était risquer de tomber parmi les éléments flottants de la société.”

⁶⁵⁸ Cf. Ausbüttel, 1982, 106, noot 48 ; Horstkotte, 1988, 87-88 en 94; Veyne, 1981, 341.

⁶⁵⁹ Veyne, 1981, 341: “Il arrive que l’on ordonne aux gens de faire ce qu’ils faisaient déjà, pour leur faire moralement sentir qu’on est le maître.”

op de voorrechten van reders en de bescherming van die privileges. Niets wijst er éénduidig op dat de reders hun *corpora* probeerden te ontvluchten. Wel grepen zij de mogelijkheid aan hun vermogen van het *munus* te bevrijden, waardoor zij wel de voordelen (de privileges) konden genieten, maar hun verplichtingen trachtten te ontlopen. Daarom werd het systeem van de *praedia* ontwikkeld. De wetten van 13, 6 lijken erop te wijzen dat bij het systeem van de *praedia naviculariorum* de overheid zich vaker gedwongen zag tot het nemen van maatregelen met een meer dwingend karakter. Het ziet ernaar uit dat vooral tegen dit aspect van het naviculariaat, het onderwerpen van vermogens – of die nu eigendom zijn van reders of gekocht werden door derden - aan het *munus*, een zekere weerstand bestond. De belangrijkste reden van verzet is gelegen in het feit dat nu ook gronden die een *navicularius* bezit of iemand van een reder heeft gekocht, ingeschakeld worden in het systeem van de *annona*. Voorheen was er een duidelijke scheiding wat de gronden betreft tussen het beroeps- en privé-leven: het geld dat iemand verdiend had, kon hij investeren in grond, het traditionele symbool van welstand en zo een tweede winst realiseren⁶⁶⁰. Nu ook zijn belegging, zijn uitdrukking van rijkdom werd belast vervaagde die grens: hij leverde m.a.w. alleen door zijn bezit al een dienst aan de Staat. Misschien was dit voor de meeste eigenaars of kopers niet meteen een aanslag op hun financiële positie, maar men kan zich inbeelden dat de motivering voor het bezit of de overname van zo'n *praedium* sterk verminderde. De reden van de onwil of het verzet bij reders en kopers was dus dat steeds meer aspecten van hun bestaan werden belast⁶⁶¹. Hetzelfde is op te merken voor de personen die het vermogen van een reder erfden zonder er zelf veel voordelen te verwachten van het ambt van *navicularius*. Daarvoor verwijs ik naar de commentaar bij de tekst van Augustinus⁶⁶².

De vrijstellingen die de reders genoten moeten zeker aantrekkelijk zijn geweest en betekenden een interessante compensatie voor de lasten die op hen wogen⁶⁶³. Libanius meldt zelfs dat in 362 een *decurio*, om de *munera* die verbonden waren aan zijn functie te ontduiken, besliste zich te laten inschrijven bij de *navicularii*⁶⁶⁴. Volgens CTh 13, 5, 5 waren *navicularii* immers, ook als ze de rang van *decurio* hadden, vrijgesteld van *munera*. Ik geloof dan ook dat voor een *decurio* het een economisch voordeel betekende, wanneer hij *navicularius* werd, ondanks de druk van het *munus navicularium*.

Tenslotte kan ook worden opgemerkt dat niet alle *navicularii* vanuit hun beroep als reder automatisch verplicht waren tot het vervullen van het *munus*. Het feit dat

⁶⁶⁰ D'Arms, 1974, 121 ; De Salvo, 1992, 494, noot 59: "Forse i *navicularii* investivano capitali in possedimenti fondiari, sperando di migliorare la propria condizione economica, di essere accolti nelle curie municipali o forse addirittura nel senato di Roma e Constantinopoli."

⁶⁶¹ Horstkotte, 1988, 26 maakt een gelijkaardige opmerking over de algemene houding t.o.v. belastingen in de Late Oudheid: "Offenbar hatten die laufenden steuerlichen Verpflichtungen den Wohlstand der so vermögenden Herren nicht ernstlich beeinträchtigt. Zweifellos hätten sie auch höhere Abgaben tragen können. Indes lässt es die Nachricht geraten erscheinen, die Belastungsgrenze nicht primär als eine ökonomische, sondern als eine Mentalitätsfrage zu betrachten. So gesehen, sind Steuerwiderstände und –klagen zwar unverkennbarer Ausdruck eines Widerstrebens gegen die Besteuerung, nicht aber damit zugleich schon als Ausdruck wirtschaftlicher und sozialer Not zu verstehen."

⁶⁶² Zie blz. 107.

⁶⁶³ Cf. Sirks, 1982, 155-156 en 170.

⁶⁶⁴ Epistula 705.

sommige reders als *vacui* bekend staan⁶⁶⁵, ontkracht het beeld van een rigide maatschappij waarin elk individu in functie van de Staat zwaar belast werd.

Ik stem dan ook in met De Salvo, wanneer zij besluit: “I *navicularii*, insomma, non devono essere considerati solo come delle vittime stritolate dal meccanismo opprimente dello ‘Zwangsstaat’ tardoantico, che invece, dal canto suo, con i continui richiami agli obblighi e la monotona e stanca ripetizione delle sue disposizioni, non fa che rivelare la propria debolezza.”⁶⁶⁶.

2.6. *Navicularii* vanaf de 6de eeuw

Voor deze periode moeten we ons baseren op de Codex Iustinianus, waarin de paragrafen 11, 2, 1-6 en 11, 5 handelen over het transport⁶⁶⁷. Opvallend is dat het vervoer niet meer geregeld wordt door *navicularii* van een *corpus* die op basis van hun *munus* deze taak voor hun rekening nemen, maar door particuliere *naucleri* die waarschijnlijk een individueel contract met de fiscus afsloten. Uit het feit dat in deze Codex geen bepalingen zijn opgenomen omtrent het *munus*, kan besloten worden dat dit in de 6de eeuw niet meer bestond⁶⁶⁸. Wel is er nog sprake van een *functio navicularia*⁶⁶⁹, maar dit betreft hoogstwaarschijnlijk een betaling als heffing op bepaalde landerijen, de *praedia naviculariorum*.

Dat de vroegere organisatie van reders dus een grondige wijziging heeft ondergaan, blijkt nog het duidelijkst uit de toevoeging in de rubriek CI 11, 2. Die luidt: “*De naviculariis seu naucleris publicas species transportantibus*” (“Over de reders [*navicularii*] ofwel de reders [*naucleri*] die goederen voor de overheid vervoeren”). Beide termen zijn synoniemen, maar de toevoeging *publicas species transportantibus* maakt duidelijk dat we niet meer moeten denken aan de *navicularii* die we in de *corpora* ontmoetten en sowieso het transport voor de overheid regelden, maar aan zelfstandige reders die hun diensten ook ter beschikking van de Staat stelden.

Blijkens CTh 13, 5, 32 ondervonden de reders van het *corpus* van het oosten reeds in 409 moeilijkheden (nl. door de *inopia navium*) om hun verplichtingen na te komen. Toen werd al een beroep gedaan op zelfstandige reders die geen lid waren van het *corpus*⁶⁷⁰.

De regelingen die de positie van de reders tegenover de overheid, hun vergoedingen en verantwoordelijkheden in deze tijd bepaalden, zijn onmiskenbaar gebaseerd op de constituties uit de Codex Theodosianus; soms werden zij zelfs ongewijzigd overgenomen. De details en de precieze verschillen tussen de codices hoeven ons hier niet bezig te houden⁶⁷¹.

⁶⁶⁵ Zie blz. 107.

⁶⁶⁶ De Salvo, 1992, 577. Cf. ook ead., 1987a, 351.

⁶⁶⁷ Sirks, 1984, 365.4-365.6.

⁶⁶⁸ De manier waarop De Robertis, 1971, 189 en 203-205 ondanks alles toch probeert aan te tonen dat de *corpora* nog bestonden, kan niet overtuigen. Hij veronderstelt nl. dat, omdat bijna elke reder lid was van een *corpus*, de verplichtingen zodanig gespreid waren dat zij niet meer als een *munus* werden ervaren. Daarom zouden geen bepalingen over een *munus* in de Codex Iustinianus zijn opgenomen.

⁶⁶⁹ CI 11, 3 en 12, 57, 3. In CI 11, 6, 6 slaat *concilium naviculariorum* vermoedelijk niet op een *corpus*, maar op de groep van bezitters van *praedia naviculariorum*. Zie Sirks, 1984, 405.

⁶⁷⁰ Cf. Rougé, 1966, 242-243.

⁶⁷¹ Ik verwijs hiervoor naar Sirks, 365.4-371.

2.7. Slotopmerking bij deel 2

In de voorgaande pagina's hebben we de Romeinse *navicularii* gedurende meer dan vijf eeuwen gevolgd. We ontmoetten hen eerst in de late Republiek als handelaars, transporteurs en reders, drie functies die zij in de volgende eeuwen in verschillende combinaties zijn blijven vervullen. We zagen hen een contract aangaan met de Romeinse keizers die voor de aanvoer van het graan voor de uitdelingen grotendeels op de *navicularii* vertrouwden. We merkten hoe zij zich verenigden in *collegia* en *corpora* en zo in een nieuwe verhouding tot de overheid kwamen te staan. Deze tocht heeft ons de veranderende economische, organisatorische en wettelijke context laten zien binnen dewelke de *navicularii* gevaren hebben.

Toch hebben we de *navicularii* in de eerste plaats als groep zien optreden, of zij nu verschenen als een geheel van zelfstandig opererende reders, dan wel als een goed georganiseerd *collegium* of *corpus*. In de gebruikte literaire bronnen was inderdaad steeds sprake van de reders uit een provincie of een bepaalde stad en hun relatie tot de Romeinse autoriteiten.

Deze focus in het bronnenmateriaal heeft de onderzoekers tot nog toe in een welbepaalde richting geleid en hen vooral die juridische facetten laten bestuderen die aangaven op welke rechten de *navicularii* en hun handelspartners zich konden beroepen, welke verplichtingen beide aangingen en op welke voorrechten zij aanspraak konden maken.

Hoe boeiend en noodzakelijk een dergelijk onderzoek ook is, toch dreigt men uit het oog te verliezen dat de *navicularii* vooreerst individueen waren die in een complex web van intermenselijke relaties waren verweven, die in een bepaalde levensgemeenschap optraden en wier bestaan veel meer aspecten omvatte dan de bronnen presenteren die tot nu toe het intensiefst bestudeerd zijn, nl. de literaire getuigenissen. Zij laten ons immers slechts toe zeer algemene uitspraken te doen over de individuele *navicularii*, hun sociale achtergrond, de positie die zij in hun stad bekleedden en de manier waarop zij hun beroep uitoefenden. Wil men een duidelijk beeld van het naviculariaat, dan mogen ook die aspecten niet in het duister blijven. De *navicularii* die we in de literaire bronnen tegenkwamen, zijn nl. als het ware *navicularii ex nihilo*: wij weten niet wie deze mensen waren, hoe ze reders werden en waarom, welke financiële middelen iemand nodig had om *navicularius* te kunnen worden e.d.. Tot op zekere hoogte zal de informatie die de epigrafie ons biedt, dit gemis compenseren. Voorhet vierde hoofdstuk, dat deze vragen behandelt, zal dan ook vooral op de gegevens uit de inscripties een beroep worden gedaan, in de hoop het voorlopige beeld van de *navicularii* aan te vullen en waar nodig bij te sturen.

Vooraleer aan die studie te beginnen, wordt eerst ingegaan op dat éne sociale aspect van de *navicularii* dat uit de literaire teksten tóch naar voor kwam: wie de reders ook waren, zij moeten deel hebben uitgemaakt van de betere, bemiddelde milieus, die zich zekere investeringen en geldelijke risico's konden veroorloven. Daarom is het nuttig te kijken hoe in deze middens over handelsverkeer en transport over zee werd gedacht.

3. De Romeinse aristocratische houding tegenover (maritieme) handel: tussen fictie en realiteit

In een maatschappij die door een sterk socio-economisch bepaald klassenbewustzijn wordt getekend en die tevens begrippen als eer, fatsoen en gedragscode hoog in het vaandel draagt, wordt doorgaans binnen het waardensysteem van de aristocratie van een dergelijke samenleving een vooraanstaand iemand geacht zijn rijkdom te halen uit het bezit en het cultiveren van eigen landgoederen en domeinen. Enkel door te leven van de opbrengst van zijn eigendommen kon een aristocraat, op welke sport van de maatschappelijke ladder hij ook stond, binnen zijn leefgemeenschap op een sociaal aanvaarde manier zijn leven leiden. Dit is het beeld dat we o.m. terugvinden bij de Franse en Engelse adel van de 18de eeuw, en als we mogen voortgaan op wat de Romeinse literatuur ons vertelt, dan moeten we aannemen dat in het Imperium een gelijkaardige sociale code bestond. Het doel van dit hoofdstuk is te onderzoeken in hoeverre dit beeld inderdaad overeenstemde (of kon overeenstemmen) met de werkelijke situatie: was de Romeinse elite in handelszaken betrokken en zo ja, hoe valt dit te rijmen met haar denigrerende houding in de bronnen? Het antwoord op deze vragen zal van groot belang blijken bij het onderzoek van de organisatie van het naviculariaat.

3.1. Algemene opvattingen over handelsactiviteiten en de consequenties voor het economische leven

Zoals de Romeinse ideologie betreffende handel uit de literaire bronnen tot ons spreekt, oordeelt zij overwegend negatief over commerciële activiteiten, en dan nog in het bijzonder wanneer het de handel over zee betreft. De onzekere vaarroutes, de hoge financiële risico's en de voortdurende onstandvastigheid van hun bestaan en inkomsten zorgen er volgens de Romeinse visie voor dat wie zich inlaat met (maritieme) handel nooit zeker is of hij vandaag niet zijn financiële en morele ondergang tegemoet vaart. Zelfs wie in de nabijheid van een haven woont en regelmatig in contact komt met schippers heeft volgens Cicero heel wat te duchten⁶⁷²:

“Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac mutatio morum; admiscetur enim novis sermonibus ac disciplinis, et inportantur non merces solum adventiciae sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucris semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius, atque etiam cum manent corpore, animo tamen exulant et vagantur. nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant.”

⁶⁷² Cicero, De Re Publica, 2, 7. Cf. tevens Juvenalis, Satyrae, 14, 258-304 ; Plinius, Naturalis Historia, 2, 118.

“Nu kennen steden bij de zee ook een zekere verdorvenheid en veranderende waarden. Ze raken immers gewend aan nieuwe talen en gewoontes en er worden niet alleen koopwaren, maar ook gebruiken uit het buitenland ingevoerd, zodat geen van de traditionele instellingen zuiver kan blijven. En verder blijven de mensen die in die steden wonen, niet thuis, maar een snel wisselende hoop en opvatting brengen hen ver van huis. Ook wanneer ze met hun lichaam ter plaatse blijven, vertoeven hun gedachten elders en zwerven <voortdurend> rond. Niets heeft vroeger zo sterk bijgedragen tot de ondergang van Carthago en Corinthe, <steden> die al lang gevallen zijn, dan die dwaling⁶⁷³ en verstrooiing van hun burgers, omdat ze door het verlangen handel te drijven en te gaan varen geen aandacht meer besteedden aan het bewerken van het land en het beoefenen van de krijgskunst.”

Het waardensysteem van aristocraten als Cicero, waarin grond zonder meer het hoogste goed was, keurde handelsactiviteiten, de bijhorende inspanningen en onzekerheid herhaaldelijk expliciet en in niet mis te verstane termen af.

Er lijkt inderdaad een diepe kloof te liggen tussen de elitaire wereld van de maatschappelijke top en die van de handelaars, die althans in het openbaar niet overbrugd kan worden. Dit wordt mooi geïllustreerd door Cicero, wanneer hij Sulpicius Rufus vraagt T. Manlius, een handelaar, te helpen⁶⁷⁴:

“Gratissimum igitur mihi feceris, si huic commendationi meae tantum tribueris, quantum cui tribuisti plurimum, id est, si T. Manlium quam maxime, quibuscumque rebus honeste ac pro tua dignitate poteris, iuveris atque ornaveris, (...).”

“Je zal me dus een heel groot plezier doen, als je aan deze aanbeveling van mij de grootste waarde zou hechten, dit wil zeggen, als je Titus Manlius zo goed mogelijk helpt en bijstaat met alle middelen die je, overeenkomstig je eer en waardigheid, ter beschikking staan (...).”

Cicero schrikt er trouwens niet voor terug handelaars kortweg als bedriegers af te schilderen⁶⁷⁵:

“Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur; nec vero est quicquam turpius vanitate.”

“Ook wie van handelaars iets koopt om onmiddellijk terug te verkopen, moet men minachten. Zij maken immers geen winst, als ze niet vaak bedrog plegen, en niets is toch schandelijker dan leugenachtigheid.”

Een steeds terugkerend verwijt aan het adres van de handelaars is tevens dat zij alleen op winst uit zijn, en dat de middelen daartoe van geen belang zijn; meer nog,

⁶⁷³ Een poging om de dubbelzinnigheid in het Latijn te behouden. *Error* verwijst immers zowel naar ‘zwerven, ronddwalen’ als naar ‘zich vergissen, dwalen’.

⁶⁷⁴ Ad Familiares, 13, 22 (mijn onderlijning).

⁶⁷⁵ De Officiis, 1, 150.

daarvoor zouden zij zelfs de veiligheid van hun schip en passagiers zonder aarzelen in gevaar brengen⁶⁷⁶:

“Reliquum est, ut te hoc rogem et a te petam, ne temere naviges - solent nautae festinare quaestus sui causa - , cautus sis, mi Tiro -mare magnum et difficile tibi restat – (...).”

“Er rest me nog je met aandrang te vragen, niet op goed geluk uit te varen. Zeelui hebben de gewoonte zich te haasten om winst te maken. Wees voorzichtig, mijn beste Tiro, een wijde en lastige zee wacht je (...).”

Niet alleen handelaars, maar ook reders vinden bij Cicero geen genade. Het feit dat Verres voor zich een transportschip laat bouwen, is voor Cicero de aanleiding om hem te vragen of hij dan helemaal geen rekening hield met zijn reputatie, met de veroordeling van al wie hiervan op de hoogte zou komen⁶⁷⁷.

Kooplieden, handelaars en transporteurs zijn dus om verschillende redenen meer dan verdachte en te mijden figuren⁶⁷⁸. In een traag evoluerende, veelal immobiele maatschappij vormen zij een moeilijk te vatten element van instabiliteit. Door hun reizen breken zij bovendien het kennismonopolie van de elite open en vormen zo een moeilijk te controleren bevolkingsgroep.

Deze geringschattende toon die Cicero tijdens de laatste jaren van de Republiek aanslaat, verdwijnt hoegenaamd niet in de Keizertijd. Zo spreekt ook Tacitus vol verontwaardiging over een nazaat van de beroemde Gracchen die zich verplicht zag handel te drijven⁶⁷⁹:

“mox per Africam ac Siciliam mutando sordidas merces sustentabatur.”

“Na zekere tijd zorgde hij voor een inkomen door in Afrika en Sicilië in verachtelijke goederen te handelen.”

De combinatie *sordida merces* die Tacitus hier gebruikt keert trouwens herhaaldelijk terug in de literatuur, en steeds in een context waar de nadruk wordt gelegd op de onbeduidendheid van de handelsondernemingen of de verdachte reputatie van de koopman⁶⁸⁰. Pavis d'Escurac schreef dus niet zonder reden: “Le dédain professé à l'endroit du commerce et des commerçants n'est pas seulement un thème littéraire chez les auteurs latins, il reflète un fait de mentalité qui a profondément influé sur l'histoire économique de la Rome antique.”⁶⁸¹

Deze eenzijdig negatieve houding tegenover handelsondernemingen zal als literaire topos blijven verderleven in de laat-klassieke en christelijke literatuur. Bovendien

⁶⁷⁶ Cicero, Ad Familiares, 16, 9. Dezelfde idee wordt ook uitgedrukt bij Vegetius, 4, 39 en Plinius, Naturalis Historia, 2, 125.

⁶⁷⁷ In Verrem, 2, 5, 46. Voor de tekst, zie blz. 11.

⁶⁷⁸ Schleich, 1983, 88.

⁶⁷⁹ Annales, 4, 13. Zie ook Juvenalis, Saturae, 14, 204-205; Horatius, Epodes, 1, 1, 53-54.

⁶⁸⁰ Cicero, De Officiis, 1, 151; Tacitus, Annales, 4, 62, 2; Quintilianus, Institutio oratoria, 1, 12, 17.

⁶⁸¹ Pavis d'Escurac, 1977, 342.

zullen commerciële activiteiten dan ook nog eens op morele gronden worden afgewezen⁶⁸².

Tegenover de minderwaardige ondernemingen en het wisselvallige lot van de zeeman plaatst de aristocraat natuurlijk een alternatief: de meest ideale en ook respectabele manier om geld te beleggen en dan ook te verdienen blijft voor de (kapitaalkrachtige) Romein een investering in gronden⁶⁸³:

“Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.”

“Van alle manieren om rijkdom te vergaren, is evenwel niets beter dan de landbouw, niets winstgevender, niets aangener, niets dat een vrij man beter past.”

Een eigenaar van een landgoed is als ideaal een economisch onafhankelijk individu, een autarkische grootgrondbezitter en een gentleman-rentenier die zijn geciviliseerde levenswijze zelf kiest en organiseert, terwijl de handelaar niet meer is dan de slaaf van zijn beroep⁶⁸⁴.

In al deze fragmenten zien we hoe de auteurs, zonder uitzondering zelf leden van de Romeinse upper-class, de handelondernemingen en de personen in het handels- en transportwezen veroordelen.

Een combinatie van sociale leefregels en gedragscodes creëerde voor de aristocratie een barrière die in het openbaar onmogelijk kon worden doorbroken zonder dat men zijn eer, zijn plaats in de samenleving op het spel zette.

Althans, dit is het beeld dat de bronnen ons voorhouden. Lange tijd hebben historici, vertrekkend van dergelijke passages, een beeld van het Romeinse economische leven geschetst, waarin de agrarische activiteiten een dominante plaats innamen en handel een meer perifere positie⁶⁸⁵. Verschillende sociale klassen zouden volgens deze visie in verschillende economische sectoren actief zijn geweest: commerciële ondernemingen zouden een zaak geweest zijn van de lagere klassen, vrijgelatenen en slaven, terwijl de elite zich toegaf op het exploiteren van haar landgoederen. Op die manier zou een economische doorsnede van de samenleving niet meer zijn dan een spiegelbeeld van de sociale stratificatie. Voor elk lid van de gemeenschap zou de status die hij bekleedde bepalend zijn voor zijn mentaliteit en plaats in het economische gebeuren

In de studie van de Romeinse economische en sociale wereld is men evenwel tot heel andere conclusies gekomen en zijn in het vrij recente onderzoek ernstige vraagtekens geplaatst bij de veel geciteerde bewering van Cicero⁶⁸⁶:

⁶⁸² Voor de houding van de christelijke auteurs t.o.v. (de winsten in) het handelsbedrijf en de rol van het opkomende armoede-ideaal beperk ik mij tot een verwijzing naar de literatuur en passages geciteerd bij De Salvo, 1987b, 21-31 en ead., 2002, 309-310.

⁶⁸³ Cicero, De Officiis, 1, 151.

⁶⁸⁴ Schleich, 1984, 38: “Handel ist ein Metier, Landwirtschaft eine Lebensform.”; Verboven, 2004, 179-182.

⁶⁸⁵ Dit is het duidelijkst in het werk van Finley. Zie daarover D’Arms, 1977, 168-170; id., 1981, 14-15; Schleich, 1983, 75-76.

⁶⁸⁶ In Verrem, 2, 5, 167. Cf. De Salvo, 1987b, 10.

“Homines tenues, obscuro loco nati, navigant, adeunt ad ea loca quae numquam antea viderunt, ubi neque noti esse iis quo venerunt, neque semper cum cognitoribus esse possunt.”

“Het zijn mensen van geen belang, van een onbeduidende afkomst, die op zee varen. Zij gaan naar plaatsen die zij nooit tevoren zagen, waar zij niet gekend zijn door de mensen bij wie ze aankomen en niet altijd personen kunnen vinden die voor hen instaan.”

Nog afgezien van het feit dat dergelijke losstaande beweringen steeds ingebed zijn in een bepaald discours (Cicero spreekt niet steeds vanuit dezelfde positie⁶⁸⁷), moet er ook rekening mee worden gehouden dat de geciteerde fragmenten misschien niet de ideologie representeren van de hele Romeinse toplaag en dat de kans bestaat dat zij niet meer zijn dan een façade, door de aristocraten zelf opgetrokken.

Overigens waren die sociale regels ook in de Oudheid al een rekbaar begrip. Cicero zelf staat nl. in principe niet afwijzend tegenover handelsondernemingen, als ze maar op grote schaal worden ondernomen en tijdelijk zijn, als een soort voorbereiding op een investering van geld in gronden⁶⁸⁸:

“Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate inperitens, non est admodum vituperanda; atque etiam si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso se portu in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari.”

“Als handel nu op kleine schaal wordt bedreven, moet men haar verachten. Wanneer de onderneming echter groot en omvangrijk is, van overal veel aanvoert en veel oplevert zonder bedrog, mag men haar zeker niet afkeuren. Als zij dan, voldaan van de winst, of eerder tevredengesteld, zoals dikwijls <gebeurt>, van de zee de haven binnenkomt en zich vanuit de haven transformeert in bezittingen in land, dan schijnt zij met het volste recht lof te verdienen.”

Mercatura omvat in Cicero's visie dus twee soorten handel, de éne van beperkte omvang, waarbij verscheidene producten werden opgekocht en verder lokaal verhandeld, en de andere, de groothandel, die, vooral over zee, op internationaal vlak werd bedreven. Precies die laatste ondernemingen zijn volgens hem winstgevend genoeg, zodat men snel de gerealiseerde opbrengsten kan transfereren naar een veiliger bestemming, nl. landerijen en domeinen. Daarom kunnen bij Cicero groothandelaars wel degelijk respectabele mensen zijn⁶⁸⁹.

In het recente onderzoek naar de herkomst van de rijkdom van de Romeinse aristocratie werd dan ook de stelling naar voor gebracht dat waarschijnlijk een aanzienlijk deel van de vermogens van de elite de vrucht is van investeringen in

⁶⁸⁷ Zijn filosofische werken bestaan in de eerste plaats uit een receptie van Grieks gedachtengoed, wat hun waarde als mogelijke spiegel van de Romeinse samenleving toch wel in perspectief zet. Schleich, 1983, 86 trekt hieruit de conclusie dat passages uit het wijsgerige oeuvre van Cicero dan ook hoegenaamd niet als bron kunnen dienen voor de studie van de Romeinse economische en morele waarden, een besluit dat mij wel te radicaal lijkt.

⁶⁸⁸ *De Officiis*, 1, 151. Cf. Gabba, 1980, 95 ; D'Arms, 1981, 23-24; Pleket, 1984, 5.

⁶⁸⁹ In Verrem, 2, 5, 154.

commerciële ondernemingen⁶⁹⁰. Het zou inderdaad eigenaardig zijn, mocht een netwerk van sociale codes de aristocratie kunnen hebben uitsluiten van de immense winsten die de handel en het transport in de mediterrane wereld in het vooruitzicht stelden. Niemand beschikte immers over betere middelen, relaties en startkapitalen om investeringen in deze sectoren winstgevend te maken. Hoewel dit op het eerste zicht in tegenspraak is met wat de bronnen vertellen, vond de elite het blijkbaar niet in strijd met de heersende moraal te genieten van de grote winsten die via overzeese handel te maken waren, omdat enkel zij werden geminacht die zich persoonlijk bezig hielden met de handel en op kleine schaal goederen verkochten⁶⁹¹. Het is zeker niet zo dat het voor de hoogste klassen moreel niet aanvaardbaar zou zijn geld te verdienen; van het grootste belang is evenwel op welke manier dit gebeurt. Polybius merkte dit waardensysteem bij de Romeinen reeds op⁶⁹²:

“παρὰ οἱ(=φ δὲ
 οὐ)δε.: ν αἱ)/σξιον του= δωροδοκει=σθαι και.: του= πλεονεκτει=ν α)πο.: τω=ν
 μη.: καθηκο/ντων καθὲ ο(/σον γα.: ρ ε)ν καλ% τι/θενται
 το.: ν α)πο.: του= κρατι/στος ξρηματισμο/ν, κατα.: τοσου=το
 πα/λιν ε)ν ο)νει/δει ποιου=νται τη.: ν ε)κ τω=ν α)πειρημε/νων πλεονεχι/αν”

“Bij hen [de Romeinen] is niets schandelijker dan zich laten omkopen en winst willen halen uit onbetamelijke activiteiten. Ze hebben immers in dezelfde mate waardering voor het verdienen van geld op een passende manier als ze winst maken uit verboden ondernemingen afkeuren.”

Gezien de morele veroordeling die hen te beurt zou kunnen vallen, moeten de aristocraten, wilden zij hun deel opstrijken van de winsten gerealiseerd door handel en transport, achter de schermen, via tussenpersonen en stromannen hun geld in handelsondernemingen hebben belegd. De personen die hiervoor het meest in aanmerking kwamen, waren natuurlijk hun vrijgelatenen, slaven en vermoedelijk in mindere mate de *clientes*, zoals Gaius zelf al opmerkte⁶⁹³:

“frequenter accidit his, qui transmarinas negotiationes et aliis regionibus, quam in quibus ipsi morantur, per servos atque liberos exercent (...).”

“Dit overkomt dikwijls mensen die hun overzeese handelsondernemingen in streken waar ze zelf niet verblijven, aan slaven en vrijgelatenen toevertrouwen (...).”

Op die manier blijft de elite naar de letter trouw aan haar morele principes, zonder evenwel de grote winsten van de maritieme handel te versmaden⁶⁹⁴. “Die flexible Ausgestaltung der Klientelbeziehungen und vor allem die Vorzüge der Freilassungspraxis erlaubte den Oberschichten einen indirekten Zugriff auf Handel

⁶⁹⁰ D’Arms, 1981, *passim*; De Salvo, 1992, 61.

⁶⁹¹ Pavis d’Escurac, 1977, 344.

⁶⁹² *Historiae*, 6, 56, 1-3. Dezelfde idee wordt verwoord door Cicero in *De Officiis*, 1, 92.

⁶⁹³ *Dig.* 40, 9, 10 (Gaius). Cf. Litewski, 1973, 119 ; Pleket, 1984, 7.

⁶⁹⁴ D’Arms, 1981, 46: “The truth is, rather, that traditional values and actual conduct remained interdependent, integrated, and at least formally compatible; and that this equilibrium – sometimes precarious – was achieved through flexible adjustments of existing institutions, rather than by abandoning *patria instituta ac mores* in favor of a new set of what we might call ‘economic’ values.”

und Wirtschaft, ermöglichte damit die Aufrechterhaltung senatorischen Selbstverständnisses und bot vor allem Freigelassenen Möglichkeiten der Bereicherung und zum sozialen Aufstieg.”⁶⁹⁵

Vooraf op *liberti* zouden de toplagen van de samenleving een beroep gedaan, daar zij ook na hun vrijlating zekere verplichtingen hadden tegenover hun vroegere meester en bovendien, en dit in tegenstelling tot slaven, rechtspersoonlijkheid bezaten, zodat zij zelfstandig contracten konden afsluiten. Vaak gebeurde het dat zij de winst die zij als vrije personen maakten met de patroon moesten delen⁶⁹⁶. Hoewel de diensten die de *liberti* moesten verlenen aan zekere wettelijke beperkingen onderworpen waren om misbruiken te voorkomen, betekent dit systeem toch dat nog steeds het talent en de inspanningen van de vrijgelatene volledig ter beschikking staan van de *patronus*. In het slechtste geval was het nieuwe leven van de *libertus* niet meer dan een feitelijke voortzetting van de slavernij⁶⁹⁷.

Dit systeem heeft veel historici ertoe gebracht te veronderstellen dat het merendeel van de vrijgelatenen nooit echt zelfstandig en onafhankelijk waren maar dat “behind them lurked patrons exerting over them a high degree of control.”⁶⁹⁸. De vraag is of een dergelijke organisatie inderdaad de regel was. Kon een vroegere meester blijven rekenen op zijn vrijgelatenen voor zijn potentiële ondernemingen? Zou hij zijn *liberti* voldoende kunnen motiveren om hem in handelszaken te blijven vertegenwoordigen? En was dit nog economisch rendabel? Het waren dergelijke cruciale vragen die Garnsey deden besluiten dat vrijgelatenen zeker niet altijd slechts instrumenten waren in de handen van hun *patroni*; integendeel, de relatie tussen een *libertus* en zijn vroegere meester moet van een heel andere aard geweest zijn: “Freedmen were commonly employed as business agents. Agency implies a relationship between social unequals which was frequently one of clientage. It does not necessarily imply, however, close supervision and control by the master or patron.”⁶⁹⁹. Hoe de vrijgelatene zijn nieuw bestaan kon inrichten, was van de houding van zijn *patronus* afhankelijk⁷⁰⁰. De relatie tussen beide kon dus zeer verscheiden vormen aannemen: sommige *liberti* zullen inderdaad vrijgelaten zijn op voorwaarde dat zij nog steeds taken vervulden voor hun meester, anderen daarentegen die zonder condities de vrijheid kregen en ook over een financiële zelfstandigheid konden beschikken, waren zelfs mogelijke concurrenten van de patroon⁷⁰¹.

Ondanks de afwijzende houding die we uit de bronnen zouden kunnen opmaken, moeten we er dus wel degelijk rekening mee houden dat de inkomsten van de elite niet alleen bekomen werden door de exploitatie van hun domeinen, maar evenzeer door de investering in handel. Vera spreekt in deze context dan ook zeker terecht van “la bipolarità dell’economia senatoria”⁷⁰².

⁶⁹⁵ Schleich, 1984, 69. Cf. D’Arms, 1977, 175-177.

⁶⁹⁶ D’Arms, 1977, 175; Schleich, 1984, 63-65.

⁶⁹⁷ Fabre, 1981, 326-327.

⁶⁹⁸ Garnsey, 1981, 361 met verwijzingen naar oudere literatuur.

⁶⁹⁹ Garnsey, 1981, 364-365. Cf. id., 1983, 129-130.

⁷⁰⁰ De meester bepaalde immers de verplichtingen waaraan zijn vrijgelatenen moesten voldoen.

⁷⁰¹ Joshel, 1992, 35: “Freedmen’s relations with patrons, too, varied: some were closely tied to their patrons, managing their property or working in their shops; others had no living patron, no obligations to the patron’s heir, or were themselves their ex-master’s heir.”

⁷⁰² Vera, 1983, 491.

Finley en zijn volgelingen hadden dus tot op zekere hoogte gelijk toen zij stelden dat verschillende sociale klassen beantwoordden aan verschillende economische sectoren: aan de oppervlakte, in de bronnen, zien we hoogst uitzonderlijk een lid van de elite dat zich kenbaar maakt als een actieve *navicularius* of *negotiator*. Pas wanneer we dieper graven en precies die mensen gaan bestuderen die in het handelsverkeer achtergrondfiguren lijken te vertegenwoordigen, blijkt dat aristocraten inderdaad betrokken waren, of tenminste konden zijn, bij handelsondernemingen, maar de manier waarop zij daarin opereerden is dikwijls moeilijk zichtbaar voor de historicus.

3.2. Het *Plebiscitum Claudianum*

Niet alleen het geheel van sociale gedragscodes bracht de aristocratieën ertoe afwijzend te staan tegenover transport en handel, zij hadden voor deze houding ook een juridische basis. Cruciaal in de complexe discussie over de betrokkenheid van de elite in de handel is immers het zogenaamde *Plebiscitum Claudianum* (219 v. Chr.), voorgesteld door Quintus Claudius, waarover Livius schrijft⁷⁰³:

“(...) nouam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis aduersus senatum atque uno patrum adiuuante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam nauem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris uectandos; quaestus omnis patribus indecorus uisus.”

“(...) een nieuwe wet, die de volkstribuun Quintus Claudius had voorgesteld tegen de zin van de senaat. Hij kreeg de steun van één senator, Gaius Flaminius⁷⁰⁴. De wet schreef voor dat een senator of iemand wiens vader lid van de senaat was geweest, geen zeeschip mocht bezitten met een capaciteit van meer dan 300 amforen [8 ton]. Dit moest voldoende zijn om de opbrengsten van hun landgoederen te vervoeren. Alle opbrengsten <uit handel> vond men ongepast voor senatoren.”

Uit de tekst blijkt al onmiddellijk dat in de 3de eeuw v. Chr. de senatoren zeker niet afkerig waren van de winsten die maritieme handel hen kon bezorgen. Hoewel de wet in principe perfect aansluit bij hun ethiek over het handelsgebeuren, verraadt hun protest duidelijk dat zij wel degelijk in dergelijke ondernemingen betrokken waren. Dit illustreert mooi hoe hypocriet de façade was die in de literatuur werd opgetrokken. Zelfs de streng-conservatieve Cato belegde, met als tussenpersoon zijn vrijgelatene Quintio, zijn geld in de zeehandel⁷⁰⁵:

⁷⁰³ Ab Urbe Condita, 21, 63, 3-4.

⁷⁰⁴ De steun van Flaminius is niet onschuldig: als politiek agitator en populist was het voor hem een gedroomde kans zijn programma duidelijk te maken.

⁷⁰⁵ Plutarchus, Cato Maior, 21, 5-6. Vermoedelijk verdeelde Cato het te investeren geld over de 50 schepen, zodat wanneer één schip verging, de winsten gerealiseerd door de andere het verlies compenseerden. Zie ook de commentaar bij Ménager, 1960, 182-183; Rougé, 1966, 426-427; Pavis d'Escurac, 1977, 351; Gabba, 1980, 92-93; Rougé, 1980, 293; D'Arms, 1981, 40-44; De Salvo, 1987b, 17.

“ε)κε/λευε του.: φ δανειζομε/νουφ ε)πι.: κοινωνι/# πολλου.: φ παρακαλει=v. γε νομε/νων δε.: πεντη/κοντα και.: πλοι/ων τοσου/των, αυ)το.: φ ει)=ξε μι/αν μερι/δα δια.: Κουιντι/ωνοφ α)πελευθε/ρου, τοι=φ δανειζομε/νοιφ συμπραγματευομε/νου και.: συμπλε/οντοφ. η)=v ου)=v ου)/κ ει)φ α(/παν ο(κι/νδυνοφ, α)λλε ει)φ με/ροφ μικρο.: v ε)πι.: κε/ρδεσι μεγα/λοιφ.”

“Hij beval de talrijke personen die geld leenden een gemeenschap te vormen en toen er 50 waren en evenveel schepen, nam hij één deel voor zijn rekening, vertegenwoordigd door zijn vrijgelatene Quintio die de mensen die het geld leenden, bijstond en met hen meevoer. Zo liep niet zijn hele investering gevaar, maar slechts een klein deel, terwijl de winsten aanzienlijk waren.”

Voor Cato was deze manier van winst maken geen commerciële onderneming waar hij zelf actief in betrokken was, maar eerder het opstrijken van de opbrengsten die nu eenmaal door handel waren bekomen. Het feit dat hij niet rechtstreeks in persoon deelhad aan de activiteit is cruciaal en zal in de komende eeuwen in het Romeinse rijk de regel voor aristocraten blijven

Het is niet verwonderlijk als de elite zal proberen om in de volgende eeuwen hun belangen in deze economische sector veilig te stellen. Al mogen zij dan niet meer in persoon schepen van een zeker tonnage exploiteren, de wet verbiedt geenszins dat zij achter de schermen, via hun vrijgelatenen of *clientes*, in de handel over zee investeren en zo winst maken⁷⁰⁶.

Over de precieze motivatie van de wet bestaat dan ook nog steeds discussie⁷⁰⁷: was het Plebiscitum een morele poging de waardigheid van de senaat te beschermen tegen ‘oneervolle’ handelsondernemingen? Probeerde Claudius de financiële middelen van de senatoren te reserveren voor investeringen in Italiaanse landgoederen, om te verhinderen dat zij hun traditionele agrarische bezigheden zouden opgeven voor de (meer lucratieve) maritieme handel?⁷⁰⁸ Of wilde hij de aristocratie de financiële voordelen van de handel over zee ontfeggen?⁷⁰⁹

Recent nog merkte Tchernia op dat de capaciteit van de overgrote meerderheid van de handelsschepen in de 3de eeuw kleiner moet zijn geweest dan 300 amforen. Het was pas toen het graantransport vanuit Sicilië op gang kwam dat grotere schepen werden gebruikt. Volgens hem hangt de wet dan ook mogelijk samen met het verbod dat senatoren kregen om deel te nemen aan overheidscontracten: als ze immers slechts kleine schepen konden inzetten, kwamen zij niet in aanmerking voor de vervoerscontracten voor het Sicilische graan⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ Pavis d’Escurac, 1977, 345-346; Clemente, 1983, 255.

⁷⁰⁷ D’Arms, 1981, 31-32 ; De Salvo, 1987b, 15 ; ead., 1992, 63: “Il plebiscito dunque, seppure appare come espressione tipica di una mentalità aristo-cratice tradizionalista, che vedeva ogni attività commerciale in deciso contrasto con la *dignitas* del senatore romano, nasconde in realtà ben più precise motivazioni di vario genere, ma prevalentemente d’ordine politico, su cui ancora si discute.”.

⁷⁰⁸ Onlangs nog verdedigd door El Beheiri, 2001, 63, volgens wie de wet de bedoeling had de politieke en financiële machtsbasis in Rome te versterken.

⁷⁰⁹ Yavetz, 1962, 325-330 geeft een overzicht van de oudere voorgestelde hypotheses.

⁷¹⁰ Deze theorie van Tchernia is voorlopig nog niet gepubliceerd. Mijn dank gaat uit naar dr. Verboven die me op de nieuwe ontwikkelingen attent maakte.

In elk geval zijn de senatoren die een graantje willen meepikken van de winsten in de (groot)handel over zee sindsdien aangewezen op anderen om hun economische belangen in deze sector te behartigen.

Men gaat er, waarschijnlijk terecht, van uit dat de zin “*quaestus omnis patribus indecorus uisus.*” een anachronistische toevoeging is van Livius, die misschien de ware toedracht van de wet zelf al niet meer goed begreep⁷¹¹.

In 70 v. Chr. lijkt het alsof het Plebiscitum Claudianum een dode letter was geworden⁷¹²:

“noli metuere, Hortensi, ne quaeram qui licuerit aedificare navem senatori; antiquae sunt istae leges et mortuae, quem ad modum tu soles dicere, quae vetant.”

“Wees niet bang, Hortensius, dat ik zal vragen hoe het is toegestaan aan een senator een schip te laten bouwen. Die wetten die dat verbieden, zijn oud en dood, zoals u gewoonlijk zegt.”

Cicero geeft hier echter onmiskenbaar de woorden van Hortensius weer, de advocaat van de tegenpartij, die in zijn verdediging van Verres argumenteert dat het Plebiscitum in hun tijd toch niets meer te betekenen had. De ironische opmerking van Cicero (“*noli metuere...*”) suggereert daarentegen dat de wet nog wel degelijk van toepassing was, al was Cicero ongetwijfeld pragmatisch en realistisch genoeg om te beseffen dat de wet op vele manieren kon omzeild worden⁷¹³.

Zelfs in de 2de eeuw gold de wet nog altijd, zoals Dig. 50, 5, 3 (Scaevola) aangeeft⁷¹⁴.

In de oostelijke rijkshelft was het verbod in elk geval sedert 371 wettelijk niet meer van kracht: toen werd aan senatoren de mogelijkheid gegeven lid te worden van het *corpus naviculariorum* van Oriens (CTh 13, 5, 14).

3.3. Trimalchio, een typevoorbeeld?

Wanneer in de geschiedenis van de Romeinse economie sprake is van vriigelatenen en vertegenwoordiging, duikt onmiddellijk de naam Trimalchio op. Of het leven van deze kleurrijke figuur uit de schelmenroman van Petronius representatief is voor het bestaan van de talloze *liberti* in het Romeinse rijk, is moeilijk te beoordelen, maar het blijft verleidelijk gebruik te maken van de geboden informatie⁷¹⁵.

Een poging om Trimalchio, het hoofdpersonage van de *Cena* en in het bijzonder zijn economische positie en verwezenlijkingen te interpreteren, blijft problematisch. Ongetwijfeld heeft Petronius bepaalde karakteristieken van zijn ‘held’ ontleend aan

⁷¹¹ De Salvo, 1992, 64. Schleich, 1984, 50 geeft Livius’ toevoeging wel krediet.

⁷¹² Cicero, In Verrem, 2, 5, 45.

⁷¹³ Rougé, 1966, 12; D’Arms, 1977, 162; id., 1981, 5 en 37. Yavetz, 1962, 341; Clemente, 1983, 253 (“una delle leggi desuete”) en Hesnard, 1999, 19 menen ten onrechte dat de wet in onbruik was geraakt.

⁷¹⁴ Voor de tekst, zie blz. 14 en 50.

⁷¹⁵ Voor deze problematiek, zie Garnsey, 1981, 371. Veyne, 1961, 213 heeft het alleszins over “un excellent document d’histoire”.

de dagdagelijkse Romeinse maatschappij - zijn werk en de daarin geschetste wereld moest toch tot op zekere hoogte herkenbaar zijn voor zijn publiek -, maar in welke mate zijn die met het oog op de komische effecten, uitvergroot en/of vervormd? Ondanks dergelijke problemen is geprobeerd om uit de beschrijving die Trimalchio geeft van de manier waarop hij zijn rijkdom vergaard heeft, informatie te distilleren over het economische leven in de vroege Keizertijd⁷¹⁶.

Trimalchio, een intelligente (nou ja) slaaf vol ambities, had bij zijn meester snel de hoge functie van *dispensator* verworven⁷¹⁷: hij beheerde de finances van de *familia* en deed als slaaf zo de nodige praktijkgerichte economische ervaring op die hem later beslist geen windeieren zou leggen. In de volgende tekst vertelt hij hoe hij van eenvoudige vrijgelatene opklom tot welvarende gentleman⁷¹⁸:

“Ceterum, quemadmodum di volunt, dominus in domo factus sum, et ecce cepi ipsimi cerebellum. Quid multa? coheredem me Caesari fecit, et accepi patrimonium laticlavium. Nemini tamen nihil satis est. Concupivi negotiari. Ne multis vos morer, quinque naves aedificavi, oneravi vinum -- et tunc erat contra aurum -- misi Romam. Putares me hoc iussisse: omnes naves naufragarunt. Factum, non fabula. Vno die Neptunus trecenties sestertium devoravit. Putatis me defecisse? Non mehercules mi haec iactura gusti fuit, tanquam nihil facti. Alteras feci maiores et meliores et feliciores, ut nemo non me virum fortem diceret. Scis, magna navis magnam fortitudinem habet. Oneravi rursus vinum, lardum, fabam, sepladium, mancipia. Hoc loco Fortunata rem piam fecit: omne enim aurum suum, omnia vestimenta vendidit et mi centum aureos in manu posuit. Hoc fuit peculii mei fermentum. Cito fit quod di volunt. Vno cursu centies sestertium corrotundavi. Statim redemi fundos omnes, qui patroni mei fuerant. Aedifico domum, venalicia coemo, iumenta; quicquid tangebam, crescebat tanquam favus. Postquam coepi plus habere quam tota patria mea habet, manum de tabula: sustuli me de negotiatione et coepi <per>⁷¹⁹ libertos fenerare.”

“Nu was ik, zoals de goden het wilden, de heer in huis, en kijk, zelfs de vertrouwenspersoon van mijn meester. Om kort te zijn, hij maakte me samen met de keizer tot erfgenaam en ik kreeg een vermogen als van een senator. Toch is niemand ooit tevreden. Ik wilde in de handel. Om jullie niet met meer details bezig te houden, ik liet vijf schepen bouwen en volstouwen met wijn – toen was die zijn gewicht in goud waard – en zond ze naar Rome. Je zou gaan geloven dat ik het zo gewild had, want al mijn schepen gingen naar de kelder. Zonder te liegen, zo ging het. Op één dag maakte Neptunus me dertig miljoen sestertiën lichter. Maar denken jullie dat ik het hierbij liet? Nee verdorie, door dat verlies kreeg ik pas de smaak te pakken, als was er niets gebeurd. Ik liet andere schepen bouwen, grotere en betere met gelukkiger vooruitzichten, zodat iedereen moest toegeven dat ik van aanpakken wist. Je weet het, grote schepen kunnen wat aan. Opnieuw liet ik ze laden met wijn,

⁷¹⁶ D’Arms, 1981, 100-101. Ik zal me vooral concentreren op het leven van Trimalchio als vrijgelatene. Voor een beoordeling van de representativiteit van zijn bestaan als slaaf en zijn vrijlating, zie Veyne, 1961, 215-223.

⁷¹⁷ Petronius, Satyricon, 29.

⁷¹⁸ Petronius, Satyricon, 76. In de vertaling is gepoogd de volkse kleur van het Latijn enigszins in het Nederlands over te brengen.

⁷¹⁹ Voor de niet onbelangrijke toevoeging van *per*, zie D’Arms, 1981, 103, noot 28.

spek, bonen, parfum en slaven. Op dat moment toonde Fortunata zich een liefhebbende vrouw: ze verkocht immers al haar goud en kleren en drukte me honderd goudstukken in de hand. Dat bleek de gist die mijn vermogen deed rijzen. Wat de goden willen, gebeurt snel. Eén vaart bracht precies tien miljoen in het laatje. Onmiddellijk kocht ik alle stukken grond terug die van mijn meester waren geweest. Ik liet een huis bouwen en kocht handelswaar en vee op. Waar ik mijn hand ook oplegde, het groeide als een honingraat. Toen ik meer had dan mijn hele vaderland, handjes af! Ik trok me terug uit de handel en ging mijn geld beleggen via mijn vrijgelatenen.”

Vanuit de veronderstelling dat Petronius Trimalchio afschildert als een would-be-aristocraat, beantwoordt het gegeven beeld in grote trekken aan het commerciële ideaal dat Cicero had geschetst: Trimalchio belegt de winst die hij in de maritieme handel heeft gerealiseerd dadelijk in landerijen, omdat hij maar al te goed beseft dat dit de manier is waarop iemand die geslaagd is in het leven zijn geld belegt. Het waren trouwens niet zomaar landerijen die hij terugkocht, maar de domeinen van zijn vroegere meester, die hij had geërfd en verkocht om met het geld in de maritieme handel te gaan. Daarmee viel immers fortuin te maken. En eens hij er de middelen toe had, kon hij zijn ideaal realiseren, het ideaal van elke gegoede Romein: als autarkisch rentenier leven van de opbrengst van zijn gronden⁷²⁰.

Cruciaal is zijn slotopmerking: toen hij op land en op zee voldoende verdiend had om zich uit het actieve zakenleven te kunnen terugtrekken, bleef hij zijn fortuin verder aanvullen door via zijn vrijgelatenen zijn geld te investeren⁷²¹. Trimalchio's aanwezigheid was niet langer vereist bij het afsluiten van contracten, het laden van het schip, het vervoeren en ontvangen van de producten, het uitbaten van handelszaken of wat dan ook. Hij vertrouwt volledig op de bekwaamheid van zijn tussenpersonen, die de zorg voor alle praktische onderdelen op zich nemen⁷²².

Het is deze laatste zin van de geciteerde tekst die in vele families van de hoogste klassen de economische activiteit zal hebben gekenmerkt. Vermoedelijk was precies die fase in Trimalchio's leven voor heel wat lezers van Petronius goed herkenbaar. De evolutie van Trimalchio van actieve handelaar tot investeerder-rentenier beantwoordt perfect aan het ideaal dat Cicero de Romeinen had voorgeschoteld: handel is slechts een middel tot et beklimmen van de sociale ladder, een tussenstadium, waarin een zichzelf respecterend iemand niet lager dan noodzakelijk blijft. Dit ideaal zal van het grootste belang zijn bij de verdere studie van de organisatie van het naviculariaat, die in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen.

⁷²⁰ Veyne, 1961, 237: “Notre affranchi avait hâte de vivre noblement et son activité toute provisoire de marchand n'avait jamais tendu qu'à ce but; car l'étalon du succès personnel n'était pas l'argent, mais la richesse foncière.”.

⁷²¹ Waarin hij investeert, zegt Petronius er jammer genoeg niet bij. Vermoedelijk zullen mensen als Trimalchio hun geld verdeeld hebben onder beleggingen in handel en grond. Cf. D'Arms, 1981, 105-107.

⁷²² Aubert, 1999, 146.

4. Prosopografische en socio-economische studie van de gekende *navicularii*

4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk verlaten we de *navicularii* als algemene groep, *corpus* of *collegium* en verschuiven daarmee ook ons aandachtspunt naar een aspect van het onderzoek naar de Romeinse reders dat door geleerden tot nu toe stiefmoederlijk is behandeld, nl. de vraag of het mogelijk is de maatschappelijke kaders te schetsen waarin de *navicularii* als individuen ingeschreven waren, een idee te krijgen van de manier waarop zij hun beroep uitoefenden of er überhaupt toe kwamen voor dit beroep te kiezen, en te bepalen uit welke sociale sectoren van de samenleving deze mensen kwamen. Kunnen we anders gezegd een robotfoto samenstellen met eigenschappen waaraan het merendeel van de *navicularii* beantwoordt?

Om op deze vragen een antwoord te geven, is het vooreerst nodig van de gekende *navicularii* en magistraten van hun *corpora*, die immers zelf ook reder (geweest) zijn, een prosopografie op te stellen. Deze worden opgenomen in Appendix 4. Voor die korte biografieën zullen we om voor de hand liggende redenen een beroep moeten doen op de gegevens die de epigrafie ons biedt. Het is nl. zo dat in de literatuur de informatie over individuele *navicularii* bijzonder schaars is. Als we dan eens iets van een reder vernemen, blijven de verstrekte inlichtingen beperkt tot een enkele naam van de man in kwestie⁷²³.

Bij de uit de inscripties bekende *navicularii* is het vereist een onderscheid maken tussen de Afrikaanse reders die we kennen uit de periode na de crisis van de 3de eeuw, en de Gallische en Italiaanse uit de eerste drie eeuwen van de Keizertijd⁷²⁴. In het tweede hoofdstuk hebben we de ontwikkeling gevolgd die het naviculariaat in het Romeinse Rijk heeft doorgemaakt. De *navicularii* zoals we die tot de 3de eeuw ontmoetten, verschilden grondig van de reders uit Afrika in de Late Oudheid⁷²⁵. Daarom kies ik ervoor de vertegenwoordigers van de verschillende fases van het naviculariaat apart te behandelen. Bovendien vindt deze werkwijze een bijkomende rechtvaardiging in het feit dat de inscripties van de *navicularii* uit Afrika ons veel minder informatie bieden dan die van de Gallische en Italiaanse reders, zodat het voor de hand ligt vooral aan die laatste twee een diepgaander onderzoek te wijden.

Vooraleer dit onderzoek te beginnen, wil ik nog wijzen op de niet te onderschatten methodologische problemen die de studie van de *navicularii* plagen. Uit het hele Westromeinse Rijk zijn slechts 22 inscripties overgeleverd die ons een individuele

⁷²³ Cf. de brief van Paulinus van Nola, waarin sprake is van een *navicularius* Secundinianus. Zie blz. ??.

⁷²⁴ Ik beperk me tot een prosopografische studie van mensen die zich epigrafisch ook werkelijk aanduiden als *navicularius* of als lid van een *corpus naviculariorum*. Buiten beschouwing blijven de 3 *nauleri* van Aquileia (CIL 5, 1598; CIL 5, 1606 en InscrAqu-3, 3353), omdat zij vermoedelijk niets te maken hebben met de *navicularii* die ik tot hiertoe behandeld heb (*naulerus* kan een synoniem zijn van *navicularius*, maar dat is niet noodzakelijk zo; zie hiervoor de inleidende begripsstudie op blz. 21) en omdat de informatie die deze inscripties leveren uit niet meer bestaat dan een enkele naam gevolgd door de aanduiding *naulerus*. Zij waren waarschijnlijk plaatselijke schippers, zonder de internationale handelsactiviteit die kenmerkend is voor de tot hier toe besproken *navicularii*.

⁷²⁵ Zie blz. 87ff..

navicularius leren kennen. Hoewel slechts een minderheid van de inwoners van het Imperium in een inscriptie zijn beroep vermeldt, is dit, gezien het belang van de bevoorrading van Rome en meer nog het drukke handelsverkeer op de Middellandse Zee, toch op zijn minst frappant te noemen. Dit geringe bronnenmateriaal brengt met zich mee dat de conclusies die uit het onderzoek naar voor zullen komen, ernstig gehypothekeerd worden. Is het wel mogelijk om, steunend op zo'n smalle basis, tot besluiten te komen die voor het merendeel van de Romeinse reders zou moeten gelden? Kunnen we het beeld dat de inscripties ons van de *navicularii* brengen wel uitbreiden tot die tientallen anonieme reders over wie ons niets bekend is? Het traditionele probleem van de representativiteit van de ons overgeleverde bronnen stelt zich hier wel heel scherp.

Bij de beperktheid van de informatie komt bovendien nog het feit dat de inscripties en hun gegevens in tijd en ruimte sterk verspreid zijn. Voor andere gelijkaardige onderzoeken die in niet geringe mate steunen op de prosopografische methode is doorgaans een onderscheid tussen Italië en de provincies het meest voor de hand liggend. Mocht ik dit criterium voor mijn studie toepassen, dan zou dit betekenen dat ik me voor de Italiaanse *navicularii* zou baseren op vijf inscripties, en dat teksten uit de provincies, i.c. Gallië en Afrika, zouden worden samengenomen waartussen niet alleen een wijde chronologische, maar ook een maatschappelijke en juridische kloof loopt. Vandaar dat ik, zoals gezegd, besloten heb een andere, in mijn ogen meer bruikbare indeling te kiezen.

Een derde probleem is niet typisch voor de *navicularii*, maar dient wel vermeld te worden: de informatie die de inscripties ons bieden, is doorgaans beperkt tot de namen van de reder en de initiatiefnemer, het beroep van de eerste en eventueel de vereniging waarvan hij lid was. Deze moeilijkheid mag dan wel opduiken bij elk prosopografisch onderzoek naar mensen die geen deel uitmaken van de toplaag van de Romeinse wereld, het betekent wel een ernstige relativering van de te verwachten resultaten.

Desalniettemin lijkt het me aangewezen om voor die kleine groep *navicularii* die voor ons na zoveel eeuwen als de enkele vertegenwoordigers van hun specifieke leefwereld optreden, te onderzoeken welke eigenschappen zij met elkaar deelden en waarin zij zich precies onderscheidden.

4.2. De Italiaanse en Gallische *navicularii*

4.2.1. De sociale status van de *navicularii*

In dit onderdeel zal onderzocht worden of de bekende Gallische en Italiaanse reders overwegend tot één *stratum* van de Romeinse maatschappij behoren, dan wel of zij in hun totaliteit een sociale doorsnede geven van hun samenleving. De resultaten van een dergelijk onderzoek zijn van groot belang: zij geven een antwoord op vragen naar het waardenpatroon in het economische leven van het Imperium en de organisatie van handel en transport, en kunnen eventuele regionale verschillen blootleggen.

4.2.1.1. Hoofdpijnen van het onderzoek

De methode die gevolgd zal worden om de status van de *navicularii* te achterhalen is in grote lijnen tweeledig⁷²⁶. De eerste en ook eenvoudigste manier is het verwerken van de expliciete informatie die de inscriptie biedt. Door de aanwezigheid van een *filiatio* of *libertinatio* is het mogelijk een groep mensen te isoleren als *certi*. Over hun status bestaat zekerheid. De overigen, die hun sociale achtergrond in de inscriptie niet kenbaar maken, blijven in eerste instantie *incerti*. Toch kan men door een tweede diepgaander onderzoek van de inscriptie binnen deze omvangrijke verzameling opnieuw enkele mensen afzonderen, van wie de status met een zekere waarschijnlijkheid kan achterhaald worden en die we de impleciete *certi* zouden kunnen noemen. Criteria zijn o.m. familierelaties, de *cognomina* van de vermelde personen en het bekleden van bepaalde functies door de *navicularius*. De twee laatste normen behoeven een korte toelichting.

Het is genoegzaam bekend dat voor een Romein een Grieks *cognomen* een ernstige indicator is van een serviel verleden⁷²⁷. Romeinse meesters hadden immers de gewoonte hun slaven een Griekse naam te geven (of hun Griekse naam te laten behouden), die na de vrijlating als *cognomen* van de *libertus* ging dienen. Het is dus begrijpelijk dat ouders hun vrijgeboren kinderen liever geen Grieks *cognomen* gaven, om te vermijden dat men ging denken dat zij oud-slaven waren. Toch betekent het feit dat iemand een Latijns *cognomen* droeg daarom niet noodzakelijk dat de drager een *ingenuus* was: ook bij de *cognomina* met een Latijnse herkomst werd een onderscheid gemaakt tussen *cognomina ingenua*, die eerder door vrijgeborenen werden gedragen, en *cognomina servilia*, die eerder op vrijgelatenen duiden. Absolute zekerheid omtrent de status van de dragers kan men met een onderzoek van de *cognomina* niet bereiken, maar zij geven dus wel een zekere aanwijzing.

Ook het bekleden van speciale functies kan een indicatie zijn van de status van de persoon in kwestie. Dit geldt in het bijzonder voor de Augustaliteit. Het is immers zo dat, wanneer iemand in de *municipia* van het rijk niet behoorde tot de *ordo decurionum*, hij zo goed als uitgesloten was van een officiële positie in zijn stad met een zekere verantwoordelijkheid en invloed. Vooral voor wie op basis van zijn vermogen wel degelijk tot de hoogste rangen kon behoren maar door zijn status van vrijgelatene geen kans had door te dringen tot de *ordo decurionum*, moet deze situatie zwaar hebben gewogen. Hen bood de Augustaliteit de mogelijkheid lokaal prestige te verwerven door het bekleden van een functie die als een vervanging van het decurionaat werd ervaren⁷²⁸. Zonder de sociale structuur van de stad wezenlijk te veranderen, werden op die manier de rijke vrijgelatenen geïntegreerd in de hogere klassen van het *municipium*. Hoewel ook *ingenui* bij uitzondering de Augustaliteit bekleden, is het dus een typische functie voor vrijgelatenen: maar liefst 90% van de Augustalen zijn *liberti*⁷²⁹. Wanneer een *navicularius* zich als *sevir Augustalis* bekend maakt, mogen we er bijgevolg van uitgaan dat hij eens slaaf is geweest.

4.2.1.2. Conclusies op basis van de prosopografieën

⁷²⁶ Cf. de methodologische opmerkingen bij Duthoy, 1989, 190.

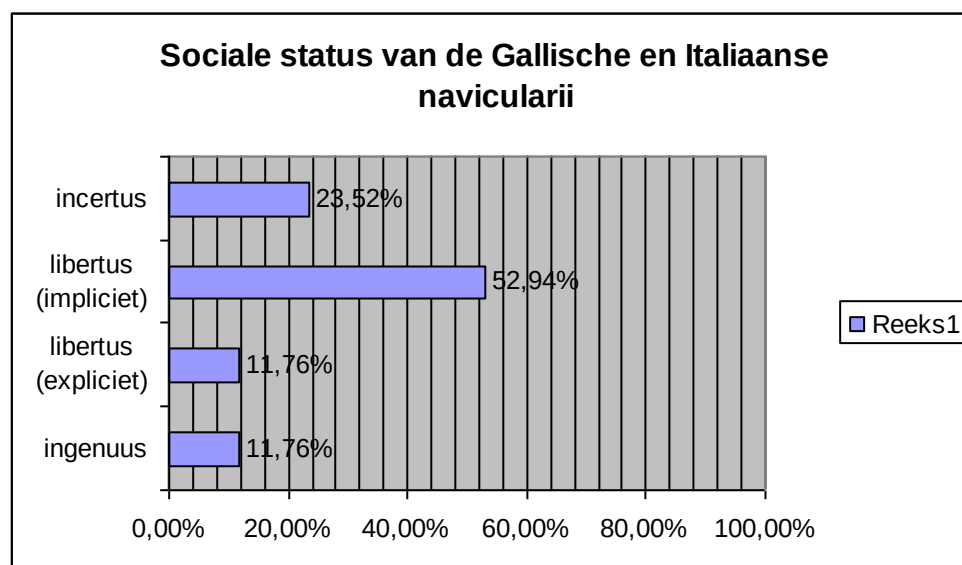
⁷²⁷ Duthoy, 1989, 184-191 en passim.

⁷²⁸ Duthoy, 1974, 150 en 153; Kneissl, 1980, 292; Silvestrini, 2000, 447 ; Tassaux, 2000, 399 en 407.

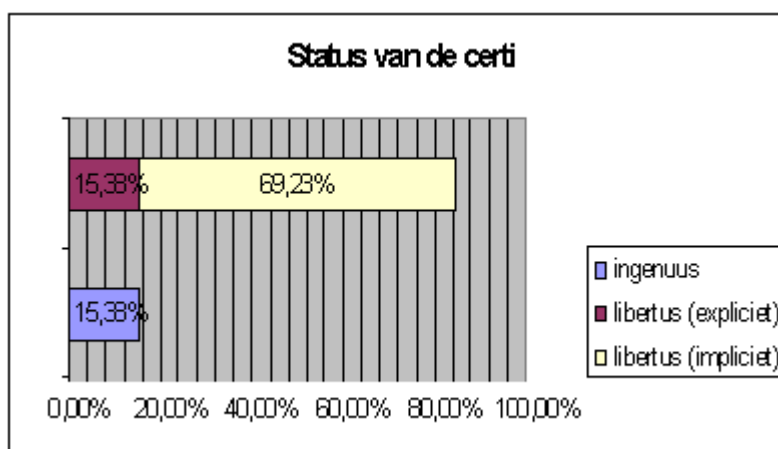
⁷²⁹ Duthoy, 1974, 136-138.

Voor Gallië en Italië kennen we in de epigrafie slechts 17 individuele *navicularii*. Vier onder hen maken hun status uitdrukkelijk bekend: Lucius Squeilianus Faustus en Decimus Uleius Auctus geven aan dat zij een verleden als slaaf hebben, terwijl Cnaeus Sentius Felix en Gaius Petronius Marcellinus zonder twijfel *ingenui* zijn. Van negen *navicularii* kunnen we zeggen dat ze hoogstwaarschijnlijk van onvrije afkomst waren (Lucius Scribonius Ianuarius; Aulus Caedicius Successus; Quintus Aquilius Dionysius; Quintus Capitonius Probatas Senior; Lucius Secundius Eleutherus; Marcus Aurelius Vo[...]; Marcus Frontonius Euporus; Tiberius Iunius Eudoxus; Publius Olitius Apollonius;)⁷³⁰. Bij opnieuw vier is de status moeilijk te achterhalen (Lucius Gaienina Masculus; Gaius Valerius Gemellus; ...?; Marcus Atinius Saturninus).

Dit levert de volgende grafiek:

Het overwicht van de *liberti* is onmiskenbaar. Bekijken we enkel de *certi*, dan wordt dit nog duidelijker:

⁷³⁰ Voor de argumentatie van de conclusies over de status van de reders verwijs ik naar hun respectievelijke prosopografie.

Bijna 85% van de *navicularii* van wie we de status met enige zekerheid kunnen bepalen, blijkt een verleden als slaaf te hebben.

Zelfs de twee ‘anomalieën’, de vrijgeborenen, zijn in principe ‘weg te redeneren’ omdat zij elk enigszins afwijken van het algemene beeld van de *navicularii* zoals we die in de andere inscripties ontmoeten. Sentius Felix kreeg het lidmaatschap immers als eerbewijs aangeboden en is dus geen ‘actieve’ reder, het naviculariaat oefende hij niet ‘uit zichzelf’ uit. Belangrijk voor de reders was vooral zijn invloed en misschien ook financiële steun. Petronius Marcellinus, de tweede vrijgeboren *navicularius*, was lid van een lokaal *collegium*, en niet van een *corpus*. Op het verschil tussen beide is reeds herhaaldelijk gewezen⁷³¹. Mogelijk was in zijn geval de ‘smet’ die een *ingenuus* kon treffen bij het uitoefenen van het naviculariaat niet zo groot; zijn activiteiten bleven beperkt tot de omgeving van een eerder kleine stad en waren dus niet te vergelijken met die van de leden van het *corpus* in Ostia of de Gallische reders. Deze laatsten waren actief op belangrijke knooppunten van het *annona*-systeem en waren ongetwijfeld aan een grotere sociale controle onderworpen dan Petronius Marcellinus.

Zoals we verderop zullen zien, is het hoogstwaarschijnlijk zo dat achter bepaalde namen op de amfoorinscripties van Monte Testaccio een aantal *navicularii* schuilgaat die in sommige gevallen verbonden kunnen worden met de reeds bekende Gallische reders. Ook daar treffen we nagenoeg steeds vrijgelatenen aan⁷³².

De conclusie dat het naviculariaat zo goed als uitsluitend in handen was van vrijgelatenen, was min of meer te verwachten en hoeft zeker niet te verbazen, omdat het handelsverkeer in het Romeinse Rijk traditioneel toevertrouwd werd aan vrijgelatenen en slaven. Voor de *ingenui* van de betere klassen hoorde het immers niet zich in te laten met de praktische organisatie van handelsactiviteiten. Vandaar dat zij liever dergelijke beroepen aan vrijgelatenen zullen hebben overgelaten.

Het overwicht van de *liberti* is bovendien te verbinden met het feit dat het precies de vrijgelatenen zijn die in de nagelaten inscripties bij voorkeur hun beroep aanduiden. Dit was voor hen immers dé manier om zich in hun leefgemeenschap te profileren⁷³³. *Ingenui* daarentegen stonden andere wegen ter beschikking als middel tot sociale valorisatie. Dit betekent dat, als vrijgeborenen in het naviculariaat betrokken waren, dit voor ons doorgaans niet meer aan de oppervlakte zichtbaar is. Mogelijkerwijze is deze vaststelling ook van belang voor de interpretatie van de schaarse epigrafische getuigenissen. Het is niet ondenkbaar dat we precies zo weinig attestaties hebben, omdat de *ingenui* die *navicularius* waren zich via andere registers sociaal probeerden te profileren. Het opvallend lage aantal inscripties, waarin opmerkelijk veel vrijgelatenen zijn geattesteerd, zou dan kunnen impliceren dat in werkelijkheid veel meer *navicularii* vrijgeboren waren dan we uit de bronnen kunnen opmaken!

⁷³¹ Zie blz. 58ff..

⁷³² Een snelle blik op de β -teksten van de amforen laat immers onmiddellijk de overgrote meerderheid Griekse *cognomina* zien.

⁷³³ Bonsangue, 2002, 222: “Il s’agit d’une tentative de valorisation à travers le métier. (...) le fait d’indiquer sa profession sur l’épithaphe était une façon pour le travailleur d’affirmer sa propre identité et de revendiquer sa place dans la société face aux élites.” ; Cristofori, 2004, 101: “Per i liberti, (...) che non potevano aspirare agli *honores* della carriera politica nemmeno a livello municipale, il mestiere doveva costituire un elemento essenziale per la costituzione della propria identità, anche se esso era considerato di poco conto secondo i canoni ideologici della classe dirigente (...).” Cf. ook Joshel, 1992, 163-166.

Een dergelijke paradoxale redenering is natuurlijk niet te bewijzen en methodologisch moeilijk te ondersteunen, maar mocht het waar zijn dat in het *naviculariaat* veel meer *ingenui* betrokken waren dan bekend is, dan zou dit feit niet alleen de verbazingwekkende hypocrisie van de Romeinse maatschappij onderstrepen, maar tevens het gevaar dat het werken met epigrafische gegevens inhoudt.

Onder voorbehoud concluderen we dus dat in de kringen van de *navicularii* hoofdzakelijk vrijgelatenen actief waren.

En toch...

In het vorige hoofdstuk werd reeds opgemerkt hoe de Romeinse socio-economische moraal ertoe leidde dat men ging veronderstellen dat iemands sociale status voorschreef welke beroepen hij wel en niet kon uitoefenen: handel zou voorbestemd zijn voor slaven en vrijgelatenen, exploitatie van landerijen voor de meer vooraanstaande personen. Toch was dit beeld slechts gedeeltelijk correct en werd gewezen op de investeringen en belangen van de aristocratie die op de achtergrond een rol speelden⁷³⁴. Is het mogelijk deze economische theorie toe te passen op de casus van de *navicularii*?

4.2.2. De economische organisatie van het *naviculariaat*

Vanuit sociaal oogpunt was het zeker geen opmerkelijke vaststelling dat we onder de *navicularii* zoveel vrijgelatenen ontmoetten. Wanneer we dit gegeven evenwel vanuit de economische context van het *naviculariaat* benaderen, roept de conclusie van de vorige paragrafen toch een aantal vragen op.

Het is immers zo, dat de exploitatie van een schip (of meerdere schepen) van de *navicularius* vooreerst aanzienlijke financiële reserves vragen. De kans op een gedwongen verlies van (een deel van) de lading bij noodweer om het schip te redden (de zogenaamde zeeworp), schipbreuk, piraterij of confiscering was zeker niet onbestaande. Zoals we gezien hebben wist Trimalchio hier alles van⁷³⁵. Mocht een mislukte onderneming telkens het failliet van een *navicularius* hebben betekend omdat hij zijn totale kapitaal op deze éne kaart had gezet⁷³⁶, dan zou de Romeinse maatschappij economisch bijzonder kwetsbaar en zelfs bijna niet leefbaar zijn. Voor de aanvoer van producten voor de *annona* alleen al moet een aanzienlijk aantal reders beschikbaar zijn geweest.

Ten tweede moet wie een rederij van een zekere omvang wil opzetten, over een niet onaanzienlijk startkapitaal kunnen beschikken. Het is waar dat een *navicularius* in theorie niet de eigenaar van het schip, de *dominus navis*, moet zijn, maar ik veronderstel dat dit in vele, zonet de meeste gevallen wel zo was: het lijkt me economisch weinig rendabel mocht een reder het schip of de schepen die hij exploiteert telkens opnieuw moeten huren. Het is veel interessanter steeds over de transportmiddelen te kunnen beschikken. Het aankopen of laten bouwen van een schip betekende hoe dan ook een grote investering⁷³⁷. Daarbij kwamen nog de kosten voor het werven van de bemanning en eventuele herstelwerkzaamheden.

⁷³⁴ Zie hoofdstuk 3.

⁷³⁵ Zie blz. 136-137.

⁷³⁶ Hopkins, 1999-2000, 6: "After all, a single 400-tonne ship laden with wheat arriving in a port near Rome was worth 1 million HS, the minimum qualifying fortune for a senator (...)."

⁷³⁷ Sirks, 1980, 286: "There is no need of reminiscing that the building of a ship meant investing a lot of capital. Unfortunately we do not possess reliable figures, but it is clear that only the wealthier people were able to make that investment."

Het is duidelijk dat niet om het even wie een dergelijke onderneming kon beginnen. De *navicularii* moeten op welke manier dan ook in staat zijn geweest een aanzienlijk kapitaal voor hun activiteiten vrij te maken en grote financiële risico's aan te gaan. Vanzelfsprekend zou het onjuist zijn te veronderstellen dat de investeringen van elke reder te vergelijken zouden zijn. Het al dan niet bezitten van de schepen, de omvang van de boten, het aantal, de vervoerde producten e.d.m. zijn allemaal beslissende factoren die het financiële gewicht van de onderneming bepalen, maar hoe dan ook, het *naviculariaat* moet duidelijk niet zomaar voorbestemd geweest zijn voor de armere bevolkingslagen.

Wanneer we deze vaststelling confronteren met het besluit van het onderzoek naar de sociale achtergrond van de reders, dan is het m.i. toch opmerkelijk dat blijkbaar zoveel vrijgelatenen in staat waren deze financiële lasten te dragen. Keren we nog even terug naar het reeds geciteerde verhaal van Trimalchio: na zijn vrijlating begon hij onmiddellijk zijn vermogen te investeren in maritieme handel. Belangrijk is hierbij dat hij kon steunen op de erfenis van zijn vroegere meester, zodat het startkapitaal, nodig voor de eerste stappen in de wereld van *navicularii* en *negotiatores*, al dadelijk voor handen was. Deze situatie zal voor veel slaven aan de vooravond van hun vrijlating een droom, maar slechts zelden een realiteit zijn geweest. Het beeld dat Trimalchio schetste van de vrijgelatene die onmiddellijk in de handel overzee kan beleggen, kan onmogelijk representatief zijn geweest voor de gewone *navicularius*. Hoe kunnen we dan het overwicht van vrijgelatenen met het nodige kapitaal in het *naviculariaat* verklaren?

Een eerste mogelijkheid is dat enkel die vrijgelatenen het tot *navicularius* brengen, die in andere economische sectoren hun sporen hebben verdiend. *Liberti* die geruime tijd actief zijn geweest in andere beroepen en op die manier een voldoende groot kapitaal hebben gerealiseerd om een deel te investeren in het *naviculariaat*, zouden de lasten en risico's die het beroep van *navicularius* met zich meebrengt, kunnen dragen. Men zou in zo'n geval bijna kunnen spreken van een promotie op de economische ladder voor die vrijgelatenen. Dit veronderstelt wel dat een voldoende aantal vrijgelatenen steeds weer die financiële zelfstandigheid kan bereiken en dat het bevoorradingssysteem van Rome afhankelijk is van de commerciële capaciteiten en het welslagen van de ondernemingen van die personen. Deze eerste verklaring gaat m.a.w. uit van een complete onafhankelijkheid van de betreffende vrijgelatenen: zij zijn als het ware 'self-made men' die als bekroning van hun economische activiteiten in de rederij beginnen te investeren.

Een tweede mogelijke verklaring vertrekt evenwel vanuit een verschillende beginsituatie. Het is immers ook denkbaar dat veel vrijgelatenen *navicularius* kunnen worden, omdat zij hetzij financieel, hetzij qua materiaal (i.c. een schip) gesteund worden door anderen. Precies voor het samenbrengen van het nodige startkapitaal zou deze steun een immens verschil maken: de *libertus* kan dan onmiddellijk na zijn vrijlating met de vereiste steun in de rug *navicularius* worden. In zo'n geval is de vroegere meester, en eventueel relaties van deze persoon, de meest voor de hand liggende investeerder, die zodoende achter de schermen van de potentiële rijkdom kon profiteren die de maritieme handel te bieden had. De *libertus* beheerde zo de investering van zijn vrijlater en deelde met hem de opbrengsten volgens een vooraf bepaalde verhouding. Dit schema impliceert dat de vrijgelatene tot op zekere hoogte wel afhankelijk blijft van zijn vroegere meester, een situatie die mogelijk ten koste gaat van de motivatie van de *libertus*, die uiteindelijk toch nog altijd in zekere mate voor een ander blijft werken.

Die twee verklaringsmodellen vertegenwoordigen in principe de extremen van de mogelijkheden die iemand tot een *navicularius* konden maken: enerzijds de zelfstandige vrijgelatene, die zijn plaats temidden van de reders zelf veroverd heeft en aan zijn eigen prestaties te danken heeft, en anderzijds de afhankelijke vrijgelatene, die min of meer bij gratie van zijn vrijlater *navicularius* kan worden. Ongetwijfeld zullen in de Romeinse geschiedenis heel wat *navicularii* via één van beide wegen gekomen zijn tot het beroep dat zij ons in een inscriptie meedelen. Toch is het m.i. mogelijk de twee modellen zodanig te combineren, dat we er kunnen vanuit gaan dat de voorgestelde verklaringen in het leven van een *navicularius* niet meer dan verschillende fases van zijn carrière vertegenwoordigen.

Veronderstellen we dat een slaaf zich in dienst van de meester onderscheidt door zijn ondernemingszin en succes bij commerciële activiteiten en dat de meester na de vrijlating van de man besluit een deel van zijn kapitaal in de handel te blijven investeren met de *libertus* als tussenpersoon. Hij voorziet de vrijgelatene van de nodige ondersteuning om vaste voet te krijgen naast de andere *navicularii* en bespreekt de verdeling van de winsten. Als de *libertus* herhaaldelijk succes heeft met de ondernemingen, laat hij niet alleen de investeringen van zijn meester renderen, maar realiseert voor zichzelf ook een kapitaal dat hij kan gebruiken om misschien een tweede beroep te beginnen. Zo zien we dat in CIL 6, 9682 een lid van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*, dat vermoedelijk nauw betrokken was bij de wijnhandel, zich ook aanduidt als *negotians vinarius*. Misschien oefende deze *navicularius* dit nevenberoep uit in het verlengde en als aanvulling van zijn *naviculariaat*. Als het de *libertus* voor de wind blijft gaan, zal het aandeel van de investeringen ten opzichte van de ondernemingen die hij voor zichzelf uitvoert, steeds kleiner worden, zodat na geruime tijd hij als een onafhankelijke *navicularius* kan optreden. De investeringen voor anderen vallen niet noodzakelijk weg, maar hij heeft deze ook niet meer nodig om zijn beroep te kunnen uitoefenen. Zo is de vrijgelatene van een kleine afhankelijke *navicularius* uitgegroeid tot een zelfstandige ondernemer. Dit derde, meer dynamische verklaringsmodel heeft het voordeel dat het enerzijds uitgaat van een constante input van te investeren kapitaal, zodat vrijgelatenen het niet noodzakelijk pas na een geslaagde carrière tot *navicularius* kunnen brengen, en dat het anderzijds niet nodig is achter elke *navicularius* een investeerder te postuleren die de reder blijvend domineert en controleert. Bovendien illustreert dit de mogelijke chronologische evolutie in de carrière van de *navicularius*: begonnen als kleine afhankelijke ondernemer kan hij na verloop van tijd onafhankelijk zijn economische zaken regelen.

We kunnen zelfs verder gaan en veronderstellen dat succesvolle *navicularii* uiteindelijk een gelijkaardige rol gaan innemen als hun vroegere meesters: wanneer ze het gemaakt hebben in de rederij, kunnen ze zelf als investeerders van anderen, van hun eigen vrijgelatenen gaan optreden. Ik neem aan dat vooral de kinderen van geslaagde *navicularii* via *liberti* hun geld blijven beleggen in die economische sector die de basis was van de familierijkdom. Op die manier is trouwens de cirkel rond en is de continuïteit in het *naviculariaat* verzekerd: de meester introduceerde zijn *libertus* in de martieme handel en na een geslaagde carrière zette deze zijn vrijgelatenen opnieuw op hetzelfde spoor. Een dergelijke organisatie heeft het grote voordeel dat de opgedane kennis en ervaring, de handelscontacten en bekendheid bij mogelijke klanten en handelspartners steeds worden doorgegeven, zodat de nieuwe reder reeds met een zekere voorsprong aan zijn beroep kan beginnen. Ik geloof trouwens

dat we via dit systeem het voorkomen in Gallië kunnen verklaren van hele families die als *navicularii* op de Middellandse Zee voeren⁷³⁸.

In navolging van de voorgestelde economische organisatie van het *naviculariaat* stel ik voor, een bijkomend terminologisch onderscheid te maken dat rekening houdt met de financiële situatie waarin de *navicularius* zich bevindt. Het kan m.i. nuttig zijn de *navicularii* die alleen nog maar geld in de rederij investeren te onderscheiden van de reders die zelf nog de vaarten organiseren, in afwachting van het moment waarop zij als het ware kunnen promoveren tot het volgende stadium van investeerders. Voor de eerste categorie lijkt me de term ‘passieve *navicularius*’ geschikt, terwijl we dan uiteraard de tweede groep ‘actieve *navicularii*’ kunnen noemen⁷³⁹.

In de praktijk is het onderscheid tussen actieve en passieve *navicularii* natuurlijk niet zo gemakkelijk te maken. Het is bovendien ook vooral een theoretisch onderscheid, want het is best mogelijk dat in één persoon zowel de ‘actieve’ als de ‘passieve’ reder kunnen samengaan. Toch wil ik een voorbeeld geven van een Gallische familie, op wie we deze terminologie wel degelijk kunnen toepassen.

In het Narbo van de 2de e.n.Chr. ontmoeten we verschillende leden van de familie van de Fadii⁷⁴⁰. De bekendste vertegenwoordiger is wel Sextus Fadius Secundus Musa⁷⁴¹, geattesteerd in CIL 12, 4393. Hij was *patronus* van het *collegium fabrorum subaedianorum* en een vooraanstaande municipale magistraat van de Gallische havenstad. Sexti Fadii vinden we echter niet alleen in de inscripties uit Gallië, maar zij komen ook voor op de *tituli picti* van de amfoorscherven van Monte Testaccio, en wel precies op die *tituli picti* die de *negotiator* of *navicularius* aanduiden die voor het transport van de amforen zorgde⁷⁴². Zo is uit CIL 15, 3855-3861 een zekere Sextus Fadius Anicetus bekend, uit CIL 15, 3862 een Sextus Fadius Paonus, uit CIL 15, 3863-3873 een Sextus Fadius Secundus en uit CIL 15, 3874 twee niet nader aangeduide Fadii, die blijkbaar samen opereerden. Al deze mensen behoorden tot de familie van de Gallische Fadii en transporteerden Spaanse olijfolie naar Italië. Dit wordt nog eens onderstreept door de aanwezigheid van Fadii in Baetica, het gebied waar de olie werd geproduceerd (CIL 2, 1495), en in Ostia, het uiteindelijke doel van de handelsreis (CIL 14, 994-996; 4563). Uit deze kleine epigrafische getuigenissen kunnen we een heel economisch netwerk reconstrueren, dat zich uitstreckte van Spanje over Zuid-Gallië tot Ostia. Het kan geen twijfel leiden dat de lokale aristocraat Sextus Fadius Secundus Musa een deel van zijn vermogen vergaarde en opnieuw investeerde via de *navicularii* die we op de *tituli picti* ontmoetten. Zelf duidde hij zich in zijn inscriptie natuurlijk niet aan als *navicularius*: hij was immers in Narbo een ‘homme arrivé’, een invloedrijk lid van de gemeenschap dat zich zelf niet inliet met de

⁷³⁸ Zie blz. 154.

⁷³⁹ Verboven, 2004, 182-186 ontwikkelt een gelijkaardig onderscheid tussen *negotiatores* en *negotia habentes*.

⁷⁴⁰ CIL 12, 4274; 4392; 4486; 4528; 4800-4811; 5138; 5258; ILGN 587.

⁷⁴¹ Héron de Villefosse, 1915, 158 baseerde zich nog op de Griekse naam Musa om te veronderstellen dat Fadius Secundus een vrijgelatene moet zijn geweest, “un parvenu (...), qui, grâce à son intelligence, était arrivé à la fortune après son affranchissement.”. Cels, 1978, 114-117 heeft evenwel overtuigend aangetoond dat het *cognomen* Musa niet per definitie wijst op een serviele achtergrond. *Cognomina* werden in een familie dikwijls ‘gerecycleerd’: zo was het mogelijk dat een kleinzoon, die een volwaardig Romeins burger was, het *cognomen* van zijn grootvader kreeg, die een *libertus* was. Cf. ook de onderzoeksresultaten voor het *cognomen* Secundus bij Duthoy, 1989, 193. Hoewel het dus mogelijk is dat hoger in de stamboom van de Fadii serviel bloed te vinden is, kan van Fadius Secundus niet gezegd worden dat hij een vrijgelatene is. De *tribus*-vermelding, zijn rijkdom en sociale positie doen eerder vermoeden dat we hier te maken hebben met een vrijgeboren nazaat van een *libertus*.

⁷⁴² Voor een bespreking van de *tituli picti*, zie blz. 152.

praktische organisatie van de maritieme handel, maar dit overliet aan zijn talrijke vrijgelatenen. Deze laatsten kunnen we zeker ‘actieve *navicularii*’ noemen, terwijl iemand als Sextus Fadius Secundus Musa op de achtergrond als stille vennoot, als ‘passieve *navicularius*’ betrokken blijft in het *naviculariaat*. Men zou zich zelfs kunnen afvragen in hoeverre we Secundus Musa überhaupt nog een *navicularius* kunnen noemen. Zijn rol bleef immers hoogstwaarschijnlijk beperkt tot het verschaffen van de nodige financiële middelen voor de ‘actieve *navicularii*’ van zijn *familia*.

Dit onderscheid tussen ‘actieve’ en ‘passieve’ *navicularii* vinden we trouwens ook *mutatis mutandis* weerspiegeld in de interne organisatie van de *corpora*: we hebben immers gezien dat in een *corpus* niet alle reders dezelfde functie uitoefenden, op dezelfde steun en invloed konden rekenen of dezelfde positie bekleedden⁷⁴³. Sommigen waren effectief reders die transporten en handelsreizen organiseerden, terwijl anderen zich meer bezig hielden met de financiële achtergrond, door meer dan de helft van hun vermogen in de rederij te investeren. Ook in de *corpora* vinden we m.a.w. de tweedeling tussen de *navicularii* die de praktische aspecten van het *naviculariaat* voor hun rekening nemen en de anderen die voor de nodige kapitaalinjecties zorgen.

Dit impliceert in principe ook dat zowel de investeerders als de effectieve reders die als handelspartner van de Romeinse overheid optraden – en dan in het bijzonder binnen de *corpus*-structuur –, aanspraak konden maken op de bijzondere voordelen die de Staat hen in het vooruitzicht stelde als zij voor de *annona* levensmiddelen transporteerden. Deze privileges zijn uitvoerig in het tweede hoofdstuk aan bod gekomen. Men mag dus gerust aannemen dat de Romeinse wetgever met de bepaling dat ook investeerders van de voordelen konden genieten, inspeelde op de bijzondere organisatie van het *naviculariaat* met ‘actieve’ en ‘passieve’ reders. Mogelijk vinden we dus in deze juridische situatie een bevestiging van de reconstructie die ik heb voorgesteld voor de economische structuur van het Romeinse *naviculariaat*.

Ook de problematische schaarste aan geattesteerde *navicularii* en de daarmee verbonden problemen bij het interpreteren van de sociale status van de reders kan vertaald worden naar het voorgestelde onderscheid tussen ‘actieve’ en ‘passieve’ reders. We kwamen immers tot de paradoxale vaststelling dat het overwicht van vrijgelaten reders in werkelijkheid mogelijk een complexere realiteit kon maskeren, waarin heel wat *navicularii* waarschijnlijk vrijgeboren waren.

Uit de voorgaande paragrafen is gebleken dat *ingenui* wel degelijk betrokken waren bij het *naviculariaat* en dat zij daadwerkelijk in de bronnen zwijgen over hun beroepsactiviteiten (cf. Fadius Secundus Musa). We kunnen de conclusies van het onderzoek naar de sociale positie van de *navicularii* dus in zoverre corrigeren, dat bij de ‘actieve’ reders een overgrote meerderheid inderdaad een serviel verleden had en dat precies deze mensen zich in de inscripties kenbaar maken. De ‘passieve’ reders daarentegen, over wie de bronnen aan de oppervlakte zwijgen, zullen we eerder in de sociaal meer prominente kringen van vrageborenen moeten zoeken.

⁷⁴³ Zie blz. 118.

4.2.3. De maatschappelijke positie van de *navicularii*⁷⁴⁴

Omdat de overgrote meerderheid van de *navicularii* die we uit de inscripties kennen onmiskenbaar vrijgelatenen zijn, spreekt het voor zich dat zij uitgesloten zijn van de hoogste municipale *ordo*, de *ordo decurionum*, en een carrière in de stadsraad. In die zin bleef hun verleden als slaaf nog steeds een beperking van hun mogelijkheden in het bekleden van officiële ambten. Veel vrijgelatenen probeerden hiervoor enige compensatie te zoeken in het seviraat. Dit sociale belang van het seviraat was van grote maatschappelijke betekenis⁷⁴⁵: *liberti* die voldoende rijk waren om aanspraak te kunnen maken op een plaats temidden van de meest vooraanstaande figuren van de stad, maar die door hun verleden dit niet konden bereiken, vonden voor zichzelf een alternatief in het ambiëren van een carrière als *sevir*, zodat ze zich onder mensen die in dezelfde situatie gevangen zaten, konden onderscheiden. Bovendien bereidden ze door deze deelname aan het maatschappelijke leven de mogelijke loopbaan van hun kinderen voor, die immers wel als vrijgeborenen een kans hadden in de stadsraad te zetelen.

Voor Italië en Gallië konden we 17 *navicularii* identificeren, onder wie 11 van serviele afkomst. Van die 11 bekleedden 6 personen het naviculariaat (Aulus Caedicius Successus, Quintus Aquilius Dionysius, Quintus Capitonius Probatas Senior, Lucius Secundius Eleutherus, Marcus Frontonius Euporus en Publius Olitius Apollonius). Vermeldenswaard is ook dat de broer van de *navicularius* Tiberius Iunius Eudoxus, Fadianus, lid was van de *seviri*. De twee *navicularii* die in Ostia *sevir* waren, Aulus Caedicius Successus en Quintus Aquilius Dionysius, brachten het zelfs tot *quinquennialis* van deze vereniging. In Narbo moet Olitius in hoog aanzien gestaan hebben bij de *seviri*: zij eerden hem met een standbeeld.

Het is allerm minst toevallig dat precies die *navicularii* lid waren van de *seviri*, over wie we iets meer informatie hebben dan hun naam en beroep. Het waren immers enkel de meest succesvolle en geslaagde reders die over het nodige kapitaal en de vereiste relaties beschikten, die het tot *sevir* konden brengen. Binnen de gemeenschap van de *navicularii* hadden ze de top bereikt, en die positie probeerden zij nu te bestendigen door een vooraanstaande plaats te zoeken binnen het municipale kader. Op die manier betekende het economische succes dat zij hadden bereikt, eveneens een weg naar sociale promotie, naar aanzien in hun omgeving⁷⁴⁶.

Een tweede manier om zich binnen een gemeenschap te onderscheiden en van een zeker prestige te verzekeren was het zogenaamde evergetisme, waarbij iemand zich ging profileren als de weldoener van een stad, een *collegium*, een bepaald segment van de bevolking e.d. en in die hoedanigheid een aantal schenkingen deed. Het is opmerkelijk dat, in vergelijking met de leden van de talrijke andere verenigingen in de Romeinse wereld, de *navicularii* zo goed als nooit schenkingen doen binnen het kader van hun vereniging. Enkel Gaius Petronius Marcellinus schenkt het *collegium* van reders van Arilica een som geld om met de opbrengst daarvan een jaarlijkse maaltijd en herdenkingsfeest te zijner ere te houden. Ik heb er reeds herhaaldelijk op

⁷⁴⁴ Ik laat Cnaeus Sentius Felix buiten beschouwing, omdat hij zijn maatschappelijke functies niet te danken heeft aan een sociale promotie door het naviculariaat, maar precies omgekeerd: de *navicularii* in Ostia eerden hem met een lidmaatschap omwille van zijn interessante positie. Voor meer details, zie de prosopografie van Sentius Felix.

⁷⁴⁵ Zie ook blz. 141.

⁷⁴⁶ Cf. Remesal Rodríguez, 2004, 125: “En una sociedad censitaria, como la romana, el enriquecimiento era la base de la promoción social, y el comercio era la mejor manera de conseguirlo.”

gewezen hoe atypisch voor de meeste *navicularii* Petronius Marcellinus was. Zo ook hier: het is enkel dit kleine college van lokale reders dat in de geschiedenis van het *naviculariaat* van een echte schenking door één van zijn leden kan genieten. De *navicularii* die aangesloten waren bij een *corpus* begunstigen, voor zover bekend, hun vereniging en haar leden nooit. Ik vermoed dat de reden hiervoor te zoeken is in het uiteindelijke doel van de organisaties: de *corpora* moeten in de eerste plaats de bedoeling gehad hebben de gezamenlijke economische belangen van de reders te verdedigen en de problemen proberen op te lossen waarmee zij in hun functie als transporteurs en handelaars konden worden geconfronteerd. Het college van Arilica daarentegen lijkt qua kenmerken eerder aan te sluiten bij het sociale verenigingsleven, bij de *collegia* die voor de gezelligheid werden opgericht of om de leden een fatsoenlijke begrafenis te geven. In zo'n context zou de schenking van Petronius Marcellinus helemaal niet misstaan. Voor de *corpora* daarentegen moet dit sociale aspect zeker secundair zijn geweest: de economische belangen en de kracht als vereniging naar voor te kunnen komen in de wereld van handel en transport moeten voor de leden van de *corpora* op de eerste plaats gekomen zijn. Vandaar dat zij vermoedelijk hun geld spaarden voor een schenking die hen in de hele gemeenschap, en niet alleen in hun kleine vereniging, aanzien moest verlenen. Zo laat Quintus Aquilius Dionysius wel een beeld van de godin Spes en mogelijk ook een tempel restaureren⁷⁴⁷, twee schenkingen van een weldoener die alle inwoners van zijn stad wil bereiken, maar zijn van hem geen begunstiging van zijn mede-*navicularii* bekend. Zo treedt ook Olitius Apollonius enkel voor de *seviri* op als municipaal evergeet, door zelf het standbeeld te bekostigen dat zij hem hadden geschonken⁷⁴⁸.

Bovendien zou men kunnen aanvoeren dat binnen het kader van de *corpora* de rol van evergeet heel concreet werd ingevuld door de Romeinse overheid in de vorm van de privileges en vrijstellingen die zij de *navicularii* schonk.

Tenslotte kunnen de *navicularii* prestige proberen winnen door binnen hun eigen organisatie carrière te maken of als patroon van een andere vereniging op te treden. Enkel Caedicius Successus slaagde er in *quinquennalis* van het *corpus* in Ostia te worden. Marcus Frontonius Euporus was dan weer de enige *navicularius* die een patronaat wist te versieren: hij trad op als *patronus* van de *nautae Druentici* en de *utriclarii* van Ernaginum⁷⁴⁹.

Tot slot nog een opmerking over de herkomst van de *navicularii*. Bij de analyse van de *gentilicia* van de Gallische reders is het opmerkelijk dat enkele van Gallische origine zijn (bv. Secundius en Frontonius) maar een aantal zeker een niet-Gallische oorsprong hebben (Gaienina, Squeilianus en Uleius). Binnen het geheel van de reders in Gallië moeten we dus een onderscheid maken tussen diegenen, die afstammen van Italische immigranten, mogelijk in deze gebieden 'geïnstalleerd' om iemands handelsbelangen te behartigen, en de 'autochtone' *navicularii*. Ik geloof niet dat dit verschil in de onderzochte historische periode nog werd gevoeld of enigszins van belang was. De reders van Italische origine waren misschien al verschillende generaties lang in Gallië actief.

⁷⁴⁷ CIL 6, 757 en 817.

⁷⁴⁸ De *navicularii* van Narbo kunnen uiteraard geen *corpus* begunstigen, omdat zij in familieverbanden werken.

⁷⁴⁹ Voor de precieze betekenis van deze patronaten, zie de opmerkingen bij de prosopografie van Frontonius Euporus.

Concluderend kunnen we over de maatschappelijke positie van de *navicularii* zeggen dat zij op basis van het bronnenmateriaal zoals verwacht als een vrij heterogene groep naar voor komen. Aangezien immers de sociale promotie van de reders grotendeels afhankelijk is van hun economische successen, mogen we een spectrum verwachten van zeer uiteenlopende sociale profielen: van de eenvoudige reder met beperkte vooruitzichten op het beklimmen van de sociale ladder, tot de *navicularius* die binnen eigen rangen en andere verenigingen de hoogste posities heeft bereikt en dit succes wil herhalen binnen zijn municipaal kader, uiteraard in zoverre zijn afkomst als slaaf hem dit toelaat. Het merendeel van de ons bekende reders vertrekt met dezelfde serviele achtergrond, en de kansen om hun situatie te verbeteren hangen voor een groot deel af van wat ze in hun beroep kunnen verwezenlijken.

4.2.4. Salvation from the sea?

Voor de eerste drie eeuwen van de Keizertijd zijn in Gallië en Italië samen welgeteld 17 *navicularii* bij naam bekend omdat zij in een inscriptie worden genoemd. Als men rekening houdt met de lange periode, de omvang van het handelsverkeer in de Middellandse Zee en het belang van de reders bij de bevoorrading van Rome, kan het aantal attestaties niet anders dan ontgoochelend heten. Of we het gebrek aan epigrafische informatie nu moeten wijten aan een jammerlijk hiaat in de overlevering, dan wel of er een zekere weerstand bestond bij de *navicularii* zelf om hun beroep aan de steen toe te vertrouwen, het blijft moeilijk te aanvaarden dat we ons tevreden zouden moeten stellen met die schamele 17 namen.

Nu de epigrafie, voorlopig althans, de onderzoeker van het Romeinse naviculariaat op zijn honger laat wachten, moet hij zich wenden tot andere disciplines in de hoop deze blinde vlek in het bronnenmateriaal enigszins aan te vullen. Die onontbeerlijke hulp kwam vooral sinds de jaren '60 van de vorige eeuw uit de hoek van de onderwaterarcheologie en de amfoorstudies. De eerste discipline voorzag de historicus van waardevolle informatie over een aantal cruciale aspecten van de Romeinse handel en het transport die in deze studie noodzakelijkerwijze in mindere mate aan bod zijn gekomen: de bouw van de verschillende types transportschepen, de gemiddelde laadcapaciteit, de samenstelling en differentiëring van de lading, vaarroutes en stopplaatsen, productiegebieden en afzetmarkten, e.d.. Voor zover die facetten van belang waren bij het onderzoek van het naviculariaat zijn ze natuurlijk wel zijdelings besproken.

Het tweede studiegebied, het onderzoeken van amforen, kan men ruwweg in twee delen opsplitsen, nl. de studie van de amfoortypen en van de teksten op de amforen. Omdat verschillende producten van de *annona*, waaronder olie en in mindere mate ook wijn, vervoerd werden in bepaalde types amforen (bv. het type Dressel 20 voor de olie uit Baetica), is het mogelijk door het opstellen van een typologie en catalogus van amforen een steeds duidelijker beeld te krijgen van het handelsverkeer in het Romeinse Rijk. De inscripties die op de amforen worden aangetroffen, kunnen dan weer een licht werpen op de organisatie van de productie van de amforen in de *figlinae*, het gebruik en de distributie in het bekken van de Middellandse Zee en de personen die voor elk van deze aspecten verantwoordelijk waren⁷⁵⁰.

⁷⁵⁰ Berni Millet, 1996, 751-770 geeft een aantal belangrijke methodologische richtlijnen om het onderzoek van amfoorinscripties te organiseren.

Het is vooral deze laatste discipline die de historicus belangrijke gegevens kan verstrekken over de individuen die betrokken waren bij de handelsvaarten van de *navicularii*. Al is er wel kritiek gekomen op de precieze interpretatie van deze gegevens⁷⁵¹, ze laten ons wel toe de schaarse gegevens uit de epigrafische en literaire bronnen te bevestigen, te nuanceren en vooral met nieuwe informatie te vervolledigen.

Bijzonder bruikbaar zijn de amforen waarin olie werd vervoerd vanuit Baetica naar Italië: hun inscripties bevatten dikwijls meerdere gegevens over de organisatie van de oliehandel. Talloze scherven van dergelijke olie-amforen zijn teruggevonden op de site van Monte Testaccio (letterlijk 'Schervenberg'), een kunstmatige heuvel die ontstaan is uit het ophopen van miljoenen scherven van gebruikte amforen in de eerste drie eeuwen van onze tijdrekening. Het ontsluiten van deze werkelijke schat aan informatie is reeds in de 19de eeuw in gang gezet door Dressel, die zijn bevindingen publiceerde in band 15 van het CIL. Recentelijk is een team van vooral Spaanse onderzoekers, CEIPAC, opnieuw begonnen met het inventariseren van de gegevens op de amforen en het ontwikkelen van een instrumentarium om deze te bestuderen⁷⁵².

Men onderscheidt gewoonlijk drie soorten inscripties op de amforen⁷⁵³:

- Stempels: deze bevatten informatie over de productie van de amforen en de eigenaar van de *figlina* waar ze gemaakt zijn.
- Geschilderde inscripties (*tituli picti*)⁷⁵⁴: de meest gedetailleerde *tituli* zijn samengesteld uit vijf soorten gegevens, traditioneel aangeduid met Griekse letters:
 - α. gewicht van de lege amfoor;
 - β. naam van de handelaar of de transporteur;
 - γ. gewicht van de volle amfoor;
 - δ. controlemerkteken, herkomst van het vervoerde product, naam van de producent van het vervoerde product, naam van een administratief verantwoordelijke bij het laden van het schip en/of een consulaire datum;
 - ε. symbool dat van belang is bij het stapelen van de amforen.
- Tekens op de stop⁷⁵⁵: men neemt aan dat deze verwijzen naar de handelaar (*mercator*, *negotiator*) of de transporteur (*navicularius*), al is het best mogelijk (en dikwijls het geval) dat beide functies in één persoon werden verenigd.

Voor de β-teksten zijn voor deze studie interessant. Een aantal leden van de Gallische *familiae* van wie we dankzij epigrafische bronnen zeker weten dat ze als *navicularii* optraden, vinden we precies hier terug⁷⁵⁶. Willen we via de studie van de amforen nog een aantal *navicularii* op het spoor komen, dan moeten die in dit type

⁷⁵¹ Paterson, 1982, 154-155: "The presence of one or more names stamped on an amphora, with perhaps another name impressed on the stopper of the amphora, and with further names and information about the contents painted on the side, can only be understood in the light of the general conditions for the production of amphorae and for the marketing of the goods which they carried."

⁷⁵² Voor meer info, een stand van het onderzoek en enkele publicaties verwijst ik naar de uitstekende site van het onderzoeksteam: http://ceipac.gh.ub.es/index_en.html

⁷⁵³ Frank, 1937, 72 ; Remesal Rodríguez, 1983, 101; id., 1989, 498 ; Aubert, 1994, 246.

⁷⁵⁴ Aubert, 1994, 265-266.

⁷⁵⁵ Aubert, 1994, 269-270.

⁷⁵⁶ Zie de verwijzingen naar de inscripties uit CIL 15 in de prosopografieën. Cf. ook Garrote Sayó, 2001, 827.

inscripties bij naam genoemd worden. Het grote probleem bij het interpreteren van de namen in die *tituli picti* blijft evenwel het feit dat ondanks vele studies nog steeds geen zekerheid bestaat over de precieze rol van de vermelde personen⁷⁵⁷. Onder β kunnen nl zowel *navicularii*, *mercatores*, *diffusores olearii* of *negotiatores* vermeld staan. Zo weten we bv. dat Publius Olitius Apollonius een *navicularius* uit Narbo was (CIL 12, 4406); zijn naam komt daarnaast inderdaad tweemaal op amforen voor (CIL 15, 3974-3975). Op tal van amforen staat onder β evenwel ook de naam van Lucius Marius Phoebus (CIL 15, 3943-3959). We kennen deze man eveneens uit een inscriptie in Rome, waarin hij echter niet als *navicularius* wordt genoemd, maar als *mercator olei Hispani ex provincia Baetica* (CIL 6, 1935; ook een inscriptie uit Baetica (AE 2000, 734) vermeldt Marius Phoebus)⁷⁵⁸. Het blijft voor de onderzoeker dus moeilijk om aan de hand van de gegevens die de *tituli picti* op amforen verstrekken, het beeld van het naviculariaat te vervolledigen.

Dit probleem wordt ten dele gerelativeerd, omdat we gezien hebben dat het in vele gevallen niet nodig is een dergelijk strikt onderscheid te blijven handhaven⁷⁵⁹. Er is reeds op gewezen dat er zeker geen eenduidig afgelijnd systeem bestond in de naamgeving van de beroepen die te maken hebben met handel en transport. We hebben in het eerste hoofdstuk wel geprobeerd de inhoud van de verschillende begrippen min of meer af te lijnen, maar omdat één en dezelfde persoon veelal een aantal van de bestudeerde beroepen tegelijk uitoefende, bleven de grenzen van de semantische velden bijzonder vaag. Zo was het bv. heel goed mogelijk dat iemand Gallisch graan naar Ostia vervoerde voor de *annona* en op de terugweg Italische en andere producten meebracht die hij dan in zijn thuishaven verhandelde. Deze persoon kon zich in een inscriptie hetzij als *navicularius* bekend maken, hetzij als *negotiator*. Opmerkelijk is wel dat de handelaars en transporteurs die in de epigrafische bronnen geattesteerd zijn, meestal slechts één beroepsaanduiding vermelden. Vermoedelijk moeten we de reden hiervoor zoeken in de impliciete waardering die met zo'n beroepsaanduiding gepaard ging. Het is immers zo dat bepaalde beroepsnamen een geografisch bepaalde spreiding lijken te hebben. Zo vinden we in het zuiden van Gallië vooral transporteurs terug, die hetzij op de Middellandse Zee (de *navicularii*), hetzij op de rivieren voeren (de *nautae*). Kijken we naar meer noordelijker gelegen streken, dan valt op dat hoewel ook daar een levendig transport moet hebben bestaan, vooral de *negotiatores* in de inscripties goed bekend zijn. Kijken we naar de provincie Baetica, waar we heel wat attestaties van oliehandelaars en –transporteurs mogen verwachten, dan blijkt dat we zo goed als geen enkele inscriptie terugvinden waarin een *mercator*, een *negotiator* of een *navicularius* wordt vermeld. Wel zijn een klein aantal *diffusores olearii* bekend⁷⁶⁰.

Al hebben we dus geen echte aanduidingen over de precieze beroepen van de talrijke individuen die geattesteerd zijn in de β -teksten, ze zijn hoe dan ook betrokken bij de commercialisering, de distributie en het verhandelen van olie uit Baetica.

⁷⁵⁷ Cf. Hesnard, 1989, 403; Remesal Rodríguez, 1998, 194.

⁷⁵⁸ Voor een studie van de activiteiten van deze *mercator*, zie Remesal Rodríguez, 2000, *passim*.

⁷⁵⁹ Zie blz. 9. Cf. ook Remesal Rodríguez, 2000, 797: “Finalmente, creo necesario recalcar la idea de que un mismo individuo podía desempeñar - incluso al mismo tiempo - funciones diferentes: *navicularius*, *negotiator*, *mercator* o *diffusor*, pero nuestra fuentes no nos permiten, hoy día, aseverar en que momento actuaban desempeñando una otra función.”.

⁷⁶⁰ Zie blz. 29.

Eén *familia* van wie een aantal leden als *navicularii* te identificeren waren door een onderzoek van de β -teksten, is reeds uitvoerig aan bod gekomen: van de Sexti Fadii hebben we ontdekt dat zij bijzonder goed vertegenwoordigd waren in alle stadia van de oliehandel⁷⁶¹. Uit de prosopografieën bleek dat ook *familiae* als de Aponii, de Olitii en de Valerii, die we reeds in de inscripties uit Gallië als *navicularii* hadden leren kennen, ook in de amfoorresten van Monte Testaccio voorkomen⁷⁶².

Misschien is het mogelijk om, vertrekkend van die β -teksten, nog enkele (*familiae* van) reders op te sporen. Criteria die ik hierbij zal hanteren zijn het voorkomen van de namen van verschillende leden van een *familia* op de amforen van Monte Testaccio, de aanwezigheid van deze personen op amforen in andere archeologische contexten en het identificeren van mogelijke andere leden van de *familia* in plaatsen die op het handelstraject voor de Spaanse olie liggen (i.c. Baetica, Gallia Narbonensis en dan in het bijzonder de havensteden, en Ostia).

Het is m.i. best mogelijk dat we onder de leden van de volgende families een aantal *navicularii* kunnen ontmoeten, al blijft de bewijsgrond natuurlijk enigszins speculatief:

- De Lucii Antonii: Deze *familia* heeft in Monte Testaccio verschillende vertegenwoordigers: L. Antonius Crassinus (CIL 15, 3700-3701), L. Antonius Epaphroditus (CIL 15, 3702-3710), L. Antonius Lucundus (CIL 15, 3711; 3714-3715), L. Antonius Plebeianus (CIL 15, 3716; 3718; 3720-3723), L. Antonius Securus (CIL 15, 3724) en L. Antonius Severus (CIL 15, 3725-3727). Belangrijk is dat talrijke amforen met de naam L. Antonius Epaphroditus eveneens in de Gallische havenstad Fos-sur-Mer zijn gevonden (AE 1981, 626-630; 632-633; AE 1991, 1187b). Bovendien komen over zowat de hele zuidkust van Gallia Narbonensis Lucii Antonii voor⁷⁶³. Ook in het exportgebied Baetica en het reisdoel, de importhaven Ostia, zijn zij goed gedocumenteerd⁷⁶⁴.
- De Decimi Aticii: Vijf leden van de *familia* zijn op amforen geattesteerd: D. Aticius Atticus Trophimianus (CIL 15, 3731-3734), D. Aticius Herennus (CIL 15, 3735-3739), D. Aticius D.I. Onesimus (CIL 15, 3740), D. Aticius Trophimus (Rodríguez Almeida, 1979, 886) en D. Aticius Severus (Rodríguez Almeida, 1979, 886). Het *gentilicium* Aticius is bijzonder zeldzaam. Het is gekend in Ligurië (AE 1990, 361) en niet toevallig in Baetica (CIL 2, 1578).
- De Decimi Caecilii: In Monte Testaccio is de *familia* met niet minder dan tien personen vertegenwoordigd: D. Caecilius Calliphytus (CIL 15, 3751-3753), Chrysogonus (CIL 15, 3754-3755), Euelpis en Daphnus (CIL 15, 3756-3761), Hospitalis (CIL 15, 3762-3764; 3769-3781; Rodríguez Almeida, 1979, 886), Maternus (CIL 15, 3765-3766; 3768-3781), Onesimus (CIL 15, 3782-3783; Rodríguez Almeida, 1979, 886), Papia (CIL 15, 3784), Victor (CIL 15, 3785) en een niet nader genoemde D. Caecilius (CIL 15, 3786). Soms werkten de Caecilii ook samen (CIL 15, 3756-3761; 3769-3781; 3788-3794; 3795; Rodríguez Almeida, 1979, 886-887). We vinden de Decimi Caecilii terug in de

⁷⁶¹ Zie blz. 147-148.

⁷⁶² Zie ook Garrote Sayó, 2000, 71.

⁷⁶³ AE 1992, 1168; 1217; CIL 12, 1206; 2975; 4602; 4982; ILGN 74; cf. ook CIL 14, 296.

⁷⁶⁴ Baetica: AE 1989, 410; CIL 2, 1212; 1381; 1727-1728; 1768; 2257; CIL 2, 1, 102 en 2, 4, 1084. Ostia: o.m. CIL 14, 582; 585; 4537; 4562; 5345.

belangrijkste stopplaatsen van de route waarlangs de olie werd vervoerd (Baetica⁷⁶⁵, Fos-sur-Mer⁷⁶⁶, Arles⁷⁶⁷, Portus⁷⁶⁸ en Ostia⁷⁶⁹).

Bijzonder interessant is dat twee Caecilii terugkeren in enkele inscripties, waarin zij meer informatie geven over hun precieze activiteiten. Zo noemt CIL 6, 1625b Hospitalis⁷⁷⁰ een *negotiator olearius ex Baetica*. Onesimus is ons ook bekend uit AE 1980, 98, waar hij een *diffusor olearius ex Baetica* wordt genoemd. Dit illustreert m.i. mooi dat de Romeinen geen duidelijke differentiatie maakten in de terminologie die werd gehanteerd voor 'handelaar' en/of 'transporteur'⁷⁷¹.

- De Marci Iulii: Zij zijn in Monte Testaccio slechts driemaal geattesteerd (M. Iulius Carpophorus (CIL 15, 3890-3891), M. Iulius Faustinus (CIL 15, 3893) en M. Iulius Hermes (CIL 15, 3897)), maar van Iulius Hermes weten we dankzij twee inscripties uit Baetica (CIL 2, 1481 en AE 2001, 1186) dat zijn vader, M. Iulius Hermesianus, een *diffusor olearius* was, wat het belang van de familie-ondernemingen in de oliehandel nog eens onderstreept.
- De Lucii Memmii: Op enkele amforen van Monte Testaccio staan de namen vermeld van L. Memmius Beryllus (CIL 15, 3962), L. Memmius Hispanus (CIL 15, 3963), L. Memmius Hyperephoni (Rodríguez Almeida, 1979, 891), L. Memmius Homerus (CIL 15, 3964), L. Memmius R[...] (CIL 15, 3969) en L. Memmius (CIL 15, 3970). Een aantal Memmii traden ook samen op (CIL 15, 3965-3968). Mochten deze personen nu deel uitmaken van een *familia* van *navicularii*, dan zijn zij vermoedelijk afkomstig uit Spanje: uit Baetica kennen we verschillende Lucii Memmii (CIL 2, 2059; CIL 2, 2, 471; IRPCadiz, 334)⁷⁷². Als dit zo is, moeten we ons beeld van de organisatie van het olietransport wel enigszins bijstellen: de personen die zowel in de *tituli picti* van Monte Testaccio als in de inscripties als *navicularii* naar voor kwamen, waren allen Galliërs. We hebben reeds gezien dat dit feit mogelijk een oorzaak vindt in de sociale appreciatie van een beroepsaanduiding. De veronderstelling dat het transport van Spaanse olie in de eerste plaats geregeld werd door Gallische transporteurs, is dus mogelijk aan herziening toe.
- De Lucii Segolat(i)⁷⁷³: In Narbo is een Lucius Segolat(i)us Victorinus bekend, de jonggestorven zoon van [Lucius?] Segolatus Primus en Segolatia Victorina (CIL 12, 5127). Uit Monte Testaccio kennen we een L. Segolat(i)us Alexander (CIL 15, 3993), L. Segolat(i)us Encolpus (CIL 15, 3994), L. Segolat(i)us Eu-

⁷⁶⁵ CIL 2, 1474; CIL 2, 5, 858.

⁷⁶⁶ AE 1988, 864b.

⁷⁶⁷ CIL 12, 690.

⁷⁶⁸ AE 1929, 141.

⁷⁶⁹ CIL 14, 708; 723; 4288; 4710.

⁷⁷⁰ Zie ook AE 1988, 726.

⁷⁷¹ Wil men toch vasthouden aan een strikt onderscheid tussen *navicularius*, *negotiator* e.d., dan moet verklaard worden waarom mensen met een andere functie op de amforen in dezelfde categorie worden ondergebracht en welke dan de precieze verschillen tussen de diverse functies zijn.

⁷⁷² Misschien wijst het *cognomen* Hispanus eveneens in die richting? In Gallië zijn de Lucii Memmii slechts één keer geattesteerd (ILGN 659).

⁷⁷³ Uit de genitief Segolati is niet op te maken of Segolatus dan wel Segolatus het *gentilicium* is. CIL 12, 5127 geeft Segolatus en Segolatia; in CIL 15, 3999 is sprake van Segolatorum.

charistus (CIL 15, 3995-3996), L. Segolat(i)us lustus (CIL 15, 3997 en mogelijk ook 3998) en een samenwerkingsverband tussen meerdere Segolatii en anderen, van wie de naam verloren is (CIL 15, 3999). Naar alle waarschijnlijkheid waren deze mensen, die duidelijk *liberti* zijn, wat ik supra 'actieve' *navicularii* heb genoemd. Dit suggereert tevens dat in Narbo een zekere Lucius Segolat(i)us, over wie ons niets is bekend, voor deze personen dezelfde rol kan hebben gespeeld als Fadius Secundus Musa voor zijn *navicularii*, al is het natuurlijk even goed mogelijk dat de investeerders van deze *familia* in een andere plaats op het traject van het olietransport gevestigd waren. De Segolat(i)i uit CIL 12, 5127 zijn vermoedelijk eveneens vrijgelatenen van deze *familia*.

Idealiter kan men hopen dat tenminste enkele van deze mensen in de toekomst als *navicularius* bekend zullen worden door het ontdekken van een inscriptie waarop zij hun beroep onmiskenbaar aanduiden. Ik vermoed dat voor latere onderzoekers van het naviculariaat vooral de vondsten uit Gallië veelbelovend zijn.

Naast de studie van de amfoorresten beschikken we dankzij de onderwaterarcheologie over nog een tweede bron waarlangs het mogelijk is *navicularii* op het spoor te komen. Op de ankers van schepen zijn soms namen gegraveerd, die de eigenaar van het schip aanduiden. Hoewel die namen ons dus in de eerste plaats de *dominus navis* leren kennen, is het goed mogelijk dat deze tegelijk *navicularius* was⁷⁷⁴. Van dergelijke namen is mij evenwel geen verzameling of publicatie bekend.

4.3. De Afrikaanse *navicularii*

In hoofdstuk twee werd reeds de evolutie van het naviculariaat in de Late Oudheid besproken⁷⁷⁵. De *navicularii* die we in de overwegend juridische literatuur ontmoetten en die betrokken waren bij de bevoorrading van de hoofdstad, werden, gezien de problemen die men ondervond om het systeem levensvatbaar te houden, min of meer 'gerecruteerd' uit de rangen van de meer gegoede, kapitaalkrachtige kringen. Hun bezittingen zouden immers een garantie moeten betekenen voor het succesvol en probleemloos uitoefenen van het naviculariaat. De leden van het *corpus* in Afrika moeten daarom gezocht worden onder de bemiddelde grootgrondbezitters en de rijke *possessores*.

Wanneer we dit beeld willen toetsen aan de epigrafische informatie, dan kunnen we enkel een beroep doen op een karige vijf inscripties die ons slechts bij uitzondering meer inlichtingen geven dan de naam en het beroep van de *navicularius* in kwestie. Het is mogelijk dat het geringe aantal attestaties te wijten is aan de beperkte overlevering van de inscripties, maar we moeten er m.i. ook rekening mee houden dat er misschien wel een zekere onwil bestond bij bepaalde reders om hun beroep op een steen te vermelden. Ik denk dan vooral aan die *navicularii*, die door de erfelijkheid van het *munus* tot het naviculariaat verplicht werden. Het is te begrijpen dat zij zich niet gaarne als *navicularius* bekend zullen hebben gemaakt: de financiële

⁷⁷⁴ Hesnard, 1989, 398.

⁷⁷⁵ Zie blz. 87ff..

lasten die dit met zich meebracht waren niet gering en er viel voor deze mensen geen bijzonder sociaal prestige te halen uit hun *munus*. Bovendien moeten zij als bemiddelde *possessoires* de mogelijkheid gehad hebben andere registers aan te spreken om zich op maatschappelijk vlak te profileren. Deze overwegingen kunnen een verklaring bieden voor het opmerkelijk lage aantal bekende *navicularii* uit Afrika.

4.3.1. De sociale status van de Afrikaanse *navicularii*

De *navicularii* die we in de vorige eeuwen in Gallië en Italië leerden kennen, hadden bijna allen een serviel verleden. Tegelijk waren ze volgens mijn veronderstellingen echter betrokken in een voortdurend quasi zelfstandig opererend wisselsysteem, een evolutie van wat ik genoemd heb ‘actieve’ naar ‘passieve’ *navicularii*. Daarom kwam in het bronnenmateriaal slechts die ene fase naar voor, waarin *liberti* zich aanduidden als *navicularius*. Over de vrijgeboren generaties die hen opvolgden zwijgen de bronnen om een voor de hand liggende reden: zij achtten het immers beneden hun waardigheid zich *navicularius* te noemen.

Dit hele systeem wordt min of meer ontworcht door de nieuwe organisatie en reglementering van het naviculariaat vanaf de 4de eeuw. Door het invoeren van het *munus navicularium* en de erfelijkheid van bezit dat met dat *munus* was belast⁷⁷⁶, richt de overheid zich vooral op de rijkere klassen, de eigenaars van *latifundia*. Het spreekt dan ook voor zich dat we vanaf de Late Oudheid in de eerste plaats vrijgeborenen onder de *navicularii* zullen ontmoeten. Hoewel het moeilijk is de status van de epigrafisch geattesteerde reders te achterhalen, moet iemand als Coelius Titianus, een *curator rei publicae*, duidelijk een vrijgeborene zijn (CIL 8, 969).

De situatie waarin enkel kapitaalkrachtige *ingenui* in aanmerking komen voor het naviculariaat geldt evenwel enkel voor de leden van het *corpus*, dat immers verplicht werd de wetten van de keizers betreffende de organisatie van het naviculariaat toe te passen. Ik acht het bijgevolg goed mogelijk dat buiten het *corpus*-verband het meer traditionele systeem van de vorige eeuwen blijft doorleven en dat daar nog veel *liberti* in het transportwezen optreden. Over die zelfstandige reders ontbreekt echter de nodige informatie.

4.3.2. De economische organisatie van het naviculariaat

In de Late Oudheid zien we dat voor de reders die deel uitmaken van het *corpus* de organisatie van het naviculariaat nagenoeg helemaal op het niveau van het *corpus* gebeurt, van het aanvullen van het ledenaantal tot het laten bouwen van de transportschepen⁷⁷⁷. Die centralisatie vergemakkelijkte natuurlijk de controlemogelijkheden voor de overheid.

Hoe de verdere organisatie van het transport voor de individuele *navicularii* verliep, is niet geweten. Over dit aspect zwijgen de bronnen. Men mag ervan uitgaan dat de reders van het *corpus*, de *possessoires*, zelf niet aan boord zullen zijn gegaan om de vaarten te leiden en superviseren. Zij moeten gewerkt hebben met vertegenwoordigers die de praktische organisatie voor zich namen. Waarschijnlijk waren zij mensen uit de eigen *familia*, zodat we misschien ook voor deze periode het onderscheid

⁷⁷⁶ Zie blz. 95ff..

⁷⁷⁷ Zie blz. 106ff..

tussen 'actieve' en 'passieve' *navicularii* kunnen volhouden. Het grote verschil met de vorige eeuwen is dan wel dat vroeger de *navicularii* die in de bronnen verschenen, precies de 'actieve' reders waren, terwijl we voor wat de Late Oudheid betreft geen zekerheid hebben of de geattesteerde reders zogenaamde 'passieve' *navicularii* waren, dan wel vertegenwoordigers van hen. Voor iemand als Coelius Titianus kan men wel aannemen dat hij, gezien de vele functies die hij heeft bekleed, van vrije afkomst was (CIL 8, 969), maar wat te zeggen van Istrikatus (AE 1912, 170)? De eenvoudige inscriptie lijkt eerder te passen bij een vertegenwoordiger van een 'passieve' reder, maar zekerheid hebben we niet.

Opmerkelijk is dat geen van de *navicularii* uit Afrika spreekt over een *corpus* waarvan zij lid zouden zijn. Hebben we steeds met zelfstandig opererende reders te maken? Of bestond in Afrika de gewoonte de verwijzing naar een *corpus naviculariorum* eenvoudig achterwege te laten, aangezien er toch maar één bestond? Voor die laatste optie zou pleiten dat een man als Coelius Titianus, die hoogstwaarschijnlijk tot het *corpus* behoort heeft⁷⁷⁸, in zijn inscriptie voor de keizers aanduidt dat hij een *ex-navicularius* was, zonder meer.

Mochten we zeker weten dat de Afrikaanse reders uit de inscripties 'actieve' *navicularii* waren, dan stelt dit probleem zich niet: zij waren immers geen lid van het *corpus* en voeren enkel in opdracht van een *corporatus*.

4.3.3. De maatschappelijke positie van de *navicularii*

De meeste reders uit de inscripties vermelden weinig meer dan hun naam. Zij lijken geen bijzondere maatschappelijke rol gespeeld te hebben op municipaal niveau. In se is dit niet zo verwonderlijk, al was het maar omdat het municipale evergetisme in deze periode een sterke terugval kent⁷⁷⁹.

Slechts één reder lijkt als *curator rei publicae* iets betekend te hebben in zijn stad, nl. Coelius Titianus. Dat de andere reders geen gelijkaardige functies uitgeoefend hebben, is misschien een argument voor de veronderstelling dat we in de inscripties vooral te maken hebben met mensen die enkel de vaarten organiseerden voor de leden van het *corpus naviculariorum*.

4.4. Conclusie

Zoals we reeds in het tweede hoofdstuk hebben gezien, onderging het naviculariaat vanaf de 3de eeuw een ingrijpende wijziging. Net zoals in het onderzoek van de Romeinse reders tot nog toe gebeurde, volgden we die ontwikkelingen aan de hand van de juridische literatuur die uit de evolutie voortvloeide. De resultaten van dit onderzoek kunnen we nu ook ondersteunen met de bevindingen van het vierde deel. Zowel in de sociale positie van de *navicularii* als in de economische organisatie van de rederij zijn duidelijke verschillen aan te wijzen tussen de eerste drie eeuwen van de Keizertijd en de Late Oudheid, en het zijn precies deze verschillen die zich laten opmerken en zich vertaald hebben in de onderzochte inscripties.

⁷⁷⁸ Voor meer info verwijst ik naar zijn prosopografie.

⁷⁷⁹ Zie blz. 94.

Algemeen besluit

In de voorbije hoofdstukken hebben we de Romeinse *navicularii* gedurende zes eeuwen op de voet gevolgd en gepoogd vanuit economische, sociale en juridische hoek een beeld te schetsen van de rol die zij innamen in het mediterrane handels- en transportwezen. Op het einde van deze boeiende tocht past het de resultaten van ons onderzoek kort te hernemen.

Een belangrijke ontdekking die mogelijk van cruciale betekenis is voor het verdere onderzoek van het naviculariaat is de vaststelling dat een *navicularius* hoogstwaarschijnlijk steeds meer is dan een reder alleen. Onder die ene beroepsaanduiding gaat een heel scala van activiteiten schuil: meestal is een reder immers tegelijk ook scheepseigenaar, transporteur en internationaal handelaar. In al zijn ondernemingen blijkt hij een onmisbaar element in de Romeinse economie.

De *navicularii* verschijnen in onze bronnen vanaf het einde van de Republiek en de vroege Keizertijd. In de eerste attestaties komen zij naar voor als zelfstandig opererende transporteurs die in geval van nood de overheid bijstaan in de bevoorrading van Rome. Naarmate de import van levensmiddelen aan belang zal winnen, groeit evenredig ook de interesse die de keizer zal tonen voor een georganiseerde transportinfrastructuur. Door de *navicularii* allerhande voordelen en privileges aan te bieden, probeert hij zich te verzekeren van een min of meer permanente aanvoer.

Deze ontwikkeling wordt in de hand gewerkt door de samenwerkingsverbanden die de reders ondertussen zelfstandig hadden ontwikkeld: de Romeinse overheid zag hierin een ideale manier om, onafhankelijk van de individuele transporteurs, de Staat voor de toekomst te voorzien van een vereniging die alle noodzakelijk geachte goederen naar Italië zou brengen. Naast dit quasi officiële transportsysteem bleven de *navicularii* natuurlijk ook voor eigen rekening werken.

De manier waarop dit naviculariaat in concreto werd georganiseerd, is tot hiertoe weinig bestudeerd. Op basis van mijn onderzoeksresultaten heb ik voorgesteld dat een antwoord op dit probleem vermoedelijk gezocht moet worden in het systeem van vertegenwoordiging, waarbij vrijgelatenen de praktische aspecten van het transport voor zich namen, terwijl op de achtergrond leden van de locale aristocratieën en misschien ook de rijkselite voor de nodige financiële steun en reserves zorgden. Via de interne werking van dit systeem toonde het naviculariaat zich – althans in mijn reconstructie- als een autonoom, zichzelf vernieuwend concept, dat steunde op de constante wisseling van ‘actieve’ varende en ‘passieve’ investerende *navicularii*.

Na de woelige 3de eeuw, die in zoveel sectoren van de Romeinse samenleving een ware cesuur betekent, lijkt dit systeem niet meer levensvatbaar. In een poging het naviculariaat toch nog te laten functioneren zoals het dit meer dan twee eeuwen had gedaan, beslist de overheid haar greep op de verenigingen van reders op verschillende vlakken te verstevigen. Die ingreep zal het aanzien van het naviculariaat ingrijpend veranderen. De reders die we vanaf de 4de eeuw ontmoeten, verschillen op belangrijke punten van de *navicularii* uit de eerste drie eeuwen van de Keizertijd. De precieze details van het naviculariaat in de Late Oudheid blijven evenwel nog grotendeels versluierd: met het verdwijnen van het maatschappelijk prestige van dit beroep worden immers ook de bronnen steeds stiller.

In elk geval is het duidelijk dat de studie van de *navicularii* geen geïsoleerde gevalsstudie mag of kan zijn. Het onderzoek naar deze interessante beroepscategorie dwingt de vorser immers tot een interdisciplinaire aanpak, tot een combinatie van onderzoeksstrategieën die hem in de wereld van de Romeinse economie, literatuur, wetgeving, epigrafie, sociale geschiedenis en archeologie brengen, en verplicht hem met de resultaten van elke deelstudie een coherent beeld te presenteren van het functioneren van die boeiende Romeinse maatschappij. Ik hoop dat ik met deze studie dit laatste doel verwezenlijkt heb.

Appendix 1 : Relevante inscripties

- AE 1905, 8= ILGN 575

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 2de e.n.Chr.⁷⁸⁰

] nav[ic]ul[ario] / [C]orneli[us] / [P]anegyricus et / Cornelius / Chryseros / amico optimo

- AE 1910, 107

Provincie : Syrië Plaats : Gdita Datering: onbekend

Je navic(ularii) L(uci) Bal/silae ex ius/su lunoni[s]

- AE 1912, 170 = ILTun 186 = ILAfr 60⁷⁸¹

Provincie: Africa proconsularis Plaats: Hadrumetum Datering: onbekend

Istrikatus(!) navicu/larius Mim() Bioni / Fanuas vicxsit(!) an/nos XXXV me(n)sses(!) III

- AE 1928, 120

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Puteoli Datering : begin 2de e.n.Chr.⁷⁸²

Divo [3] / navicul[arii 3] / quia DVI[3] / et copia [

- AE 1955, 178

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : 1ste e.n.Chr.⁷⁸³

Pacceio L(uci) f(ilio)] / q(uaestori) pr[o pr(aetore)] / naviculari{e}i O[stienses] / quod is primus sim[ulacrum(?)] / statuarium pro [

- AE 1955, 183

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : periode van Hadrianus?⁷⁸⁴

⁷⁸⁰ De Salvo, 1992, 398.

⁷⁸¹ ILAfr 60 leest op het einde van de eerste en het begin van de tweede lijn *Dioni()* / *Kanvas*, AE 1912, 170 *Bioni* / *Kanvas*.

⁷⁸² De Salvo, 1992, 439, noot 284; Camodeca, 1994, 114.

⁷⁸³ Cf. CIL 14, 3603.

⁷⁸⁴ Meiggs, 1960, 285.

Naviculari(i) / Africani

- AE 1959, 149

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats: Pantanella Datering: 2de e.n.Chr.⁷⁸⁵

A(ulus) Caedicius Successus Augustalis curator navicularior(um) Hadriat(ici)(!)

- AE 1987, 180= AE 1994, 328⁷⁸⁶

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats: Ostia Datering: begin 1ste e.n.Chr. (?)⁷⁸⁷

] / duoviro nauclari[i] / [publ]ice restituerun[t]

- AE 1987, 191

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : niet later dan de 2de e.n.Chr.⁷⁸⁸

A(ulus) Caedicius Successus / sevir Aug(ustalis) idem quinquenn(alis) / curator navicularior(um) maris Hadriat(ici) / idem quinquennalis fecit sibi et / Caediciae Themidi lib(ertae) et / A(ulo) Iulio Epagatho et Pontulenae Pyrallidi / uxori eius libertis libertab(us) / posterisq(ue) eorum / in fronte p(edes) IX in agro p(edes) XXXV

- AE 1987, 192

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : niet later dan de 2de e.n.Chr.⁷⁸⁹

Genio / corporis / naviculariorum / [maris] Had[r]iatici / [3]s T(iti) f(ilius) Ser(gia) / [3]sus / [quinq(uennalis)] perpetuus / [3]i poni iussit

- AE 1988, 178= AE 1996, 284

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : einde 2de e.n.Chr.⁷⁹⁰

D(is) [M(anibus)] / Q(uintus) Aqu[ilius] 3]O[3] / sevir Aug(ustalis) idem q(uin)[q(uennalis)] cu[r]ator corpor[is] navicu[lar]iorum maris Hadriat(ici)] / et Nonia M(arci) f(ilia) Faustina ma[ter] / Q(uinto) Aquilio Dionysio fil[i]o 3] / qui

⁷⁸⁵ De Salvo, 1992, 429.

⁷⁸⁶ Beschrijving en foto's bij De Fino, 1994, 37-39.

⁷⁸⁷ De Fino, 1994, 38.

⁷⁸⁸ Pellegrino, 1987, 230.

⁷⁸⁹ Pellegrino, 1987, 231.

⁷⁹⁰ Een Quintus Aquilius Dionysius is bekend uit CIL 14, 4562, 1, een inscriptie die uit 196 n.Chr. dateert.

vixit annis VII[3] / liber(tis) libertabusque poster[isque eorum] / quod est in fronte p(edes) XX[3] / cui monumento adh(a)eret adparatorium c[um 3]

- AE 1999, 1246 = AE 2000, 1197 = IPSSTA 39 = RIU-2, 595

Provincie: Pannonia superior
3de e.n.Chr.⁷⁹¹

Plaats: Brigetio

Datering: 1ste helft

D(is) M(anibus) / Valeri(a)e Lucill(a)e [(obitae) / quae vixit ann(os) XL / Aurel(ius) Martia/lis naucler(us) port[u]s / [Pon(tis)] (A)eni coniu[g]i / ca[r]issim(a)e f(aciendum) c(uravit)

- CIL 2, 1180 = D 1403 = AE 1965, 237 = AE 1971, 171 = AE 1991, 993 = CILA-2-1, 23

Provincie: Baetica

Plaats: Hispalis

Datering: 161-169

Sex(to) Iulio Sex(ti) f(ilio) Quir(ina) Possessori / praef(ecto) coh(ortis) III Gallor(um) praeposito nume/ri Syror(um) sagittarior(um) item alae primae Hispa/norum curatori civitatis Romulensium Mal/vensium tribuno mi[l](iti) leg(ionis)] XII Fulminat[ae] / curatori coloniae Arcensium adlecto / in decurias ab Optimis Maximisque / Imp(eratoribus) Antonino et Vero Augg(ustis) adiu/tori Ulp(i) Saturnini praef(ecto) annon(um) / ad oleum Afrum et Hispanum recen/sendum item solamina transfe/renda item vecturas navicula/riis exsolvendas proc(uratori) Augg(ustorum) ad / ripam Baetis scapharii Hispalen/ses ob innocentiam iustitiam/que eius singularem

- CIL 3, 10771

Provincie: Pannonia Superior
de 1ste e.n.Chr.⁷⁹²

Plaats: Emona

Datering: later dan

[Dis] M(anibus) / [3] Iuli / [Fort]unati IIIIIv(iri) et / [patr(oni) ? col]legi navicular(iorum)

- CIL 3, 14165, 8

Provincie: Syria
203)⁷⁹³

Plaats: Beiroet

Datering: 198-209 (vermoedelijk voor

[Cl(audius) I]ulianus naviculariis / [mar]inis Arelatensibus quinque / corporum salutem / [Qui]d lecto decreto vestro scripserim / [3] a [5] s [7] proc(uratori) Aug(ustorum) e(gregio) v(iro) subi / ci iussi opto felicissimi bene valeatis / e(xemplum) e(pistulae) / exemplum decreti naviculariorum ma / rinorum Arelatensium quinque cor / porum item eorum quae aput me acta / sunt subieci et cum eadem querella la / tius procedat ceteris etiam inploranti / bus

⁷⁹¹ Mráv, 1999, 76.

⁷⁹² De formule *Dis Manibus* komt in Italië rond het midden van de 1ste e.n.Chr. in gebruik, maar in de provincies pas later.

⁷⁹³ Barot, 1905, 268; Höbenreich, 1997, 100-101.

auxilium aequitatis cum quadam de / nuntiatione cessaturi propediem obsequi / si permaneat iniuria peto ut tam indemni / tati rationis quam securitati hominum / qui annonae deserviunt consulatur / inprimi caractere regulas ferreas et / adplicari prosecutores ex officio tuo iu / beas qui in urbe pondus quod susce / perint tradant

Max[im---] / utique [---] / et ex[---] / tor ex[---] / cianu[s---] / nes pr[---na] / vicula[ri---] / feci [---] / eiusdem [mani ?---] / legi decret[um Aug(ustorum) ?---] / tes hom[ines---] / tiones [---] / est ut [---] / coni[---an] / non[a ?---] / ses [---] / r[---]

- CIL 5, 4015= D 6711

Regio: Venetia et Histria / Regio X
e.n.Chr.?⁷⁹⁴

Plaats: Arilica

Datering: 3^{de}

G(ai!) Petroni C(ai) f(ili) / Pob(lilia) Marcellini / inter primos colleci/ato(!) in collegio navicula/rorum Arelicensium cui / collegio dedit legavitqu[e] / HS n(ummum) Il(milia) at sollemnia cibi[m] / et rosarum sibi et coniu[gi] / Petronia Pia pat[ri] / pientissim[o]

- CIL 6, 1740

Plaats: Rome

Datering: 365-369⁷⁹⁵

Honori / Mem[m]io Vitrasio Orfito v(iro) c(larissimo) / nobilitate et actibus prae/cipuo praefecto urbi et / iterum praef(ecto) urb(i) [pro]co(n)s(uli) Africae / ac tertio sacrar(um) cognitionum / iudici comiti ordinis primi / iterum intra consistorium leg/ato secundo difficillimis temp/oribus petitu senatus et p(opuli) R(omani) / com(iti) ord(inis) Il expeditiones bel/licas gubernanti co(n)s(ulari) provin(iae) / Si[c]iliae pontif(ici) deae Vestae / XVviro s(acris) f(aciundis) pontif(ici) dei Solis / co(n)s(uli) praetori q(uaestori) [k(andidato)] / corpus naviculariorum / statuam sub aere / constituit

- CIL 6, 9682= D 7277

Plaats: Rome

Datering: 1ste helft 2de e.⁷⁹⁶

L(ucio) Scribonio Ianuario / negotianti vinario / item naviculario cur(atori) / corporis maris Hadriatici / L(ucius) Scribonius Festivus / frater et / M(arcus) Manlius Callicarpus / socer fecerunt / et lib(ertis) libertab(us) Scriboni posterisque eorum

- CIL 8, 969

Provincie: Africa proconsularis

Plaats: Neapolis

Datering: 400-401

Salvis dd(ominis) nn(ostris) / Arcadio et Honorio / inclytis semper Augg(ustis) /

⁷⁹⁴ Bargnesi, 1997, 101.

⁷⁹⁵ Sirks, 1984, 500.

⁷⁹⁶ Sirks, 1984, 165.

administrante d(o)m(ino) / Gabinio Barbaro / Pompeiano v(iro) c(larissimio) proc(onsule) / p(rovinciae) A(fricae) v(ice) s(acra) i(udicante) Coelius Titianus / v(ir) h(onestissimus) ex t(ransvectuario) et nav(iculario) ex mun(erario) / et ex curatore r(ei) p(ublicae) / cum Coelio Res/tituto v(iro) h(onestissimo) filio suo / sumptu proprio / [i]nstantia su[a] / dedicavit / administrante / Publiano v(iro) h(onestissimo) f(lamine) p(erpetuo) curat(ore) r(ei) p(ublicae)

- CIL 8, 970

Provincie: Africa proconsularis Plaats: Neapolis Datering: 401-402?⁷⁹⁷

Salvis dd(ominis) nn(ostris) / proco(n)ss(ulatu) Mari / Vindici v(iri) c(larissimi) v(ice) s(acra) i(udicantis) / Marius Rusticus / [t]r(ansvecturarius) et nav(icularius) secundo [

- CIL 8, 1127= CIL 8, 1158 = CIL 8, 12552 = CIL 8, 10530 = CIL 8, 14280a = CIL 8, 24608a = CIL 8, 24609b = CIL 8, 24610 = CIL 8, 24611 = CIL 8, 24612 = CIL 8, 24613 = AE 1950, 55 = AE 1951, 133 = ILTun894⁷⁹⁸

Provincie: Africa proconsularis Plaats: Tunes Datering: 367-385⁷⁹⁹

[I] pro t(ritici) m(odiorum) CCVIIIIS [3] / [3]M ex rescrip[to] I [d(ominis) n(ostris)] Val[entiniani et Valentis?] / [m(odiorum)] XLVIII ss(extarios? sextariorum?) VI cyat(hos? cyathorum?) n(umero) XLS[3] / [3]CENT centesimarum id est P[3] / [3]provin]ciae Byzacenae facto secun[dum] veterem dispositionem? 3] / [3]CENT una aestiva secundum [3] / [3]l[imitis(!)] nomine t(ritici) m(odios? modiorum?) V ss(extarios? sextariorum?) III cy[at(hos)? cyathorum? 3] / [3]secund]um sacram iussionem diva[e memoriae 3] / [3]simis eorum [n(umero)] XIII [3]T ss(extarios? sextariorum?) [3] / [3]navicularior]um nomi[ne] t(ritici) m(odios?) m(odiorum)? 3] / [3]in] ea<n>dem speci[em] praestabatur 3] / [3]st ss(extarios? sextariorum?) fieri s[3] / [3]nt operantium un[a] efficit 3] / [mod]iam metien[di] agros provinciales 3] / [3]ritatem [3] / [3]ates qua[s]

- CIL 11, 6362= D7364

Regio: Umbria / Regio VI Plaats: Pisaurum Datering: einde 1ste e.n.Chr.⁸⁰⁰

Zminthi / T(ito) Caedio T(iti) f(ilio) Cam(ilia) / Atilio Crescenti / eq(uo) p(ublico) patr(ono) col(oniae) et / primario viro q(uaestori) Ilvir(o) et / Ilvir(o) q(uin)q(uennali) patr(ono) Vlvir(o) August(alium) / itemq(ue) coll(egiorum) fabr(um) cent(onariorum) navic(ulariorum) / dendr(oforum) vicim(agistrorum) iuvenum foren/sium item studior(um) Apolli/nar(is) et Gunthar(is) cives amici / et amatores eius quorum / nomina inscripta sunt ob / eximiam benignamq(ue) erga / omnes cives suos adfectio/nem sinceramq(ue) et inconpa/rabilem innocentiam eius / patrono dignissimo / cuius dedicatione sing(ulis) HS

⁷⁹⁷ Men vermoedt dat Vindicius in dat jaar het proconsulaat bekleedde. Zie PLRE II, 1474.

⁷⁹⁸ Voor de tekst heb ik Sirks, 1984, 304, noot 15 vergeleken met de reconstructie van Saumagne, 1950, 114-120.

⁷⁹⁹ Saumagne, 1950, 127-128; De Salvo, 1992, 506, noot 101.

⁸⁰⁰ De Fino, 1994, 46.

n(ummum) XXXX / adiecto pane et vino cum epul(o) dedit / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)

- CIL 11, 6369= AE 1982, 266

Regio: Umbria / Regio VI
1ste e.⁸⁰¹

Plaats: Pisaurum

Datering: einde

C(aio) Mutteio C(ai) f(ilio) Pal(atina) / Quinto Severo / q(uinquennali) Ilvir(o) q(uaestori) alimentor(um) / curator(i) calendar(ii) / pecuniae Valentini n(ummum) HS DC / patrono Vlvir(or)um August(alium) et / colleg(ii) fabr(um) centonar(iorum) navicular(iorum) / decuriones et plebs urbana / ex divisione epular(um) / ob merita / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)

- CIL 11, 6378

Regio: Umbria / Regio VI
1ste e.n.Chr.⁸⁰²

Plaats: Pisaurum

Datering: einde

C(aio) Valio / Polycarpo / ornamenta decurio/natus inlustratus a / splendidissimo or/dine Arimin(i) patron(o) / VII vicorum item col/legior(um) fabr(um) cent(onariorum) / dendr(o)for(um) colon(iae) Arim(ini) / item ornamenta decuri/onatus inlustratus a / splendidissimo ordine Pi/saurens(ium) patrono collegi/or(um) fabr(um) cent(onarum) dendr(o)for(um) navic(ulariorum) / et vicimag(istrorum) colon(iae) Pisaur(ensium) / plebs Pisaur(ensium) ob merita cuius / dedicat(ione) sportulas decur(ionibus) |(denarios) V / itemq(ue) collegiis |(denarios) II plebi |(denarium) I / dedit / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublice)

- CIL 12, 672= D 1432 = AE 1981, 400 = AE 1984, 631 = AE 1986, 479 = AE 1987, 753

Provincie: Gallia Narbonensis
198-211⁸⁰³

Plaats: Arelate

Datering: 161-169 of

[3] Cominio / [1] f(ilio) Claud(ia) Bono / Agricola(e) L[a]elio / Apro praef(ecto) [c]ohort(is) / tert(iae) Bracaraugustano(rum) / tribun(o) leg(ionis) [I] Adiut(ricis) procur(atori) / Augustorum ad annonam / provinciae Narbonensis / et Liguriae praef(ecto) a[lae] mil(l)iariae / in Mauretania Caesariensi / navic(ulariorum) marin(or)um Arel(atensium) / corp(ora) quinq(ue) patron(o) / optimo et innocentis/simo

- CIL 12, 692

⁸⁰¹ De Salvo, 1992, 240, noot 77.

⁸⁰² De Fino, 1994, 46.

⁸⁰³ Met de *Augusti* kunnen Marcus Aurelius en Lucius Verus of Septimius Severus en Caracalla bedoeld zijn. Pflaum, 1960, 507-508 opteert voor een datering onder Marcus Aurelius en Lucius Verus, omdat wanneer *Augusti* voluit geschreven is, dit naar deze keizers zou verwijzen. Cf. Clemente, 1972, 163.

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Arelate Datering: 2de e.n.Chr.⁸⁰⁴

Cn(aeo) Cornel(io) / Cn(aei) fil(io) Ter(etina) / Optato / Ilvir(o) pontific(i) / flamini / naviculari(or)um marin(or)um / Arel(atis) patrono

- CIL 12, 704

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Arelate Datering: 1ste helft 2de e.n.Chr.⁸⁰⁵

D(is) M(anibus) / L(ucio) Secundio / Eleuthero / navicular(io) Arel(atensi) / item IIIIIlvir(o) Aug(ustali) / corpor(ato) c(oloniae) I(luliae) P(aternae) A(relatis) / Secundia / Tatianae fil(ia) / patri pientissim(o)

- CIL 12, 718

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Arelate Datering: einde 2de, begin 3de e.n.Chr.⁸⁰⁶

J / et quieti aeternae / M(arci) Atini Saturnin(i) [ap]/paritor(is) navicular(iorum) / station[is]

- CIL 12, 853

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Arelate Datering: 2de e.n.Chr.⁸⁰⁷

Q(uintus) Navicula/rius Victori/nus Val(eriae) Seve/rinae coniugi / sanctissimae

- CIL 12, 982

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: St.-Gabriël Datering: 1ste helft 2de e.n.Chr.⁸⁰⁸

[D(is)] M(anibus) // M(arci) Frontoni Eupori / IIIIIlvir(i) Aug(ustalis) col(oniae) Iulia(e) / Aug(ustae) Aquis Sextis navicular(ii) / mar(itimi) Arel(atis) curat(or)is eiusd(em) corp(or)ationis / patrono(!) nautar(um) Druen/ticorum et utric(u)larior(um) / corp(or)atorum Ernaginensum / Iulia Nice uxor / coniugi carissimo

- CIL 12, 3318 a-f =EAOR-5, 45a-f

⁸⁰⁴ Kneissl, 1998, 439.

⁸⁰⁵ Christol, 1971, 647, noot 2; Schlippschuh, 1987, 90; De Salvo, 1992, 401; Kneissl, 1998, 439.

⁸⁰⁶ Schlippschuh, 1987, 90; Kneissl, 1998, 440 op basis van de term *quieti aeternae*. De Salvo, 1992, 281 en 400 opteert voor de 1ste e.n.Chr.

⁸⁰⁷ Kneissl, 1998, 439.

⁸⁰⁸ Christol, 1971, 647, noot 2; De Salvo, 1992, 401; Kneissl, 1998, 439.

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Nemausus Datering: late 1ste e.n.Chr.⁸⁰⁹

a: *Cuneus Oval[i]s lo[ca 3]*
 b: *[3] Coel()*
 c: *[3] Coel()*
 d: *Arelat(ensium?)*
 e: *D[3]I[3]I[3]DIVB nav(iculariorum)*
 f: *P II ME VR*

- CIL 12, 4380⁸¹⁰

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 1ste e.n.Chr.⁸¹¹

C(aio) Allio L(uci) [f(ilio)] / mar(ito) N[umisia?] / viva sibi et [3] / Narbon(e) M[artio]

- CIL 12, 4393= D 7259 = AE 1978, 461 = AE 1992, 1225⁸¹²

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 2de e.n.Chr.⁸¹³

Sex(to) Fadio P[ap(iria)] / Secundo Mu[sae] / omnibus ho[norib(us)] / in colonia N[arbo]nens[i] fu[n]cto [curat(ori)] / primo [Aug(usti) templi] / novi Narbo[ne] / fabri subaedia[ni] / Narbonenses / patrono ob merita / eius l(ocus) d(atu)s d(ecurionu)m d(ecreto) // Exemplum epistulae / Sex(ti) Fadi Pap(iria) Secundi Musae / in verba infra scribta / [Fadi]us Secundus collegio fabrum Narbone(n)sium salutem / [et?] plurimis et adsiduis erga me meritis vestris referre gratiam / [quam]quam difficile est quo tamen amoris vestro gratissimum sciam / [fore] modo largitionis inter liberos et clarissimum nepotem lucundum / [seste]rtia sedecem(!) millia nummu[m] V K(alendas) Maias primas die natali meo / [ar]cae vestrae inferam eaque die usuras totius anni computatas / [ass]e octono pernumerabo quo vel gratius sit munusculum meum / [porro] a pietate vestra peto ut usuras eius summae ea die / [hones]tissimo habitu inter praesentes et epulantes in perpetuum / [divi]datis neque ea summa in ullum alium usum convertatur / [cum et] ha[c] epistula caveam et de[i]nceps tabulis meis cauturus / [sim ut] si condicio [supra scripta?] mutata vel omissa fuerit / [ea] pecunia ad 3 per]tineat vel si in petenda pecunia(!) / [ii] differant ad fiscum maximi principis / [hanc vo]luntatem meam si modo probaveritis et vestram / [adsen]sionem uti aereae tabulae insculptam ante aedem / [publice?] proponatis et in basi statuariae quam mihi posuistis / [latere de]xtro scribatis impensissime peto / [quo cer]tior futurae observationis in desiderio meo probatio sit / [deinde?] manu Fadi Secundi subnotatum erat / [acta?] ita e mandato scripsi Kalendis Octobribus Orfito et / [Prisco] c[on]s[ul]ib[us] epistulam pro perfecto instrumento retinebitis / [val]ere vos cupio domini optimi

⁸⁰⁹ De Salvo, 1992, 264.

⁸¹⁰ De Salvo, 1992, 397 leest (in navolging van Gayraud; zie verwijzingen bij De Salvo i.l.) *[navic(ularius)] mar(inus)*.

⁸¹¹ De Salvo, 1992, 397.

⁸¹² Voor een verslag van de ontdekking van de inscriptie, zie Héron de Villefosse, 1915, 153-156.

⁸¹³ De Salvo, 1992, 398.

et karissimi mihi / [huius liber]alitat[is] in perpetuum conservandae et / [celebr]andae gratia fabri subaediani Narbone(n)ses / [exemplum cu]m tabula aerea conlatum ante aedem loco / [celeberr]imo ponendum censuerunt

- CIL 12, 4398

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 2de e.n.Chr.⁸¹⁴

D(is) M(anibus) / Tib(eri) luni Eudoxi / navicul(arii) mar(ini?) / c(oloniae) I(uliae) P(aternae) C(laudiae) N(arbonis) M(artii) / Ti(berius) Iun(ius) Fadianus / IIIIIvir Aug(ustalis) / c(oloniae) I(uliae) P(aternae) C(laudiae) N(arbonis) M(artii) et / cond(uctor) ferrar(iarum) / ripae dextrae / fratri piiss(imo)

- CIL 12, 4406

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 2de e.n.Chr.⁸¹⁵

Dec(reto) IIIIIvir(or)um / Augustal(ium) / P(ublio) Olitio / Apollonio / IIIIIvir(o) Aug(ustali) et / navic(ulario) c(oloniae) I(uliae) P(aternae) C(laudiae) N(arbonis) M(artii) / ob merita et liberali/tates eius qui / honore decreti / usus impendium / remisit et / statuam de suo / posuit

- CIL 12, 4493

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 1ste e. n. Chr.⁸¹⁶

Vivont(!) / L(ucius) Gaenina / Masc(u)lus / nav(i)c(u)larius / sibi et suis / in f(ronte) p(edes) XV

- CIL 12, 4494

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 1ste e. n. Chr.⁸¹⁷

Viv(it) / C(aius) Valerius / Gemellus For(o) / Iuliensis / navicularius / sibi et Iuliae / M(arci) f(iliae) Quintae / uxori / in f(ronte) p(edes) q(uoqueversus) XV

- CIL 12, 4495

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 1ste e. n. Chr.⁸¹⁸

D(ecimo) Uleio D(ecimi) I(iberto) Aucto / nav(i)c(u)lario / L(uciae) Clarae uxori(!)

- CIL 12, 4701

⁸¹⁴ De Salvo, 1992, 398.

⁸¹⁵ De Salvo, 1992, 398.

⁸¹⁶ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397. Cf. ook de schrijfwijze van *vivont*.

⁸¹⁷ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

⁸¹⁸ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering: onbekend

na]uclarius(?) [

- CIL 12, 5972

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 1ste e. n. Chr.⁸¹⁹

L(ucio) Squeilianio L(uci) l(iberto) / Fausto nav(i)culario / et Flaviae M(arci) l(ibertae) / Venustae uxori / arbitrato / Venustae uxoris / meae

- CIL 13, 1942= D 7029 = AE 1965, 9 = AE 1987, 770

Provincie: Lugudunensis Plaats: Lugudunum Datering: midden 2de e.n.Chr.⁸²⁰

D(is) M(anibus) / Q(uinti) Capitoni Probat(i) / Senioris domo Rom(a) / IIIIIlvir(i) Aug(ustalis) Lugudun(i) / et Puteolis / naviculario marino / Nereus et Palaemon / liberti patrono / quod sibi vivus insti/tuit posterisq(ue) suis / et sub ascia dedicav(erunt)

- CIL 14, 99

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats: Ostia Datering:141

Imp(eratori) Caesari / divi Hadriani fil(io) / divi Traiani Parthic(i) nepoti / divi Nervae pronep(oti) / T(ito) Aelio Hadriano / Antonino Aug(usto) Pio / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) IIII / co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) / domini navium Carthagi/n(i)ensium ex Africa

- CIL 14, 409= IPOstie-B, 339 = D 6146 = AE 1999, 407

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : begin 2de e.n.Chr.⁸²¹

Cn(aeo) Sentio Cn(aei) fil(io) / Cn(aei) n(epoti) Ter(etina) Felici / dec(urionum) decr(eto) aedilicio adl(ecto) d(ecurionum) d(ecreto) d(ecurioni) adl(ecto) / q(uaestori) a(erarii) Ostiens(ium) Ilvir(o) q(uaestori) iuvenum / hic primus omnium quo anno dec(urio) adl(ectus) est et / q(uaestor) a(erarii) fact(us) est et in proxim(um) annum Ilvir designat(us) est / quinq(uennali) curatorum navium marinar(um) gratis adlect(o) / inter navicular(ios) maris Hadriatici et ad quadrigam / fori vinari patrono decuriae scribar(um) cerarior(um) / et librarior(um) et lictor(um) et viator(um) item praeconum et / argentarior(um) et negotiator(um) vinarior(um) ab urbe / item mensor(um) frumentarior(um) Cereris Aug(ustae) item corpor(atorum) / scapharior(um) et lenuncularior(um) traiect(us) Luculli et / dendrophorum et togator(um) a foro et de sacomar(is?) / et libertor(um) et servor(um) publicor(um) et olearior(um) et iuven(um) /

⁸¹⁹ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

⁸²⁰ De Salvo, 1992, 410 en noot 121.

⁸²¹ Meiggs, 1960, 200.

cisianor(um) et veteranor(um) Aug(usti) item beneficiarior(um) proc(uratis) / Aug(usti) et piscator(um) propolar(um) curator(um) lusus iuvenalis / Cn(aeus) Sentius Lucilius / Gamala Clodianus f(ilius) patri indulgentissimo

- CIL 14, 3603

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats: Tibur Datering : 1ste e. n.Chr.
(eerste helft?)⁸²²

J Pacceio L(uci) f(ilio) / q(uaestori) pr(o) pr(aetore) / Ostienses / naviculariei

- CIL 14, 4142

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats: Ostia Datering: ca. 171

M(arco) Iunio M(arci) f(ilio) (tribu) Pal(atina) / Fausto / decurioni adlecto / flamine divi Titi duumviro / mercatori frumentario / q(aestori) aerari(i) flamine Romae / et Aug(usti) patrono corporis / curatorum navium marinarum / domini navium Afrarum universarum item Sardarum / l(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto) p(ublico)

- CIL 14, 4549, 3

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : einde
2de e.n.Chr.

Naviculariorum / lignariorum

- CIL 14, 4549, 4

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : einde
2de e.n.Chr.

N[avic]V(lariorum) [f]ARR[i]C(orum) ?

- CIL 14, 4549, 10

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : einde
2de e.n.Chr.

Naviculari Misuenses hic

- CIL 14, 4549, 11

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : einde
2de e.n.Chr.

⁸²² De Salvo, 1992, 376.

Naviculari Mu[s]lu[vit]a[ni] hic ?

- CIL 14, 4549, 12

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Navicular[i H(ippone)] Diarry(to) [3] / [3]sim c[

- CIL 14, 4549, 14

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Stat(io) Sabratensium

- CIL 14, 4549, 15

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Navicular(i) et negotian(tes) de suo

- CIL 14, 4549, 16

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Naviculari et negotiantes de suo

- CIL 14, 4549, 17

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Naviculari Gummitani de suo

- CIL 14, 4549, 18

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Navicul(arii) Karthag(iniensis) de suo

- CIL 14, 4549, 19

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Navic(ulari) Turritani

- CIL 14, 4549, 21

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

Navicul(ari) et negotiantes / Karalitani

- CIL 14, 4549, 23

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

M() f(ecit?) / [navic]ulari Syllecti[ni]

- CIL 14, 4549, 24

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

N(aviculariis?) f(eliciter?)

- CIL 14, 4549, 32

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

[Navi(cularii)] Narbonenses

- CIL 14, 4549, 34

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

*Naviculari Curbitani d(e) s(uo) / s(tatio) n(egotiatorum) f(rumentariorum)
c(oloniae) C(urbitanae)*

- CIL 14, 4549, 40

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia
2de e.n.Chr.

Datering : einde

[naviculariorum ale]xandrin[orum]

- CIL 14, 4648

Regio: Latium et Campania / Regio I Plaats: Ostia

Datering: na 193⁸²³

⁸²³ Het priesterschap voor Pertinax werd uiteraard na zijn dood opgericht.

D(is) M(anibus) / [A(ulo?)] Egrilio Faustino eq(uiti) R(omano) [3] / [3 fl]am(ini) divi Pertina[c(is) 3] / [3 praetori(?)] sacris Volcani f[ac<i=T>und(is) aedil(i) q(uaestori) a[er(arii) 3] / [3] corp(oris) navicul[ar(iorum) 3] / [3 vixi]t annis XXI[3] / [3] A(ulus) Egrili[us 3] / [3 V]olc(ani?) [3] / [3]O[

- IG 14, 917

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats : Fiumicino Datering : 198-203⁸²⁴

(Υπε.:ρ σωτηρι/αφ και.: ε)πανο/δου και.: αι)δι/ου διαμονη=φ τω=ν κυρι/ων α υ)τοκρατο/ρων Σεουη/ρου και.:)Αντωνι/νου και.: Ιουλι/αφ σεβαστη=φ και .: του= συμπα/ντοφ αυ)τω=ν οι)/κου και.: υ)πε.:ρ ευ)πλοι/αφ παντο.:φ του= στο/λου τη.:ν α)δραστι.:αν συ.:ν τ%= περι.: αυ)τη.:ν κο/σμ% Γαι=οφ Ου)αλ ε/ριοφ Σε/ρηνοφ νεωκο/ροφ του= μεγαλου= σαραπι/δοφ ο(ε)πιμελητη.:φ παντ ο.:φ του= α)λεξανδρει/νου στο/λου ε)πι.: Κλ(αυδι/ου Ιουλιανου= ε)πα/ρξου ευ)θενει/αφ

- IG 14, 918

Regio : Latium et Campania / Regio I Plaats : Ostia Datering : 180-192

(Υπε.:ρ σωτηρι/αφ και.: διαμονη=φ του= κυρι/ου αυτοκρα/τοροφ Κομμο/δου σεβαστου= οι(ναυ/κληροι του= πορευτικου= α)λεξανδρει/νου στο/λου

- IGLS 6, 2965

Provincie: Syrië Plaats: Gdita Datering: onbekend

EN Aurel(i?) Bal/silae ex ius/su lunon(is) l(ibens) / m(erito) v(otum) s(olvit)

- IL Afr 81

Provincie: Africa proconsularis Plaats: Kairouan Datering: 367-385⁸²⁵

[...secund]um sacram iussionem divae m[e]moriae const[antini 3] / [3 centesi]mis eorum n(umero) XI[113] T[3]V cya[t(hos)? cyathorum? 3] / [3] naviculariorum nomine t(ritici) m(odiorum) II[3] / MO in ea<n>dem speciem praestabatur [3] / [3] fieri simul qui praestant [ur? 3] / [3]CENT operantium una efficit / [3 mo]diam metiendi [agr]os provinci[ales 3] / [3] et accipere unius centuriae secu[ndum 3] / [3 quod si ex Kal(endas) No]vemb(res) in diem pridie Kal(endas) April(es) INE[3] / XIII cy[at(hos? cyathorum?) 3] / [3 navicular]jorum [3]EX[

- ILTun 1136

⁸²⁴ In die periode was Claudius Iulianus *praefectus annonae*.

⁸²⁵ De Salvo, 1992, 506, noot 101.

Provincie: Africa proconsularis Plaats : Carthago Datering : 4de e.n.Chr. ?⁸²⁶

Bictor nauclerius fide[li]s in pace] / [...] / [...fide]lis in pace

- ILTun 1705

Provincie: Africa proconsularis Plaats : Thabraca Datering : 4de e.n.Chr. ?⁸²⁷

Felix in pa/ce vix(it) an(nos) <L=I>XXV / navicularius / ab oriis(?) cernis(?)

- ILGN 116

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Arelate Datering: 2de helft 2de e.n.Chr. ?⁸²⁸

M(arcus) Aurelius VO[3] / navicularius [marinus] / fecit

- ILGN 573=AE 1892, 92

Provincie: Gallia Narbonensis Plaats: Narbo Datering : 2de e.n.Chr.⁸²⁹

[3 A]ponio L(uci) fil(io) Pap(iria) / [Ch]ereae auguri quaes/[tor]i c(olonia) I(ulia) P(aterna) C(laudia) N(arbone) / Mart(io) aedilici(i)s or/[nam]entis honorato ob / [qua]m rem rei p(ublicae) Narbonens(is) / [(sestertia) M]D intulit item provinc(ia) / [Sicil]ia Syracusis Thermis / [Him]eris Panhormo aedili/[ci(i)s e]t du(um)viralibus [et] / [f]lamoni(i)s et au[gura]/[l]ibus ornament[is] / honorato / [3 Apo]niius Blas[tus] / [pa]trono op[timo] / d(ecreto) [d(ecurionum)]

- ILTG 338= AE 1952, 22 = AE 1953, 112 = AE 1999, 1070⁸³⁰

Provincie: Lugudunensis Plaats: Osismi Datering: eerste helft 1ste e.n.Chr.⁸³¹

Aug(usto) / sacr(um) / Neptuno Hesp(erio) p(atrono) c(ollegii?) n(ostri) / C(aius) Varenius Voltin(ia) / Varus c(urator) c(ivium) R(omanorum) quartum / posuit

- Eck, 2001, 90⁸³²

⁸²⁶ De formulering *in pace* plaatst de inscriptie alleszins in een christelijk laat milieu. ILTun 1136 leest als naam *Bictok*. Ik stel i.p.v. deze onzinnige lezing *Bictor* voor; voorbeelden uit de epigrafie van de verwarring tussen b en v zijn nl. legio.

⁸²⁷ De inscriptie dateert alleszins uit de christelijke Late Oudheid; bovenaan de steen staat een christussymbool met alfa en omega.

⁸²⁸ Vermoedelijk was de man een vrijgelatene van de keizer.

⁸²⁹ De Salvo, 1992, 398.

⁸³⁰ Foto en beschrijving bij Merlat, 1952, 67-68.

⁸³¹ De Salvo, 1992, 377 ; De Fino, 1994, 46.

⁸³² Foto en beschrijving bij Eck, 2001, 89-90.

Provincie: Judaea

Plaats: Ascalon

Datering: 2de e.n.Chr.⁸³³

Memoriae / C(aius) Comisi Memo/ris naucleri de / oeco poreuticor(um) / Μνη/μῆ Γαι/ου Κομισι/ου [Με/μοριφ ναυκλη/ρου ε)ξ / οι)/κου πορευτικω=ν]

- Paolo Orsi, Notizie degli Scavi di Antichità, 1907, 767⁸³⁴

Provincie : Sicilië

Plaats : Syracusae

Datering : onbekend

[hic] [Felici(?)]tas navicu[laris(?)] obiit G II edus apriles

Appendix 2: Constituties uit de Codex Theodosianus over de *navicularii*⁸³⁵

CTh.13.5. De naviculariis (Over de reders)

CTh.13.6. De praediis naviculariorum (Over de onroerende goederen van de reders)

CTh.13.5.1

Imp. Constantinus a. ad Volusianum. si navicularius originalis levamentarius⁸³⁶ fuerit, nihilo minus aput eosdem, aput quos et parentes eius fuisse videntur, firmiter permanebit. dat. xiiii kal. april. Volusiano et Anniano cons. (314 mart. 19). (S I navicularium ibi debere munus suum ubi deget aut eius parentes)

Keizer Constantinus aan Volusianus: Als iemand die van afkomst tot de reders behoort een lichter geëxploiteerd heeft, zal hij niettemin steeds bij die personen worden ondergebracht, bij dewelke ook zijn ouders geacht worden te horen. 19 maart 314 (scholion: <Dit betekent dat> een reder zijn verplichting daar moet vervullen waar hij woont of zijn ouders) .

⁸³³ Eck, 2001, 96.

⁸³⁴ Dit artikel was mij niet toegankelijk. De tekst van de inscriptie is overgenomen uit De Salvo, 1992, 441, noot 295.

⁸³⁵ Ik volg voor de scholia de tekst van Sirks, 1984, 621 ff.. Voor de betekenis en waarde van de scholia, zie Sirks, 1984, 429-435.

⁸³⁶ Voor een andere interpretatie van deze hapax, zie Rougé, 1966, 185, die denkt aan eigenaars of bedieners van instrumenten (kranen?) die konden gebruikt worden om de goederen uit de schepen te laden.

CTh.13.5.2

Idem a. Amabiliano praefecto annonae. navicularios ad consortium pistorum urbicorum nominatos neque ulla hereditatis successione pistoribus obnoxios absolvi ab hoc munere oportebit. quod si hereditario iure forsitan pistoribus teneantur, facultatem habeant, si forte maluerint, obventicias pistorum hereditates eidem corpori reddere aut quibuscumque proximis defuncti cedere, ut ipsi a pistorum consortio liberentur. quod si hereditatem amplectantur, necesse est successionis ratione pistorii muneris societatem eos suscipere et ex propriis facultatibus onera navicularia sustinere, viro clarissimo praefecto urbi super hac re videlicet disceptante. dat. kal. iun. Treviris Constantino a. iii et Licinio iii conss. (315 iun. 1 [dec. 30]).

Keizer Constantinus aan Amabilianus, *praefectus annonae*: Reders die ondergebracht zijn in de vereniging der bakkers van de stad Rome en door geen enkele erfopvolging aan de bakkers verbonden zijn, zullen van deze verplichting ontslagen moeten worden. Als ze wellicht door erfrecht jegens de bakkers aansprakelijk zijn, moeten ze de mogelijkheid hebben, mochten ze dat nu verkiezen, de hen toegekomen erfenissen van bakkers aan hetzelfde corporatieve verband over te maken of aan gelijk welke verwanten van de overledene af te staan, zodat ze zelf uit de vereniging van de bakkers ontslagen worden. Als ze de erfenis aanvaarden, moeten ze overeenkomstig de erfopvolging de gemeenschappelijke verplichting van de bakkers vervullen en met eigen middelen voldoen aan de plichten van de reders. Natuurlijk oordeelt de doorluchtige *praefectus urbi* over deze zaak. Te Treviri op 1 juni 315.

CTh.13.5.3pr.

Idem a. Amabiliano praefecto annonae. si quis navicularius per obreptionem vel quacumque ratione immunitatem impetraverit, ad excusationem eum admitti nullo modo volumus. (319 [315] mai. 28).

Keizer Constantinus aan Amabilianus, *praefectus annonae*: Als een reder door fraude of op welke manier ook de vrijstelling heeft verkregen, willen wij dat hij op geen enkele wijze van de ontheffing kan genieten.

CTh.13.5.3.1

Sed et si quis patrimonium naviculario muneri obnoxium possidet, licet altioris sit dignitatis, nihil ei honoris privilegia, in hac parte dumtaxat, opitulentur, sed sive pro solido sive pro portione huic muneri teneatur. nec enim aequum est, ut patrimonio huic functioni obnoxio excusato commune onus non omnes pro virili sustineant portione. proposita v kal. iun. Constantinopoli Constantino a. v et Licinio caes. conss. (319 [315] mai. 28). (S III navicularium excusationem non mereri sed et patrimonium si qui possidet sub pondere naviculario excusabilem non esse)

Maar ook als iemand een vermogen bezit dat belast is met de verplichting van een reder, -ook al is hij dan van een hoge rang -, zullen de voorrechten van zijn status hem in dit geval alleszins niet helpen, maar hij moet aansprakelijk gehouden worden voor deze verplichting, hetzij voor het geheel, hetzij voor een deel ervan. Het is immers niet billijk dat niet allen hun persoonlijk aandeel van de gezamenlijke last dragen, omdat een vermogen dat aan deze verplichting is onderworpen, zou zijn vrijgesteld. Voorgesteld op 28 mei 315 of 319. (scholion: <Dit betekent dat> een reder geen aanspraak op een vrijstelling kan maken maar dat ook het vermogen niet vrijgesteld kan worden als hij dat bezit en het belast is met de last van een reder.)

CTh.13.5.4

Idem a. Helpidio. ex quocumque hispaniae litore portum urbis romae navicularii navis intraverit, quae onus dumtaxat fiscale subvexerit, eandem sine interpellatione cuiusquam abire praecipimus nec ulli extraordinario oneri deservire, ut facilius iniuncta sibi possit implere obsequia. dat. viii id. mart. Thessalonicae Crispo iii et Constantino iii conss. (324 mart. 8). (S IV in hac urbe modo non tenet)

Keizer Constantinus aan Helpidius: Van welke Spaanse haven ook het schip van een reder de haven van de stad Rome is binnengevaren, als dat schip een lading van de fiscus heeft vervoerd, bevelen wij dat hetzelfde schip zonder aanspraak van wie dan ook mag afvaren en geen enkele bijzondere verplichting dient te vervullen, zodat het gemakkelijker de lasten kan vervullen die het zijn opgelegd. In Thessalonica, 8 maart 324. (scholion: In deze stad geldt <die wet> nu niet.)

CTh.13.5.5pr.

Idem a. ad Ablavium praefectum praetorio. navicularios omnes per orbem terrarum per omne aevum ab omnibus oneribus et muneribus cuiuscumque fuerint loci vel dignitatis, securos vacuos inmunesque esse praecipimus, sive decuriones sint sive plebei seu potioris alterius dignitatis, ut a collationibus et omnibus oblationibus liberati integris patrimoniis navicularium munus exerceant. (326 sept. 18).

Keizer Constantinus aan Ablavius, *praefectus praetorio*: Wij schrijven voor dat alle reders in de hele wereld voor altijd van alle lasten en verplichtingen, van welke plaats of rang ze ook zijn, vrij, ontheven en vrijgesteld zijn, of ze nu raadslieden zijn, tot het gewone volk behoren of van een andere, aanzienlijkere rang, zodat ze, van alle heffingen en belastingen bevrijd, met integrale vermogens de verplichting van een reder kunnen vervullen.

CTh.13.5.5.1

Naves quoque eorum, quantaecumque fuerint, ad aliud munus ipsis invitae teneri non convenit, ad quodcumque litus accesserint; litorum custodibus et vectigalium

praepositis exactoribus decurionibus adque rationalibus et iudicibus scituris, quod qui hanc legem violaverit capite punietur. dat. xiiii kal. octob. Constantino a. vii et Constantio caes. conss. (326 sept. 18). (S V inutilis est)

Ook hun schepen, ongeact hun aantal, mogen niet tegen hun wil voor een andere verplichting worden aangesproken, bij welke kust ze ook maar zijn aangekomen. De kustwachten, de verantwoordelijken voor de belastingen, de inners, de raadslieden, de schatmeesters en de goeverneurs zullen ervan op de hoogte zijn dat wie deze wet overtreden heeft, met de dood gestraft moet worden. 18 september 326. (scholion: <Deze wet> is krachteloos.)

CTh.13.5.6

Idem a. ad Felicem. commoda nobis visa est ea dispositio, quae expresse navicularios in hunc ordinem formavit, ut non promiscue, sed per vicissitudines rite servatas iuges cursus agnoscerent et exiguos implerent, quo ita levamentis alternantis auxilii cunctorum fortunae et tenuiorum potissimum confirmarentur nec necessitas fieret aliquos semper longiora lustrare ac plerisque obnoxios casibus fieri. quod ne ulterius possit accidere, labor omnibus par et iustus adiunctus sit et subsidia pari ratione deferantur nec tenuiores in querellas infructuosae complorationis incurrant. proposita vii id. sept. Karthagine Optato et Paulino conss. (334 sept. [?] 7 [?]). (S VI navicularios mutuis vicibus angarias reipublicae facere)

Keizer Constantinus aan Felix: Wij vonden deze indeling doeltreffend, die de reders duidelijk in deze orde opstelt, zodat ze niet willekeurig, maar volgens een ordelijk aangehouden beurtrol de lange vaarten aanvaarden en de korte volbrengen, waardoor op die manier, -<immers>, door de wisseling van steun <aan elkaar> worden de lasten verlicht-, het vermogen van iedereen en van de minvermogenden in het bijzonder kan groeien, en het niet nodig is dat sommigen steeds de langere vaarten afleggen en aan de meeste risico's worden blootgesteld. Opdat dit niet langer zou gebeuren; moet het werk aan iedereen gelijkelijk en rechtmatig opgelegd worden, moet de steun evenwichtig verdeeld worden en moeten de minvermogenden hun toevlucht niet zoeken in vruchteloze bezwaarschriften. Te Karthago, 7 september 334. (scholion: <Dit betekent dat> de reders om beurten de vaarten voor de Staat moeten maken.)

CTh.13.5.7

Idem a. naviculariis orientis. pro commoditate urbis, quam aeterno nomine iubente deo donavimus, haec vobis privilegia credidimus deferenda, ut navicularii omnes a civilibus muneribus et oneribus et obsequiis habeantur immunes et ne honores quidem civicos, ex quibus aliquod incommodum sentiant, subire cogantur. ab administratione etiam tutelae, sive legitimae sive eius, quam magistratus aut provinciae rectores iniungunt, habeantur immunes. et vacatione legis iuliae et papiae potiantur, ut etiam nullis intervenientibus liberis et viri ex testamento uxorum solidum capiant et ad uxores integra voluntas perveniat maritorum. de proprietate etiam vel

hereditate vel qualibet alia civili causa pulsati ne ex rescripto quidem nostro ad extraordinarium iudicium evocentur, sed agentibus in suo foro respondeant. et ad exemplum alexandrini stoli quaternas in frumento centesimas consequantur ac praeterea per singula milia singulos solidos, ut his omnibus animati et nihil paene de suis facultatibus expendentes cura sua frequentent maritimos commeatus. accepta kal. dec. Optato et Paulino conss. (334 dec. 1). (S VII navicularios pro utilitate urbis constantinopolitanae vacationem fuisse meritos)

Keizer Constantinus aan de reders van de Oriens: In het voordeel van de stad, die wij volgens Gods wil voor altijd onze naam hebben gegeven, hebben wij gemeend jullie deze privileges te moeten geven, namelijk dat alle reders vrijgesteld moeten worden geacht van alle burgerlijke verplichtingen, lasten en plichten en dat ze niet gedwongen mogen worden de ereambten van hun stad op zich te nemen, waarvan ze enig ongemak zouden ondervinden. Ook van het dragen van de voorgdij, zowel de wettelijke als die welke de magistraten of provinciegouverneurs opleggen, moeten ze vrijgesteld worden. Ze moeten ook een vrijstelling krijgen van de *lex Iulia et Papia*, opdat, ook als er geen kinderen zijn, de mannen uit hoofde van het testament van hun vrouwen onverminderd kunnen erven, en aan vrouwen de wilsbeschikking van hun echtgenoten volledig toekomt. Als ze voor het gerecht gedaagd zijn om een eigendomskwestie, een erfenis of welke privaatrechtelijke zaak dan ook, mogen ze zelfs niet door een rescript van ons voor een buitengewone rechter worden gebracht, maar ze moeten de aanklagers in hun eigen domicilie antwoorden. Naar het voorbeeld van de Alexandrijnse vloot moeten ze vier honderdsten van het graan krijgen en bovendien per elke duizend *modii* een *solidus*, opdat ze vaak de transporten over zee op zich zouden nemen, nu ze door al deze zaken aangespoord worden en bijna niets uit hun eigen vermogen moeten betalen. Aangenomen op 1 december 334. (scholion: <Dit betekent dat> de reders voor het nut van de stad Constantinopel een vrijstelling hebben verkregen.)

CTh.13.5.8

Idem a. ad Severum. navicularios hispaniarum neque ad extraordinaria teneri officia neque alicubi retentos moras sustinere oportet, sed relatorias traditarum specierum intra decem dies a susceptoribus percipere, cumque ad aliquas insulas portus litora stationes accesserint, ostensis relatoriis nullam prorsus inquietudinem sustinere. dat. xiiii kal. iun. Nepotiano et Facundo conss. (336 mai. 19). (S VIII inutilis est)

Keizer Constantinus aan Severus : De reders van Spanje moeten niet aangesproken worden voor buitengewone diensten en mogen geen vertraging oplopen omdat ze ergens zouden worden vastgehouden. Ze moeten de vrachtbrieven voor de geleverde goederen binnen de tien dagen van de ontvangers krijgen, en wanneer ze op een eiland, in een haven of een handelspost zijn aangekomen, mogen ze op vertoon van de vrachtbrieven absoluut geen hinder ondervinden. 19 mei 336. (scholion: <Deze wet> is krachteloos.)

CTh.13.5.9

Imp. Constantius a. et Iulianus caes. Olybrio praefecto urbi. nullam vim oportet navicularios sustinere delegatas species annonarias transferentes nec concussionem perpeti nec aliquod genus incommodi, sed venientes ac remeantes omni securitate potiri, decem auri libras multa proponenda his, qui eos inquietare temptaverint. dat. kal. iun. Romae Constantio a. viii et Iuliano caes. ii conss. (357 iun. 1 [mai. ...]). (S VIII naviculariis annonas vectantibus prohibet inpingi molestiam)

Keizer Constantius en Iulianus aan Olybrius, *praefectus urbi*: De reders mogen geen enkele daad van geweld ondervinden, wanneer ze volgens hun opdracht goederen voor de bevoorrading vervoeren, noch afpersingen te verduren krijgen of enig ander soort ongemak. Op de heen- en terugvaart moeten ze elke vorm van veiligheid genieten. Tien pond goud wordt als boete opgelegd aan hen, die hen [de reders] probeerden lastig te vallen. Te Rome, 1 mei of juni 357. (scholion: <Deze wet> verbiedt de reders die producten voor de bevoorrading vervoeren last te bezorgen.)

CTh.13.5.10

Imp. Valentinianus et Valens aa. ad Ampelium proconsulem Africae. navicularios africanos, qui idonea publicis dispositionibus ac necessitatibus ligna convectant, privilegiis concessis dudum rursus augemus. dat. xiii id. mart. Hadrianopoli divo Ioviano et Varroniano conss. (364 mart. [?] 8?). (S X haec inutilis est)

Keizer Valentinianus en Valens aan Ampelius, *proconsul* van Africa: Wij schenken de reders van Afrika die hout vervoeren voor openbare voorzieningen en noodzakelijke behoeften, de voorrechten die hen vroeger waren toegestaan terug. Te Hadrianopolis, 8 maart 364. (scholion: Deze wet is krachteloos.)

CTh.13.5.11

Idem aa. ad Symmachum praefectum urbi. quisquis ex naviculariorum corpore defugiens solita munia ad honores indebitos venit, in corporis sui consortia revertatur. et cetera. dat. iii id. ian. Mediolano Valentiniano et Valente aa. conss. (365 ian. 11). (S XI navicularium fugientem munia sua iubet origini revocandum)

Keizer Valentinianus en Valens aan Symmachus, *praefectus urbi*: Elk lid van het corporatieve verband van de reders dat de gebruikelijke verplichtingen ontvlucht en ambten verkrijgt die hem niet toekomen, moet worden teruggeplaatst in de afdelingen van zijn corporatief verband. Enzovoort. 11 januari 365. (scholion: <Deze wet> beveelt dat een reder die zijn verplichtingen ontloopt moet worden teruggeroepen tot de positie die hij door zijn afkomst heeft.)

CTh.13.5.12

Idem aa. ad Demetrianum praefectum annonae Africae. si quis naviculariorum ex nostrae perennitatis indulto fori translationem potuerit optinere, fructu careat impetrati. circa feminarum vero personas veterum statuta teneantur, ut, in quibus foris antiqua eas dispositione constet adscriptas, illic navicularii oneris munus agnoscant. ut enim in litibus causisque privatis fora easdem sequi convenit maritorum, ita in publicis necessitatibus originis debent servare rationem. dat. prid. id. mai. Treviris Valentiniano n. p. et Victore cons. (369 mai. 14). (S XII navicularium iubet forum non mutare et feminas vero ubi adscriptae [sic] fuerint ibi et debita debere persolvere.)

Keizer Valentinianus en Valens aan Demetrianus, *praefectus annonae* in Afrika: Als iemand van de reders door een gunst van ons, Eeuwige Heersers, een overplaatsing van domicilie heeft kunnen verkrijgen, moet hij de vrucht van het gekregene ontberen. Inzake de vrouwen moeten evenwel de besluiten van de vroegere keizers blijven gelden, zodat ze in de domicilies waar het vaststaat dat ze volgens de oude regeling zijn ingeschreven, daar de verplichting zullen opnemen die hoort bij de last van een reder. Zoals het immers past dat zij in processen en privaatrechtelijke zaken de domicilies van hun echtgenoten volgen, zo moeten ze bij openbare verplichtingen de regel van hun afkomst in acht nemen. 14 mei 369. (scholion: <Deze wet> beveelt dat een reder zijn domicilie niet mag veranderen, maar dat vrouwen waar ze ingeschreven zijn bijdragen moeten betalen.)

CTh.13.5.13

Idem aa. ad Olybrium praefectum urbi. sicut olim de linteonibus et naviculariis divus constantinus instituit, ita nunc ex omnibus sexaginta ad praesentis necessitatis teneantur impensas, quos tamen idoneos et communis delectus adseruit et facultatum inspectio comprobavit et sententia tuae sublimitatis adstruxit. quibus, si quem aut necessitas fatalis aut inopia repentina aut aliquis casus inviderit, ex vocationibus obnoxiiis oportebit idoneum subrogari. sed sollicita inspectione prospiciatur, ne a quoquam amplius postuletur quam necessitas exegit lavacrorum vel instituta iam dudum forma praescripsit. dat. iiii non. dec. Treviris Valentiniano n. p. et Victore cons. (369 dec. 2). (S XIII superflua est)

Keizer Valentinianus en Valens aan Olybrius, *praefectus urbi*: Zoals vroeger wijlen Constantinus inzake de linnenwevers en reders heeft bepaald, zo moeten nu voor de huidige verplichtingen van alle die zestig personen aangesproken worden, die het oordeel van allen solvabel heeft verklaard, die een onderzoek naar hun vermogen heeft goedgekeurd en de uitspraak van uwe doorluchtigheid heeft bevestigd. Als de dood, plotse armoede of een of ander toeval iemand verhindert [zijn plicht te vervullen], moet een solvabel iemand van wie voor de oproep in aanmerking komt in zijn plaats worden gesteld. In een nauwgezet onderzoek moet er evenwel voor gezorgd worden dat van niemand, wie ook, meer wordt geëist dan de verplichting voor de baden vraagt of de reeds lang ingestelde regeling voorschrijft. 2 december 369 (scholion: <Deze wet> is overbodig.)

CTh.13.5.14pr.

Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus, aaa. ad Modestum praefectum praetorio. iuxta eum tenorem, quem a divo principe constantio datum musoniani clarissimae memoriae praefecti praetorio executione constat esse roboratum, intra orientales provincias naviculariorum corpus impleri iubemus, ea videlicet statutorum ratione servata, ut per eminentiam tuam numerus naviculariorum designetur tam intra orientem quam intra aegyptiacas partes, qui praesenti possit indictione compleri, excusandis videlicet pro denum milium modiorum luitione quinquagenis numero iugis in annonaria praestatione dumtaxat, ita ut vestes adque equi ceteraeque canonicae species ab indictione eadem non negentur. (371 febr. 11).

De keizers Valentinianus, Valens en Gratianus aan Modestus, *praefectus praetorio*: In overeenstemming met de regeling die – zo staat vast – door wijlen keizer Constantius is getroffen en door de uitvoering van wijlen Musonianus, de uitmuntende *praefectus praetorio*, kracht is bijgezet, bevelen wij dat het corporatieve verband van de reders in de provincies <van de prefectuur> Oriens wordt aangevuld. Natuurlijk moet de strekking van de regelingen in acht worden genomen, zodat door u, als uitmuntend man, het aantal reders vastgelegd wordt dat in de huidige *indictio* kan worden opgebracht, zowel in de Oriens als in de delen van Egypte, terwijl uiteraard bij elke levering van 10000 *modii* vijftig *iuga* moeten worden vrijgesteld, op voorwaarde dat het een levering voor de bevoorrading betreft, zodat <de heffingen inzake> kleding, paarden en de overige goederen van het jaarlijkse tribuut met ingang van dezelfde *indictio* niet verloren moeten gaan.

CTh.13.5.14.1

Ad conficienda vero competentia navigia a provincialibus cunctis primitus materiae postulentur, reparationem deinceps per singulos annos isdem naviculariis ex concessa iugorum inmunitate curaturis. (371 febr. 11).

Voor de constructie van geschikte schepen moet het bouw materiaal de eerste keer van alle provincialen gevorderd worden, terwijl dezelfde reders vervolgens elk jaar voor de herstellingswerken zullen zorgen op basis van de gegeven vrijstelling van de *iuga* <grond>.

CTh.13.5.14.2

Eorundem autem naviculariorum ex fide nobis nomina loca substantiae nuntientur brevibus duplici ratione conscriptis, quot videlicet de veteribus quotque sint et quales recenti associati delectu. (371 febr. 11).

Van dezelfde reders moeten ons getrouw de namen, woonplaatsen en vermogens gemeld worden in een kort document in twee exemplaren. Natuurlijk <moet daarbij vermeld zijn> hoeveel er blijven en met hoeveel en van welke rang de personen zijn die bij de laatste lichting zijn toegevoegd.

CTh.13.5.14.3

His autem naviculariis, qui fuerint instituti, servari privilegia africana decernimus, ita ut facultatibus propriis per succedaneas hereditatum vices perpetuo sint obnoxii functioni. (371 febr. 11).

Wij besluiten dat voor deze reders die zijn aangeduid de bijzondere bepalingen voor Afrika in acht moeten worden genomen, zodat ze voor altijd met hun vermogens gebonden zijn aan de vervulling van hun plicht, ook als die nieuwe erfgenamen toekomen.

CTh.13.5.14.4

Et sunt corpora, de quibus navicularii ex indictione quinta decima constituendi sunt iuxta sacram iussionem ita: ex administratoribus ceterisque honorariis viris praeter eos, qui intra palatium sacrum versati sunt, de coetibus curialibus et de veteribus idoneis naviculariis et de ordine primipilario. et de senatoria dignitate ut, si qui voluerint freti facultatibus, consortio naviculariorum congregentur. dat. iii id. feb. Constantinopoli Gratiano a. ii et Probo cons. (371 febr. 11). (S XIII naviculariorum numerum tam intra Orientem quam apud Aegyptum [sic] inmunitum debere conpleri a iudice designatum)

De groepen waaruit de reders met ingang van de 15de *indictio* moeten worden samengesteld volgens het bevel van de keizer zijn de volgende: de *administratores* en de overige mensen die een ereambt bekleden, behalve wie in het paleis van de keizer dienst heeft gedaan; de leden van de gemeenteraden; de vroegere solvabele reders; de stand van de *primipilarii* en de stand van de senatoren opdat ze, als ze dat zouden wensen, steunend op hun vermogen aan de vereniging van reders zouden worden toegevoegd. Te Constantinopel op 11 februari 371. (scholion: <Deze wet schrijft voor dat> het aantal reders, zowel in de Oriens als in Egypte, moet worden aangevuld als het verminderd is en nadat <het aantal> door de goeverneur is vastgesteld.)

CTh.13.5.15

Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. ad hesperium praefectum praetorio. quisquis naviculariorum codicillis optaverit ornari, praebitioni equorum intellegat se esse subdendum. accepta xii kal. aug. Constantinae Auxonio et Olybrio cons. (379 iul. 21). (S XV qui honoribus muniri desiderat aequorum [sic] praestationem persolvat)

De keizers Gratianus, Valentinianus en Theodosius aan Hesperius, *praefectus praetorio*: Elke reder die brieven met privilege [vrijstelling] wil krijgen, moet begrijpen dat hij onderworpen moet worden aan de verplichting paarden te leveren. Aanvaard

in Constantina op 21 juli 379. (scholion: Wie door eerbewijzen beschermd wil worden moet de belasting in paarden betalen.)

CTh.13.5.16pr.

Idem aaa. corpori naviculariorum. delatam vobis a divo constantino et iuliano principibus aeternis equestris ordinis dignitatem nos firmamus. quod cum ita sit, si quis contra interdicta innumerabilium sanctionum corporali vos iniuria pulsare audeat, digna expiatione est luiturus ausum inmanis admissi, apparitione quoque sua ultimo supplicio deputanda, cuius monitio hanc debet sollicitudinem sustinere, ut iudices prava forsitan indignatione succensos ab illicitis tempestiva suggestione deducat. (380 febr. 6).

De keizers Gratianus, Valentinianus en Theodosius aan het corporatieve verband van reders: Wij bevestigen de rang van de ridderstand die aan jullie door de eeuwige keizers wijlen Constantinus en Iulianus is verleend. Omdat dit zo is, zal, wanneer iemand tegen de verboden van talloze bepalingen in jullie in een proces met lijfelijk onrecht durft aan te vallen, diegene met een gepaste straf boeten voor het lef deze vreselijke midaad te begaan. Ook zijn staf, wiens raadgevingen zijn verantwoordelijkheid moeten ondersteunen, moet de zwaarste straf krijgen, zodat men de rechters die misschien door een onterechte verontwaardiging ontvlamd zijn door een tijdige wenk van ongeoorloofde daden zou afhouden.

CTh.13.5.16.1

Huic illud additur, ne, qui certum ordinem ex nostra definitione retinetis, ulli vos alteri hominum generi haerere vereamini nec timeatis vos civitatum municipibus innecti. ex nullo itaque nexu, nulla causa, nulla persona decurionum vos obsequia contingent, cum praesertim priscis constitutionibus, quarum series orationis paginis antelata est, magis illud invaluisse perhibeatis, ut plerumque et ordinarios curiales naviculariorum sibi necessitas vindicaret. (380 febr. 6).

Het volgende wordt hieraan toegevoegd: jullie die volgens onze bepaling een zekere stand behouden, moeten niet vrezen dat jullie bij een ander soort mensen horen of bang zijn dat jullie aan de burgers van de steden worden gekoppeld. Bijgevolg zullen de verplichtingen van de raadslieden jullie door geen enkele inlijving, om geen enkele reden of door geen enkel persoon kunnen worden aangerekend, vooral omdat jullie door oude verordeningen, waarvan een lijst aan de bladen van het verzoekschrift is voorafgegaan, aantonen dat het eerder een gewoonte is geworden dat vaak de behoefte bij de reders zelfs gewone raadslieden opeiste.

CTh.13.5.16.2

Quod vero ad negotiationis commodum advehendasque merces spectat ac respicit, in eo sollers cura competentium iudicum providebit, ut optentu nominis vestri non passim ac sine consideratione negotiatorum lateat immunitas nec ipsi dudum delati beneficii privilegiis fructuque fraudemini. dat. viii id. feb. Treviris Gratiano v et Theodosio i aa. conss. (380 febr. 6). (S XVI haec modo vacat)

Wat nu het voordeel van handel en het aanvoeren van koopwaren betreft⁸³⁷, hierin zal de zorg en ervaring van de bevoegde goeverneurs voorzien, opdat jullie vrijstelling niet zou verdwijnen door het vals gebruik van jullie naam overal en zonder dat een onderscheid wordt gehandhaafd bij de handelaren, en opdat jullie zelf niet beroofd zouden worden van de vrijstellingen en de vrucht van de vroeger verleende gunst. Te Treviri op 6 februari 380. (scholion: Deze wet is nu krachteloos.)

CTh.13.5.17

Idem aaa. ad Principium praefectum praetorio. omnes navicularii per omne aevum ab omnibus oneribus et muneribus et collationibus et oblationibus sublevantur, cuiuscumque loci fuerint vel dignitatis. et quicumque contra istam fecerit legem, seu custos litorum seu vectigalium praepositus seu exactor vel decurio seu rationalis vel iudex cuiuscumque provinciae, exhibitus sublatis universis facultatibus suis capitali sententiae subiugetur. dat. xii kal. mai. Aquileiae Honorio n. p. et Evodio conss. (386 apr. 20). (S XVII navicularios esse iubet immunes)

De keizers Gratianus, Valentinianus en Theodosius aan Principius, *praefectus praetorio*: Alle reders moeten voor altijd van alle lasten, verplichtingen, bijdragen en diensten ontheven worden, van welke plaats of rang ze ook zijn. Al wie in strijd met deze wet handelt, zij het nu een kustwacht, een verantwoordelijke voor de belastingen, een inner, een raadslid, een schatmeester of een goeverneur van welke provincie ook, zal voor een rechtbank gebracht worden, heel zijn vermogen verliezen en ter dood veroordeeld worden. Te Aquileia, 20 april 386. (scholion: <Deze wet> beveelt dat de reders vrijgesteld zijn.)

CTh.13.5.18

Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. alexandro praefecto augustali. iudaeorum corpus ac samaritanum ad naviculariam functionem non iure vocari cognoscitur; quidquid enim universo corpori videtur indici, nullam specialiter potest obligare personam. unde sicut inopes vilibusque commerciis occupati naviculariae translationis munus obire non debent, ita idoneos facultatibus, qui ex his corporibus deligi poterunt ad praedictam functionem, haberi non oportet immunes. dat. xii kal. mart. Constantinopoli Valentiniano a. iiii et Neoterio conss. (390 febr. 18). (S XVIII Iudaeos sammaritanos ad naviculariam functionem vocari conpescit)

⁸³⁷ Sirks, 1984, 637 merkt op dat hiermee de vrijstelling van tol bedoeld is, die aan de reders was verleend.

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Alexander, *praefectus Augustalis*: Wij erkennen dat het niet in overeenstemming is met het recht dat de vereniging van Joden en Samaritanen voor de plicht van reder wordt opgeroepen. Alles wat immers de vereniging als geheel blijkt te worden opgelegd, kan niet een enkel persoon in he bijzonder verplichten. Zoals onvermogen en personen die zich bezig houden met kleine handelsondernemingen niet moeten belast worden met de verplichting tot transport zoals van een reder, zo past het daarom niet dat personen die solvabel zijn van vermogens en die uit deze verenigingen gekozen kunnen worden voor de voornoemde verplichting, vrijgesteld zijn. Te Constantinopel op 18 februari 390. (scholion: <Deze wet> verplicht Joden en Samaritanen op te roepen voor de verplichting van een reder.)

CTh.13.5.19

Idem aaa. Tatiano praefecto praetorio. quae de naviculariis et curialibus ordinasti, maneant illibata adque perpetua; sint perpetuo navicularii, quia, qui merito esse debeant, providisti. ac si, cum obierint, subolem non relinquent, quilibet in eorum facultatibus qualibet ratione successerit, auctoris sui munus agnoscet. manebit vero in ordine curiali et ei filius in officium curiale succedat. nihil hic subripiendum decerpit ambitio; ipsa denique, si quoquo modo annotatio elicita fuerit, excludatur. dat. vi id. sept. Veronae Valentiniano a. iiii et Neoterio cons. (390 sept. 8). (S XVIII unumquemque mortui locum succedentem functionem ipsius debere persolvere habemus similem in libro duodecimo titulo primo)

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Tatianus, *praefectus praetorio*: Wat u aangaande de reders en raadslieden hebt verordend, moet onverkort en bestendig blijven. Zij moeten voor altijd reders zijn, omdat u vastgelegd hebt wie het terecht moet zijn. Als ze na hun dood geen nageslacht achterlaten, moet wie dan ook op gelijk welke manier hun vermogen heeft verkregen, de verplichting van zijn voorganger opnemen. Hij zal evenwel in de stand van de raadslieden blijven en zijn zoon moet hem in zijn taak van raadslid opvolgen. Winstbejag mag niet de vrucht plukken van wat haar niet toekomt. Als op de één of andere manier een begunstiging is uitgelokt, mag die daarom niet worden toegepast. Te Verona op 8 september 390. (scholion: <Deze wet beveelt dat> al wie de plaats van een dode inneemt, zijn verplichting moet bekostigen. We hebben een gelijkaardige regeling in het twaalfde boek, in de eerste titel.)

CTh.13.5.20

Idem aaa. Hypatio praefecto augustali. eum, qui agentum in rebus militiam adeptus est, certis et debitis, eatenus naviculariae inquietudinis suspicione submota, frui privilegiis non vetamus, si nec genere neviculariorum corpori cohaeret nec nauarchiae obnoxias functioni retinet facultates. dat. prid. id. april. Constantinopoli Arcadio a. ii et Rufino cons. (392 apr. 12). (S XX magistranium ex naviculario corpore factum privilegio non carere sed facultates habere liberas ei licebit)

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Hypatius, *praefectus Augustalis*: Wij verbieden niet dat wie de positie van *agens in rebus* heeft verkregen, de vaste en verplichte voorrechten geniet, voorzover het vermoeden is weggenomen van een vordering op grond van de verplichting van een reder, namelijk als hij niet door geboorte gebonden is aan het corporatieve verband van de reders of vermogens bezit die belast zijn met de verplichting van een reder. Te Constantinopel op 12 april 392. (scholion: <Dit betekent dat> een *magistrarianus* uit het corporatieve verband van de reders afkomstig, zijn voorrecht kan genieten, maar hij mag een vermogen hebben dat is vrijgesteld.)

CTh.13.5.21

Idem aaa. Apodemio praefecto praetorio Illyrici et Africae. unusquisque navicularius noverit intra biennium aut securitatem suscepti oneris reportandam aut periculorum adprobendam esse fortunam. dat. xv kal. mart. Constantinopoli Arcadio a. ii et Rufino conss. (392 febr. 15). (S XXI navicularios honore inposito aut absolvi aut condemnari debere intra biennium)

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Apodemius, *praefectus* van Illyricum en Afrika: Elke reder moet weten dat binnen twee jaar het ontvangstbewijs van de ingeladen vracht moet teruggebracht worden of het toeval van de gevaren bewezen moet worden. Te Constantinopel op 15 februari 392. (scholion: <Dit betekent dat> als reders een last opgelegd hebben gekregen, zij binnen twee jaar een kwijting moeten krijgen of veroordeeld worden.)

CTh.13.5.22

Idem aaa. Rufino praefecto praetorio. naviculariorum vires ac debitas huic necessitati origines in ipsis provinciis honoratorum fides lecta pensabit mansurumque aliquid definit vel revocando excusatos vel debitos obligando. quos compositis omnibus ad nos referre necesse est scituros a nobis de suo iudicio iudicandum. dat. iii non. sept. Constantinopoli Theodosio a. iii et Abundantio conss. (393 sept. 3). (S XXII honoratos debere de naviculariis disputare suae provinciae qualiter unusquisque suae condicioni reddatur)

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Rufinus, *praefectus praetorio*: De trouwe magistraten zullen in hun eigen provincies de vermogens van de reders en de vermogens die door afkomst aan deze verplichting zijn gebonden, beoordelen en uitmaken of iets in dezelfde rechtspositie zal blijven; zij kunnen daarbij vrijgestelde personen oproepen of mensen die aan de verplichting zijn onderworpen inlijven. Nadat alles is geregeld moeten ze bij ons verslag uitbrengen: zij moeten weten dat wij hun oordeel evalueren. Te Constantinopel, 3 september 393. (scholion: <Dit betekent dat> de magistraten met betrekking tot de reders moeten onderzoeken hoe ieder tot zijn positie wordt teruggebracht.)

CTh.13.5.23

Idem aaa. Rufino praefecto praetorio. solos navicularios a vectigali praestatione immunes esse praecipimus. omnes vero mercatores teneri ad supra dictam praestationem in solvendis vectigalibus absque aliqua exceptione decernimus. dat. iii id. decemb. Theodosio a. iii et Abundantio cons. (393 dec. 11). (S XXIII navicularios a vectigalibus esse immunes mercatoribus praedicto honori sociatis)

De keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius aan Rufinus, *praefectus praetorio*: Wij bepalen dat alleen de reders vrijgesteld zijn van het betalen van de belasting. Wij besluiten evenwel dat alle handelaren zonder enige uitzondering gebonden zijn aan bovenvermelde verplichting tot het betalen van belastingen. 11 december 393. (scholion: <Dit betekent dat> de reders van belastingen vrijgesteld zijn terwijl de handelaren aan de voornoemde last onderworpen zijn.)

CTh.13.5.24

Impp. Arcadius et Honorius aa. provincialibus africae. ne qua causatio vectigalium nomine relinquatur, hoc observari decernimus, ut nulla omnino exactio naviculariis ingeratur, cum sibi rem gerere probabuntur, sed a praestatione vectigalium habeantur immunes. dat. vii kal. iun. Mediolano Olybrio et Probino cons. (395 mai. 26). (S XXVIII superiori similis ut navicularius immunitatem habeat a vectigalibus)

De keizers Arcadius en Honorius aan de provincialen van Afrika : Opdat geen enkel probleem inzake belastingen zou overblijven, besluiten wij dat het volgende in acht moet worden genomen, namelijk dat helemaal geen enkele belasting van de reders mag gevraagd worden, wanneer bewezen wordt dat ze voor zichzelf handel drijven, maar dat ze vrijgesteld zijn van het betalen van belastingen. Te Mediolanum op 26 mei 395. (scholion: Gelijk aan de vorige, namelijk dat een reder vrijgesteld is van belastingen.)

CTh.13.5.25

Idem aa. Ennoio suo salutem. de naviculariis et curialibus aliquid sanxissemus, nisi divi patris nostri super his personis processisset auctoritas. dat. vii kal. ian. Mediolano Olybrio et Probino cons. (395 dec. 26). (S XXV patris sui per hanc constitutionem firmavit)

De keizers Arcadius en Honorius groeten Ennoius: Over de reders en de raadslieden zouden wij een beslissing hebben getroffen, als niet het gezag van wijlen onze vader ons inzake deze personen was voorgegaan. Te Mediolanum op 26 december 395. (scholion: Door deze wet heeft hij de verordening van zijn vader bekrachtigd.)

CTh.13.5.26

Idem aa. Eusebio praefecto praetorio. comperimus navicularios susceptas species in negotiationis emolumenta convertere eo, quod abutantur constantiniana legis indulto, quae his ex die susceptarum specierum concluso biennio securitates reportare permisit. quod nos quoque non prohibemus, sed tantum sententiae consultae definitionis addimus, ut intra annum quo susceperint inferant species et eiusdem consulis securitates reportent, quae etiam diem illationis edoceant. biennium autem propter adversa hiemis et casus fortuitos in reportandis securitatibus non negamus, dummodo intra tempus superius designatum fides peracti constet officii. quod ad omnium notitiam volumus pervenire, ut cognoscant transmissionem vel traditionem intra annum susceptionis esse complectendam. dat. x kal. ian. Mediolano Arcadio iiii et Honorio iii aa. cons. (396 dec. 23). (S XXVI haec confirmatio est VII et X hic addit ut susceptas species intra annum refundant biennium propter tempestatem ideo voluit)

De keizers Arcadius en Honorius aan Eusebius, *praefectus praetorio*. Wij hebben vernomen dat reders de ontvangen goederen in handelswinsten omzetten, omdat ze misbruik maken van een gunst zoals bepaald in een wet van Constantinus, die hen heeft toegestaan de ontvangstbewijzen terug te brengen na het verstrijken van twee jaar vanaf de dag van het inladen van de goederen. Wij verbieden dit evenmin maar voegen aan de uitspraak van de betreffende beslissing slechts toe dat ze binnen het jaar waarin ze hebben ingeladen, de goederen moeten leveren en dat ze de ontvangstbewijzen, die ook de dag van het inladen aangeven, moeten terugbrengen binnen hetzelfde consulaat. Wij schaffen de termijn van twee jaar evenwel niet af, gezien de tegenslagen in de winter en mogelijke gebeurtenissen bij het terugbrengen van de ontvangstbewijzen, mits binnen de hierboven voorgeschreven tijd hun goede trouw bij het uitvoeren van hun taak duidelijk blijkt. Wij willen dat iedereen hiervan kennis neemt, opdat ze zouden weten dat de overhandiging of overdracht binnen het jaar van de inlading moet gebeuren. Te Mediolanum op 23 december 396. (scholion: Dit is de bevestiging van 17 [CTh 13, 5, 21]; hier voegt hij eraan toe dat ze de ingeladen goederen binnen het jaar moeten leveren; een termijn van twee jaar heeft hij ingesteld wegens storm.)

CTh.13.5.27

Idem aa. ad senatum et populum. post alia: navicularios tertiam urbani canonis portionem inter prima navigationis iubemus deferre exordia. quorum classem incuriae vetustate collapsam praetoriana praefectura restituat, ita ut omnes, qui praedia his obligata muneribus quibuslibet modis vel contractibus impetrarunt, secundum possessionis modum ad commeandi vocentur officium. et cetera. dat. xvii kal. mai. Mediolano Caesario et Attico cons. (397 apr. 15). (S XXVII tertiam partem urbani kanonis navicularium debere persolvere ut lapsae iussu restituantur praefecti praetorio)

De keizers Arcadius en Honorius aan de senaat en het volk: Na de andere zaken: Wij bevelen dat de reders een derde deel van het tribuut voor de stad bij de eerste reeks vaarten moeten afleveren. De pretoriaanse prefectuur moet hun vloot herstellen, die in verval is geraakt door de lange periode van nalatigheid, zodat allen, die landerijen die aan deze verplichtingen zijn onderworpen op welke manier of door welk contract

ook hebben verkregen, aangesproken kunnen worden voor de verplichting van het vervoer overeenkomstig de grootte van hun bezit. Enzovoort. Te Mediolanum op 15 april 397. (scholion: <Dit betekent dat> een reder een derde deel van het tribuut voor de stad moet leveren om de vervallen <schepen> te herstellen op bevel van de *praefectus praetorio*.)

CTh.13.5.28

Idem aa. Messalae praefecto praetorio. post alia: provideatur, ut naves singuli quique naviculariae obnoxii functioni ad necessarium et constitutum modum exaedificare cogantur, ut onera debita et iusta suscipiant. qui scient se de propriis periclitaturos esse fortunis, nisi in his praeparandis debitae capacitatis summam modumque servaverint. dat. xiiii kal. mart. Mediolano Theodoro v. c. cons. (399 febr. 16). (S XXVIII navicularios compelli ut singulas naves inpositas pro certis speciebus fabricent)

De keizers Arcadius en Honorius aan Messala, *praefectus praetorio*: Na de andere zaken: Er moet voor worden gezorgd dat ieder afzonderlijk die gebonden is aan de verplichting van de reders, gedwongen wordt schepen te bouwen volgens de noodzakelijke en vastgestelde grootte, om de vereiste en juiste lasten te vervoeren. Deze moeten weten dat ze hun eigen vermogens in gevaar brengen, als ze niet bij het bouwen <van die schepen> de vereiste capaciteit, hoeveelheid en grootte in acht nemen. Te Mediolanum op 16 februari 399. (scholion: <Dit betekent dat> reders gedwongen worden alle schepen te bouwen die belast zijn met bepaalde ladingen.)

CTh.13.5.29

Idem aa. Flaviano praefecto urbi. deprehensae fraudes iure puniuntur. solidos itaque, quos sublimitas tua eruere valuit ab his, qui in navicularios praedas egerunt, volumus naviculariorum commodis reservari. et ne simpli poena in raptos constituta crescat audacia, in posterum sancimus, ut, quicumque in rapinis fuerit deprehensus, in poenam quadrupli teneatur. proposita romae in foro aproniani viiii kal. feb. Stilichone et Aureliano cons. (400 jan. 24). (S XXVIII piratis praedam ereptam id est solidorum naviculariis restituendos iubet⁸³⁸)

De keizers Arcadius en Honorius aan Flavianus, *praefectus urbi*: Bedrog dat is ontdekt moet volgens het recht bestraft worden. Daarom willen wij dat de *solidi*, die uw verheven persoon heeft weten te bemachtigen van de personen die reders hebben beroofd, opzij gezet worden ten behoeve van de reders. Opdat het lef niet zou groeien bij de rovers omdat slechts een enkele boete is vastgelegd, bepalen wij vanaf nu dat al wie op roof is betrapt, een viervoudige boete moet betalen. Voorgesteld te Rome op het *forum Aproniani* op 24 januari 400. (scholion: <Deze wet> beveelt dat de buit bestaande uit *solidi* die ontnomen is aan piraten aan de reders teruggegeven moet worden.)

⁸³⁸ De tekst van het scholion is onzeker.

CTh.13.5.30

Idem aa. Pompeiano proconsuli africae. venerandae urbis intuitu naviculariis privilegia certa delata sunt, quae quicumque temerare temptaverit, nostra auctoritate propositam multam lege inferre cogatur. dat. xvii kal. iul. Mediolano Stilichone et Aureliano cons. (400 iun. 15). (S XXX privilegia naviculariorum intemeranda {intemerata} esse iubet)

De keizers Arcadius en Honorius aan Pompeianus, *proconsul* van Afrika: Met het oog op <de bevoorrading van> de eerbiedwaardige stad zijn aan de reders bepaalde voorrechten gegeven; al wie deze probeert te schenden, moet door ons gezag gedwongen worden de door de wet opgelegde boete te betalen. Te Mediolanum op 15 juni 400. (scholion: <Deze wet> beveelt dat de voorrechten van reders onaantastbaar moeten zijn.)

CTh.13.5.31

Idem aa. Hadriano praefecto praetorio. universa, quae consultis nostris vel decretis illustris praefecturae indulta sunt naviculariis, si nulla melior utiliorque sententia commutavit vel auctoritas sanctionis infregit, firma servari decernimus. dat. xv kal. sept. Honorio a. vi et Aristaeneto cons. (404 aug. 18). (S XXXI decernit si melius aliquid naviculariis conceditur servari non potuit inpena prius beneficia custodiri)

De keizers Arcadius en Honorius aan Hadrianus, *praefectus praetorio*: Wij hebben besloten dat al wat door onze beslissingen of de verordeningen van de luisterrijke prefectuur aan de reders is gegund, onaangetast in acht moet worden genomen, als geen enkele betere of nuttigere uitspraak die heeft gewijzigd of de autoriteit van een besluit ze heeft ontkracht. 18 augustus 404. (scholion: <Deze wet> stelt vast dat als iets beters aan de reders wordt gegund, men de vroegere verleende gunsten niet kan in acht nemen of handhaven.)

CTh.13.5.32

Imp. Honorius et Theodosius aa. Anthemio praefecto praetorio. cum nauarchorum coetus circiter provincias orientis inopia navium titubaret et investigandae classis optentu insularum secessus obiret et navigandi opportunitate transacta iudiciorum indignatio sine transvectionis expectaretur effectu, merito celsitudo tua praefecto augustali et insularum praeside conventis alexandrinae et carpathiae classis summates et nonnullos alios naucleros eo professionis adduxit, ut onus frumentarii commeatus, qui per orientales nauarchos ex alexandrinae civitatis conditis consuevit ad sacratissimam urbem transferri, in suam fidem susceptum ad eadem augustissimae urbis horrea comportarent, solaciis pro mercedula praestitis ex tributariae pensitationis immunitate vel ex eo, quod vocatur filikon, nec non etiam aliis, quae tuae cognitionis limavit examen; ita ut, super naufragiorum, quae contigerint

casibus usitato more habita quaestione, si qui calculus modulationis dicatur tempestate maris deperisse, sub tuae sedis auditione nequaquam feratur acceptus, sed haec dispendii lacuna in omne naviculariorum concilium, pro rata scilicet contingentis muneris, deferatur. haec igitur nostra lege firmamus. dat. xiiii kal. feb. Honorio viii et Theodosio iii aa. conss. (409 ian. 19). (S XXXII deminutis navarcorum [sic] coetibus augustalem admonet per insulas naves perquirere per quas humanitatis copia dirigatur iubetque ut si aliqua naufragium pertulerit pro modiorum mensura navarcos ad restitutionem conpelli)

De keizers Honorius en Theodosius aan Anthemius, *praefectus praetorio*: Toen de vereniging van reders overal in de provincies van Oriens door een gebrek aan schepen in de problemen zat, wegvoer met de wens de vloot van de *Insulae Carpathiae*⁸³⁹ op te zoeken, maar verloren ging, en toen de mogelijkheid om te varen voorbij was, men hatelijke procedures verwachtte en niets werd vervoerd, toen heeft uw verheven persoon terecht na een bijeenkomst van de *praefectus Augustalis* en de goeverneur van de *Insulae*, de voornaamsten van de vloot van Alexandrië en Carpathië en enige andere reders zover gekregen dat ze verklaarden, nu de last van het vervoer van graan, dat gewoonlijk door de reders van Oriens uit de voorraadschuren van de stad Alexandrië naar de zeer eerbiedwaardige stad werd gebracht, op hen rustte, het naar dezelfde opslagplaatsen van de zeer verheven stad te voeren. Voor hun geringe loon zijn tegemoetkomingen verleend door een vrijstelling van de tribuutbelasting, door dat, wat *filikon* wordt genoemd en ook andere die nauwkeurig nagegaan zijn tijdens uw onderzoek en verhoor. Wat nu schipbreuken betreft die gebeurd zijn door overmacht: als naar men zegt een maat voor *modii* in een zeestorm is verloren gegaan, dan moet, na een onderzoek op de gebruikelijke wijze, in de hoorzitting in uw bureau <het verlies> helemaal niet als “aanvaard” geboekt worden, maar moet de schade van het verlies op de rekening van de hele vereniging van de reders worden gezet, uiteraard in overeenstemming met de zwaarte van de last. Dit bekrachtigen wij dus met onze wet. 19 januari 409. (scholion: Als de verenigingen van reders zijn verminderd, maant hij de *praefectus Augustalis* ertoe aan schepen bij de *Insulae* te zoeken waarmee de bevoorrading van de mensen vervoerd wordt, en beveelt dat als iets door een schipbreuk verloren is gegaan, de reders gedwongen moeten worden dat te vergoeden naar de omvang van de *modii*.)

CTh.13.5.33

Idem aa. Anthemio praefecto praetorio. qui fiscales species suscepit deportandas, si recta navigatione contempta litora devia sectatus eas avertendo distraxerit, capitali poena plectetur. dat. xiiii kal. aug. Constantinopoli Honorio viii et Theodosio iii aa. conss. (409 iul. 19). (S XXXIII capitali poena percutiendum esse qui anfracto navigio species distrahit [sic] inferendas)

De keizers Honorius en Theodosius aan Anthemius, *praefectus praetorio*: Wie goederen van de fiscus heeft ingeladen om te vervoeren, moet de doodstraf krijgen als hij van de juiste koers afwijkt, afgelegen kusten opzoekt en het gestolen goed

⁸³⁹ Sirks, 1984, 647.

verkoopt. Te Constantinopel op 19 juli 409. (scholion: <Dit betekent dat> wie de steven wendt en de te vervoeren goederen verkoopt, met de dood bestraft moet worden.)

CTh.13.5.34

Idem aa. Faustino praefecto praetorio. post alia: iudices, qui in portibus dioeceseos suae onusta navigia, cum prosperior flatus invitat, sub praetextu hiemis inmorari permiserint, una cum municipibus et corporatis eiusdem loci fortunarum propriarum feriantur dispendiis. navicularii praeterea poenam deportationis excipiant, si aliquid fraudis eos admisisse fuerit revelatum. dat. xviii kal. sept. Ravennae Varane v. c. cons. (410 aug. 15). (S XXXVIII navem qui retinet prospero flatu navigantem pendente quasi hieme cum civibus damni poena percutiat navarcos exilii [sic] deportatione directos)⁸⁴⁰

De keizers Honorius en Theodosius aan Faustinus, *praefectus praetorio*: Na andere zaken: Goeverneurs die hebben toegestaan dat schepen met een vracht in de havens van hun diocees bleven, onder het voorwendsel van de winter, terwijl er toch een gunstige wind stond, moeten samen met de burgers en de leden van de corporaties van dezelfde plaats bestraft worden met een vergoeding te betalen uit hun eigen vermogens. Bovendien moeten de reders met verbanning gestraft worden, als is gebleken dat ze enig bedrog hebben gepleegd. Te Ravenna op 15 augustus 410. (scholion: De straf van de schadevergoeding treft, samen met de burgers, de persoon die een schip het varen belet, terwijl er een gunstige wind staat, alsof het winter zou zijn. De reders moeten met verbanning gesraft worden.)

CTh.13.5.35

Idem aa. Seleuco praefecto praetorio. universos, quos naviculariae condicioni obnoxios invenit antiquitas, praedictae functioni conveniet famulari. personas igitur memoratas et eorum heredes et praedia perseguenda esse decernimus, ut canon sacratissimae urbis vel expeditionalium portuum necessitas impleatur. dat. prid. non. mar. Ravennae Honorio viii et Theodosio v. aa. cons. (412 mart. 6). (S XXXV navicularios suae origini restitui iubet ut eorum heredes vel praedia necessitatem vel civitatis vel portuum impleant)

De keizers Honorius en Theodosius aan Seleucus, *praefectus praetorio*: Het past dat allen die volgens vroegere bepalingen geacht werden de positie van reder te bekleden, de voornoemde functie dienen. Wij hebben dus besloten dat de voornoemde personen, hun erfgenamen en landerijen opgespoord moeten worden, zodat het tribuut van de zeer verheven stad of wat de militaire havens behoeven geleverd wordt. Te Ravenna op 6 maart 412. (scholion: <Deze wet > beveelt reders

⁸⁴⁰ Sirks, 1984, 649 stelt voor *navarcis* en *directis* te lezen. In deze periode is een losse accusatief naar het voorbeeld van het Grieks echter niet onmogelijk.

in hun positie op basis van afkomst te herstellen, opdat hun erfgenamen of landerijen de behoefte van de stad of havens zouden vervullen.)

CTh.13.5.36pr.

Idem aa. naviculariis per Africam. tributa naviculariis privilegia hac interminatione firmamus, ut, si quis cuiuslibet dignitatis iudicum vel militantum crediderit neglegenda et aditus negaverit petitum a se tuitionis praesidium, patrimonium suum noverit istius functionis oneribus addicendum sine ulla spe veniae, quam de nobis sub annotationis indulto meruerit. (412 mart. 17).

De keizers Honorius en Theodosius aan de reders in Afrika: Wij bevestigen de aan de reders toegekende voorrechten en voegen er deze straf aan toe, namelijk dat als iemand van de goeverneurs, van welke rang ook, of van de ambtenaren meende dat ze niet nageleefd moesten worden en bij een klacht de gevraagde steun en bijstand heeft geweigerd, hij moet weten dat zijn vermogen aan de lasten van die verplichting moet worden onderworpen zonder enige hoop op vergiffenis, die hij van ons zou kunnen verkrijgen door een gunst in de vorm van een rescript.

CTh.13.5.36.1

Illud etiam addimus, ut decem librarum auri multa tam naviculariis quam iudicibus nec non proconsuli et vicario spectabilibus viris et viro clarissimo annonae praefecto officiisque eorum proponatur, si umquam ordini memorato, vel ipsi coegerint vel sponte cupienti quod non potest fieri, de centesimis suis auferri permiserint vel de propria substantia quidquam sportulae nomine cuiquam donare vel offerre personae, ut a singulis constitutum multae pondus non ambigant exigendum. accipientem quoque quadruplum fisco nostro iubemus exsolvere. et cetera. dat. xvi kal. april. Ravennae Honorio viii et Theodosio v aa. cons. (412 mart. 17). (S XXXVI hodie inutilis est)

Dat voegen wij eraan toe, namelijk dat een boete van tien pond goud zal worden opgelegd aan zowel de reders als de goeverneurs, aan gerespecteerde mensen als de *proconsul* en de *vicarius* en de zeer geëerde *praefectus annonae* en hun personeel, als ze ooit op eigen bevel of wens aan de genoemde groep toestaan wat niet kan gebeuren, namelijk dat iets van hun percentages wordt afgenomen of dat ze uit eigen vermogen iets bij wijze van cadeau aan iemand geven of aan een persoon aanbieden. Ze moeten niet twifelen dat van ieder afzonderlijk de vastgestelde omvang van de boete zal worden geëist. Wij bevelen ook dat wie dit aanvaardt het viervoudige aan onze schatkist betaalt. Enzovoort. Te Ravenna op 17 maart 412. (scholion: <Deze wet> is heden van geen nut.)

CTh.13.5.37

Idem aa. naviculariis per Africam. post alia: si ulla dignitas vel apparitio frumenti curam sustinens dirigendi a naviculario magistrove navis aliquid accepisse detegitur, probato crimini pro motu iudicis poena non desit. et cetera. dat. xvi kal. april. Ravennae Honorio viii et Theodosio v aa. cons. (412 mart. 17). (S XXXVII simili modo et ista)

De keizers Honorius en Theodosius aan de reders in Afrika: Na andere zaken: Als ontdekt wordt dat een hogere of lagere ambtenaar die in zijn functie betrokken is bij het vervoer van graan, van een reder of scheepskapitein iets aanvaard heeft, moet, als de misdaad bewezen is, een straf naar het oordeel van de rechter niet ontbreken. Enzovoort. Te Ravenna op 17 maart 412. (scholion: Op dezelfde wijze <is> ook deze <van geen nut>.)

CTh.13.5.38pr.

Idem aa. Albino praefecto urbi. dissimulationi et corruptelae urbani vel annonarii officii exquisitis remediis mansuetudo nostra prospexit, ut, si quando navicularius extra modum centesimarum diametrum incidisset, intra quinque dies, ex quo portum venerabilis urbis esset ingressus, adhibitis tribus illustribus viris urbana praefectura, praesente quoque annonario cognitore, quid evenisset detrimenti, inquireret et quicumque in hac fraude fuisset inventus, sub elogio, adiuncto idoneo executore, mox ad africanam adque ad viri clarissimi praefecti annonae iudicium deduceretur, soluturus instantia memorati, quidquid debere fuerit deprehensus. (414 sept. 17).

De keizers Honorius en Theodosius aan Albinus, *praefecus urbi*: In onze genadigheid hebben we maatregelen gezocht en getroffen tegen bedrog en omkoperij van het bureau van de stad of de bevoorrading. Als een reder een tekort boven de toegestane hoeveelheid honderden zou hebben, moet de prefectuur van de stad binnen vijf dagen nadat hij de haven van de eerbiedwaardige stad is binnengevaren, en nadat er drie senatoren zijn bijgehaald, in aanwezigheid van een zaakwaarnemer van de bevoorrading de oorzaak van het verlies onderzoeken. De persoon van wie zal worden ontdekt dat hij fraude heeft gepleegd, moet spoedig met het proces-verbaal en een geschikte gerechtsdienaar naar Afrika gebracht worden om door de zeer geëerde *praefectus annonae* te worden gevonnist. Hij zal in de aanwezigheid van voornoemde persoon alles betalen wat iemand die betrapt is verschuldigd is.

CTh.13.5.38.1

Hac itaque lege decernimus, ut, si ultra diem praefinitum permiserit navicularium protelari, quinque libras auri se adque officium suum sciat aerario nostro debere inferre. apparitionem quoque praefecturae urbanae multa trium librarum auri feriendam esse censuimus. praefectus annonae duas libras auri sacris largitionibus inferre cogetur, nisi eius praecipue instantia intra diem constitutum fuerit adcelerata cognitio. huiusmodi igitur inquisitio etiam diebus feriatis et devotionum absque ulla observatione peragenda est. dat. xv kal. oct. Ravennae Constantio et Constante cons. (414 sept. 17). (S XXXVIII haec hic inutilis est quia superiori est similis)

Met deze wet besluiten wij nu dat als hij [de *praefectus urbi*] toestaat dat een reder uitstel krijgt tot na de vastgestelde dag, hij moet weten dat hij en zijn staf vijf pond goud aan onze schatkist moeten afdragen. Wij hebben besloten dat ook een ambtenaar van de prefectuur voor de stad met een boete van drie pond goud gestraft moet worden. De *praefectus annonae* moet gedwongen worden twee pond goud aan de keizerlijke kassen te betalen, tenzij het onderzoek door vooral zijn inspanning sneller gevoerd kan worden en binnen de vastgestelde dag valt. Daarom moet een dergelijk onderzoek ook op feestdagen en religieuze feesten doorgaan, zonder dat hiermee enige rekening moet worden gehouden. Te Ravenna op 17 september 414. (scholion: Deze <wet> heeft hier geen nut omdat hij gelijk is aan de vorige.)

CTh.13.6.1

Imp. Constantinus a. ad decretum naviculariorum. alienationes possessionum a naviculariis factas fugiendi muneris gratia praeiudicare vobis non sinimus. ideoque volumus, ut comparatores supra scriptarum possessionum interpellato praefecto annonae ad id obsequium compellantur, cui se obnoxios esse fecerunt. dat. v kal. nov. Constantino a. vii et Constantio caes. conss. (326 oct. 28). (S I possessionibus comparatis naviculariis subdere tum navarcis non praeiudicat sed si qui eas comparaverunt functioni esse obnoxios)

Keizer Constantinus in verband met het decreet van de reders : Wij laten niet toe dat jullie benadeeld worden doordat reders bezittingen overdragen om aan hun verplichting te ontsnappen. Daarom willen wij dat, nadat de *praefectus annonae* is benaderd, de kopers van bovengenoemde bezittingen tot die verplichting gedwongen worden, waaraan ze zichzelf onderworpen hebben. 28 oktober 326. (scholion: Wanneer bezittingen van reders zijn gekocht betekent het geen nadeel voor de reders iets in de plaats te stellen, maar wie ze gekocht hebben <moeten> aan de plicht voldoen.)

CTh.13.6.2

Imp. Valentinianus et Valens aa. ad Symmachum praefectum urbi. post alia: patrimonium naviculariorum, quae quolibet genere in extraneorum dominia demigrarunt, in corporis sui ius proprietatemque remeant. dat. iii id. iun. Mediolano Valentiniano et Valente aa. conss. (365 ian. 11). (S II patrimonium naviculariorum venditum naviculariis reddi praecipit haec contraria superiori)

De keizers Valentinianus en Valens aan Symmachus, *praefectus urbi*: Na andere zaken. Het erfgoed van reders, dat hoe dan ook in het bezit van derden is gekomen, moet terugkeren in de macht en het bezit van zijn corporatief verband. Te Mediolanum op 11 januari 365. (scholion: In strijd met de vorige schrijft deze <wet> voor erfgoed van reders, dat verkocht is, aan de reders terug te geven.)

CTh.13.6.3

Idem aa. ad Musifilum vicarium Africae. adversus petitionem naviculariorum de suo iure certantium spatium non praescribat annorum, etiam illis adsertionibus remotis, quibus nonnulli amplexantur quae divorum principum consecuti fuere permissu. sed et si est quidquam naviculario iuri obnoxium, quod domus nostrae proprietatem spectat, tolerare praecipimus navicularias functiones. dat. prid. kal. aug. Vangionibus Valentiniano et Valente aa. conss. (368? 370? 373? iul. 31). (S III praescriptionem annorum cessare inter litigantes quodsi ad donum regiam aliquid transitum fecit honeribus subiacere)

De keizers Valentinianus en Valens aan Musifilus, *vicarius* van Afrika: Met betrekking tot een vordering van reders die procederen om hun recht, mag verjaring geen argument zijn. Ook die verweren zijn ongeldig, waarbij sommigen een beroep doen op wat ze door toestemming van overleden keizers hebben verkregen. Als er evenwel iets behoort tot het eigendom van een reder, dat onze persoon beschouwt als zijn bezit, schrijven wij voor dat ze de verplichtingen van een reder moeten aanvaarden. Te Vangiones op 31 juli 368/370/373?. (scholion: <Dit betekent dat> het argument van verjaring niet van toepassing is voor procederende partijen. <Deze wet> heeft ervoor gezorgd dat, als het keizerlijke huis iets heeft verworven, dat aan de lasten is onderworpen.)

CTh.13.6.4

Idem aa. ad Dracontium vicarium africae. post alia: naviculariae facultates naviculario corpori reddantur, si bona rite retinentes subire eorum onera nolint, quorum possessione fruuntur. ceterum si sponte cognoscunt naviculariam functionem sine exceptione potioris vel cuiuscumque, bona ad se transmissa sine inquietudine possideant, cum pro rata ex parte debitis fungantur officiis. et cetera. dat. iiii kal. mai. Remis Lupicino et Iovino conss. (367 apr. 28). (S IIII facultates naviculariae naviculario corpori debent sociari si nolint domini functionem persolvere ceterum si persolverint intemerate adque inconcusse possideant contraria secundae)

De keizers Valentinianus en Valens aan Dracontius, *vicarius* van Afrika: Vermogens afkomstig van reders moeten aan het corporatief verband der reders teruggegeven worden, als de personen die de nalatenschappen terecht bezitten de lasten niet willen dragen van wat zij in hun bezit hebben. Als ze echter uit zichzelf de functie van reder erkennen zonder dat een rijke of gelijk wie wordt uitgezonderd, mogen ze de nalatenschappen die hen zijn toegekomen zonder probleem bezitten, terwijl ze de taken moeten vervullen waartoe ze in verhouding tot hun deel verplicht zijn. Enzovoort. Te Remi op 28 april 367. (scholion: Vermogens van reders moeten aan het corporatieve verband van reders worden toegewezen als de eigenaars de ermee verbonden kosten niet willen betalen; maar als ze betaald hebben, mogen ze die ongestoord en onbedreigd bezitten, in strijd met de tweede <wet>.)

CTh.13.6.5

Idem aa. ad Aurelianus praefectum annonae. temporibus praescriptionem in vindicatione rerum ad navicularios pertinentium cognoscat tua gravitas esse succisam. domum etiam mansuetudinis nostrae in his, quae naviculario nomine obnoxia sunt, agnoscere praecipimus debitam functionem. dat. iii kal. octob. Lupicino et Iovino cons. (367 sept. 29). (S V praescriptionem naviculariorum abscisam si quid pro modo domus regia tenet persolvat similis III in fine)

De keizers Valentinianus en Valens aan Aurelianus, *praefectus annonae*. U, een persoon van aanzien, moet weten dat het argument van verjaring bij het opeisen van zaken die toekomen aan reders niet geldt. Wij schrijven voor dat ook ons huis de verplichte functie erkent bij die zaken die onderworpen zijn aan de plichten van reders. 29 september 367. (scholion: <Dit betekent dat> het argument <van verjaring voor zaken van> reders niet meer geldt. Als het keizerlijke huis iets bezit, moet het naar verhouding betalen. Gelijk aan de 3de wet op het einde.)

CTh.13.6.6

Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus aaa. ad provinciales afros. fundi omnes ad naviculariorum dominium pertinentes et ad aliorum iura translati fisco vel re publica vel naviculario vel quolibet alio distrahente sive donante vel ad filios vel propinquos vel extraneos transferente, etsi ad navicularios translati sint, reddantur dominis actione in rem et persecutione concessa, nisi maluerint hi, ad quos res pervenerint, onus agnoscere, cui erat ille obnoxius, cuius nomine vindicatio competit, evictionis ac melioratae rei perceptorumque fructuum inspectione habita. et cetera. dat. vii id. april. Treviris Modesto et Arinthaëo cons. (372 apr. 7). (S VI praedia quocumque modo sive ad fiscum sive ad privatum perveniat dominium liceat dominis actionem in rem habere si tamen possidentes [sic] functionem honora non persolverint ut liceat ei e melioratae possessionis causas contendere et fructuum rationem perquirere)

De keizers Valentinianus, Valens en Gratianus aan de inwoners van de provincie Afrika: Alle landgoederen die het bezit waren van reders en aan anderen in eigendom zijn overgedragen, omdat de fiscus, een stad, een reder of wie dan ook ze verkocht of weggeschonken heeft of aan zonen, verwanten of aan derden heeft overgedragen, moeten ook als ze aan reders zijn overgedragen, teruggegeven worden aan de eigenaars, na een proces over de zaak en een vervolging, tenzij de personen bij wie de goederen zijn gekomen, de last willen erkennen, waaraan de man onderworpen was uit wiens naam de eis gebeurt. Er moet ook een onderzoek worden gehouden naar de ontzetting, de verbetering van de gevorderde zaak en de genoten opbrengsten. Enzovoort. Te Treviri op 7 april 372. (scholion: Op welke wijze het eigendom van de landerijen dan ook moge toekomen aan de fiscus of een particulier, de eigenaren moeten de mogelijkheid hebben een proces over de zaak te voeren, als tenminste de personen die <de landerijen> bezitten de lasten van hun functie niet betaald hebben, zodat het hen is toegestaan de rechtsgronden van een verbeterd bezit te bestrijden en het bedrag van de opbrengsten op te eisen.)

CTh.13.6.7pr.

Idem aaa. Chiloni proconsuli Africae. in his, quae navicularii vendunt, quoniam intercipere contractum emendi vendendique fas prohibet, emptor navicularii functionem pro modo portionis comparatae subeat, res enim oneri addicta est, non persona mercantis. neque navicularium ilico iubemus fieri eum, qui aliquid comparavit, sed eam partem quae empti est pro suo modo ac ratione esse munificam. nec enim totum patrimonium ad functionem navicularii muneris occupandum erit, quod habuerit qui rei exiguae mercator accessit, sed illa portio, quae ab initio navicularii fuit, ad pensionem huius functionis sola tenenda est, residuo patrimonio, quod ab hoc vinculo liberum est, otioso et inmuni servando. (375 aug. 3).

De keizers Valentinianus, Valens en Gratianus aan Chilon, *proconsul* van Afrika: Met betrekking tot zaken die reders verkopen moet, daar het niet geoorloofd is een contract van koop en verkoop te ontbinden, de koper de plichten van de reder op zich nemen overeenkomstig de omvang van het gekochte stuk. Het is immers de zaak waarop de last berust, niet de persoon van de koper. We bevelen niet dat de koper op die plaats reder moet worden, maar dat de last op het gekochte deel berust naar de omvang en de waarde. Niet het hele vermogen, dat hij bezit die als koper van een klein stuk de verkoper opvolgt, zal immers aangesproken moeten worden voor de vervulling van de plicht van een reder, maar slechts dát deel, dat van bij het begin van een reder is geweest, moet aansprakelijk zijn voor het betalen van die plicht, terwijl het overblijvende vermogen dat van die verbintenis vrij is, onbelast en vrijgesteld moet blijven.

CTh.13.6.7.1

Domos vero, quarum cultu decus urbium potius quam fructus acquiritur, ubi a naviculariis veneunt, pro tanto modo ad hanc pensionem obligari placet, quantum habebant emolumentum, cum pecunia mutuarentur. ubi vero spatia loci et exiguitas nullam habuit pensionem aut extractio, cuius est ardua difficilisque molitio aut decus sumptuosum, aut, ut est plerumque liberale institutum, habitationem quis suam ornamento urbis adiecit, nolumus munificentiam quae postea addita est improbam licitationem aestimationis excipere, sed vetusta potius loci species et pensio cogitetur quam cultus hodiernus, qui per industriam hominis animosi accessit. dat. iii non. aug. post cons. gratiani a. iii et equiti v. c. (375 aug. 3). (S VII possessionibus a naviculariis comparatis emptorem debere pro modo rei comparatae functionis honus subeundum ut non de omni patrimonio navicularii loquitur sed de (e)a quae antiquitus naviculario honeri subiacebat simili modo et de eorum domibus placuit quodsi et meliorata res fuerit pro civitatis ornamento effigiem pristinam debet adtendi quanti primitus valere poterat non quantum meliorationis modernae conspicitur)

Verder past het dat huizen, waarvan het onderhoud eerder een verfraaiing van de steden betekent dan dat het iets opbrengt, in zoverre tot deze betaling worden verplicht, wanneer ze door reders verkocht worden, als ze zouden opbrengen wanneer ze verhuurd zouden worden. Wanneer echter de afgelegen ligging of de kleine omvang voor geen enkele winst heeft gezorgd, of de verbouwingen moeilijk en zwaar waren, of de verfraaiing kostbaar, of – zoals meestal uit vrijgevigheid gebeurt – iemand met zijn woning de pracht van de stad heeft vergroot, willen wij niet aanvaarden dat door de schittering die later toegevoegd is, de waardebepaling <van

het huis> onterecht wordt verhoogd. Eerder moet men denken aan de vroegere aanblik van de plaats en de vroegere betaling dan aan de huidige staat die door de ijver van een begeesterd mens tot stand is gekomen. 3 augustus 375. (scholion: <Dit betekent dat> als bezittingen door reders zijn verkocht de koper voor de omvang van de gekochte zaak de last van die functie moet dragen. Er wordt niet gesproken van het hele vermogen van de reder, maar van het deel dat van oudsher aan de plicht van een reder was onderworpen. Evenzo is met betrekking tot hun huizen beslist dat als het goed verbeterd is ter verfraaiing van de stad, de vroegere aanblik in rekening moet worden gebracht. Men moet in aanmerking nemen hoeveel het vroeger waard kon zijn, niet hoeveel de huidige verbetering <waard is>.)

CTh.13.6.8

Impp. Arcadius et Honorius aa. Messalae praefecto praetorio. hi, qui fundos naviculariae functioni adscriptos a naviculariis acceperunt quolibet ad se titulo transeuntes, secundum agri opinionem, quae antiquitus habetur adscripta, naviculariam functionem suscipere cogantur. neque eas condiciones sibi aestiment profuturas, quas venditor minus idoneus in se receperit impositas ementis arbitrio, hac tamen ratione servata, ut, si ad minus idoneum fuerit translata possessio, etiam auctores transscripti praedii teneantur obnoxii sitque hoc in promptu, ut damnis fiscalibus primitus ab idoneis consulatur. et cetera. dat. xiiii kal. mart. Mediolano Theodoro v. c. cons. (399 febr. 16). (S VIII prima similis quodsi ad minus idoneos praedium fuerit translatum autores esse tenuendos)

De keizers Arcadius en Honorius aan Messala, *praefectus praetorio*: Personen die landgoederen die geregistreerd staan voor de verplichtingen van reders, hebben aangenomen van reders, op welke manier ze ook maar aan hen zijn toegekomen, moeten gedwongen worden de plichten van reders te aanvaarden overeenkomstig de schatting van het land dat als vanouds geregistreerd bekend staat. Ze moeten niet denken dat deze voorwaarden hen tot voordeel zullen strekken, waarvoor een verkoper die niet kan betalen zich garant heeft gesteld en die <als het ware> door de wens van de koper waren opgelegd, en wel om de volgende reden, namelijk dat, als een bezitting aan een minder solvabel persoon zou zijn overgedragen, ook de verkopers van het overgedragen landgoed beschouwd moeten worden als verplicht <tot het dragen van de lasten>. Dit ligt voor de hand, opdat het verlies dat de fiscus lijdt het eerst door solvabele personen moet worden gedragen. Enzovoort. Te Mediolanum op 16 februari 399. (scholion: Gelijk aan de eerste <wet>. Als een landgoed overgedragen is aan iemand die niet kan betalen, moeten de verkopers aansprakelijk gesteld worden.)

CTh.13.6.9

Impp. Honorius et Theodosius aa. Sebastio comiti. post alia: navalem haeresim in omnibus volumus custodiri, ut usque ante viginti annos quaecumque possessiones sub hastaria sorte distractae sunt et propter contractum publicum navali fuerant haeresi separatae, si huic oneri ante eas subiacuisse constiterit, rursus ad debitam

functionem teneantur obnoxiae. et cetera. dat. prid. id. mai. Ravennae Honorio a. xi et Constantio ii conss. (417 mai. 14). (S VIII praedia distracta naviculariorum rursus eodem corpori restituendas)

De keizers Honorius en Theodosius aan de ambtenaar Sebastius : Wij willen dat de reders in alles geholpen worden, en wel zo dat gelijk welke bezittingen die tot 20 jaar geleden op een openbare veiling zijn verkocht en wegens het openbare contract ontslagen waren van de verplichting van reders, opnieuw beschouwd worden als onderworpen aan de verplichte last, als men heeft vastgesteld dat ze daarvoor aan deze last waren onderworpen. Enzovoort. Te Ravenna op 14 mei 417. (scholion: <Dit betekent dat> verkochte landgoederen van reders weer aan hetzelfde corporatieve verband moeten worden teruggegeven.)

CTh.13.6.10pr.

Idem aa. proculo praefecto praetorio. si quod praedium in quolibet africani cespitis loco per quinquaginta annorum curricula ad navalem functionem nulla sollicitudo revocavit nec pulsatum aliquando intra designatam annorum seriem super hac parte constiterit ac praedictae annositatis cursum sine ulla navalis haeresis conventionione transcenderit, nullis patimur sollicitudinibus agitari. (423 mai. 18).

De keizers Honorius en Theodosius aan Proculus, *praefectus praetorio*: Als een landgoed waar ook in Afrika gedurende 50 jaar door geen enkele aanmaning is opgeroepen voor de plicht van een reder en het vaststaat dat er binnen de genoemde periode geen betwisting was over deze functie <van het landgoed>, en in de genoemde periode geen dagvaarding is geweest omtrent de plicht van een reder, dulden wij niet dat hij [de eigenaar] door aanmaningen wordt lastiggevalen.

CTh.13.6.10.1

Illud quoque penitus abolendum esse censemus, ut, quem non personae alicuius super navicularia functione probamenta confutarant, ulla chartarum post quinquaginta annorum seriem molestia rediviva conveniat. dat. xv kal. iun. Ravennae Asclepiodoto et Mariniano conss. (423 mai. 18). (S X si ante annos quinquaginta praedium...naviculario(rum ?) perv.....sse possideri constituit)⁸⁴¹

Wij vinden ook dat het volgende geheel moet afgeschaft worden, namelijk dat wie niet door akten is aangewezen tot <het opnemen van> de plicht van een reder, hij na 50 jaar wordt gedagvaard omdat de last opnieuw geldt. Te Ravenna op 18 mei 423.

⁸⁴¹ De tekst is hier zeer onzeker.

Appendix 3: Geciteerde papyri

- P.Oxy.2113:

- Α[ρ→λίου □Απολλωνίου] κα← Ε [δα↔μῶν στρα(τηγ[ω] □Οφ(υρυξ↔του)]
 δι(□) Ε[λογ↔ου δια δ > ξ ο [υ ?]
 Α[ρηλ↔] □Ηρ□ πραιπ(οσ↔τ) ψ [π□γ]ο υ τ® φιλ-
 τ□τ⊗ ξα↔ρε[ι]ν :
- 5 J κ(ρι)ω μου "γο[μεν[οω τ]°ω □Ηρκουλ↔αω
 Α⇒γ[πτου Α[ρ→λίου □Α ν τΘνιοω διε ξν ε⇒ω
 καιν[ν] "μ[ν] / [πΥστα]λ κεν γραμμ□τῶ(ν)
 /κΥλευσεν ε[ψ [ω ...].ω ε⇒σενεξψ°-
 ναι | π[τ] [ν γ ε π ρ γ ο []ν τ π ν ε⇒ω λ)-
- 10 [γο]ν να[λο[υ το[προξ]προ[ν]τω
 ε⇒ω μετ□ψ [εσιν ...]ματικ[ον]
 ε⇒δ[ον] τ[ον] πε [μψησο]μΥ[ων] □π[]
 τ°ω □Αλεφανδρ[ε↔αω/π]← τ[] Βυζ□ν-
 τιον κα← □Ηρ□κλε[ιαν | π]' ρ °κ□στηω □ρο[]-
- 15 ρηω σπορ↔μη[ω] .[.]. [ο[]αω δ→ποτε ο [] [ν]
 ποι[]τητω fτι τε κα← □μΥ[λου] □ρο[]ρηω
 μι□ω □Αττικ□ω πεντ→κοντα κα← /λαι-
 πδ[]ν δρυ[]ω σν[]ω □Αττικ□ω δ[]ο κα← τ°ω
 ξορτα↔αω □Αττικ□ω σκατ[]ν . σπο[]δασον
- 20 το↔ νυν, φ↔λτατε, κατ□ τ□ κεκελευσμΥ-
 να [] π [] το[] μεγαλε↔ου α[] το[] τ□ συν-
 αγ[]μενα ξρ→ματα □π[] το[] του το[]
 λ[]γου □παιτ°σαι π[] το[] καιρο[] το[]
 τΥλουω, π[]ω τ[] μηδεμ↔αν α⇒τ↔αν
- 25 γενΥψαι περ← τ[] μΥρω το[]το./ρρ[]σψα↔
 σε ε[]ξομαι, φ↔λτατε.
 μετ□ τ↓ν | πατε↔αν τ[]ν δεσποτ[]ν "μ[]ν
 Κωνσταντ↔νου κα← Λικινν↔ου Σεβαστ[]ν
 τ[] δ,
- 30 Τ[]βι.
 [Α[ρ→λίου | π(ηρΥτηω) στρα(τηγ[])/π→ν]εγκα τ≈ α[] τ≈ "μΥρ&.

- BGU I, 27 = Wilcken 445

- [Ε⇒ρηνα[]ω □Απολιναρ↔πι τ[]ι]
 [φιλτ□τ]πι □δε[λ]φ[]ι πολ[λ] □ ξα↔ρει[ν].
 κα← δι□ π[α]ντ[]ω ε[]ξομα↔ σε | γιενειν
 κα← /γ[] α[] τ[]ω | γιενπ . γινΘσσ-
 5 κειν σε ψΥλ[]ω | τει ε⇒ω γ°ν
 /λ→λυσ[]α τ≈ ζ το[] □Επε←φ
 μην[]ω κα← /φεκενΘσαμεν τ≈
 ιη το[] α[] το[] μην[]ω. □νΥβην
 δ' ε⇒ω □ΡΘμην τ≈ κε το[] α[]-

- 10 το\ μην\ω κα\ παρεδ\φατο "–
 μ\ω J τ\ποω \ω J ψε\ω ≥ψελεν,
 κα\ καψ\ "μ\ραν προσδεξ\μ[ε]–
 ψα διμισσ\ωρ\αν \στε ♣\ω
 σ→μερον μηδ\ναν \πολε–
 15 λ\σψαι τ\ν μετ\ σ\του.
 \σπ\ζομαι τ\ν σ(νβι)\ν σου
 πολλ\ κα\ Σερ\νον κα\ π\ν–
 τεω το\ ω φιλο\ντ\ω σε κατ\ \νο–
 μα.
 20 fρρ\ωσ[[ψ]]ο Μεσορ\ ι.

v

\Απολιναρ\(\πι) \π\ E⇒ρηνα\ου \δελφο\.

Appendix 4: Prosopografie van de bekende *navicularii*

• Italiaanse *navicularii*

1. Lucius Scribonius Ianuarius

- Bronnen: CIL 6, 9682
- De inscriptie wordt geplaatst in de 1ste helft van de 2de e.n.Chr.⁸⁴², net als de andere inscripties van het *corpus maris Hadriatici*. Zij is gevonden in Rome en werd voor Scribonius Ianuarius opgericht door zijn broer Lucius Scribonius Festivus en schoonvader Marcus Manlius Callicarpus.

Dat de inscriptie uit Rome komt, hoeft ons niet te verbazen. De Lucii Scribonii, die bijna allemaal het *cognomen* Libo droegen, zijn in het Rome van de Republiek en vroege Keizertijd goed geattesteerd⁸⁴³. De familie stond vooral in de 1ste e.n.Chr. in hoog aanzien⁸⁴⁴. Hun (vermoedelijke) vrijgelatenen hebben in de inscripties tal van sporen nagelaten⁸⁴⁵. Ianuarius was misschien zo een *libertus* van een lid van deze *gens* Scribonius Libo. Ook de *cognomina* Ianuarius⁸⁴⁶ en vooral Callicarpus wijzen in de richting van een serviel verleden.

⁸⁴² Sirks, 1984, 165.

⁸⁴³ PIR¹ S 210-213.

⁸⁴⁴ Sirks, 1984, 165.

⁸⁴⁵ Bv. L. Scribonius Lydus (CIL 6, 5286); L. Scribonius Mithridates (CIL 6, 10384); L. Scribonius L. l. Sosus en Scribonia L. l. Euterpe (CIL 6, 11049) ; L. Scribonius (mulieris) l. Myro (CIL 6, 24767); L. Scribonius L. l. Communis (CIL 6, 26017); L. Scribonius (mulieris) l. Diophanus (CIL 6, 26018); L. Scribonius (mulieris) l. Diophanus (CIL 6, 26019); L. Scribonius Libonis l. Strabo en L. Scribonius Himer Libonis l. Dama (CIL 6, 26023); L. Scribonius Polucarpus en Scribonia Nice (CIL 6, 26024); enz. enz.

⁸⁴⁶ Kajanto, 1965, 61: "Calendric *cognomina* were largely borne by the common people of Imperial times."

Ianuarius was wijnhandelaar (*negotians vinarius*), *navicularius* en *curator* van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*. Daar hij *curator* was van het *corpus*, zal hij ook wel *navicularius* van dezelfde vereniging zijn geweest, hoewel dit niet expliciet door de inscriptie wordt vermeld. Het *corpus* concentreerde zijn activiteiten in Ostia en het is mogelijk dat het daar zijn zetel had. De link met Ostia maakt het mogelijk dat hij als wijnhandelaar lid was van het in Ostia bekende *collegium vinariorum importatorum negotiantium*⁸⁴⁷, al hoeft dit zeker niet zo te zijn: in Rome vinden we verschillende zelfstandige personen die zich aanduiden als *negotians vinarius*⁸⁴⁸.

Vermeldenswaard is dat een Lucius Scribonius Libo is geattesteerd die behoorde tot de *curatores riparum et alvei Tiberis*⁸⁴⁹. Vanuit deze functie was hij mede verantwoordelijk voor de bevaarbaarheid van de Tiber en de zorg voor de oevers (mogelijk stonden zij in voor de kaaien en andere infrastructuur langs de Tiber). Dit betekent niet noodzakelijk-erwijze dat deze Scribonius verdere handelsbelangen had.

Het is mogelijk dat Ianuarius als vrijgelatene geld van zijn *patronus* in de maritieme handel investeerde. Men zou kunnen veronderstellen dat hij zijn functie in het *corpus* te danken had aan de begunstiging van zijn vroegere meester, die op die manier tevens zijn eigen commerciële belangen kon veilig stellen: een *libertus* met een hoge functie in een niet onbelangrijke handelsvereniging zou zeker de investeringen van zijn patroon rendabel maken. Het blijft uiteraard hypothetisch, maar ik acht het goed mogelijk dat Ianuarius, eens hij *navicularius* was in een *corpus* dat nauw verbonden was met de wijnhandel⁸⁵⁰, naast dit beroep (dat hij min of meer voor zijn patroon uitoefende?) voor eigen rekening ging optreden als wijnhandelaar.

2. Cnaeus Sentius Felix

- Bronnen : CIL 14, 409 = IPOstie-B, 339 = D 6146 = AE 1999, 407; CIL 14, 5374.
- Alleen al op basis van de uiterlijke kenmerken van CIL 14, 409 mogen we veronderstellen dat Sentius Felix geen gewone inwoner van Ostia was: de zeer fraaie versiering van de steen en de lange inscriptie laten vermoeden dat we hier te maken hebben met een persoon van hoog aanzien. De funeraire inscriptie werd in het begin van de 2de e.n.Chr.⁸⁵¹ in Ostia opgericht door de adoptiefzoon van Sentius Felix, Cnaeus Sentius Lucilius Gamala Clodianus. Sentius Felix noch zijn familie kwamen van oorsprong uit Ostia⁸⁵². Families die van Ostia zelf afkomstig waren behoorden immers tot de

⁸⁴⁷ AE 1940, 66; AE 1955, 165.

⁸⁴⁸ CIL 6, 712; 9679; 9680; 9681; 37807.

⁸⁴⁹ CIL 6, 31545.

⁸⁵⁰ Zie blz. ??.

⁸⁵¹ Meiggs, 1960, 200.

⁸⁵² Gräber, 1983, 16; De Salvo, 1992, 431, noot 236; Cébeillac-Gervasoni, 1994, 50.

tribus Voturia, en niet Teretina zoals de inscriptie vermeldt⁸⁵³. Vermoedelijk kwam hij van Atina⁸⁵⁴.

De Lucilius Gamala waarvan sprake in de inscriptie behoorde tot één van de meest vooraanstaande families van Ostia. Voor meer dan twee eeuwen waren de Gamalae prominent aanwezig bij het bekleden van ereambten⁸⁵⁵. Cnaeus Sentius Lucilius Gamala Clodianus was geen onbekende in Ostia, daar hij zo goed als zeker ook geattesteerd is in CIL 14, 377 (een grafschrift voor zijn natuurlijke vader); 410 (?); 4538 (?) (vermeld als *duovir*) en 5374 (samen met zijn adoptievader vermeld als *patronus* van een onbekende vereniging?). Hij vermeldt in de inscripties twee vaders, Sentius Felix en Lucilius Gamala. Hij werd geadopteerd door de eerste, om een niet moeilijk te achterhalen reden⁸⁵⁶: hoewel Sentius beweert dat de leden van zijn familie reeds drie generaties vrijgeborenen zijn, lijkt zijn *cognomen* Felix toch te wijzen op enig serviel bloed in de stamboom⁸⁵⁷. Het is best mogelijk dat we hier te maken hebben met een nazaat van een vrijgelatene van de aristocratische familie van de consul van 41 n.Chr., Cn. Sentius Saturninus. Sentius Felix moet ondanks zijn afkomst in Ostia een snelle opgang gemaakt hebben, getuige zijn vele politieke functies en patronaten van handelsverenigingen. Door een lid van de belangrijkste familie in Ostia te adopteren poogde hij zich te verzekeren van (vooral politieke) steun en een gerespecteerde positie in zijn nieuwe woonplaats.

Cnaeus Sentius Felix was *patronus* van zowat alle belangrijke verenigingen in Ostia die betrokken waren bij de stedelijke administratie en het handelsverkeer⁸⁵⁸. Hij illustreert duidelijk dat “die Übernahme eines oder möglichst vieler Patronate geradezu die Voraussetzung zu einer politischen Karriere und zu einer Einflussnahme im wirtschaftlichen Geschehen einer Stadt und grösserer ländlicher Gebiete” moet zijn geweest⁸⁵⁹.

Belangrijk is natuurlijk de omschrijving *gratis adlecto inter navicularios*: blijkbaar moeten de *navicularii* gedacht hebben dat Cnaeus Sentius Felix door zijn contacten in de politiek en handel belangrijk genoeg was om hem te onderscheiden met een lidmaatschap van hun vereniging, een duidelijk eerbewijs daar hij niet verplicht werd het gebruikelijke lidgeld te betalen. Dit betekent wel dat Sentius Felix in se niet op te vatten is als een *navicularius* pur sang: hij werd gekozen door het *corpus*.

Voor het feit dat hij tevens patroon was van andere verenigingen van transporteurs, de *scapharii* en *lenuncularii*, zal de *navicularii* interessant hebben geleken. Ook zijn patronaat bij de *negotiatores vinarii* moet voor

⁸⁵³ Meiggs, 1960, 191.

⁸⁵⁴ Cf. CIL 6, 2722, een funeraire inscriptie van een zekere Cnaeus Sentius Saturninus uit Atina.

⁸⁵⁵ Meiggs, 1960, 199 en 493-502.

⁸⁵⁶ Cébeillac-Gervasoni, 2000, 29.

⁸⁵⁷ Mouritsen, 1997, 71. Het is wel zo dat het *cognomen* Felix reeds verschillende generaties door de Sentii kan gedragen zijn, zodat de serviele kleuring voor de latere dragers zoals Cnaeus Sentius Felix niet meer geldt.

⁸⁵⁸ Cébeillac-Gervasoni, 1994, 50: “Il a véritablement ‘collectionné’ les patronages et les participations à des corporations (...)”.

⁸⁵⁹ Gräber, 1983, 14.

een *corpus* dat vermoedelijk nauw betrokken was bij de wijnhandel⁸⁶⁰ een voldoende motief zijn geweest om zich van de aandacht en steun van Sentius Felix te verzekeren⁸⁶¹. Daarnaast waren zijn contacten met de *olearii* natuurlijk ook altijd mooi meegenomen. Minder duidelijk is hoe we het belang van zijn functie als *quinquennalis curatorum navium marinarum* moeten opvatten, niet in het minst omdat geen zekerheid bestaat omtrent de precieze betekenis van deze *curatores*. Zij zijn uitsluitend in Ostia geattesteerd in 4 inscripties⁸⁶².

Volgens Rougé, die tevens een overzicht geeft van vroegere voorstellen, waren de *curatores* vertegenwoordigers van de *domini navium* die toezicht hielden op de schepen en economische belangen van de laatste⁸⁶³. Tegen deze interpretatie bracht Sirks in dat iemand die dergelijke belangen behartigt, een *procurator* genoemd zou moeten worden; *curator* verwijst z.i. naar een overheidambt. Vanuit zijn visie, die reeds herhaaldelijk aan bod is gekomen, dat de Romeinse Staat dé grote initiatiefnemer in de organisatie van de *annona* is, meent hij dat de *curatores* speciale functionarissen waren in dienst van de *annona*, die controle uitoefenden op het inzetten van de schepen van de *domini navium* voor de bevoorrading van Rome⁸⁶⁴. Omdat ik het niet eens ben met de uitgangspunten van Sirks' voorstel, wil ik net als De Salvo geen definitieve uitspraak over dit probleem doen. Zij besluit: "In ogni caso quello che mi pare certo è che si tratti di una corporazione che aveva a che fare con l'annona."⁸⁶⁵ Hoe dan ook sluit deze functie van Sentius Felix goed aan bij zijn belangen in de andere verenigingen.

3. Gaius Petronius Marcellinus

- Bronnen : CIL 5, 4015= D 6711
- Marcellinus wordt door zijn dochter Petronia Pia in een grafinscriptie herdacht die vermoedelijk in het Arilica van de 3de eeuw moet worden geplaatst⁸⁶⁶. In Regio 10 en de streek van Arilica zijn verschillende Gaii Petronii bekend⁸⁶⁷. Zoals duidelijk aangegeven op de inscriptie was hij een vrijgeborene⁸⁶⁸. Marcellinus behoorde tot de voornaamste leden

⁸⁶⁰ Zie blz. ??.

⁸⁶¹ Het is mogelijk dat hij naast patroon van de wijnhandelaars ook is opgenomen in een vereniging "*ad quadrigam fori vinarii*", een moeilijk te interpreteren frase op de steen. Volgens Meiggs, 1960, 317 moet dit een vereniging van wijnhandelaars geweest zijn. Fasciato, 1947, 72-73 vermoedt dat met deze naam een wijk in Ostia werd aangeduid, maar dan is me niet duidelijk hoe deze interpretatie te rijmen valt met de tekst van de inscriptie.

⁸⁶² CIL 14, 363; CIL 14, 364; CIL 14, 409 = IPOstie-B, 339 = D 6146 = AE 1999, 407; CIL 14, 4549,42 (?). In CIL 14, 4142 en 4626 is respectievelijk sprake van "*curatorum navium Afrarum universarum item Sardorum*" en een "*curator navium Kartha[g(iniensi)]*". Ik weet niet of en zo ja, in welke mate deze *curatores* met de *curatores navium marinarum* te verbinden zijn, zoals Sirks, 1984, 148 en De Salvo, 1992, 278, noot 270 doen.

⁸⁶³ Rougé, 1966, 261-263 met verwijzingen i.l.. Hij werkt hiermee een eerdere these van Vaglieri uit.

⁸⁶⁴ Sirks, 1984, 147-154.

⁸⁶⁵ De Salvo, 1992, 278.

⁸⁶⁶ Bargnesi, 1997, 101.

⁸⁶⁷ O.a. CIL 5, 399; 400; 453; 535; 816; 996; 1001; 1004; 1333; 1335; 2078; 2256; 2487; 2663; 4265; 4463; 8110; 8336.

⁸⁶⁸ Cf. ook Duthoy, 1989, 192: Marcellinus is een *cognomen* dat zo goed als uitsluitend door *ingenui* werd gedragen.

van het *collegium naviculariorum* van Arilica: als evergeet schonk hij zijn vereniging voldoende geld om hem te blijven herdenken met een maaltijd en zijn graf te sieren met rozen. Een dergelijk evergetisme is typisch voor municipale verenigingen met een beperkte actieradius, zoals een *collegium* (en geen *corpus*!⁸⁶⁹) van locale reders.

Het is mogelijk dat Marcellinus ook geattesteerd is in CIL 10, 623, een funeraire inscriptie uit Salernum voor de vroeggestorven zoon van een zekere Gaius Petronius Marcellinus.

4. Aulus Caedicius Successus

- Bronnen : AE 1959, 149; AE 1987, 191
- De twee inscripties uit Ostia waarin Aulus Caedicius Successus is geattesteerd zijn beide te dateren in het begin van de 2de e.n.Chr.⁸⁷⁰. In AE 1959, 149 verschijnt Caedicius Successus als *sevir Augustalis* en *curator* van de *navicularii maris Hadriatici*. De tweede inscriptie moet in een latere periode opgericht zijn: we zien nl. dat hij zowel bij de *seviri* als de *navicularii* promotie heeft gemaakt en in beide verenigingen *quinquennalis* is geworden⁸⁷¹.

Als *gentilicium* is Caedicius vrij zeldzaam: vooral in Rome en in mindere mate in Ostia zijn de Caedicii geconcentreerd⁸⁷². De meesten onder hen schijnen vrijgelatenen te zijn, en dit geldt zo goed als zeker ook voor Caedicius Successus. Het feit dat hij *sevir Augustalis* was, wijst al op een *libertus*. Zijn *cognomen* bevestigt dit: Successus heeft immers een sterke serviele connotatie⁸⁷³. Bovendien wijzen ook de *cognomina* van Griekse herkomst die de medeoprichters van AE 1987, 191 dragen, in dezelfde richting⁸⁷⁴. Caedicia Themis vermeldt zelfs nadrukkelijk dat zij een vrijgelatene is, en naar alle waarschijnlijkheid een *coliberta* van Caedicius Successus, al vermijdt die zorgvuldig alle verwijzingen naar zijn verleden als slaaf.

De naam van de echtgenote van Successus, Pontulena, komt slechts sporadisch voor. *Gentilia* op –enus schijnen vooral verspreid te zijn langs de kusten van de Adriatische Zee⁸⁷⁵. Misschien is het huwelijk een gevolg van bepaalde handelscontacten die Successus had als *curator* van een *corpus* van reders die in dat gebied hun beroep uitoefenden. In CIL 6, 13876 is een echtpaar geattesteerd met de namen Aulus Caedicius S... en Pontulena Iusta. De steen komt

⁸⁶⁹ Cf. het gemaakte onderscheid tussen de *patroni* van *collegia* en *corpora naviculariorum* op blz. ??.

⁸⁷⁰ Pellegrino, 1987, 230; De Salvo, 1992, 429.

⁸⁷¹ De formule *sevir Aug(ustalis) idem quinquenn(alis)* is trouwens typisch voor Ostia. Cf. o.a. AE 1982, 133 ; AE 1987, 196 ; AE 1988, 176 ; AE 1988, 178 = AE 1996, 284 ; AE 1988, 180 ; AE 1988, 202 ; AE 1988, 204 ; AE 1988, 210 ; AE 1988, 213 ; AE 1988, 215 ; CIL 14, 317 ; CIL 14, 331 ; CIL 14, 339 ; CIL 14, 355 ; CIL 14, 357 ; CIL 14, 380 = D 8149 ; CIL 14, 384 ; CIL 14, 386 ; CIL 14, 392 ; CIL 14, 396 = D 8346 ; CIL 14, 404 ; CIL 14, 405 = D 7512 ; CIL 14, 418 ; CIL 14, 419 = CIL 14, 4668 ; CIL 14, 436 ; CIL 14, 442 ; CIL 14, 451 = AE 1987, 176a ; CIL 14, 4615 ; CIL 14, 4660 ; CIL 14, 4671 ; CIL 14, 4725 = AE 2001, 615 ; CIL 14, 5411.

⁸⁷² Respectievelijk 37 en 13 inscripties met Caedicii. In Ostia zijn nog enkele Auli Caedicii bekend (AE 1909, 213; AE 1986, 112 (een zoon van een Aulus Caedicius, misschien onze Successus?); CIL 14, 4564-4565).

⁸⁷³ Duthoy, 1989, 193.

⁸⁷⁴ De vermelde Aulus Iulius Epagathus is vermoedelijk een vrijgelatene van (een lid van de *familia* van) Gaius Antius Aulus Iulius Quadratus, *consul suffectus* in 94.

⁸⁷⁵ Meiggs, 1960, 276.

vermoedelijk uit Ostia⁸⁷⁶, wat zou betekenen dat we twee Caedicii kennen die trouwden met vrouwen uit dezelfde familie.

5. Quintus Aquilius Dionysius

- Bronnen: AE 1988, 178 = AE 1996, 284
- Naar analogie met de overige inscripties van de *navicularii maris Hadriatici* plaats ik deze inscriptie in de 2de e.n.Chr.; als Aquilius te identificeren is met de Quintus Aquilius Dionysius uit CIL 14, 4562, 1 kunnen we de datering nog verfijnen: deze inscriptie geeft immers een lijst met *seviri* van 196 n.Chr..

AE 1988, 178 leert ons dus een derde *curator* van het *corpus* in Ostia kennen, Quintus Aquilius, wiens *cognomen* in een lacune verloren gegaan is. Naast *curator* van de *navicularii* was deze man lid van de *seviri Augustales*, bij wie hij ook de functie van *quinquennalis* vervulde⁸⁷⁷. Daarom mogen we Aquilius vermoedelijk tot de *liberti* rekenen. Het is niet ondenkbaar dat hij behoorde tot de *familia* van Quintus Aquilius Niger, consul in 117, omdat ook onze Quintus Aquilius in deze periode leefde.

De inscriptie, opgericht voor zijn overleden zoontje van zeven, vermeldt ons ook zijn echtgenote, Nonia Faustina, en kind, Quintus Aquilius Dionysius. Nonia was een vrijgeborene, dochter van een zekere Marcus Nonius. Misschien behoorde deze tot de *familia* van de senatoriale Marci Nonii⁸⁷⁸. Nonia Faustina is tevens bekend uit CIL 6, 757, een inscriptie opgericht naar aanleiding van de restauratie van een beeld van de godin Spes door haar en haar man, Quintus Aquilius Dionysius. Het echtpaar is opnieuw geattesteerd in de funeraire inscriptie CIL 6, 12258. Op basis van deze teksten kunnen we de lacune in AE 1988, 178 aanvullen: het *cognomen* van Aquilius was, net als bij zijn jonggestorven zoon, Dionysius. Dit Griekse *cognomen* versterkt het vermoeden dat Aquilius een vrijgelatene is.

Ook AE 1919, 65 en CIL 14, 4562, 1 (een lijst met *seviri*) uit Ostia vermelden een Quintus Aquilius Dionysius. Mogelijk is eveneens een zekere Quintus Aquilius uit CIL 6, 817, een inscriptie waarin vermoedelijk sprake is van de verfraaiing van een tempel, met de *curator naviculariorum* te identificeren.

Uit al deze getuigenissen mogen we besluiten dat Aquilius een man met een zeker aanzien was. Ik vermoed dat hij zijn rijkdom in Ostia vergaarde en daar zijn sociale promotie begon met het bekleden van het seviraat. Misschien was het de combinatie van rijkdom en een belovende carrière die voor deze vrijgelatene een huwelijk met een *ingenua* mogelijk maakte. Waarschijnlijk is hij later, mogelijk na zich uit het actieve handelsleven te hebben teruggetrokken, met zijn vrouw naar Rome verhuisd. Hun zoontje moet dan al gestorven zijn, want in de inscripties die zij in Rome nalieten, is van hem geen sprake meer. In hun nieuwe woonplaats zullen zij, hoogstwaarschijnlijk niet toevallig als

⁸⁷⁶ De Salvo, 1992, 431.

⁸⁷⁷ Voor de formule *sevir Aug(ustalis) idem quinquenn(alis)*, zie noot ??.

⁸⁷⁸ Deze zijn vooral in Herculaneum goed geattesteerd: zie o.m. CIL 10, 1425-1434 en 1471-1474. In 138 was een Marcus Nonius Mucianus *consul suffectus*.

kinderloos echtpaar, als evergeten opgetreden zijn. Hun gegoede positie blijkt tenslotte uit CIL 6, 12258: het graf voor Aquilius en zijn echtgenote wordt een *monimentum* (sic) genoemd en heeft, net als het graf van hun zoontje, een apart *adparatorium* (sic) voor de dodencultus.

- *Gallische navicularii*

1. Quintus Capitonius Probatus Senior

- Bronnen : CIL 13, 1942= D 7029 = AE 1965, 9 = AE 1987, 770
- Deze inscriptie uit Lyon wordt in het midden van de 2de e.n.Chr. gesitueerd⁸⁷⁹. Afgaande op het *gentilicium* Capitonius, dat vooral in Gallië en Germanië wordt gevonden⁸⁸⁰, moet deze reder vermoedelijk een Galliër geweest zijn. Naar alle waarschijnlijkheid was hij gezien zijn seviraat van onvrije afkomst. De aanduiding *domo Roma* suggereert evenwel dat hij het burgerrecht van Rome bezat, dat hem misschien om een ons onbekende reden *honoris causa* werd verleend. Het feit dat hij zowel in zijn stad van herkomst (?) Lyon⁸⁸¹ als Puteoli *sevir Augustalis* was, is een aanwijzing voor zijn goede handelsbetrekkingen met de Italiaanse havenstad en zijn vooraanstaande positie in beide steden. Omdat Capitonius als *navicularius* voor het transport tussen Gallië en Italië zorgde, is de kans groot dat hij bij de *annona* betrokken was en mogelijk om één of andere reden in die context zijn Romeins burgerrecht verdiende.

Het merendeel van de ons bekende Gallische reders is afkomstig uit Narbo of Arelate. Hier ontmoeten we een *navicularius* uit Lyon; voor deze stad is een *corpus naviculariorum* onbekend. Ik vermoed dan ook dat Capitonius als een zelfstandige reder opereerde, eventueel bijgestaan door leden van zijn *familia*. Het is daarom niet ondenkbaar dat de twee vrijgelaten initiatiefnemers van de inscriptie, Nereus en Palaemon (*nomen est omen!*), betrokken waren bij de commerciële activiteiten van hun vroegere meester (als *magistri navis*?).

Palaemon, één van de oprichters van de inscriptie, ontmoeten we opnieuw in CIL 13, 2088, een funeraire inscriptie voor zijn echtgenote Capitonia Sympherusa, zonder enige twijfel eveneens een vrijgelatene van Quintus Capitonius Probatus Senior.

2. Lucius Secundius Eleutherus

- Bronnen : CIL 12, 704
- De inscriptie van Arles dateert uit de 1ste helft van de 2de e.n.Chr.⁸⁸². Secundius was reder in Arles en *sevir* in dezelfde stad. Omdat het

⁸⁷⁹ De Salvo, 1992, 410 en noot 121.

⁸⁸⁰ Rougé, 1965, 143. Bv. AE 1976, 444; AE 1983, 728; AE 1988, 917; AE 2000, 1069; CIL 12, 2373; 12, 3504; 13, 8149; 13, 12067.

⁸⁸¹ De dedicatie *sub ascia*, typisch voor Lyon, en zijn *gentilicium* rechtvaardigen deze veronderstelling.

⁸⁸² Christol, 1971, 647, noot 2; Schlippschuh, 1987, 90; De Salvo, 1992, 401; Kneissl, 1998, 439.

cognomen van de *navicularius* van Griekse oorsprong is⁸⁸³ en hij *sevir Augustalis* was, mogen we gerust aannemen dat we met een *libertus* te maken hebben.

Het *gentilicium* is evenmin van Latijnse oorsprong, maar werd afgeleid van de Keltische vorm *Secundus*. Het is vooral goed geattesteerd in de omgeving van Tresques⁸⁸⁴ en laat vermoeden dat *Secundus* een autochtone Galliër was.

Volgens Sirks moeten *Secundus Eleutherus* en *Frontonius Euporus* (cf. *infra*) in de eerste plaats zelf reders geweest zijn⁸⁸⁵, en niet louter stromannen of tussenpersonen voor hun ex-meesters, zoals soms in het betoog van Christol al te nadrukkelijk lijkt door te klinken⁸⁸⁶. Het is natuurlijk mogelijk dat hun vroegere meesters als investeerders bij dezelfde *corpora* aangesloten waren⁸⁸⁷. Ik wil hierbij wel opmerken dat het helemaal niet zeker is dat *Eleutherus* een *corporatus* van Arles was. Hij kan evenzeer als een zelfstandige reder opgetreden zijn.

3. Marcus Aurelius Vo[...]

- Bronnen : ILGN 116
- Het *cognomen* van deze *navicularius* is niet bewaard. Zijn eerste twee namen suggereren wel dat hij een vrijgelatene van de keizer was⁸⁸⁸. Dit zou de inscriptie in de tweede helft van de 2de eeuw plaatsen. *Aurelius* was waarschijnlijk een *navicularius* die niet was aangesloten bij een *corpus* en onafhankelijk zijn beroep uitoefende.

4. Marcus Frontonius Euporus

- Bronnen: CIL 12, 982 = D 6986 = AE 1998, 876
- Dit in St.-Gabriël gevonden document dateert uit de 1ste helft van de 2de e.n.Chr.⁸⁸⁹ en werd opgericht ter nagedachtenis van Marcus Frontonius Euporus.
Euporus komt als *cognomen* niet zo heel frequent voor⁸⁹⁰. Uit de attestaties blijkt dat het vooral door vrijgelatenen wordt gedragen, een feit waarop reeds de Griekse herkomst van de naam en zijn functie als

⁸⁸³ Christol, 1971, 661-663 geeft een lijst van de inscripties met *Eleuther* of een afleiding als *cognomen*. Daarbij moeten worden aangevuld: AE 1914, 275; AE 1978, 336; AE 1980, 186; AE 1982, 75; AE 1982, 563; AE 1985, 108; AE 1987, 68; AE 1987, 177d; AE 1988, 200; AE 1992, 285; AE 1993, 467 = AE 1994, 426a; AE 1995, 474; AE 1996, 363; AE 2001, 308; AE 2001, 401.

⁸⁸⁴ Zie de lijst bij Christol, 1971, 654.

⁸⁸⁵ Sirks, 1984, 188.

⁸⁸⁶ Christol, 1971, 657-658 ; id., 1982, 8 : "L'aristocratie sénatoriale, et aussi les élites municipales, (...) savent capter les profits commerciaux par le biais de leurs esclaves ou de leurs affranchis."

⁸⁸⁷ Cf. Christol, 1971, 658: "Dans cette société où le notable pratique l'agriculture ou l'usure, l'affranchi s'occupe de négoce soit comme prête-nom de son patron soit en nourrissant de prêts usuraires, consentis par les rentiers du sol (et par son patron en priorité), ses mises de fonds commerciales."

⁸⁸⁸ In Gallia Narbonensis komen verschillende *Marci Aurelii* voor: CIL 12, 677 ; 834; 2397; 2715; 3456; 3457; 4652; ILGN 357.

⁸⁸⁹ Christol, 1971, 647, noot 2; De Salvo, 1992, 401; Kneissl, 1998, 439.

⁸⁹⁰ Een lijst van de inscripties waarin Euporus en zijn afleidingen voorkomen is te vinden bij Christol, 1971, 659-660. Daaraan zijn toe te voegen: AE 1896, 110; AE 1966, 396; AE 1975, 45; AE 1978, 35; AE, 1978, 88b; AE 1988, 498; AE 1995, 640.

sevir Augustalis wijzen. Ook zijn echtgenote heeft vermoedelijk een serviel verleden, zoals blijkt uit haar naam Nice.

Het *gentilicium* Frontonius is inheems en afgeleid van Fronto, een goed verspreide naam in de Keltische wereld (vooral als *cognomen*). In Riez is een Marcus Frontonius Cintugnatus bekend⁸⁹¹. Misschien was Euporus eveneens uit deze stad afkomstig, of mogelijk eerder uit Aquae Sextiae, omdat hij daar *sevir Augustalis* was, of uit Ernaginum, het latere St.-Gabriël, waar de inscriptie is gevonden en Euporus patroon was van de plaatselijke *utriclarii*.

Als *navicularius* was hij lid van het *corpus* (of de *corpora*?⁸⁹²) in Arles én tevens *curator* van deze vereniging(en).

De *nautae* die op de Durance voeren, een rivier ten noorden van Ernaginum, kozen Euporus als patroon. Op die manier verzekerden zij zich van een zekere invloed bij de schippers van Arles die de goederen importeerden die de *nautae* via de Durance dan verder Gallië zouden invoeren.

Waarom hij ook patroon was van de *utriclarii*, is niet duidelijk. Het antwoord op deze vraag is afhankelijk van de betekenis die men aan het begrip *utriclarius* geeft⁸⁹³. Waren zij betrokken bij het transport van goederen over land en betekende het patronaat van Euporus zo een complementaire aanvulling van zijn ereambt bij de *nautae*? Of vervulden zij een zekere municipale functie, te vergelijken met de *tria collegia*, en was het patronaat voor Euporus gewoonweg een eerbewijs dat hem in zijn stad van herkomst te beurt viel?

Net als voor Lucius Secundius Eleutherus (cf. supra) is het niet helemaal duidelijk in welke mate Euporus zelfstandig als *navicularius* functioneerde. Misschien zetelden de vroegere meesters van de vrijgelaten reders als geldschieters in dezelfde *corpora*. Dit zou dan kunnen verklaren waarom Euporus uit CIL 12, 982 *sevir* was in Aquae Sextiae dat op een aanzienlijke afstand van Arelate lag: in Aquae Sextiae zou zijn vrijlater (en eventueel andere investeerders) hem met het seviraat kunnen belonen in ruil voor zijn diensten als *curator* van het *corpus*, in welke functie hij hun belangen kon behartigen. Die spreiding van investeerders is misschien in verband te brengen met het bestaan van vijf *corpora naviculariorum* in Arelate.

5. Tiberius Iunius Eudoxus

- Bronnen : CIL 12, 4398= D 6971
- De inscriptie uit de 2de e.n.Chr.⁸⁹⁴ werd gevonden in Narbo en laat ons de *navicularius* Tiberius Iunius Eudoxus kennen. Het *gentilicium* Iunius is in Narbo verschillende malen betuigd⁸⁹⁵. Een Tiberius Iunius

⁸⁹¹ Christol, 1971, 650, met verwijzing naar Espérandieu E., Recueil général des bas-reliefs de la Gaule Romaine, Paris 1907-66, nr. 40.

⁸⁹² Zie blz. ?? voor deze complexe problematiek.

⁸⁹³ Zie blz. ??.

⁸⁹⁴ De Salvo, 1992, 398.

⁸⁹⁵ CIL 12, 4324; 4928-4931.

Amandus is bekend in de andere grote havenstad van Zuid-Gallië, Arles⁸⁹⁶.

Zijn Griekse *cognomen* en het feit dat Eudoxus' broer Fadianus *sevir Augustalis* was, doen eens te meer veronderstellen dat deze *navicularius* in een milieu van vrijgelatenen te situeren is. In vergelijking met andere *navicularii* zoals Euporus en Eleutherus, die ook als *seviri* en/of *patroni* optraden, moet Eudoxus een reder met een eerder bescheiden municipaal aanzien zijn geweest.

Het *cognomen* van de broer van Eudoxus, Fadianus, lijkt afgeleid van het *gentilicium* van de moeder, die blijkbaar lid was van de bekende Gallische familie van reders, de Fadii. Het is dus niet ondenkbaar dat families met dezelfde economische interesses, i.c. de Iunii en Fadii, zich op sociaal vlak door huwelijken met elkaar verbonden, mogelijk met het oog op de uitbouw van een monopoliepositie op de markt van de maritieme handel.

6. Publius Olitius Apollonius

- Bronnen : CIL 12, 4406
- Deze *navicularius* is te plaatsen in het Narbo van de 2de e.n.Chr.⁸⁹⁷. Zijn *gentilicium* is vrij zeldzaam⁸⁹⁸. Naar alle waarschijnlijkheid mogen we Apollonius omwille van zijn Grieks *cognomen* en het seviraat tot de *liberti* rekenen. Binnen de vereniging van de *seviri Augustales* moet hij dankzij zijn 'verdiensten en schenkingen' in hoog aanzien hebben gestaan, getuige het voor hem opgerichte standbeeld. Dat hij dit bovendien zelf bekostigde, bewijst dat hij tot de rijkere kringen behoorde.

Olitius Apollonius is eveneens bekend van de amfoorscherven van Monte Testaccio, waarop hij twee keer geattesteerd is, nl. CIL 15, 3974-3975. In CIL 15, 3976 wordt een Publius Olitius Faustus vernoemd, wat laat vermoeden dat verschillende leden van de Olitii actief waren in dezelfde handelsondernemingen, nl. het transport van o.m. Spaanse olie naar Italië. Het is immers zo, dat de *navicularii* van Narbo niet binnen een *corpus*-structuur werken, maar wel in kleinere *familia*-organisaties⁸⁹⁹.

7. Lucius Gaienina Masculus

- Bronnen : CIL 12, 4493
- Van deze *navicularius* uit de 1ste e.n.Chr.⁹⁰⁰ weten we weinig meer dan zijn naam. Opmerkelijk is zijn *gentilicium*: vermoedelijk is deze *hapax* van Etruskische origine⁹⁰¹.

⁸⁹⁶ CIL 12, 838. Andere Iunii in Gallia Narbonensis zijn vooral geconcentreerd in Arles (CIL 12, 839-841) en Nîmes (CIL 12, 3168; 3685-3686; 3821; 3849).

⁸⁹⁷ De Salvo, 1992, 398.

⁸⁹⁸ In Gallia Narbonensis zijn nog drie Olitii bekend, allemaal vermeld in CIL 12, 4515.

⁸⁹⁹ Cf. blz. ??.

⁹⁰⁰ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

⁹⁰¹ Bonsangue, 2002, 218.

8. Gaius Valerius Gemellus

- Bronnen : CIL 12, 4494
- Deze funeraire inscriptie uit Narbo voor Valerius Gemellus en zijn vrouw mogen we in de 1ste e.n.Chr. plaatsen⁹⁰². De Valerii zijn zowel in Gallia Narbonensis als Narbo zelf sterk verspreid⁹⁰³. Uit Narbo zijn een Gaius Valerius Celsinus⁹⁰⁴, Gaius Valerius Felix⁹⁰⁵ en Gaius Valerius Linus⁹⁰⁶ bekend, naast enkele Gaii Valerii van wie het *cognomen* niet geweten is⁹⁰⁷. Ook op de amfoorinscripties van de 2de eeuw zijn de Gaii Valerii verbazend goed gedocumenteerd: in CIL 15, 4002-4011 (Gaius Valerius Onessimus⁹⁰⁸ en Gaius Valerius Alexander), 4012 (Gaius Valerius Cestianus), 4013 (Gaius Valerius Epagathus), 4014 (Gaius Valerius Eutychus), en 4023-4024 (Gaius Valerius Paternus) ontmoeten we waarschijnlijk verschillende leden van de *familia* die allen betrokken zijn bij de olie-import in Italië.
Valerius Gemellus was gehuwd met een vrijgeboren vrouw, Iulia Quinta, dochter van een zekere Marcus Iulius.
Hij was een inwoner van Forum Iuli, het hedendaagse Fréjus. Ook de familie van zijn echtgenote moet uit deze stad afkomstig zijn geweest: in CIL 12, 269 wordt immers een Marcus Iulius vermeld⁹⁰⁹.

9. Decimus Uleius Auctus

- Bronnen : CIL 12, 4495
- Ook de *navicularius* Uleius Auctus was actief in het Narbonne van de 1ste e.n.Chr.⁹¹⁰. In het grafschrift geeft zijn vrouw Lucia Clara aan dat Uleius Auctus een *libertus* was. Zijn *cognomen* Auctus, dat een duidelijke serviele kleuring heeft, bevestigt dit⁹¹¹. Het *gentilicium* Uleius is enkel uit deze inscriptie bekend en heeft waarschijnlijk een Italische oorsprong.

10. Lucius Squeilianus Faustus

- Bronnen: CIL 12, 5972
- Tot de reders van de 1ste e.n.Chr. uit Narbo behoort ook Squeilianus Faustus. Net als Gaienina en Uleius (cf. supra) is ook Squeilianus een *gentilicium* dat slechts een enkele keer is geattesteerd en vermoedelijk op een niet-Gallische stam teruggaat⁹¹². Squeilianus was, net als zijn

⁹⁰² Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

⁹⁰³ Voor de provincie zijn in niet minder dan een 400-tal inscripties Valerii geattesteerd. Narbo alleen levert een kleine 50 inscripties met Valerii.

⁹⁰⁴ CIL 12, 4904.

⁹⁰⁵ CIL 12, 4926.

⁹⁰⁶ CIL 12, 5188.

⁹⁰⁷ CIL 12, 5181-5182. In CIL 12, 5227 wordt een Valeria C(ai) (liberta) vermeld.

⁹⁰⁸ Tevens bekend uit CIL 12, 4823, het grafschrift voor zijn vrouw Fortunata, zonder enige twijfel een *coliberta*.

⁹⁰⁹ Cf. ook CIL 12, 341.

⁹¹⁰ Schlippschuh, 1987, 88 ; De Salvo, 1992, 397.

⁹¹¹ Duthoy, 1989, 192.

⁹¹² Waarschijnlijk is de naam Italiaans. Cf. Bonsangue, 2002, 218.

vrouw Flavia Venusta, een vrijgelatene. Dit geeft de inscriptie zelf aan, maar kon ook afgeleid worden uit zijn *cognomen* Faustus, een typische naam voor (ex-)slaven⁹¹³. Zijn echtgenote was vrijgelaten door een zekere Marcus Flavius⁹¹⁴.

11....?

- Bronnen: AE 1905, 8 = ILGN 575
- De inscriptie wordt in de 2de e.n.Chr. gesitueerd⁹¹⁵. De Griekse namen van de twee initiatiefnemers van de steen en hun gemeenschappelijk *gentilicium* verraden hun serviele afkomst. Vermoedelijk waren beiden, en mogelijk ook hun vriend de *navicularius*, vrijgelatenen van dezelfde meester.

12. Marcus Atinius Saturninus

- Bronnen: CIL 12, 718
- Het is niet zeker of Atinius Saturninus een *navicularius* was, al zijn wel amfoorscherven gevonden met de naam Marcus Atinius S...⁹¹⁶. Voor dit probleem en zijn functie als *apparitor naviculariorum stationis* verwijs ik naar de commentaar op blz. ??.

• Afrikaanse *navicularii*

1. Coelius Titianus

- Bronnen : CIL 8, 969= ILPBardo 393 = ILTun 801
- Door de vermelding van het proconsulaat van Gabinius Barbarus Pompeianus⁹¹⁷ kan de inscriptie in 400-401 gedateerd worden. Zij werd opgericht te Neapolis door Coelius Titianus, samen met zijn zoon Coelius Restitutus en een zekere Publianus⁹¹⁸, ter ere van de keizers Arcadius en Honorius. De *proconsul* van Afrika, Gabinius Barbarus, deelt mee in de roem: hij moet op één of andere manier betrokken zijn geweest (*administrante*) bij een gebeurtenis die ons niet expliciet bekend is maar belangrijk genoeg werd geacht om de keizers en de *proconsul* te bedanken. Deze Gabinius Barbarus is ons bekend uit de Codex Theodosianus, waarin herhaaldelijk keizerlijke bepalingen uit het

⁹¹³ Duthoy, 1989, 192. Cf. ook Kajanto, 1965, 73: "There were four groups of *cognomina* which were comparatively frequent among slaves/freedmen: the *cognomina* suggesting 'good luck', especially Faustus and Felix (...)"

⁹¹⁴ Uit Narbo is een Marcus Flavius N... bekend in de inscriptie CIL 12, 4819.

⁹¹⁵ De Salvo, 1992, 398.

⁹¹⁶ Dankzij de amfoorstudies weten we dat ook twee Auli Atinii samen optraden als importeurs van producten uit Baetica. Zij zijn o.m. bekend uit Castro Pretorio in Rome en uit Pompeii. Zie bv. AE 1993, 1170a en AE 1998, 924-925 met de bijhorende commentaren.

⁹¹⁷ PLRE 2, 897.

⁹¹⁸ Deze naam is vooral in het noorden van Afrika populair. Cf. o.m. AE 1915, 23; AE 1975, 882; AE 1976, 726; CIL 8, 3817; CIL 8, 5898 = IALg-2-2, 6961; CIL 8, 19526a = IALg-2-1, 849; CIL 08, 23832 = ILAfr 279; CIL 8, 24043; CIL 8, 2718; IALg-2-1, 2131.

jaar 400 aan hem zijn gericht⁹¹⁹. Vooral CTh 13, 5, 30 is van belang: daarin benadrukken precies Arcadius en Honorius het feit dat de voorrechten die zij aan de *navicularii* hebben verleend, nageleefd en beschermd moeten worden. Op basis van deze tekst is het mogelijk een reden voor het oprichten van de inscriptie te postuleren: Coelius Titianus heeft vermoedelijk, gezien de bevoegdheid die de *proconsul* inzake de privileges had (*vice sacra iudicante*), een beroep gedaan op Gabinus om een hem aangedaan onrecht aan de hoogste instanties, de keizers, ter beoordeling voor te leggen. Een alternatieve oplossing kan zijn dat Coelius Titianus, precies omdat hij zichzelf aanduidt als *ex-navicularius*, door de bemiddeling van Gabinus bij de keizers, bij uitzondering het voorrecht heeft verworven ontslagen te zijn van de *functio navicularia*. Dat dit mogelijk was, blijkt uit CTh 13, 5, 15 (379). In CTh 13, 5, 19 (390) werd dit voorrecht wel streng beperkt. Hoe dan ook, de keizerlijke beslissing moet voor Coelius Titianus gunstig zijn uitgevallen.

Naast *navicularius* was Coelius Titianus in zijn carrière *transvecturarius* (voor een analyse van dit begrip en de problematiek daarrond, zie blz. ??) geweest, *munerarius* (een organisator van openbare spelen) en *curator rei publicae* (verantwoordelijke voor de finances van de stad). Het is duidelijk dat hij gezien het culmineren van functies tot de toplaag van de gemeenschap behoorde. Dat suggereert ook de toevoeging *vir honestissimus*. Dit mochten we ook verwachten, daar in deze periode de *navicularii* van Afrika, om te beantwoorden aan de eisen die de keizers stelden aan de reders, bij voorkeur welstellende *possessores* waren⁹²⁰. Uit Africa Proconsularis zijn ons nog een aantal Coelii bekend die in hun stad of op rijksniveau belangrijke functies bekleedden⁹²¹.

2. Marius Rusticus

- Bronnen : CIL 8, 970 = CIL 8, 12449
- Net als Coelius Titianus combineerde ook Marius Rusticus in Neapolis het beroep van *navicularius* met dat van *transvecturarius*. De inscriptie die hij oprichtte is net als CIL 8, 969 bedoeld als een eerbewijs voor de keizers Arcadius en Honorius. Dat beide inscripties uit dezelfde periode stammen, kunnen we opmaken uit het proconsulaat van de vermelde Marius Vindicius: vermoedelijk volgde hij Gabinus Barbarus, genoemd in CIL 8, 969, in 401 als proconsul van Africa Proconsularis op⁹²². Mogelijk had Marius Rusticus een gunst van de keizers verkregen, maar welke is ons niet bekend. Uit Africa Proconsularis kennen we door een funeraire inscriptie van Ammaedara⁹²³ nog een Marcus Marius Rusticus, die 20 jaar oud werd. Zijn moeder Iunia Saturnina richtte de steen op voor haar zoon en haar echtgenoot, Marcus Marius Malcius.

⁹¹⁹ CTh 7, 8, 7; 8, 10, 3; 9, 26, 2; 11, 30, 60; 12, 1, 166; 12, 6, 27; 13, 1, 18; 13, 5, 30.

⁹²⁰ Cf. blz. ??.

⁹²¹ Bv. Coelius Sparsus, *consul, proconsulen pontifex sodalis flavialis* (AE 1909, 239; 1917-1918, 26 ; ILAlg 1, 1230-1231 en 1282) ; Quintus Coelius Laetus, *aedilis* (CIL 8, 972-973).

⁹²² PLRE II, 1474.

⁹²³ CIL 8, 23272.

Misschien kan deze Marius Rusticus met de *navicularius* uit CIL 8, 970 worden geïdentificeerd.

3. Istrikatus

- Bronnen : AE 1912, 170 = ILTun 186 = ILAfr 60
- Deze inscriptie werd gevonden in Hadrumetum. De naam van de *navicularius*, Istrikatus, is vermoedelijk een *hapax*. Zowel de datering van de inscriptie als de precieze lezing en betekenis van het einde van de eerste en het begin van de tweede lijn zijn onzeker.

4. Victor

- Bronnen: ILTun 1136
- Vermoedelijk moeten we deze inscriptie uit Carthago op basis van de formule *fidelis in pace* in de 4de e.n.Chr. plaatsen⁹²⁴. Zij is zeer fragmentair overgeleverd en biedt enkel de naam van de reder, Victor.

5. ?

- Bronnen : ILTun 1705
- Op deze steen van Thabraca is een typisch christussymbool te zien, bestaande uit een chi en rho met erboven een alfa en omega. Dit plaatst de inscriptie in de Late christelijke Oudheid. Nauwkeuriger a.d.h.v. Cagnat. Deze niet bij naam gekende⁹²⁵ reder werd volgens de tekst 75 jaar oud.

• *Incerti*

1. ...ssus?

- Bronnen : AE 1987, 192
- Deze inscriptie, die net als de andere epigrafische bronnen van de *navicularii maris Hadriatici* in de vroege 2de e.n.Chr. hoort⁹²⁶, is opgericht voor de *genius* van het *corpus*⁹²⁷ door een man wiens naam jammer genoeg verloren gegaan is. We weten enkel dat hij een *ingenuus* was, een zoon van een zekere Titus, afkomstig uit de *tribus Sergia*, en dat hij een *quinquennalis perpetuus* moet zijn geweest⁹²⁸. De *tribus* waartoe Ostia behoorde was Voturia, zodat we mogen

⁹²⁴ Deze formule is zeer frequent op grafstenen uit Afrika en in het bijzonder in Carthago.

⁹²⁵ *Felix in pace* is een terugkerende formule op Afrikaanse funeraire inscripties (bv. CIL 8, 14160 = IFCCart-3, 383; CIL 8, 23049k = ILCV 1398; CIL 8, 25230 = IFCCarth-2, 24; ICMactar-11, 25; ILAlg-1, 1084; ILM 20; ILTun 1705), zodat we Felix moeilijk als naam van de reder kunnen zien.

⁹²⁶ Cf. Pellegrino, 1987, 231.

⁹²⁷ Cf. noot ??.

⁹²⁸ Ik wil wel opmerken dat op de inscriptie enkel *perpetuus* te lezen is; *quinquennalis* is een aanvulling.

aannemen dat de man niet van Ostia zelf afkomstig was. Het is niet bekend of hij een *navicularius* was en zijn functie als *quinquennalis perpetuus* binnen het *corpus* van de reders uitoefende, al lijkt dit gezien de oprichting van een inscriptie voor de *genius* van deze vereniging wel mogelijk, maar zeker niet noodzakelijk: uit Ostia zijn enkele inscripties voor de *genius* van een bepaalde groepering of vereniging bekend die niet zijn opgericht door een lid van deze groepering, maar door iemand die op één of andere manier daarmee gelinkt was⁹²⁹.

2. Lucius Balsila?

- Bronnen: AE 1910, 107; IGLS 6, 2965
- Een inscriptie uit de Syrische stad Gdita zou volgens de Année Epigraphique melding maken van een *navicularius* Lucius Balsila. Men las nl. *Je navic(ularii) L(uci) Bal/silae ex ius/su lunoni[s]*. De naam Balsila is zo uitzonderlijk, dat ik hem slechts in één andere inscriptie terugvond, nl. IGLS 6, 2965, die wel heel goed leek op AE 1910, 107. De lezing in 'Inscriptions grecques et latines de la Syrie' luidde: *EN Aurel(i?) Bal/silae ex ius/su lunon(is) l(ibens) / m(erito) v(otum) s(olvit)*. Al is het mogelijk dat we een *navicularius* in Syrië ontmoeten, dit zou toch de enige epigrafische attestatie van een reder zijn in dit gebied⁹³⁰. Ik vermoed dan ook dat de inscriptie in de Année Epigraphique foutief gelezen en gesplitst is en neem deze Lucius Balsila niet op in de prosopografische studie van de *navicularii*.

3. Gaius Allius?

- Bronnen : CIL 12, 4380
- Gayraud⁹³¹ lost *mar* in de inscriptie op als *[navic(ularius)] mar(inus)*, hoewel hiervoor geen duidelijke rechtvaardiging bestaat. Ook de andere Gallische inscripties waarin Allii geattesteerd zijn, bieden geen argumenten om Gayrauds lezing te ondersteunen⁹³². Onder voorbehoud schrap ik Gaius Allius dan ook uit de lijst van de *navicularii*.

4. Felicitas?

- Bronnen: Paolo Orsi, Notizie degli Scavi di Antichità, 1907, 767
- Orsi vult het cruciale deel van de fragmentaire tekst van de inscriptie, *[tas navicu]*, aan als *[Hic Felici]tas navicu[laris]*. De Salvo verkiest *navicu[laria]* te lezen, omdat het adjectief *navicularius* veel frequenter voorkomt dan *navicularis*. Als we deze lezing, die enkel is ingegeven door de aanvulling van *[...]tas*, accepteren, dan hebben we hier een bewijs dat ook vrouwen in rederijen konden investeren. Ook vonden

⁹²⁹ AE 1948, 30 (opgericht voor de *genius decurionum* door een *scriba cerarius*); AE 1955, 165 (opgericht voor de *genius corporis splendidissimi importantium et negotiantium vinariorum* door een *praeco vinorum*); CIL 14, 10 (opgericht voor de *genius corporis pellionum* door een patroon (van welke vereniging is verloren gegaan, maar vermoedelijk van de *pelliones*).

⁹³⁰ CIL 3, 14165, 8 werd ook in Syrië gevonden, maar komt vermoedelijk uit Gallië. Zie blz. ??.

⁹³¹ Geciteerd bij De Salvo, 1992, 397.

⁹³² Bv. CIL 12, 1114-1115; 3196; 3398-3400.

bij Monte Testaccio deden dergelijke ondernemingen al vermoeden⁹³³. Toch blijft m.i. de inscriptie te fragmentair om enige conclusies te kunnen aan vastknopen.

5. Gaius Comisius Memor?

- Bronnen: Eck, 2001, 90
- Volgens Eck, die deze nieuwe inscriptie publiceerde, bewijst de tekst dat ook Judaea, waar de steen werd gevonden, instond voor de bevoorrading van Rome en dat dit handelsverkeer in handen was van *navicularii*, of om de term uit de inscriptie te gebruiken, *naucleri* als Comisius Memor⁹³⁴.

Het gentilicium van deze man is uiterst zeldzaam: het is slechts vijf keer geattesteerd, nl. in Verona, Monaco, Pompeii en Rome⁹³⁵. Interessant hierbij is vooral de inscriptie CIL 6, 37807, waarin Comisia Fecunda voor haar echtgenoot en medevrijgelatene Gaius Comisius Successus een grafsteen opricht. Hij was *negotians porto* (sic) *vinario* en *lagonarius*. Misschien was, gelet op de onomastiek en de beroepsaanduidingen, ook de *nauclerus* Comisius Memor een vrijgelatene van dezelfde familie in Rome.

Eck is van mening dat Comisius Memor Latijnstalig moet zijn geweest, niet alleen omdat de Latijnse tekst voor de Griekse staat, maar ook gezien de formule *nauclerus de oeco poreuticorum*: “Only a native speaker of Latin (or those executing his last wishes), living in a socio-economic context which was predominantly Greek [i.e. Judaea], would have been likely to feel the need to duplicate the description of his vocation in Latin letters as well.”⁹³⁶. Ik weet niet of de positie van de Latijnse en Griekse tekst zo belangrijk is, maar de latinisering van de typisch Griekse formule doet mij eerder denken aan een Griekstalig persoon. Iemand die als eerste taal Latijn sprak, zou m.i. *collegium* (of *corpus*) gebruikt hebben voor het Griekse equivalent οἰ=κοφ, en voor *poreuticorum* een begrip als *negotiatorum*.

De term *poreuticus* verbindt Eck met IG 14, 918⁹³⁷, waarin sprake is van een Egyptische vloot van graanschepen, en vermoedt –gezien het belang van het Egyptische graan voor Rome – dat we in deze inscriptie een getuigenis vinden van een regelmatige bevoorrading van Rome vanuit Ascalon⁹³⁸. Deze hypothese, die enkel steunt op de overeenkomst van het woord *poreuticus*, kan niet correct zijn: πορευτικο/φ is bij mijn weten geen gespecialiseerde term die met de *annona* in verband staat, maar duidt hier gewoon een vereniging van handelaars aan.

Bovendien kan de betekenis van het graan van Alexandrië voor de hoofdstad moeilijk overschat worden, terwijl Ascalon als exportstad niet onmiddellijk met de Egyptische metropool kan worden vergeleken.

⁹³³ De Salvo, 1992, 223 en noot 195.

⁹³⁴ Eck, 2001, 92-93.

⁹³⁵ CIL 5, 3441 (Verona); 7823 (Monaco); TPSulp110 (Pompeii); CIL 6, 16055 ; 37807 = AE 1910, 74 (Rome).

⁹³⁶ Eck, 2001, 91.

⁹³⁷ Zie blz. ??.

⁹³⁸ Eck, 2001, 93.

Welke producten van Ascalon zouden dan wel zo belangrijk kunnen geweest zijn voor Rome? Eck denkt aan wijn (cf. CIL 6, 37807), omdat in de Late Oudheid de wijn uit die streken een goede reputatie geniet. Ik denk evenwel niet dat de export naar Rome ook in de tweede eeuw het bestaan van een heel *collegium* of *corpus* in Ascalon dat voor de *annona* zou optreden, kan verantwoorden. Het is m.i. waarschijnlijker dat Cominius Memor lid was van een vereniging van handelaars uit de streek van Ascalon, die vermoedelijk wel naar Rome voeren en o.m. (naast andere producten) wijn transporteerden (cf. opnieuw CIL 6, 37807), maar zeker niet in die mate dat een vergelijking mogelijk is met de Egyptische export. *Naclerus* heeft hier zijn gewone Griekse inhoud, zonder dat het begrip de specifiek Romeinse betekenis van *navicularius* als handelspartner van de overheid draagt⁹³⁹.

Bibliografie

a) Primaire bronnen

Voor de Griekse en Latijnse literaire teksten werd een beroep gedaan op de cd-roms van Thesaurus Linguae Graecae (TLG) en Packard Humanities Institute (PHI5). Van de geciteerde teksten is gemakshalve een vertaling gegeven. Tenzij anders vermeld is deze van eigen hand.

De tekst van de inscripties is overgenomen uit de grote reeksen (CIL, AE, IG e.a.).

b) Secundaire literatuur

De eerste kolom bevat de verkorte weergave zoals gebruikt in de voetnoten, de tweede de volledige bibliografische gegevens.

Aicher 1948 :	Aicher H., Die Berufsgenossenschaften in Ostia auf Grund ihrer Inschriften, Inaugural-Dissertation, Innsbruck, 1948.
---------------	--

⁹³⁹ Cf. ook de opmerkingen bij de bespreking van het begrip *naclerus*.

- Aubert 1994: Aubert J.-J., *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores*, 200 B.C. – A.D. 250, Leiden, 1994.
- Aubert 1999: Aubert J.-J., *Les 'institores' et le commerce maritime dans l' empire romain*, *Topoi* (Lyon) 9, 1 (1999), 144-164.
- Aubin 1925 : Aubin H., *Der Rheinhandel in römischen Zeit*, *BJ* 130 (1925), 1-37.
- Ausbüttel 1982 : Ausbüttel J.M., *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches*, *Frankfurter Althistorischer Studien* 11, Frankfurt 1982.
- Baldacci 1967 : Baldacci P., *Negotiatores e mercatores frumentarii nel periodo imperiale*, *RIL* 101 (1967), 273-291.
- Bargnesi 1997: Bargnesi R., *La testimonianza dell'epigrafia sulla navigazione interna nella Cisalpina romana*, *RACôme* 179 (1997), 93-108.
- Barot 1905 : Barot A., *Les naviculaires d'Arles à Beyrouth*, *RA* 61 (1905), 262-273.
- Benoit 1966 : Benoit F., *Les utriculaires de Cimiez*, *BSAF* 1966, 191-197.
- Berni Millet 1996 : Berni Millet P., *Amphora Epigraphy: Proposals for the study of stamp contents*, *Archeologia e Calcolatori* 7 (1996), 751-770.
- Bertrand 1987 : Bertrand F., *Remarques sur le commerce des bêtes sauvages entre l'Afrique du Nord et l'Italie (Ile s. av. J.C.- IVe s. ap. J.C.)*, *MEFRA* 99 (1987), 211-241.
- Besnier 1907 : Besnier M., *Navicularius-ναυ/κληροφ*, lemma in *DAGR*, IV, Paris, 1907, 20-24.
- Beyer-Fusco 2000: Beyer-Fusco C., *Ein Lebensmitteltransport aus der Kyrenaika zwischen Schmuggel und Erschleichung von 'Subventionen'*, *MBAH* 19, 1 (2000), 34-47.
- Blázquez 1980: Blázquez J.M., *La exportación del aceite hispano en el Imperio romano. Estado de la cuestión*, in: *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad. Primer Congreso Internacional*, Madrid, 1980, 19-46.
- Blázquez 1983: Blázquez Martínez J.M., *Ultimas aportaciones a los problemas de la producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, in: *Producción y comercio del aceite en la*

- Antigüedad. Segundo Congreso Internacional (Sevilla 1982), Madrid, 1983, 19-100.
- Bonnamour 1994: Bonnamour L., Le commerce des vins dans l'Antiquité le long de l'axe Rhône-Saône, in : Albera D. (ed.), Familles, Destins, Destinations. Organisation domestique et parenté dans les Alpes italiennes, Le monde alpin et rhodanien, 1er et 2e trim. 1994, 11-21.
- Bonnard 1913 : Bonnard L., La navigation intérieure de la Gaule de l'époque gallo-romaine, Paris, 1913.
- Bonsangue 2002: Bonsangue M. L., Aspects économiques et sociaux du monde du travail à Narbonne, d'après la documentation épigraphiques (1 s. av. J-C. – 1 s. ap. J.-C.), CCG 13 (2002), 201-232.
- Bravo 1977 : Bravo D., Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque, DHA 3 (1977), 1-59.
- Brogan 1936 : Brogan O., Trade between the roman empire and the free Germans, JRS 26 (1936), 195-222.
- Burnand 1971: Burnand Y., Un aspect de la géographie des transports dans la Narbonnaise rhodanienne. Les nautes de l'Ardèche et de l'Ouvèze, RAN 4 (1971), 149-158.
- Calza 1915 : Calza G., Il piazzale delle corporazioni e la funzione commerciale di Ostia, BCAR 43 (1915), 178-206.
- Cagnat 1899 : Cagnat R., Bulletin des antiquaires de France 1899, 21 juin, 278. (bericht over CIL 3, 14165).
- Camodeca 1994 : Camodeca G., Puteoli, porto annonario e il commercio del grano in età imperiale, in : Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991, Ecole Française de Rome, Naples, 1994., 103-128.
- Carney 1971 : Carney T.F., The emperor Claudius and the grain trade, in: Pro munere grates. Studies presented to H.L. Gonin, Pretoria, 1971, 39-57.
- Carre 1985: Carre M.B., Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au début de l'Empire, MEFRA 97 (1985), 207-245.

- Carreras Monfort 1999 : Carreras Monfort C., The nature of Roman Trade: an archaeological perspective, *MBAH* 18, 2 (1999), 87-120.
- Carrié 1975: Carrié J.M., Les distributions alimentaires dans les cites de l'Empire romain tardif, *MEFRA* 87, 2 (1975), 995-1101.
- Casson 1950 : Casson L., The Isis and her voyage, *TAPA* 81 (1950), 43-56.
- Casson 1965 : Casson L., Harbour and river boats of ancient Rome, *JRS* 55 (1965), 31-39.
- Casson 1971 : Casson L., Ships and Seamanship in the Ancient World, Princeton, 1971.
- Casson 1980 : Casson L., The role of the state in Rome's grain trade, in: D'Arms J. H. & Kopff E. C., The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 21-33.
- Casson 1980a: Casson L., Rome's trade with the east. The sea voyage to Africa and India, *TAPhA* 110 (1980), 21-36.
- Cébeillac-Gervasoni 1976: Cébeillac-Gervasoni M. & Zevi F., Révisions et nouveautés pour trois inscriptions d'Ostie, *MEFR* 88 (1976), 607-637.
- Cébeillac-Gervasoni 1994 : Cébeillac-Gervasoni M., Ostie et le blé au Ier siècle ap.J.-C., in : Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991, Ecole Française de Rome, Naples, 1994., 47-59.
- Cébeillac-Gervasoni 2000 : Cébeillac-Gervasoni M. & Zevi F., Pouvoir local et pouvoir central à Ostie. Etude prosopographique, in : Cébeillac-Gervasoni M. (ed.), Les élites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Classes sociales dirigeantes et pouvoir central, Ecole Française de Rome, 2000, 5-31.
- Cels 1978 : Cels J., Un problème controversé : l'origine d'un flamine de Narbonnaise, Sextus Fadius Secundus Musa, *Eos* 66 (1978), 107-121.
- Charles-Picard 1969 : Charles-Picard G. & Rougé J., Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'Empire romain (31 avant J.-C.-225 après J.-C.), Paris, 1969.

- Charlesworth 1938 : Charlesworth M.P., Trade-routes and commerce of the roman empire, Cambridge Univ. Pr., 1924. Traduction française par G. Blumberg & P. Grimal, Paris, 1938.
- Chastagnol 1960 : Chastagnol A., La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire, Paris, 1960.
- Christol 1971 : Christol M., Remarques sur les naviculaires d' Arles, Latomus 30 (1971), 643-663.
- Christol 1982 : Christol M., Les naviculaires d' Arles et les structures du grand commerce maritime sous l' Empire romain, PH 32 (1982), 5-14.
- Christol 1994 : Christol M., Le blé africain et Rome. Remarques sur quelques documents, in : Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991, Ecole Française de Rome, Naples, 1994, 295-304.
- Christol & Fiches 1999 : Christol M. & Fiches J.-L., Le Rhône: batellerie et commerce dans l' Antiquité, Gallia 56 (1999), 141-155.
- Cipriano 1989 : Cipriano M.T. & Carre M.B., Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie, in : Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherches, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), CEFR 114, Roma, 67-104.
- Clemente 1972 : Clemente G., Il patronato nei collegia del' Impero romano, SCO 21 (1972), 142-229.
- Clemente 1983 : Clemente G., Il plebiscito Claudio e le classi dirigenti romane nell' età dell'imperialismo, Ktèma 8 (1983), 253-259.
- Cracco Ruggini 1971 : Cracco Ruggini L., Le associazioni professionali nel mondo romano-bizantino, in: Artigianato e tecnica nella società dell'Alto Medioevo occidentale, XVIII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo (Spoleto 1970), Spoleto 1971, 59-193.
- Cracco Ruggini 1978: Cracco Ruggini L., Les structures de la société et de l'économie lyonnaises, par rapport à la politique locale et impériale, in : Les martyrs de Lyon (1977), Coll. Intern. du CNRS 575, 1978, 65-92.

- Cracco Ruggini 1985 : Cracco Ruggini L., L'annona di Roma nell' età imperiale, in: Misurare la terra : centuriazione e coloni nel mondo romano. Città, agricoltura, commercio: materiali da Roma e dal suburbio, Modena, 1985, 224-236.
- Cristofori 2004: Cristofori A., Non arma virumque. Le occupazioni nell' epigrafia del Piceno, Bologna, 2004.
- D'Arms 1974 : D'Arms J.H., Puteoli in the Second Century of the Roman Empire: a Social and Economic Study, JRS 64 (1974), 104-124.
- D'Arms 1977 : D'Arms J.H., M.I. Rostovtzeff and M.I. Finley: the status of traders in the roman world, in: Studies in honour of G. Else, Ann Arbor, 1977, 159-179.
- D'Arms 1981: D'Arms J. H., Commerce and social standing in ancient Rome, Cambridge, Harvard Univ. Pr., 1981.
- De Fino 1994: De Fino M., Dedicai dei 'naucularii' ad un duoviro di Ostia, Epigrafia e territorio 3 (1994), 37-50.
- De Ligt 1999 : De Ligt L., Legal history and economic history: the case of the *actiones adiecticiae qualitates*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 67 (1999), 205-226.
- Demant 1987 : Demant A., Réflexions sur la navigation fluviale dans l'antiquité romaine, in: Hackens T. & Marchetti P., Histoire économique de l'antiquité, Louvain-la-Neuve, 1987, 79-106.
- Demant 2002 : Demant A., Avec les utricularies sur les sentiers muletiers de la Gaule romaine, CCG 13 (2002), 233-246.
- De Pachtère 1907 : De Pachtère & Jullian C., Le monument des nautes parisiens, REA 9 (1907), 263-264.
- De Robertis 1937: De Robertis, F.M., Il 'corpus naviculariorum', nella stratificazione sociale del Basso Impero, S.A. Rivista del diritto navigazione, Anno III, Roma, 1937, 189-215.
- De Robertis 1971 : De Robertis F.M., Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano, Bari 1971.
- De Saint-Denis 1947 : De Saint-Denis E., Mare clausum, REL 25 (1947), 196-214.
- De Salvo 1978 : De Salvo L., Il corpus naviculariorum e la annonaria praestatio, AAPel 54 (1978), 145-172.

- De Salvo 1984-1985 : De Salvo L., Sul problema della vacatio dei navicularii, IV, *Scritti Guarino*, 1984-1985, 1645-1657.
- De Salvo 1987 : De Salvo L., *Naviculariam nolui esse Ecclesiam Christi* (a proposito di Aug. Serm. 355, 4), *Latomus* 46 (1987), 146-160.
- De Salvo 1987a : De Salvo L., Per la storia dei corpora naviculariorum: verifiche e prospettive, *CS* 24 (1987), 345-352 en 395.
- De Salvo 1987b : De Salvo L., Il giudizio sulla mercatura nel mondo romano, *AFLM* 20 (1987), 9-32.
- De Salvo 1988 : De Salvo L., Pubblico e privato in età severiana : il caso del trasporto dell' olio betico e l'epigrafia anforaria, in: *Navires et commerces de la Méditerranée antique. Hommage à Jean Rougé*, *CH* 33, 1988, nr.3-4, 333-343.
- De Salvo 1989 : De Salvo L., I navicularii di Sardegna e d' Africa nel tardo impero, *L' Africa romana* 6, 2, (1989), 743-754.
- De Salvo 1992 : De Salvo L., *Economia privata e pubblici servizi nell' impero romano: i corpora naviculariorum*, Messina 1992.
- De Salvo 1995 : De Salvo L., Le disposizione sui navicularii nella compilazione del *Codex Theodosianus*, *Esegesi, parafrasi e compilazione in età tardoantica*, Napoli, 1995, 93-106.
- De Salvo 2002 : De Salvo L., Mare, commercio e informazione privata nella tarda Antichità, in: *L' Information et la Mer dans le Monde Antique. Sous la direction de Jean Andreau et Catherine Virlouvet*. Roma: École française de Rome. (Collection de l' École Française de Rome. 297.) 2002, 299-319.
- Duff 1928 : Duff A.M., *Freedmen in the early Roman Empire*, Oxford, 1928.
- Duthoy 1974 : Duthoy R., La fonction sociale de l'augustalité, *Epigraphica* 36 (1974), 134-154.
- Duthoy 1989: Duthoy R., Cognomen est omen ? Quelques jalons pour une anthroponymie sociale du monde romain, in : *Mélanges P. Lévêque* 2, Paris, 1989, 183-205.
- Eck 2001 : Eck W. & Zissu B., A 'Naucerus de oeco poreuticorum' in a new inscription from Ashkelon/Ascalon, *SCI* 20 (2001), 89-96.
- El Beheiri 2001: El Beheiri N., Die Lex Claudia de nave senatorum, *RIDA* 48 (2001), 57-63.

- Ensslin 1928 : Ensslin N., Zu den Mosaikinschriften der Korporationen in Ostia, RhM 77 (1928), 106-108.
- Ernout & Meillet 1960: Ernout M. & Meillet A., Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots, Paris, 1960.
- Etienne 1949: Etienne R., Les amphores du Testaccio au IIIe siècle, MEFRA 61 (1949), 152-181.
- Etienne 1998: Etienne R. & Mayet F., Les 'mercatores' de saumure hispanique, MEFRA 110, 1 (1998), 147-165.
- Fabre 1981 : Fabre G., Libertus. Recherches sur les rapports patron - affranchi à la fin de la république romaine, Roma, 1981.
- Fasciato 1947: Fasciato M., Ad quadrigam fori vinarii. Autour du port au vin d'Ostie, MEFR 59 (1947), 65-81.
- Fasciato 1949 : Fasciato M., Les associations professionnelles romaines du Ier au IIIe siècle d'après les inscriptions d'Ostie, MEFR 61 (1949), 237-241.
- Fellmeth 1991 : Fellmeth U., Die Häfen von Ostia und ihre wirtschaftliche Bedeutung für die Stadt Rom, MBAH 10, 1 (1991), 1-32.
- Finkelstein 1935 : Finkelstein M.I., Emporos, naukleros and kapelos: a prolegomena to the study of Athenian trade, Classical Philology 30 (1935), 320-336.
- Fischer 1986: Fischer H., Zur Entwicklung Ostias und Puteolis vom 1. Jahrhundert v.u.Z. bis zum 3. Jahrhundert, MBAH 5, 1 (1986), 3-16.
- Földi 1995: Földi A., Die Entwicklung der sich auf die Schiffer beziehenden Terminologie im römischen Recht, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 63 (1995), 1-9.
- Frank 1937: Frank T., Notes on roman commerce, JRS 27 (1937), 72-79.
- Frézouls 1991: Frézouls E., L'évergétisme "alimentaire" dans l'Asie Mineure romaine, in: Giovannini A. (ed.), Nourrir la plèbe. Hommage à Denis Van Berchem, Basel-Kassel, 1991, 1-18.
- Gabba 1980 : Gabba E., Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I A.C., in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in

- archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 91-102.
- Garnsey 1981 : Garnsey P., Independent freedmen and the economy of Roman Italy under the Principate, *Klio* 63, 2 (1981), 359-371.
- Garnsey 1983: Garnsey P., Grain for Rome, in: Garnsey P., Hopkins K. & Whittaker C. R., Trade in the ancient economy, London, Chatto & Windus, 1983, 119-130.
- Garrote Sayó 2000: Garrote Sayó E., Les importations d'huile de Bétique en Narbonnaise, in: Les denrées en Gaule Romaine. Production, consommation, échanges. Table-ronde des 16 et 17 novembre 2000. Maison de l'Archéologie et de l'Ethnologie, Nanterre, 2000, 63-75.
- Garrote Sayó 2001: Garrote Sayó E., Análisis de los sellos en ánforas Dressel 20 hallados en una provincia romana: la Gallia Narbonensis, in: Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano (Écija y Sevilla, 17 al 20 de Diciembre de 1998). Écija 2001, 825-836.
- Gayraud 1975 : Gayraud M., Narbonne aux trois premiers siècles après J.-C., *ANRW* 2,3 (1975), 829-859.
- Geraci 1994: Geraci G., L'Egitto provincia frumentaria, in: Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991, Ecole Française de Rome, Naples, 1994, 279-294.
- Giménez Candela 1990 : Giménez Candela T., La responsabilidad de los Nautae, in: Hackens T. & Miró M., Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale/El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo occidental. Colloque international: El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo - Barcelona, 16-18 mai 1988, Rixensart, 1990, 35-45.
- Gräber 1983: Gräber A., Untersuchungen zum spätrömischen Korporationswesen, Frankfurt-Bern-New York, 1983.
- Gräber 1984 : Gräber A., Ein Problem des staatlichen gelenkten Handels: Memmius Vitrasius Orfitus, praefectus Urbis Romae und die Versorgungskrise in den Jahren 353-359 n. Chr., *MBAH* 3, 2 (1984), 59-68.

- Greene 1978: Greene K., Roman trade between Britain and the Rhine provinces: the evidence of pottery to ca. AD 250, in: du Plat Taylor J. & Cleere H., Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces, London, 1978, 52-58.
- Groag 1904: Groag E., Kollegien und Zwanggenossenschaften im 3. Jhdt., VSG 2 (1904), 482-510.
- Guarino 1965: Guarino A., "Magister" e "Gubernator navis", *Labeo* 11 (1965), 36-42.
- Habermann 1982: Habermann W., Ostia. Getreidehandelshafen Roms, *MBAH* I, 1 (1982), 35-60.
- Hassall 1978: Hassall M., Britain and the Rhine provinces: epigraphic evidence for Roman trade, in: du Plat Taylor J. & Cleere H., Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces, London, 1978, 41-48.
- Héron de Villefosse 1912: Héron de Villefosse A., Le halage à l'époque romaine et les utriculaires de la Gaule, *BACT* 1912, 94-116.
- Héron de Villefosse 1915: Héron de Villefosse A., Deux armateurs narbonnais : Sex. Fadius Secundus et P. Olitius Apollonius, *MSAF* 74 (1915), 153-180.
- Héron de Villefosse 1918: Héron de Villefosse A., La mosaïque des Narbonnais à Ostie, *BCTH* 1918, 245-273.
- Herz 1988: Herz P., Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung, *Historia Einzelschr.*, Heft 55, Stuttgart 1988.
- Herz 1988a: Herz P., Der praefectus annonae und die Wirtschaft der westlichen Provinzen, *Ktèma* 13 (1988), 69-85.
- Herz 1991: Herz P., Organisation und Finanzierung der spätantiken annona, in: Giovannini A. (ed.), *Nourrir la plèbe. Hommage à Denis Van Berchem*, Basel-Kassel, 1991, 161-188.
- Hesnard 1989: Hesnard A. & Gianfrotta P.A., Les bouchons d'amphore en pouzzolane, in: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherches*, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), *CEFR* 114, Roma, 1989, 393-441.
- Hesnard 1999 : Hesnard, A., Claudius Claudianus cl. vir, propriétaire viticole campanien et navicularius alexandrin, in : *Mél. Cl. Domergue* 2 (Pallas 50), 1999, 11-26.

- Hirschfeld 1870: Hirschfeld O., *Annona. Die Getraideverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, *Philologus* 29 (1870), 1-96.
- Höbenreich 1997: Höbenreich E., *Annona. Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, Graz, 1997.
- Holtheide 1982: Holtheide B. *Zum privaten Seehandel im östlichen Mittelmeer (1.-3. Jh. n. Chr.)* *MBAH I*, 2 (1982) 3-13.
- Hopkins 1999-2000: Hopkins K., *On the Political Economy of the Roman Empire*, lezing te Cambridge University⁹⁴⁰.
- Horstkotte 1988: Horstkotte J., *Die Steuerhaftung in spätrömischen "Zwangsstaat"*, 2. ergänzte Auflage, Frankfurt, 1988.
- Houston 1980: Houston G.W., *The administration of Italian seaports during the first three centuries of the roman empire*, in: *The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome* 36, Roma, 1980, 157-170.
- Houston 1987: Houston G.W., *Lucian's Navigium and the dimensions of the Isis*, *AJPh* 108 (1987), 444-450.
- Houston 1988: Houston G.W., *Ports in perspective. Some comparative materials on Roman merchant ships and ports*, *AJA* 92 (1988), 553-564.
- Jacobsen 1995: Jacobsen G., *Primitiver Austausch oder freier Markt? Untersuchungen zum Handel in den gallisch-germanischen Provinzen während der römischen Kaiserzeit*, Pharos, St. Katharinen 1995.
- Jones 1970: Jones A.H.M., *The caste system in the later roman empire*, *Eirene* 8 (1970), 79-96.
- Joshel 1992: Joshel S.R., *Work, identity and legal status at Rome. A study of the occupational inscriptions*, London, 1992.
- Kajanto 1965: Kajanto I., *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- Karayannopoulos 1958: Karayannopoulos J., *Das Finanzwesen der frühbyzantinischen Staates*, München 1958.

⁹⁴⁰ Een pdf-versie van de tekst is te raadplegen op <http://www.stanford.edu/group/sshi/Conferences/1999-2000/empires/hopkins.pdf>.

- Kirschenbaum 1987: Kirschenbaum A., *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem-Washington, 1987.
- Kneissl 1977: Kneissl P., *Die Berufsangaben auf den Inschriften der gallischen und germanischen Provinzen (microfiche)*, Marburg Univ., Habil-Schr., 1977.
- Kneissl 1980: Kneissl P., *Entstehung und Bedeutung der Augustalität. Zur Inschrift der ara Narbonensis (CIL XII 433)* Chiron 10 (1980), 291-326.
- Kneissl 1981: Kneissl P., *Die utricularii. Ihr Rolle im gallo-römischen Transportwesen und Weinhandel*, BJ 181 (1981), 169-204.
- Kneissl 1983: Kneissl P., *Mercator - negotiator. Römische Geschäftsleute und die Terminologie ihrer Berufe*, MBAH 2, 1 (1983), 73-90.
- Kneissl 1998: Kneissl P., *Die Berufsvereine im römischen Gallien. Eine Interpretation der epigraphischen Zeugnisse*, in: Imperium Romanum, Studien zu Geschichte und Rezeption, Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag, 1998, 431-449.
- Kohns 1961: Kohns H.P., *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*, Bonn 1961.
- Kolb 2000: Kolb A., *Transport und Nachrichtentransfer im Römische Reich*, Berlin, Akademie Verlag, 2000.
- Kolendo 1981: Kolendo J., *La répartition des places aux spectacles et la stratification sociale dans l'empire romain*, Ktèma 6 (1981), 301-315.
- Kreissig 1967: Kreissig H., *Einige Probleme beim Studium des antiken Fernhandels*, JWG 4 (1967), 445-451.
- Lafer 2001: Lafer R., *Omnes collegiati, <concurrere>! Brandbekämpfung im Imperium Romanum*, Frankfurt am Main, 2001.
- Lambrechts 1949: Lambrechts P., *Le problème du dirigisme d'Etat au IVe siècle : à propos de quelques publications nouvelles*, AC 18 (1949), 109-126.
- Leroux 1986 : Leroux P., *L'huile de la Bétique et le prince sur un itinéraire annonaire*, REA 88 (1986), 247-271.

- Lewuillon 1978 : Lewuillon S., Les nautes et la navigation de l'Ardèche : une invraisemblance géographique et historique, RBPH 56 (1978), 290-291.
- Liebenam 1890 : Liebenam W., Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens, Leipzig, 1890.
- Liebeschütz 1961: Liebeschütz W., Money economy and taxation in kind in Syria in the fourth century AD, RhM 104 (1961), 242-256.
- Litewski 1973: Litewski W., Römisches Seedarlehen, Iura 24 (1973), 112-183.
- Ljast 1970: Ljast R.E., The composition and political role of the corporations connected with the annona service in Ostia, VDI 112 (1970), 149-161.
- Loyzancé 1986: Loyzancé M.-F., A propos de Marcus Cassius Sempronianus Olisiponensis, diffusor olearius, REA 88 (1986), 273-284.
- MacMullen 1983: MacMullen R., Social mobility in the Theodosian Code, JRS 54 (1964), 49-53.
- Manfredini 1986: Manfredini A.D., Les naviculaires et le naufrage, RIDA 33 (1986), 135-148.
- Martin-Kilcher 1994 : Martin-Kilcher S., Verbreitungskarten römischer Amphoren und Absatzgebiete importierter Lebensmittel, MBAH 13, 2 (1994), 95-121.
- Martroye 1908: Martroye F., Saint Augustin et le droit d'héritage des églises et des monastères: étude sur les origines du droit des communautés religieuses à la succession des clercs et des moines, MSAF 68 (1908), 97-129.
- Mastino 1990: Mastino A. & Zucca R., La Sardegna nelle rotte mediterranee in età romana, in: Hackens T. & Miró M., Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale/El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo occidental. Colloque international: El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo - Barcelona, 16-18 mai 1988, Rixensart, 1990, 99-122.
- Meiggs 1960 : Meiggs R., Roman Ostia, Oxford, 1960.
- Meiggs 1980: Meiggs R., Sea-borne timber supplies to Rome, in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 185-195.

- Meloni 1949 : Meloni P., *Turris Libisonis romana alla luce delle iscrizioni*, *Epigraphica* 11 (1949), 88-114.
- Ménager 1960 : Ménager L.R., *Naulum et receptum rem salvam fore. Contribution à l'étude de la responsabilité contractuelle dans les transpots maritimes, en droit romain*, *RD* 38 (1960), 177-213 en 385-411.
- Merlat 1952 : Merlat P., *Note sur une base consacrée à Neptune trouvée près de Douarnenez*, *Gallia* 10 (1952), 67-75.
- Millar 1983: Millar F.G., *Empire and city, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Status*, *JRS* 73 (1983), 76-96.
- Mouritsen 1997: Mouritsen H., *Mobility and social change in Italian towns during the principate*, in: Parkins H.M. (ed.), *Roman urbanism. Beyond the consumer city*, Routledge, London-New York, 1997.
- Mráv 1999: Mráv Z., *Aurelius Martialis, naucler(us) portus (A)eni*, *MBAH* 18, 2 (1999), 73-86.
- Mrozek 1973: Mrozek S., *À propos de la répartition chronologique des inscriptions latines dans le Haut-Empire*, *Epigraphica* 35 (1973), 113-118.
- Mrozek 1994: Mrozek S., *Le problème de l'annone dans les villes italiennes du Haut Empire romain*, in: *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991*, Ecole Française de Rome, Naples, 1994, 95-101.
- Neesen 1981 : Neesen L., *Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts*, *Historia* 30 (1981) 203-235.
- Nicolet 1991 : Nicolet C., *„Frumentum mancipale“: en Sicile et ailleurs*, in: Giovannini A. (ed.), *Nourrir la plèbe. Hommage à Denis Van Berchem*, Basel-Kassel, 1991, 119-141.
- Nicolet 1994: Nicolet C., *Dîmes de Sicile, d'Asie et d'ailleurs*, in: *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 Février 1991*, Ecole Française de Rome, Naples, 1994, 215-229.

- Nuyens 1958 : Nuyens M., La théorie des „munera“ et l'obligation professionnelle au Bas Empire, RIDA 5 (1958), 519-533.
- Palma 1975 : Palma A., L'evoluzione del naviculariato tra il 1 ed il 3 sec.d.C., AAN 86 (1975), 7-31.
- Panciera 1980 : Panciera S., Olearii, in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 235-250.
- Pancotto 1998 : Pancotto C., I Naviculari Maris Hadriatici e I loro Genius, CIMBAS 15 (1998), 46-49.
- Panella 1989: Panella C., Le anfore italiche del II secolo d.C., in : Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherches, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), CEFR 114, Roma, 139-178.
- Paterson 1982 : Paterson J., Salvation from the sea. Amphorae and trade in the Roman West, JRS 72 (1982), 146-157.
- Pavis d'Escurac 1974 : Pavis d'Escurac H., Réflexions sur la classis Africana Commodiana, in : Mélanges Seston, Paris, 1974, 397-408.
- Pavis d'Escurac 1976: Pavis d'Escurac H., La préfecture de l'annone. Service administratif impérial d'Auguste à Constantin, BEFAR 226, Roma 1976.
- Pavis d'Escurac 1977 : Pavis d'Escurac H., Aristocratie sénatoriale et profits commerciaux, Ktèma 2 (1977) 339-355.
- Pellegrino 1987 : Pellegrino A., I nauicularii maris Hadriatici ad Ostia, MGR 11(1987), 229-236.
- Perea Yébenes 2003 : Perea Yébenes S., Hispania Romana y el norte de África. Ejército, Sociedad, Economía, Sevilla, 2003.
- Pflaum 1960 : Pflaum H.-G., Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain, Paris, 1960. Supplement : Paris, 1982.
- Picard 1972-1973 : Picard G., Rapports de la Sicile et de l'Afrique pendant l'empire romain, Kokalos 18-19 (1972-1973), 108-119.
- Piganiol 1947 : Piganiol A., L'économie dirigée dans l'empire romain au IVe siècle ap.J.C., Scientia 81 (1947), 95-100.

- Pigeonneau 1886 : Pigeonneau H., L'annonne romaine et les corps de naviculaires particulièrement en Afrique, *Revue de l'Afrique française et des antiquités africaines* 4 (1886), 220-236.
- Pleket 1984 : Pleket H. W., Urban elites and the economy in the Greek cities of the Roman Empire, *MBAH* 3, 1 (1984), 3-36.
- Pomey & Tchernia 1978: Pomey P. & Tchernia A., Le tonnage maximum des navires de commerce romains, *Archaeonautica* 2 (1978), 233-252.
- Reed 2003: Reed C.M., *Maritime traders in the ancient Greek world*, Cambridge, 2003.
- Remesal Rodríguez 1983 : Remesal Rodríguez J., Ölproduktion und Ölhandel in der Baetica: ein Beispiel für Verbindung archäologischer und historischer Forschung, *MBAH* 2, 2 (1983), 91-111.
- Remesal Rodríguez 1986: Remesal Rodríguez J., *La Annona militaris y la exportación de aceite bético a Germania : con un Corpus de sellos en ánforas Dressel 20 hallados en Nimega, Colonia, Mainz, Saalburg, Zugmantel y Nida-Hedderheim*, Madrid, 1986.
- Remesal Rodríguez 1989: Remesal Rodríguez J., Cuestiones en torno a la epigrafía anfórica de la Bética, in : *Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherches*, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), CEFR 114, Roma, 1989, 489-503.
- Remesal Rodríguez 1990: Remesal Rodríguez J., El sistema annonario como base de la evolución económica del Imperio romano, in : Hackens T. & Miró M., *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale/El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo occidental. Colloque international: El comercio marítimo Romano en el Mediterráneo* - Barcelona, 16-18 mai 1988, Rixensart, 1990, 355-367.
- Remesal Rodríguez 1991 : Remesal Rodríguez J., Sextus Iulius Possessor en la Bética, in : *Alimenta. Estudios en homenaje al dr. Michel Ponsich*, Madrid, 1991, 281-297.
- Remesal Rodríguez 1998: Remesal Rodríguez J., Baetican olive oil and the Roman economy, in: Keay S., *The archaeology of early Roman Baetica*, Portsmouth, Rhode Island, 1998, 183-199.
- Remesal Rodríguez 2000: Remesal Rodríguez J., L. Marius Phoebus, mercator olei hispani ex provincia Baetica. Consideraciones en torno a los términos mercator, negotiator y diffusor olearius ex

Baetica, in: Paci G. (ed.), *Epigraphai. Miscellanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini*. Roma, 2000, 781-797.

- Remesal Rodríguez 2004: Remesal Rodríguez J., Promoción social en el mundo romano a través del comercio, in : F. Marco Simón, F. Pina Polo, J. Remesal Rodríguez (Eds.), *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo. Col·lecció Instrumenta 16*, Universitat de Barcelona, 2004, 125-136.
- Rey-Coquais 1993: Rey-Coquais, J.-P., Sur l' inscription des naviculaires d' Arles à Beyrouth, *Syria* 70 (1993), 69-80.
- Rickman 1980: Rickman G.E., *The corn supply of ancient Rome*, Oxford, 1980.
- Rickman 1980a: Rickman G.E., The grain trade under the roman empire, in: *The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome* 36, Roma, 1980, 261-275.
- Rickman 1991: Rickman G.E., Problems of transport and development of ports, in: Giovannini A. (ed.), *Nourrir la plèbe. Hommage à Denis Van Berchem*, Basel-Kassel, 1991, 103-118.
- Rodríguez Almeida 1979: Rodríguez Almeida E., Monte Testaccio : I mercatores dell' olio della Betica, *MEFRA* 91 (1979), 873-975.
- Rodríguez Almeida 1980: Rodríguez Almeida E., Vicissitudini nella gestione del commercio dell'olio betico da Vespasiano a Severo Alessandro, in: *The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome* 36, Roma, 1980, 277-290.
- Ronzevalle 1899: Ronzevalle R.P., *CRAI* 1899, 353-354 (bericht over CIL 3, 14165).
- Rostowtzev 1906: Rostowtzev M., Kornerhebung und Transport im griechisch-römischen Aegypten, *APF* 3 (1906), 201-224.
- Rougé 1952: Rougé J., La navigation hivernale sous l'empire romain, *REA* 54 (1952), 316-325.
- Rougé 1959: Rougé J., *Utricularii*, *CdH* 4 (1959), 285-306.
- Rougé 1962 : Rougé J., Quelques aspects de la navigation en Méditerranée au Ve siècle et dans la première moitié du VIe siècle, *CdH* 6 (1962), 129-154.

- Rougé 1965 : Rougé J., Les relations de Lyon et de la mer, in : Actes du 89e Congrès des Sociétés savantes, Lyon 1964 (Paris 1965), 137-152.
- Rougé 1966 : Rougé J., Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain, Ecole prat. Des Hautes Etudes VIe Section Centre de rech. hist., ports, routes, trafics, XXI Paris SEVPEN, 1966.
- Rougé 1975 : Rougé J., La marine dans l'antiquité, Coll. SUP Sect. L'historien, XXIII, Paris, Presses Universitaires, 1975.
- Rougé 1978 : Rougé J., Aspects économiques du Lyon antique, in : Les martyrs de Lyon – 177, Actes du colloque organisé à Lyon du 20 au 23 septembre 1977, Paris, 1978.
- Rougé 1980 : Rougé J., Prêt et société maritimes dans le monde romain, in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 291-303.
- Rougé 1988a : Rougé J., 'Periculum maris' et transport d'état : la lettre 49 de Paulin de Nole, in : Hestiasis, Studi di tarda antichità offerti a Salvatore Calderone, STA II 1986 (1988), 119-136.
- Royden 1988 : Royden H.L., The magistrates of the roman professional collegia in Italy from the first to the third century AD, Pisa, 1988.
- Sargenti 1953 : Sargenti M., Osservazioni sulla responsabilità dell'exercitor navis in diritto romano, in: Studi in memoria di Emilio Albertario I, Milano, 1953, 553-580.
- Saumagne 1950 : Saumagne Ch., Un tariff fiscal au IVe siècle, Karthago 1 (1950), 109-200.
- Schleich 1983: Schleich Th., Überlegungen zum Problem senatorischer Handelsaktivitäten, T. I, Senatorische Wirtschaftsmentalität in moderner und antiker Deutung, MBAH 2, 2 (1983), 65-90.
- Schleich 1984: Schleich Th., Überlegungen zum Problem senatorischer Handelsaktivitäten, T. II, Zwischen 'otium' und 'negotium': Gelegenheitsunternehmungen und domestizierte Wirtschaft, MBAH 3, 1 (1984), 37-76.
- Schlippschuh 1987: Schlippschuh O., Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien, Amsterdam 1987.

- Schwartz 1948 : Schwartz J., Le Nil et le ravitaillement de Rome, Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale 47 (1948), 179-200.
- Sirks 1980 : Sirks A.J.B., A favour to rich freed women (*libertinae*) in 51 A.D. On Sue. Cl. 19 and the Lex Papia, RIDA 27 (1980), 283-294.
- Sirks 1982 : Sirks A.J.B., Sulpicius Severus' letter to Salvius, BIDR 85 (1982), 143-170.
- Sirks 1984 : Sirks A.J.B., Qui annonae urbis serviunt. De juridische regelingen in het Romeinse keizerrijk inzake het vervoer van onus fiscale, met name voor de annona, over zee en over de Tiber, Amsterdam, 1984.
- Sirks 1991: Sirks A.J.B., The size of the grain distributions in imperial Rome and Constantinople, Athenaeum 79 (1991), 215-237.
- Sirks 2003: Sirks A.J.B., Secteur public et secteur privé dans le transport maritime pour l'approvisionnement de Rome et de Constantinople, in: Aubert J.-J. (ed.), Tâches publiques et entreprise privée dans le monde romain, Actes du Diplôme d'Etudes Avancées, Universités de Neuchâtel et de Lausanne, 2000-2002, Genève, 2003, 267-288.
- Silvestrini 2000 : Silvestrini M., L'ascesa sociale delle famiglie degli *augustali, in: Cébeillac-Gervasoni M. (ed.), Les élites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Classes sociales dirigeantes et pouvoir central, Ecole Française de Rome, 2000, 431-447.
- Spruit 1993-2001: Spruit J.E. (red.), Corpus Iuris Civilis. Tekst en vertaling, 6 banden, Walburg Pers, Zutphen, 1993-2001.
- Stoeckle 1935: Stoeckle, Navicularius, lemma in RE IV, München, 1935, 1899-1932.
- Tassaux 2000: Tassaux F., Sévirat et promotion sociale en Italie nord-orientale, in: Cébeillac-Gervasoni M. (ed.), Les élites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Classes sociales dirigeantes et pouvoir central, Ecole Française de Rome, 2000, 373-415.
- Tchernia 1980 : Tchernia A., D. Caecilius Hospitalis et M. Iulius Hermesianus, in: Producción y comercio del aceite en la

- Antigüedad. Primer Congreso Internacional, Madrid, 1980, 155-160.
- Tchernia 1986: Tchernia A., Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores, BEFAR 261, Roma, 1986.
- Tchernia 1989 : Tchernia A., Encore sur les modèles économiques et les amphores, in: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherches, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986), CEFR 114, Roma, 1989, 529-536.
- Tengström 1974: Tengström E., Bread for the people. Studies of the corn supply of Rome during the Late Empire, Stockholm, 1974.
- Thévenot 1952 : Thévenot E., Una familia de negociantes en aceite establecida en la Betica en el siglo II : los Aelii Optati, AEA 25 (1952), 225-231.
- Van Berchem 1939 : Van Berchem D., Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'empire, Genève, 1939.
- Van Nijf 2002 : Van Nijf O.M., Collegia and civic guards : two chapters in the history of sociability, in : Jongman W. & Kleijwegt M., After the past. Essays in ancient history in honour of H.W.Pleket, Leiden, 2002, 305-340.
- Van Oven 1956 : Van Oven J.C., Actio de recepto et actio locati, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 24 (1956), 137-157.
- Vélissaropoulos 1980: Vélissaropoulos J., Les naoclères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé, Paris, 1980.
- Vera 1983 : Vera D., Strutture agrarie e strutture patrimoniale nella tarda antichità. L'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio, Opus 2 (1983), 489-534.
- Verboven 2004 : Verboven K., Mentalité et commerce. Le cas des *negotiatores* et de ceux *qui negotia habent* : une enquête préliminaire, in : Andreau J., France J. & Pittia S. (edd.), Mentalités et choix économiques des Romains, Bordeaux, 2004, 179-197.
- Vercoutre 1907 : Vercoutre A.T., Les bas-reliefs de l'autel des nautae Parisiaci, RA s.4, 9 (1907), 31-37.
- Veyne 1961 : Veyne P., Vie de Trimalcion, Annales ESC 16 (1961), 213-247.

- Veyne 1981: Veyne P., Clientèle et corruption au service de l'état. La vénalité des offices dans le Bas-Empire romain, *Annales ESC* 36 (1981), 339-360.
- Wallinga 1964 : Wallinga H.T., Nautika I : The unit of capacity for ancient ships, *Mnemosyne* 17 (1964), 1-40.
- Waltzing 1896-1900: Waltzing J.-P., Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains. Depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident, Bruxelles-Louvain, 1896-1900.
- Warnecke 2002: Warnecke H., Zur Phänomenologie und zum Verlauf antiker Überseewege, in: Zu Wasser und zu Land. Verkehrswege in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 7, 1999. Hrsg, von Eckart Olshausen und Holger Sonnabend. Stuttgart: Franz Steiner Verlag GmbH. (Geographica Historica. Band 17.), 2002, 93-104.
- Whittaker 1985 : Whittaker C.R., Trade and the aristocracy in the roman empire, *Opus* 4 (1985), 49-75.
- Wilson, 1980-1981: Wilson R.J.A., Sardinia and Sicily during the roman empire, *Kokalos* 26-27 (1980-1981), 219-242.
- Yavetz 1962: Yavetz Z., The policy of C. Flaminius and the Plebiscitum Claudianum, *Athenaeum* 40 (1962), 325-344.

Inhoudsopgave

INLEIDING	3
A) DOELSTELLING	3
B) AFBAKENING VAN HET STUDIEGEBIED	3
C) OVERZICHT VAN DE BELANGRIJKSTE TYPEN BRONNEN	4
D) OPBOUW VAN HET ONDERZOEK	5
1. SEMANTISCHE STUDIE VAN HET BEGRIIP NAVICULARIUS EN ENIGE AANVERWANTE TERMEN	7
1.1. NAVICULARIUS	7
1.2. DOMINUS NAVIS	13
1.3. MAGISTER NAVIS	15
1.4. MERCATOR EN NEGOTIATOR	18
1.5. ΚΑ/ΠΗΛΟΘ ΕΝ Ε)/ΜΠΟΡΟΘ	19
1.6. NAUCLERUS EN NAY/ΚΑΗΡΟΘ	20
1.7. NAUTA	23
1.8. DIFFUSOR OLEARIUS	29
1.9. UTRIC(U)LARIUS	30
2. DE NAVICULARII IN DE ROMEINSE WERELD	35
2.1. OORSPRONG EN VROEGSTE FASE: DE PARTICULIERE NAVICULARII (1 ^{STE} TOT EN MET 2 ^{DE} EEUW)	35
2.1.1. <i>De mancipes</i>	35
2.1.2. <i>Naviculariei</i>	37
2.2. IN DIENST VAN DE ANNONA	38
2.2.1. <i>Oorsprong en betekenis van de annona</i>	38
2.2.2. <i>Belangrijkste producten van de bevoorrading</i>	40
2.2.3. <i>Havens voor de annona</i>	42
2.3. SCHIPPERS EN DE STAAT: PRIVILEGES VOOR NAVICULARII, NEGOTIATOIRES EN DOMINI NAVIUM	44
2.3.1. <i>Claudius en de regelingen voor negotiatores en domini navium</i>	46
2.3.2. <i>Vrijstellingen voor navicularii</i>	51
2.3.3. <i>Conclusies voor de navicularii</i>	57
2.4. DE CORPORA NAVICULARIORUM (VANAF DE 2 ^{DE} EEUW)	58
2.4.1. <i>Societas, collegium en corpus</i>	58
2.4.2. <i>Het ontstaan van corpora als verenigingen van navicularii</i>	60
2.4.3. <i>Juridische bepalingen en privileges</i>	67
2.4.4. <i>De organisatie van de corpora</i>	68
2.4.5. <i>Overzicht van de corpora</i>	74
2.4.6. <i>Conclusies voor de corpora naviculariorum</i>	86
2.5. EVOLUTIE VAN HET NAVICULARIAAT (3 ^{DE} TOT 6 ^{DE} EEUW)	87
2.5.1. <i>Zelfstandige navicularii in de 3de eeuw</i>	87
2.5.2. <i>De corpora naviculariorum in de 3de en 4de eeuw</i>	94
2.5.3. <i>Corpora naviculariorum in de provincies vanaf de 4de eeuw</i>	102
2.5.4. <i>Navicularii in Italië</i>	114
2.5.5. <i>De organisatie van het transport</i>	118
2.5.6. <i>Nuancering van het traditionele beeld van de maatschappij van de Late Oudheid</i>	121

2.6. NAVICULARII VANAF DE 6 ^{DE} EEUW	125
2.7. SLOTOPMERKING BIJ DEEL 2	126
3. DE ROMEINSE ARISTOCRATISCHE HOUDING TEGENOVER (MARITIEME) HANDEL: TUSSEN FICTIE EN REALITEIT	127
3.1. ALGEMENE OPVATTINGEN OVER HANDELSACTIVITEITEN EN DE CONSEQUENTIES VOOR HET ECONOMISCHE LEVEN	127
3.2. HET PLEBISCITUM CLAUDIANUM	134
3.3. TRIMALCHIO, EEN TYPEVOORBEELD?	136
4. PROSOPOGRAFISCHE EN SOCIO-ECONOMISCHE STUDIE VAN DE GEKENDE NAVICULARII.....	139
4.1. INLEIDING.....	139
4.2. DE ITALIAANSE EN GALLISCHE NAVICULARII.....	140
4.2.1. <i>De sociale status van de navicularii</i>	140
4.2.2. <i>De economische organisatie van het naviculariaat</i>	144
4.2.3. <i>De maatschappelijke positie van de navicularii</i>	149
4.2.4. <i>Salvation from the sea?</i>	151
4.3. DE AFRIKAANSE NAVICULARII	156
4.3.1. <i>De sociale status van de Afrikaanse navicularii</i>	157
4.3.2. <i>De economische organisatie van het naviculariaat</i>	157
4.3.3. <i>De maatschappelijke positie van de navicularii</i>	158
4.4. CONCLUSIE	158
ALGEMEEN BESLUIT	159
APPENDIX 1 : RELEVANTE INSCRIPTIES	161
APPENDIX 2: CONSTITUTIES UIT DE CODEX THEODOSIANUS OVER DE NAVICULARII.....	176
APPENDIX 3: GECITEERDE PAPYRI	203
APPENDIX 4: PROSOPOGRAFIE VAN DE BEKENDE NAVICULARII	204
BIBLIOGRAFIE	220
A) PRIMAIRE BRONNEN	220
B) SECUNDAIRE LITERATUUR	220
INHOUDSOPGAVE	241